НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ РАННІХ СЛОВ'ЯН
ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЄВРОПЕЙСЬКА АРХЕОЛОГІЯ I тисячоліття н. е.

Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни ВАКУЛЕНКО

КИЇВ • 2017

УДК: 904(4)“65”(082.1)
Є 24

Відповідальні редактори:

А.В. СКИБА, кандидат історичних наук
С.А. ГОРБАНЕНКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Л.П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук
Б.В. МАГОМЕДОВ, доктор історичних наук
С.В. ПИВОВАРОВ, доктор історичних наук
О.В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук
Н.С. АБАШИНА, кандидат історичних наук
О.В. ГОПКАЛО, кандидат історичних наук
Р.М. РЕЙДА, кандидат історичних наук

Рецензенти:

Г.Ю. ІВАКІН, член-кореспондент НАН України
Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України, протокол № 7 від 14.11.2017 р.

РЯТІВНА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА

Збірник виходить за фінансової підтримки науково-дослідного центру ІА НАН України «Рятівна археологічна служба» (Львів)

Є 24 **Європейська археологія I тисячоліття н. е.**: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко / ІА НАН України. — Київ, 2017. — 286 с. + 8 с. вкл.

ISBN 978-966-02-8380-0

Збірник наукових праць підготовлений з нагоди ювілею доктора історичних наук Ліани Василівни Вакуленко. У статтях, що увійшли до видання, знайшли відображення археологічні матеріали та пов’язані з ними історичні реалії, що репрезентують Центр та Схід Європи в період від перших століть нової ери до формування ранньосередньовічних держав — Київської Русі та Хозарського каганату. Тематика робіт охоплює різні аспекти життя слов’янських племен та їх кочових і осілих сусідів — германців, сарматів, даків, аланів.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також усіх, хто цікавиться історією Евпропи пізньоантичної та ранньосередньовічної доби.

УДК: 904(4)“65”(082.1)

ISBN 978-966-02-8380-0

© Автори статей, 2017
© ІА НАН України, 2017

ЗМІСТ

Н.С. Абашина
ЛІАНА ВАСИЛІВНА ВАКУЛЕНКО –
ДОСЛІДНИЦЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ
5

Р.М. Рейда
СКІФСЬКІ ВІЙНИ: ТРИ ЕТАПИ
9

R. Madyda-Legutko
SOME REMARKS ON THE COEXISTENCE OF ELEMENTS
OF THE PRZEWORSK AND DACIAN CULTURES
IN THE UPPER SAN BASIN DURING THE EARLY
ROMAN PERIOD AND AT THE BEGINNING
OF THE YOUNGER ROMAN PERIOD
21

О.М. Дерев'янко, Я.В. Володарець-Урбанович
ЗАХОВАННЯ СКАРБІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ВИЇМЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ ТА ТИПУ МАРТИНІВКИ:
ПАРАЛЕЛІ
35

Э. Иштванович, В. Кульчар
ВЕДЕРКОВИДНЫЕ ПОДВЕСКИ В САРМАТСКОМ
БАРБАРИКУМЕ КАРПАТСКОГО БАССЕЙНА (1–5 вв. н. э.)
51

В.М. Войнаровський
ОБРОБКА КІСТКИ ТА КІСТЯНІ ВИРОБИ
ЯК ІНДИКАТОР РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ I тис. н. е.
63

О.В. Гопкало, Т.О. Рудич
ТВАРИНИ НА МОГИЛЬНИКАХ КУЛЬТУРИ
ЧЕРНЯХІВ–СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ
75

С.В. Діденко
ІТАЛІЙСЬКІ АМФОРИ ЯК ЩЕ ОДИН АСПЕКТ
«КОМАРІВСЬКОГО ФЕНОМЕНУ»
87

Б.В. Магомедов
ЧЕРНЯХІВСЬКІ КІЛЬЦЕПОДІБНІ
ПІДВІСКИ «З КАЧКАМИ»
97

О.В. Петраускас, О.А. Коваль,
Т.Р. Милян, М.О. Авраменко
ГОРНИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З КОМАРОВА
(археологічні матеріали, особливості
побудови та експлуатації)
107

В.С. Тилищак
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ГРОМАД (за матеріалами Чернелево-Руського могильника)
159

A. Błażejewski
ZWIĄZKI KULTUROWE GRUPY DOBRODZIEŃSKIEJ. NOWE SPOSTRZEŻENIA
169

B.-Sz. Szmoniewski
NOWE ZNALEZISKO ZAPINKI PALCZASTEJ TYPU PLENIȚA-TUMIANY (WERNER I D) ZE ŚRODKOWEJ DOBRUDŻY
181

В.В. Приймак, Р.С. Луговий
ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. БІЛЬСЬК НА ПОЛТАВЩИНІ
191

О.С. Милашевський, С.А. Телижeнко, В.В. Ткач
МАТЕРІАЛИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РАТНІВ-II ТА БАКАЙ-I БІЛЯ с. РАТНІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
209

А.В. Скиба, В.М. Хардаєв
ПОЯСНІ ГАРНІТУРИ З КОЧІВНИЦЬКИХ КОМПЛЕКСІВ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ (філіалу Національного музею історії України)
221

В.В. Колода
ЗБЕРІГАННЯ ЗЕРНОВОГО ВРОЖАЮ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ У САЛТІВСЬКИЙ ЧАС
237

М.В. Ільків, В.А. Калініченко, Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров
ЛУННИЦІ ТА СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ З ПОСЕЛЕННЯ VIII–X ст. В РІДКІВЦЯХ
249

Р.А. Кравченко, С.А. Горбаненко
МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА РАДИЧІВСЬКЕ-3
267

Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров, М.В. Ільків
БРОНЗОВІ ФІБУЛИ ПІЗНЬОГО ЛАТЕНУ – РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.
275

НАШІ АВТОРИ
283

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ
285

Н.С. Абашина

ЛІАНА ВАСИЛІВНА ВАКУЛЕНКО — ДОСЛІДНИЦЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ

У 2016 р. відзначила свій ювілей доктор історичних наук, фахівець з археології римського та ранньосередньовічного часу Ліана Василівна Вакуленко. Багато хто здивується, дізнавшись, що ця моложава, красива, стрункa, елегантна та енергійна жінка відсвяткувала своє 80-річчя.

Народилась Ліана Василівна в м. Запоріжжя, її шкільні роки пройшли у м. Хмельницькому, куди переїхала родина у зв'язку з новою посадою батька. Професію археолога Л.В. Вакуленко обрала під час навчання на історичному факультеті Чернівецького державного університету. Захоплення археологією почалося буквально з першої археологічної практики. Відтоді всі свої канікули вона проводила в експедиціях, якими керував І.С. Винокур.

Після закінчення університету у 1961 р. і до вступу в аспірантуру Інституту археології АН УРСР у 1968 р. Ліана Василівна працювала старшим науковим співробітником Тернопільського краєзнавчого музею і старшим викладачем історичного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту. Під час навчання в аспірантурі її науковим керівником був проф. В.Й. Довженок. З цього часу протягом 40 років життя Л.В. Вакуленко було пов'язано з Інститутом археології. 12 років вона була Вченим секретарем Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій. Багато археологів не лише українських, але і вчених з Москви, Санкт-Петербурга, Азербайджану, Литви пам'ятають її допомогу та добрі поради.

Починаючи з аспірантських років, Л.В. Вакуленко щорічно проводила самостійні експедиційні археологічні дослідження. Вона понад 30 років керувала археологічними експедиціями з вивчення пам'яток культури карпатських курганів, черняхівської і липицької культур та ранньослов'янських старожитностей на території Прикарпаття і Подністров'я. Неодмінним учасником всіх експедицій Ліани Василівни, був її чоловік Олег Михайлович Приходнюк. Вона також брала участь в експедиціях Олега Михайловича, чиї наукові інтереси були зосереджені на пам'ятках слов'янських культур території Поділля і Подніпров'я. Подружжя разом дослідили десятки пам'яток І тисячоліття н. е. і виховали двох успішних дітей — Оксану та Юрія.

У 1974—1979 рр., працюючи в складі Дністровської новобудовної експедиції, Л.В. Вакуленко і О.М. Приходнюк провели розкопки двох пам'яток поблизу с. Сокіл на Середньому Дністрі:

ранньосередньовічного слов'янського поселення Лука Каветчинська, хронологія якого заходить в другу половину V ст., та багатошарового поселення Сокіл (урочище Острови). В Соколі були відкриті житла черняхівської культури з печами-кам'янками. Такі печі вважають характерною етнографічною рисою ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Ці відкриття стали вагомими аргументами для пошуків слов'янських коренів у культурах попереднього періоду. Результатам досліджень присвячена монографія «Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре» (К., 1984).

Останньою пам'яткою, яку досліджували разом Олег Михайлович і Ліана Василівна, стало Пастирське городище. Монографія «Пастирське городище», завершена Олегом Михайловичем напередодні його смерті, побачила світ у 2005 р. завдяки Ліані Василівні.

Проте, найбільшою любов'ю Ліани Василівни була територія Карпатського басейну. У середині 1960-х рр. Ліана Василівна вперше почала розкопки поселень культури карпатських курганів. Це стало новим етапом у вивченні культури, яка раніше була відома лише за поховальними пам'ятками. Отримані матеріали склали значну частину джерельної бази її кандидатської дисертації «Населення Карпатського підгір'я в першій половині I тисячоліття н. е.», яка була успішно захищена в 1974 р., та монографії «Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.» (К., 1977).

Введення в науковий обіг нової категорії пам'яток дозволило значно розширити загальну характеристику культури карпатських курганів, власне по-новому висвітлити характер господарства та економіки прикарпатського населення. Зокрема, матеріали селищ дали уявлення про характер житлового та господарського будівництва, стан гончарного виробництва, переконливо засвідчили, що основу господарства прикарпатського населення становило землеробство, а не скотарство.

У 1980-х рр. багато часу та сил Л.В. Вакуленко присвятила польовим дослідженням прикарпатських пам'яток, вивченню та реконструкції етнокультурної та соціально-економічної історії регіону у першій половині I тисячоліття н. е. За десять років експедиціями Інституту археології під керівництвом Ліани Василівни на території Івано-Франківської області відкрито 16 нових пам'яток і проведено обстеження та стаціонарні розкопки на 9 могильниках і 4 поселеннях культури карпатських курганів поблизу сс. Товмачик, Шепарівці, Королівка, Воскресінці, Трач, комплексі пам'яток (три могильника і два поселення) біля с. Пилипи. Польові дослідження значно збільшили джерельну базу для вивчення культури. Застосована нова методика розкопок курганних могильників дала матеріали для реконструкції поховальних звичаїв, зокрема, під насипами були виявлені сліди дерев'яних споруд.

Останню крапку в питанні про характер прикарпатського господарства поставили розкопки на поселенні поблизу с. Пилипи, де були відкриті зерносховища, в яких збереглася велика кількість згорілого збіжжя. Широкий спектр злакових культур, що їх вирощували мешканці Пилипівського селища, не залишав сумнівів у землеробському характері їх господарства. Такий високий рівень сільськогосподарського виробництва у варварського населення Європи в пізньоримський час, як довела Л.В. Вакуленко, не в останню чергу був спричинений впливом провінційно-римської культури землеробства.

Комплексний аналіз археологічних матеріалів з урахуванням тогочасних європейських історичних реалій дозволив Л.В. Вакуленко спростувати раніше визнане в науці положення про існування в передгірських областях Українських Карпат по обох сторонах Карпатських гір, тобто як в Прикарпатті, так і в Закарпатті, однокультурного та одноетнічного населення.

Ліана Василівна довела, що етнічна історія по різні боки Карпат є різною. Пам'ятки культури карпатських курганів поширені лише у Прикарпатті, вздовж північно-східних схилів Карпатської дуги, де склалась і під потужним впливом античної цивілізації стабільно розвивалася культура прикарпатського населення. На території Закарпаття постійні міграційні хвилі різних племен германської людності неодноразово змінювали етнічну карту краю. Цим питанням присвячені її статті «Етнокультурна ситуація в Українських Карпатах в III—IV ст. н. е.» (1999), «Северные германцы в Украинском Закарпатье в IV в. н. э.» (2000), «Культурна диференціація в Східнокарпатському регіоні в пізньоримський час» (2002), «Етнокуль-

турна ситуація в Українському Закарпатті в першій половині І тис. н. е.» (2003).

З позицій нових досліджень також були переглянуті матеріали здобуті в попередній період. Усе це дозволило не тільки розширити, а в деяких ключових аспектах змінити уявлення про історію та побут прикарпатського населення пізньоримського часу. Аналіз писемних джерел та численної літератури з історії Європи першої половини І тис. н. е. дозволив також відтворити історичний контекст регіону.

Нові матеріали і розробки склали основу докторської дисертації Л.В. Вакуленко та монографії «Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)» (К., 2010). Хоча робота присвячена території Прикарпаття, але, як справедливо зазначає дослідниця, прикарпатське населення не було ізольоване від європейського світу. У книзі на тлі подій європейської історії розглядаються хронологія і періодизація старожитностей, шляхи формування нових спільнот у Карпатському басейні, значення міграцій у цьому процесі, вплив античної цивілізації на племінний світ регіону.

На компактній території Прикарпаття між верхів'ями Дністра і Карпатами у III—V ст. проживало землеробське населення, яке залишило культуру карпатських курганів. Своєрідний поховальний обряд чітко виділяє її серед тогочасних старожитностей Європи. Уніфікованість поховального обряду культури в цілому, що поєднується з його варіабельністю на рівні ритуальних деталей, на думку Л.В. Вакуленко, є безсумнівним свідченням майнового розшарування суспільства та досить складної його соціальної організації.

Населення Прикарпаття користувалося високоякісним гончарним посудом, який виробляли в місцевих гончарних майстернях. Цікавими є висновки Л.В. Вакуленко щодо походження гончарства. Цю проблему вперше Ліана Василівна розглядала у статті «Витоки гончарного виробництва III—IV ст. н. е. у Східній Європі» (2000). На її думку, впровадження керамічного виробництва в середовище варварського світу Центральної та Східної Європи відбулося за прямої участі римських провінційних майстрів, які й принесли всю систему знань та навичок гончарного ремесла. Вільний громадянський стан провінційних гончарів, існування стійкої тенденції до переміщення та створення нових майстерень на інших територіях, де було більше можливостей для збуту продукції, стали необхідними передумовами цього процесу. Нарешті, соціально-економічний розвиток населення культури карпатських курганів на той час досяг рівня, який зміг забезпечити новоприбулим гончарям розвиток і процвітання виробництва.

У книзі міститься абсолютно новий погляд на виникнення явища, відомого як кельтський ренесанс. Ліана Василівна зазначає, що ознаки кельтських впливів, помітні у керамічних комплексах культури карпатських курганів та черняхівської культури, є наслідком зв'язків з гончарством римських придунайських провінцій, де були достатньо відчутні пережитки латенських традицій, пов'язані з місцевим кельто-іллірійським населенням.

На окрему увагу заслуговує розгорнута розвідка щодо ролі римських монет на території Європейського Барбарікуму. На противагу раніше пануючій думці, що головними торговими посередниками між античним світом та племінним населенням Східної Європи виступали античні міста Північного Причорномор'я, дослідниця обґрунтувала висновок щодо провідної ролі у антично-варварській торгівлі портів західного узбережжя Чорного моря, таких як Істрія, Томи, Каллатіс. Саме ці міста були не лише перевалочними пунктами але й потужними виробниками та постачальниками товарів, що їх потребувало варварське, зокрема й прикарпатське, населення.

Л.В. Вакуленко зазначає, що систематичні багаторічні розвідки на території Прикарпаття, проведені експедицією, були спрямовані на пошуки не лише пам'яток культури карпатських курганів, але й пам'яток ранньоримського часу. Зафіксовано окремі пам'ятки липицької і пшеворської культур, але на відміну від Західного Побужжя та Лівобережного Дністра жодна з цих культур на території між Дністром та Карпатами не представлена масивом пам'яток. Немає також підстав говорити про спадкоємний зв'язок цих старожитностей з культурою карпатських курганів.

Дослідниця доводить, що формування культури карпатських курганів безпосередньо пов'язане з періодом після Маркоманських війн, які стали каталізатором процесів утворення різ-

них варварських племінних союзів, що відбилося в археологічних культурах на території Південно-Східної Європи. Культура карпатських курганів склалася на території Прикарпаття, проте її походження пов'язане з міграцією в регіон германського населення. На думку Л.В. Вакуленко, це було плем'я тайфалів. Отже, культура карпатських курганів є археологічним втіленням культури тайфалів. Ця гіпотеза була вперше викладена у статті «Археологические свидетельства о народе тайфалов» (2009) і розвинута у монографії. У поховальному обряді найбільше відбилося збереження і перенесення германської традиції. При цьому культурне обличчя спільноти сформувалося під впливом античної цивілізації. Зникнення культури карпатських курганів пов'язане з відходом населення під тиском гунів і є одним із наслідків складної загальноєвропейської ситуації, зумовленої початком Великого переселення народів.

Усі роботи Л.В. Вакуленко демонструють конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії та розуміння нею універсальності європейських історичних процесів, які відповідним чином відбилися й у археологічних культурах. Праці Л.В. Вакуленко — безсумнівно вагомий внесок у вивчення стародавньої історії не лише Східних Карпат, але й всього Східноєвропейського регіону. Вони розкривають закономірності формування і розвитку стародавнього населення.

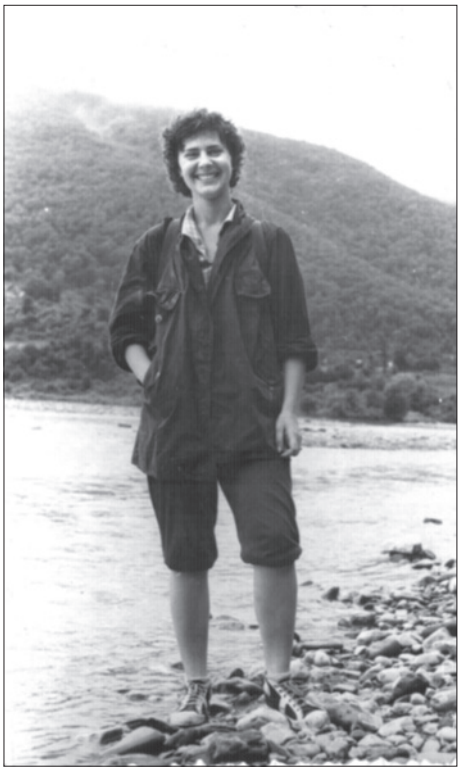
Висунуті положення та гіпотези, виголошені у доповідях на вітчизняних та зарубіжних конференціях, опубліковані у вітчизняних і зарубіжних виданнях знайшли визнання у європейському науковому співтоваристві.

Працюючи провідним науковим співробітником в археологічних фондах Національного музею історії України, свій ювілей Ліана Василівна зустріла новими науковими здобутками — підготовлені і виходять друком нові статті, виголошені нові доповіді на конференціях.

ФОТОЛІТОПИС

1962 р.

Туристичний похід

Повернення з експедиції, Кам’янець-Подільський

Разом з І.С. Винокуром. Експедиція у с. Киселів. Сарматський могильник

Разом із М.Б. Щукиним. Експедиція у с. Печеніжин. Розкопки могильника та поселення культури карпатських курганів

По дорозі з експедиції, Л. Вакуленко, О.М. Приходнюк. Яремч

Експедиція у с. Кочубіївка. Слов’янська напівземлянка

Видубичі

Розвідка на Прикарпатті, м. Коломия. Сидять зліва направо Д. Козак, Ю. Малєєв, водій; у другому ряду дружина Б. Томенчука, Л. Вакуленко; стоять — Б. Томенчук та його батьки

Кам’янець-Подільський. Конференція. 1972 р.

Засідання Спеціалізованої Ради по захисту докторських дисертацій. Захист дисертації литовського археолога Є. Йовайші. Зараз академік Литовської Академії наук

◀ Вільнюс. Наукове відрядження. Зліва польський археолог К. Годловський

Експедиція, с. Пилипи

▼ Л. Вакуленко та О. Приходнюк. На роботу

▲ В музеї в Алушті

◄ На конференції в Німеччині

▼ Міжнародний жіночий клуб Soroptimist International

Амстердам

Лекція в Кримському Університеті Культури

Конференція в Тернополі. Зарваниця, 2008 р., з колегами О. Петраускасом, Б. Магомедовим

Експедиція в Обухові, з А. Скибою

Печерська Лавра

Р.М. Рейда

СКІФСЬКІ ВІЙНИ: ТРИ ЕТАПИ

Стаття присвячена періоду Скіфських (або «Готських») війн (230—270 рр. н. е.). Пропонується поділ цих подій на три етапи, виділені за серією ознак, виявлених на основі свідчення творів античних та візантійських авторів — основного джерела для реконструкції цих подій. Запропоновані етапи свідчать, насамперед, про перебіг процесів у варварському середовищі Північного Надчорномор'я і орієнтовані саме на них. Інша сторона, власне Римська імперія, певною мірою втратила ініціативу на час Скіфських війн, порівняно впевнено відновивши її лише наприкінці запропонованого нами третього етапу (269—270 рр.).

***Ключові слова**: Скіфські війни, «Готські» війни, варвари, Римська імперія, морські походи, інвазія, Північне Надчорномор'я, Барбарикум.*

Серія воєнних походів варварського населення Південно-Східної Європи на території дунайських, малоазійських та балканських провінцій Римської імперії впродовж 230—370-х рр. н. е. отримала назву Скіфських війн.

Уривчаста, фрагментована та подекуди суперечлива інформація про ці події міститься в творах античних (Дексіпп, Полліон, Лактанцій, Евтропій, Аврелій Віктор, Петро Патрицій, Амміан Марцеллін) та візантійських (Зосим, Йордан, Зонара, Сінкелл) авторів. Назва «Скіфські війни» походить від одноіменної назви втраченого твору Публія Геренния Дексіппа-безпосереднього учасника одного з епізодів боротьби з варварськими інвазіями (Ременников 1954, с. 4), і походить від прийнятої в пізньоантичній історіографії збірної назви варварів Північного Надчорномор'я «скіфами».

Скіфські війни безпосередньо пов'язані з активізацією варварської периферії Римської імперії, в тому числі і з рухом германських племен до Північного Надчорномор'я. Всі походи цього періоду характеризуються строкатим етнічним складом їх учасників, до яких тим чи іншим чином залучалися як місцеві так і прийшлі групи варварів а також античне населення центрів Північного Надчорномор'я. Організаторами та очільниками нападів на римські провінції також були різні в етнічному плані групи.

Від перших нападів на початку 30-х рр. III ст. і до походу 269—270 рр. Скіфські війни характеризуються посиленням інтенсивності, розширенням складу учасників та географії нападів. Еволюційні зміни торкаються і тактики та стратегії варварських нападів. Триваючи близько 40 років Скіфські війни стають також імовірно і потужним чинником для розвитку внутрішньої організації варварського суспільства. Деякі загальні висновки теоретичного характеру можна зробити і про систему організації влади та можливу її еволюцію.

Незважаючи на те, що зовні Скіфські війни можуть виглядати як достатньо монолітне явище, яке полягало у грабіжницьких походах на території провінцій імперії (і, власне, так і сприймалося давніми авторами), за ближчого розгляду можемо говорити про кілька етапів в цих подіях, що відрізняються, перш за все, рівнем організації. Не можна виключати, що ці етапи пов'язані з процесами внутрішнього розвитку варварського населення Південно-Східної Європи. Але не

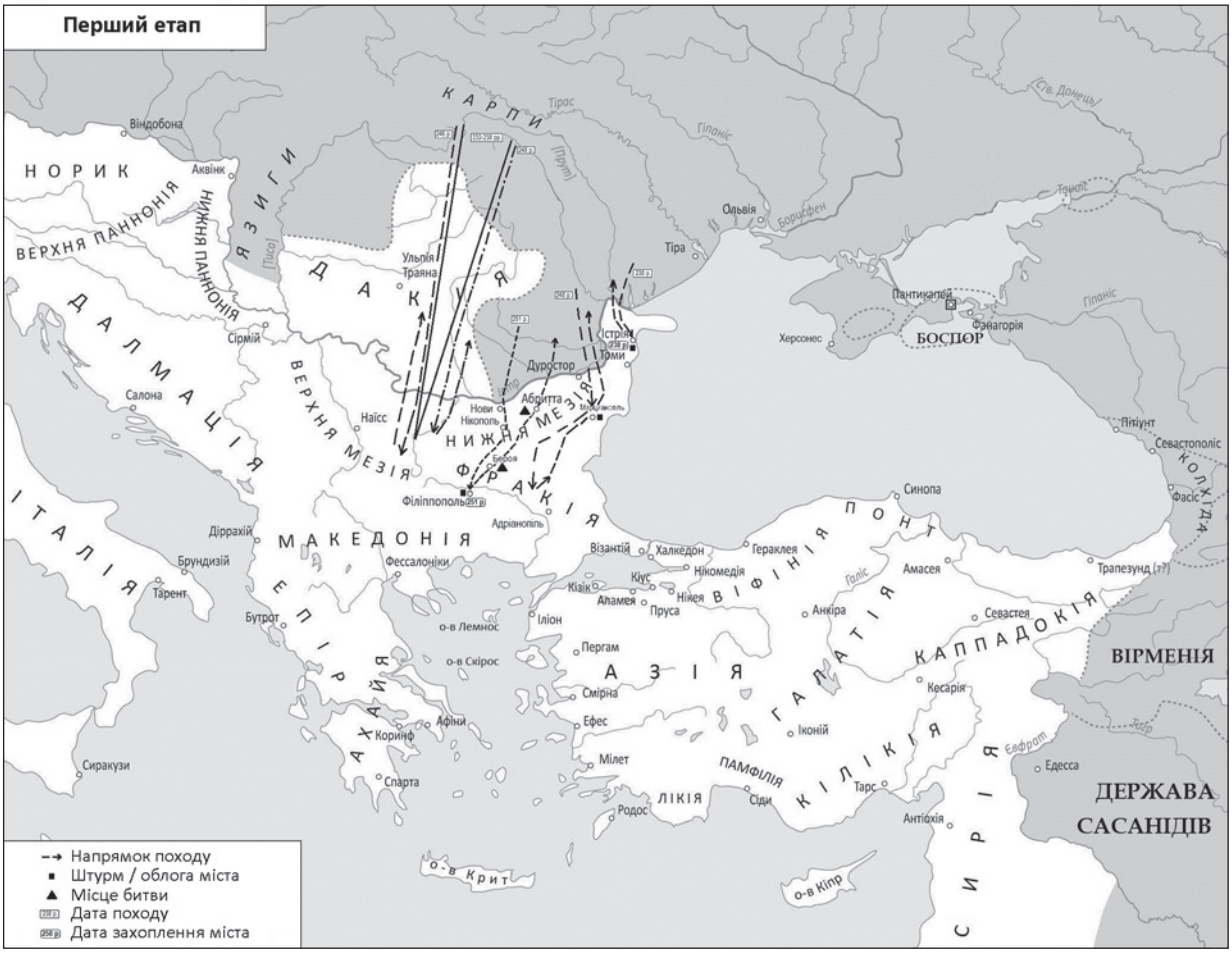

Рис. 1. Перший етап Скіфських війн (автор основи — Д. Вортман)

викликає сумніву що вони були безпосередньо спричинені, принаймі напочатку, саме військовими походами.

Події Скіфських війн можна, на нашу думку, умовно поділити на три етапи, які відповідають характеру, організації, ступеню консолідації, напрямкам та цілям їх учасників.

Перший етап (рис. 1) тривав від початку в 232 р. н. е. до першої половини 250-х рр. Основним напрямком нападів варварських загонів стали дунайські провінції Римської імперії: Паннонія, Нижня та Верхня Мезія, Дакія, Фракія, а також Македонія. Серед учасників походів писемні джерела називають сарматів-язигів, карпів, готів, аланів, бастарнів, тайфалів, боранів. Ці групи виступають як окремо (іноді нечисленними загонами), так і утворивши між собою тимчасові коаліції. Основною метою походів першого етапу був грабунок римських провінцій. Рівень консолідації варварів — учасників походів не був однаковий чи одноманітний, навіть попри свідчення Йордана про короля готів Остроготу, який нібито під час одного з походів об'єднав серед інших: готів, тайфалів, астрінгів, карпів, певкінів а також звільнених зі служби сенатором (майбутнім імператором) Децієм колишніх римських вояків (Йордан 90—91). Усього, за свідченням давнього автора, в цій експедиції узяло участь близько трьохсот тисяч озброєних людей (Йордан 91), що навряд чи відповідало дійсності і скоріше означає значну кількість, ніж конкретну цифру нападників.

Повертаючись до хронології нападів варварів на першому етапі війн на основі нечисленних пи-

семних джерел можемо виділити кілька їх складових — окремих походів чи війн:

1) 232—238 рр. н. е. відбувалися вторгнення до дунайських провінцій карпів та, можливо, готів. Участь останніх не підтверджена за виключенням інформації, датованої Петром Патрікієм 230 р., про отримання ними регулярних виплат від Риму та претензії карпів на аналогічні субсидії (Ременников 1954, с. 29). Проте чи взяли готи участь у подальших подіях цієї серії нападів на римські провінції сказати складно, оскільки прямих свідчень цьому ми не маємо (Буданова 2001, с. 105). В.П. Буданова на підставі свідчень Петра Патрікія таку участь везеготів, проте, допускає (Там само, с. 106). Участь же карпів у нападі на Мезію в 238 р. підтверджує Дексіп, зазначаючи водночас про розорення Істрії в результаті початку скіфської війни (Дексипп. Фр. 14; Властелины. Максим и Бальбин 16, 3). Із зазначеного фрагменту не зрозуміло до кінця, чи є походи карпів складовою скіфської війни, чи вони розглядаються істориком як окреме явище. У другому випадку, вочевидь, йдеться про дві різні варварські коаліції. О.М. Ремєнніков вважає також, що до нападів у 232—233 рр. також підключилися племена сарматів-язигів (Ременников 1954, с. 21).

2) Наступна велика серія військових походів варварів Північного Надчорномор'я відбулася, вірогідно, в 40-х рр. III ст. н. е. В 246 та 248 рр. здійснені напади карпів, напрямки яких та достеменні результати нам невідомі, проте в ці роки імператор Філіп Араб відзначав над ними тріумф (Вольфрам 2003, с. 72—73). Про ці події насамперед свідчать нумізматичні джерела: напис на реверсі однієї з монет: VICTORIA CARPICA (Cohen 1860, s. 186), а також бронзова медаль, яка зазначає успіхи цього імператора у боротьбі з германцями та карпами (рис. 2). Про ці події йдеться у повідомленні Зосима, яке імовірно стосується до 245—247 рр. Автор говорить про карпів з якими воював, а потім уклав мир Філіп Араб (Зосим I, 20).

3) Про наступні походи міститься інформація у творах Дексіпа та Йордана. Близько 248 р. готський король Острогота разом зі своїм племенем перейшов Дунай та спустошив Мезію та Фракію (Йордан 90—91). Причиною нападу автор називає припинення виплат готам стипендії як римським федератам (Там само). Саме під 248 р.

Рис. 2. Медаль Філіпа Араба. Бронза (за: Cohen 1860, Pl. IX)

маємо свідчення Дексіпа про облогу скіфами Марцианополя, яка закінчилася для нападників невдало (Дексипп Фр. 17).

4) Невдовзі було організовано наступний похід зі значною кількістю учасників, про який вже було зазначено вище. Серед очільників походу Йордан називає імена Аргаїта та Гунтеріха, яких Острогота нібито призначив командувати усім походом або, на думку О.Ч. Скржинської, об'єднаними загонами карпів та певкінів з деякою кількістю готів (Буданова 2001, с. 107). Цей крок пояснюється як прояв бажання короля позбавити карпів самостійності в їх діях (Там само), проте таке пояснення не видається достатньо імовірним: навіть за інформацією Йордана карпи виступають ситуаційно тільки у якості союзників, а не підлеглих готів (Йордан 89—92), тому якщо зазначений крок і мав місце взагалі, його тлумачення має бути переглянутим.

5) Черговий великий похід вже на чолі з готським королем Кнівою відбувся в 251 р. Вторгнення відбувалося в межі Мезії, зокрема — в район Нов, після чого варвари пішли до Нікополя, потім — до Філіпополя. Біля Беруе варварам вдалося завдати поразки армії імператора Деція Траяна, після чого захопити Філіпополь (Дексипп Фр. 19; Йордан 101—103). Під Абриттом відбулася ще одна битва, в результаті якої імператор загинув разом з сином Гереннієм Етруском, очолювану ними армію було розбито а варвари, вочевидь, здобули перемогу (Дексипп Фр. 16; Евтропий 9, 4; Аммиан XXXI, 5, 16; Йордан 101—104). Цікаво, що Лактанцій вказує на провідну роль у цих подіях карпів, а не готів (Лактанций IV, 3). Новий імператор, Требоніал Галл уклав з готами союзницькі стосунки, а можливо, за повідомленням Зосима, мав ці стосунки ще до поразки Деція і сам спровокував її (Зосим I, 23).

6) У 253 р. відбулася чергова війна зі скіфами на землях Панонії та Мезії, внаслідок якої римська армія на чолі з Емілієм Еміліаном здобула перемогу і продовжила військові дії вже у варварських землях. За ці успіхи воєначальник був обраний військами імператором (Зосим I, 28).

На середину 250-х рр. варвари вже, очевидно, встановлюють контроль над античними центрами Північного Надчорномор'я — Тірою, Ольвією та, можливо, і Боспорським царством, хоча з останнім могли бути більш складніші а, можливо і союзницькі відносини. З огляду на події, на першому етапі варварські коаліції складалися або, принаймні збиралися уздовж нижньодунайського лімесу та навколо, або вже і на території провінції Дакії. Відповідно, з того факту, що приблизно до середини III ст. н. е. в таких античних центрах Північного Надчорномор'я як Тіра та Ольвія ще перебували доволі скромні за чисельністю римські залоги (Сон 1993, с. 53; Крапивина 1993, с. 153), що також кореспондується із ситуацією, прослідкованою В.М. Зубарем для Херсонеса Таврійського (Зубарь 1994, с. 126—127). Тому можемо припускати, що до цього часу на північне узбережжя Чорного моря масового притоку варварів з заходу чи північного заходу, або перебування їх значних сил не було. Це стосується, насамперед, північно-західної частини північночорноморського узбережжя та європейської частини Боспорського царства (див. напр.: Абрамзон, Фролова, Смекалова, Куликов 2007, с. 63). Азійська його частина зазнала агресії дещо раніше: близько 239 р. було розгромлено Горгіпію (Кругликова 1966, с. 12; Шелов 1978, с. 87; 1984, с. 20; Алексеева 1988, с. 83; Зубар 1998, с. 149), невдовзі після 250/251 рр. було зруйновано північний форпост царства — Танаїс, небезпека для якого виникає ще в середині 30-х рр. III ст. н. е. (Шелов 1972, с. 301). Відсутність в обох випадках зафіксованих людських жертв та імовірна можливість евакуації їх населення дозволили висловити достатньо аргументоване припущення про те, що варварська коаліція, причетна до цих подій, бажаючи перетворити Боспор на базу для здійснення нападів на малоазійські провінції провадила таким чином «демонстрацію сили» (Зубарь, Зинько 2006, с. 162). Проте впевнено ототожнювати цих нападників з варварськими конфедераціями цього часу з Нижнього Дунаю, на нашу думку, складно. Також можна припускати активну участь у даних подіях аланів.

Другий період Скіфських війн (рис. 3) тривав від середини 250-х рр. до 269. Він позначений розширенням території варварських інвазій, перш за все, завдяки організації морських експедицій, які дозволили сягати малоазійських провінцій Риму та вийти у Середземне море. Участь у них взяли борани, герули, готи, сармати, населення античних центрів Північного Надчорномор'я. Коаліції варварів починають застосовувати практику комбінованих походів: частина війська рухалася суходолом, частина — човнами. Поступово, від грабунку прибережних центрів та територій відбувається перехід до нападів на внутрішні землі азійських провінцій.

7) Перший морський похід (255/256) було спрямовано на Пітіунт (західне узбережжя Кавказу) — римський опорний пункт. В поході взяли участь борани, які добралися до місця нібито за допомогою боспорян, котрих після висадки десанту відіслали додому (Ременников 1954, с. 92—93). Про похід маємо свідчення у Зосима. Він виявився невдалим для агресорів, котрі зустріли сильний спротив гарнізону та зазнали значних втрат і повернулися назад (Зосим I, 31—32). Очевидно, підготовка та організація цього походу відбувалася в межах Боспорського царства, про що прямо вказує участь боспорських кораблів та команд (Там само).

8) Наступний похід, що відбувся імовірно в 257 р. мав аналогічний напрямок та інші наслідки. Матеріально-технічне завдання по доставці варварських загонів забезпечили, як і попереднього разу, боспорці. Спочатку, оминувши Пітіунт, варвари спробували штурмувати Фасіс, проте після невдачі з цим наміром повернули назад та захопили Пітіунт, знищивши його залогу. Після цього пішли до Трапезунту та, скориставшись соціальним невдоволенням у місті у цей час та поганою організацією його захисту, захопили та пограбували місто (Зосим I, 32—33).

9) Похід 258 р. був уже комбінованим: частина варварів рухалась морем уздовж західного узбережжя Чорного моря, інша частина йшла суходолом землями Нижньої Мезії та Фракії. Поблизу Філеатенського озера загони об'єдналися і стали рухатися морем. В результаті було пограбовано Халкедон, Нікомедія, Нікея, Кіус, Апамея, Пруса

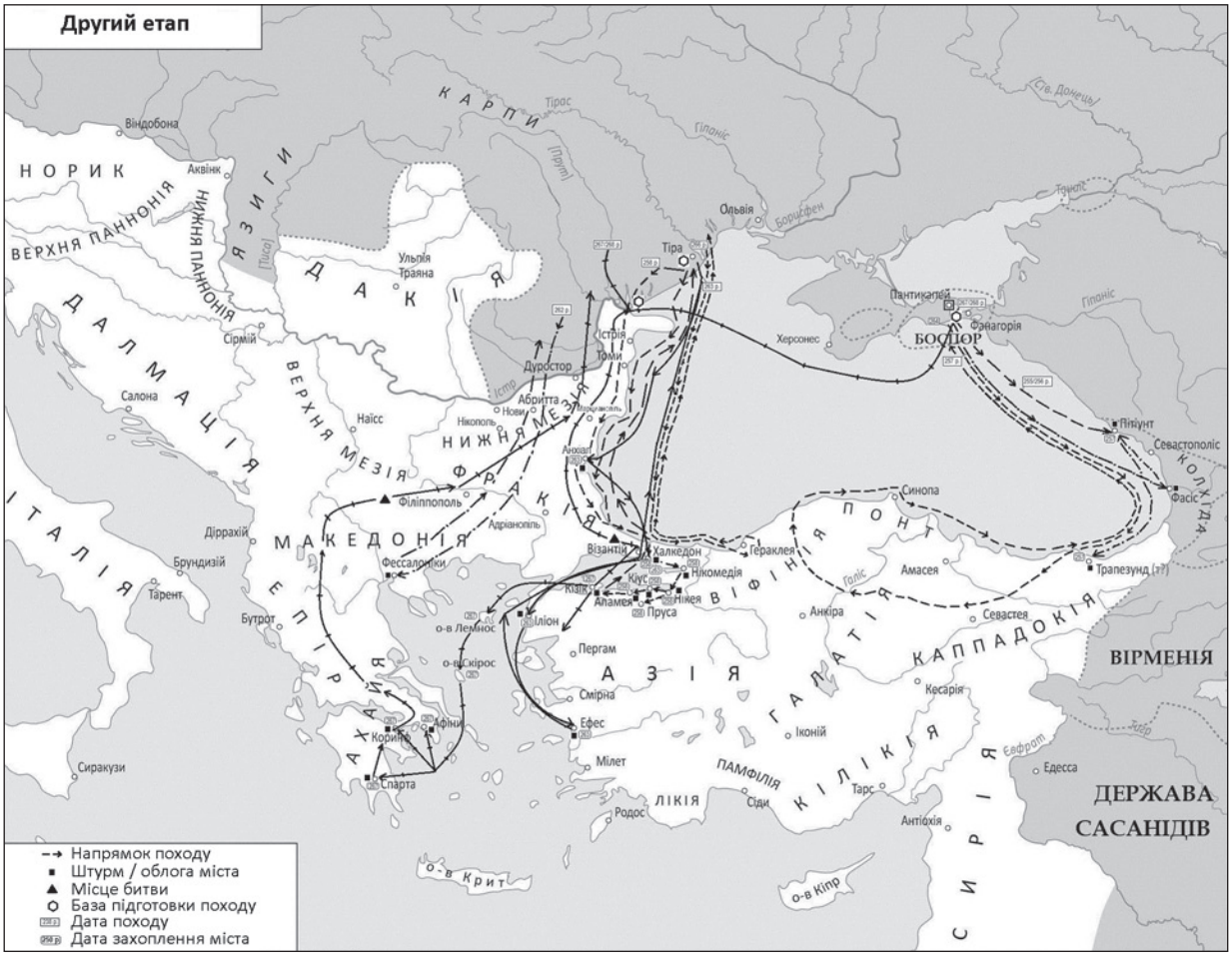

Рис. 3. Другий етап Скіфських війн (автор основи — Д. Вортман)

(провінція Віфінія) (Буданова 2001, с. 117—118). Учасників цього нападу Зосим називає «сусідні скіфи» (маючи на увазі, очевидно, більш західних сусідів учасників попередніх двох нападів), тому етнічна ідентифікація їх ускладнена (Зосим I, 34. 1—3).

10) Напад на провінції Фракію та Македонію відбувся в 262 р. Варварам вдалося просунутися ще глибше в землі імперії і обложити Фесалоніки (Властелины. Галлиен 5, 6; Зосим I, 37). В.П. Буданова припускає, що в цьому поході під назвою «скіфи» в писемних джерелах фігурують готи, франки та аламани (Буданова 2001, с. 118—119).

11) Похід 263 р., з огляду на географію нападів, вірогідно формувався та готувався у західній частині Північного Надчорномор'я. Були пограбовані міста Халкедон, Троя, Анхіал. Глибина проникнення досягла Ефесу, де було пограбовано, крім іншого, храм Діани Ефеської (Властелины. Галлиен 6, 2), після чого нападники зі здобиччю додому, хоча Поліон говорить також і про розгром скіфів в Азії (Властелины. Галлиен 7, 3). Можливо, за перемогу римської зброї над варварами було видане просто повернення останніх у свої землі. В інформації про цю експедицію Йордан називає імена її очільників: Респа, Ведук і Тарвар, що також може опосередковано вказувати і на три складові варварської коаліції (Йордан 107—110).

12) У 264 р. відбувся похід який, судячи з географії (Кападокія, Галатія, Віфінія), готувався в районі Боспорського царства, як і перші морські експедиції (Ременников 1954, с. 109—110). В.П. Буданова припускає, що участь у ньому мог-

ли взяти остроготи (Буданова 2001, с. 121). Полліон зазначає, що скіфи захопили та пограбували міста в Кападокії, після чого рушили у Віфінію (Властелины. Галлиен 11, 1). Х. Вольфрам припускає що під час цього або наступного (267 р.) походу було зруйновано Гераклею Понтійську (Вольфрам 2003, с. 82). Про ці події Полліон говорить як про окрему експедицію (Властелины. Галлиен 12, 6), яка дійсно могла відбутися вже 266 р.

13) Інформація про похід 266 р. в межі Віфінії, в район Гераклеї Понтійської вкрай обмежена (Буданова 2001, с. 121—122). Географічне розташування провінції і зокрема Гераклеї дозволяють припускати підготовку походу в західніших районах Північного Надчорномор'я (Ременников 1954, с. 111). Учасники в писемних джерелах названі загально «скіфами». В описі Полліона зазначено і будівництво скіфами кораблів і морський бій, внаслідок якого частина з них загинула (Властелины. Галлиен 12, 6).

14) Похід 267—268 рр. був комбінованим і включав коаліції варварів з усього Північного Надчорномор'я: спочатку з району Меотиди (Боспору) вирушив флот у складі 500 кораблів і, дійшовши до гирла Дунаю, з'єднався з іншими загонами. З'єднані сили пограбували навколишні землі та вирушили в район Боспора Фракійського, де зазнали поразки від римської армії. В.П. Буданова вважає, що ця битва відбувалася на суходолі (Буданова 2001, с. 123), тоді як О.М. Рємєнніков говорить, посилаючись на Полліона, про морську битву (Ременников 1954, с. 116). З огляду як на відсутність прямої інформації, так і на розвиток подальших подій, ми притримуємося першої точки зору. Також цікаво, що наслідком описаної поразки варварів стала загибель воєначальника Венеріана — командуючого римськими військами (Властелины. Галлиен 13, 7) та подальші активні їх дії. Варвари переправились через Боспор Фракійський та Пропонтиду, пограбували Кізік, прибережні райони Азії, острови Скірос та Лемнос. Після цього варвари захопили Афіни, Спарту, Корінф та, можливо і інші, дрібніші грецькі міста, котрі в своїй більшості не мали регулярного війська (Ременников 1954, с. 116—117). В той час, як варвари грабували Грецію римському флоту вдалося знищити більшу частину їх плавзасобів, що спричинило відхід суходолом у північному напрямку. На межі Македонії та Фракії варвари зазнали втрат від військ Галієна, який, за словами Полліона, «випадково перебив багато з них» (Властелины. Галлиен 13, 7), що, з огляду на активну реформаторську політику імператора та піклування про боєздатність армії (Сергеев 2009, с. 150—152), звучить надто тенденційно. Вочевидь частині нападників вдалося зі здобиччю повернутися додому. Принаймні, опосередковано на користь такої думки може вказувати організація та проведення експедиції 269—270 рр., участь у якій, найвірогідніше, взяли також і учасники походу 267 р. Але в цілому цей та наступний грандіозний похід 269—270 рр. вочевидь виявилися невдалими — опосередковано на користь цього вказує зокрема і практична відсутність згадок про них у такого апологета готів, як Йордан.

Отже, другий етап Скіфських або «Готських» воєн демонструє зміни як в географії нападів на римські провінції, так і в кількості та складі їх учасників в бік розширення та збільшення. В результаті грабіжницьких походів були захоплені та пограбовані Пітіунт і Трапезунт (257), Халкедон, Нікомедія, Нікея, Кіус, Апамея, Пруса (провінція Віфінія) (258), Іліон, Ефес (263), Гераклея Понтійська (266), Кізік, Афіни, Корінф, Спарта (267 р.), о-ви Лемнос і Скірос (267); розорені та пограбовані провінції Каппадокія, Понт, Галатія, Віфінія (264), Азія (266), Греція, Епір (267/268). Глибина проникнення варварських загонів, за підрахунками О.М. Рємєннікова досягла (в 267 р.) 4 тис. км (Ременников, 1954, с. 120). Контроль над північнонадчорноморськими центрами — Тірою, Ольвією та, цілком вірогідно, містами Боспору дозволив перетворити їх на бази для організації морських експедицій. Фокус уваги варварських об'єднань, таким чином на другому етапі зазнає змін: спочатку це Східне Надчорномор'я і, майже синхронно, Надчорномор'я Південне та в цілому малоазійські провінції Римської імперії; дещо пізніше — острови в Середземному морі та області материкової Греції. Розширення географії та зміна напрямків походів може бути пояснена як тим, що в результаті більш ніж двадцяти років перманентних війн, дунайські провінції імперії були великою мірою знекровлені і не становили вже такої привабливості для грабіжницьких походів цілі. Крім того, тут знаходилася одна з най-

боєздатніших частин римської армії, яка перешкоджала грабунку.

До процесу нападів на імперію на II етапі долучаються нові учасники, раніше не згадувані пізньоантичними та візантійськими авторами (напр., борани). Встановлення контролю над північнонадчорноморським узбережжям та його античними центрами дало технічну змогу організації морських експедицій та уможливило їх південно-східний напрямок. Сама організація морських походів, а потім і походів комбінованих, на нашу думку, беззаперечно може вказувати на зростання рівню консолідації у варварському середовищі. Адже морський похід повинен плануватися та готуватися задовго до самого часу його проведення, потребує значну кількість людських та матеріальних ресурсів та бази для реалізації підготовчих дій. Саме тому втілення таких масштабних проектів, як морські походи і свідчить про зазначені зміни у варварському середовищі. Важливу роль у цьому зіграло встановлення контролю над частиною античних центрів Північного Надчорномор'я, які могли мати професійні та матеріально-технічні ресурси, котрих потребувала організація походів. Значне розширення географії походів та способів їх проведення (морські експедиції) може, на нашу думку однозначно свідчити про якісний ріст рівня мобілізації у варварському середовищі на другому етапі війн.

Третій етап (рис. 4) війн включає, власне, похід 269—270 рр. н. е. і є, очевидно, максимальним як за кількістю учасників, так і своєю географією. Його підготовка розпочалася, зважаючи як на кількість учасників, так і кількість залучених варварами плавзасобів, ще в 268 р. (Рейда 2007). Серед учасників походу писемні джерела називають певкінів, грейтунгів, австроготів, тервінгів, візі, гепідів, кельтів та герулів (Властелины. Клавд. 6, 2). Той же автор, Требеллій Полліон говорить про 320 тис. озброєних варварів (Властелины. Клавд. 6, 4) та 2 тис. їх кораблів, про які, можливо, згадує і Амміан Марцеллін (Властелины. Клавд. 8, 1; Аммиан XXXI, 5.15). Зосим, в свою чергу, говорячи про 320 тис. варварів, говорить, що для походу вони збудували 6 тисяч кораблів (Зосим I, 42. 1). Більшість дослідників схиляються на користь меншої кількості варварських плавзасобів (Рейда 2007, с. 55). Місцем збору флоту стало гирло Тіраса (Зосим I, 42. 1). Сама Тіра, вірогідно (як і Ольвія), припинила своє існування як античний центр, зруйнована близько середини 60-х рр. III ст. (Зубарь 2001, с. 134), проте частина античного населення, яка не мала змоги евакуюватися разом з виведеними римськими військами (Павленко, Сон 1991, с. 10), могла взяти участь у підготовці походу варварів (Рейда 2007, с. 56). Цілком можливо інтерпретувати похід 269—270 рр. як похід-переселення варварів Північного Надчорномор'я до провінцій Римської імперії. Сама операція мала комбінований характер, поділяючись на суходільну та морську складові. Її особливістю стали не тільки грандіозні масштаби (з огляду на кількість учасників та матеріальних ресурсів), але і у своїй якісній частині. Цілком припустимо, що серед задіяних мас кількість воїнів складала в межах 60—100 тис., тоді як інші являли собою сім'ї разом з домашнім скарбом та худобою (щоправда, Полліон говорить про 320 тис. тільки озброєних варварів, всіх же інших (рабів, членів родин, обоз) він додає до цього числа (Властелины. Клавд. 6, 2; 8, 2—6), проте це здається малоімовірним). Можливо що об'єднання суходільної та морської частин експедиції відбулося вже в районі Дунаю. Суходолом варвари рушили землями Мезії та здійснили спроби штурму Том та Маркіанополя. Морська флотилія спробувала захопити Візантій, після чого рушила до Кізіка і знову не змогла захопити місто (Зосим I, 43. 1; Ременников 1954, с. 134). Хоча В.П. Буданова вважає, що Кізік було взято штурмом, проте ніяких аргументів на користь цієї думки не надає (Буданова 2001, с. 125). По цьому, влаштувавши вірогідно проміжну базу поблизу Афону були розпочаті облоги Фессалонік та Касандрії, в той час як іншими загонами реалізувався грабунок узбережжя Греції і Фесалії (Ременников 1954, с. 134; Буданова 2001, с. 125). Коли надійшла звістка про наближення імператора Клавдія з військами, облогу обох міст було знято, а варвари рушили назустріч суходільній частині експедиції, втративши дорогою в Македонії близько трьох тисяч чоловік внаслідок нападу далматської кінноти (Зосим I, 44. 2). Після з'єднання обох частин варварської експедиції відбулася битва з римською армією на чолі з Клавдієм II поблизу міста Наїса (сучасне м. Ніш, Сербія). Результатом стала перемога римлян (Евтропий 9, 11, 2) та втрата варварами до 50 тисяч

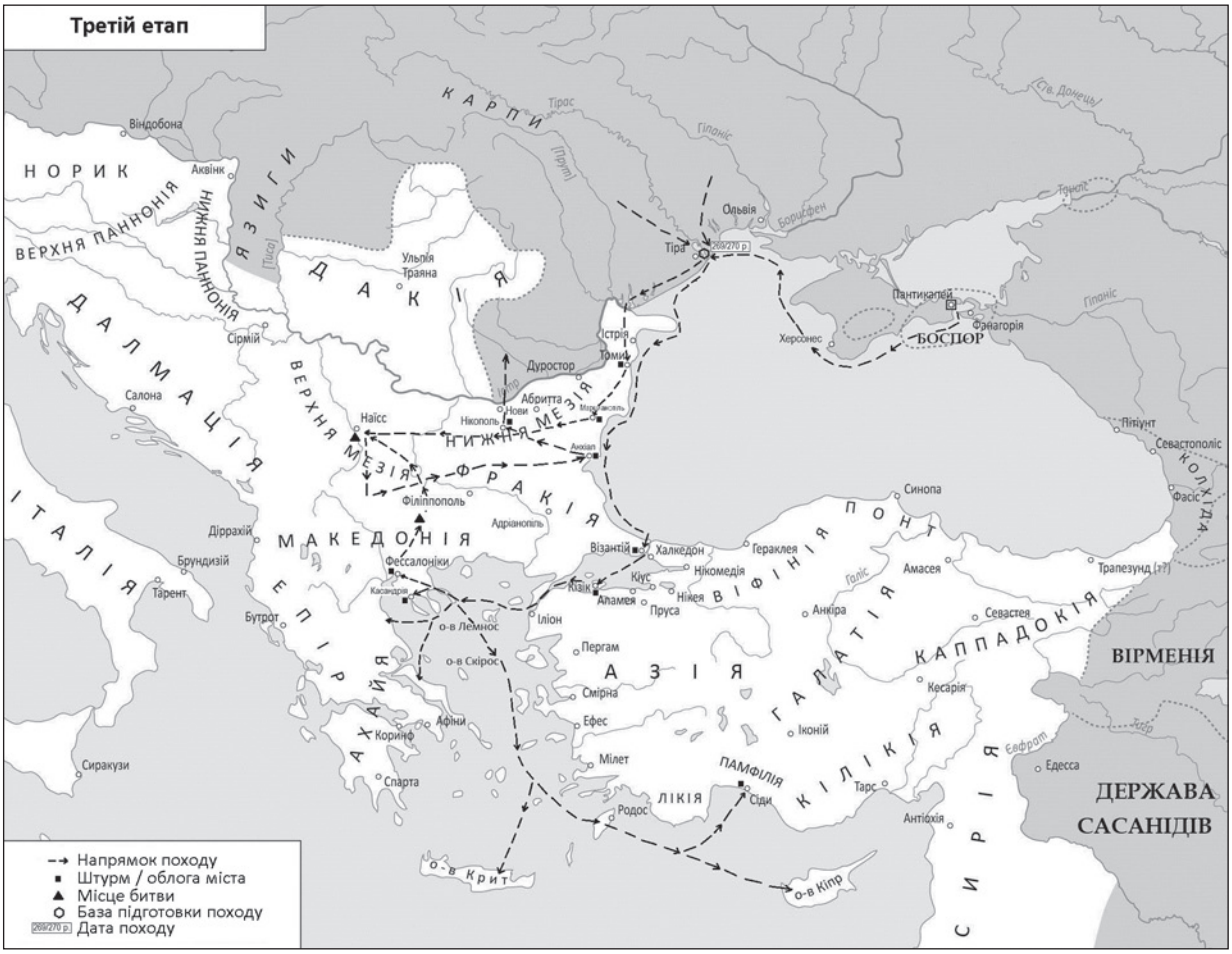

Рис. 4. Третій етап Скіфських війн (автор основи — Д. Вортман)

чоловік за інформацією Зосима (Зосим I, 44. 2). Проте перемога Риму не стала остаточною: варвари відступили у бік Македонії разом з обозом і під час відступу завдали дошкульного удару римській піхоті (Властелины. Клавд. 11, 6—7; Зосим I, 45. 2). Дещо пізніше епідемії спричинили до значних втрат у середовищі варварів на території Македонії та Фракії; з тими, що залишились вірогідно було укладено якийсь договір — Зосим говорить, що частину їх було прийнято до римського війська, а частина отримала землю і стала землеробами (Зосим I, 46. 1—2). Після битви біля Наїса, вже на початку 270 р. якісь загони варварів спробували також захопити міста Анхіал та Нікополь, проте без успіху. Чи були це частини варварів, які відступили від Наїсу, чи інші загони залишається достеменно невідомим, хоча Полліон говорить про «… розбиті натовпи варварів …», які спробували напасти на вказані міста, проте були знищені їх мешканцями (Властелины. Клавд. 12, 4), що ніби то свідчить про участь нападників у великій битві з Клавдієм II.

Морська частина експедиції варварів, очевидно, розділилася: частина пішла суходолом від Фесалонік на з'єднання з суходільною експедицією; ще одна група почала грабувати морем узбережжя Фесалії та Елади, не маючи ресурсів для штурму крупних міст (Зосим I, 42. 2); ще одна група дійшла морем до Криту, Кіпру та Родосу (Властелины. Клавд. 12, 1; Зосим I, 46. 1) та взяла в облогу місто Сіди в Памфлії, що не мало успіху (Дексипп Фр.21; Буданова 2001, с. 126).

Отже, участь у поході-переселенні взяла широка коаліція племен Північного Надчорномор'я,

серед яких давніми авторами згадуються герули, готи, скіфи, сармати. В результаті воєнних дій на суходолі і на морі імператору Клавдію II Готському вдалося розгромити коаліційні сили варварів, частково знищивши, частково полонивши їх учасників. Важливими чинниками римської перемоги стали політична стабілізація в самій імперії та вихід її з глибокої кризи, налагоджені комунікації, успішна боротьба із зовнішніми супротивниками та реформи армії, розпочаті ще за імператора Галлієна (Сергеев 1999, с. 80; 2009). В результаті успішних дій Клавдія II потужність нападів варварів Північного Надчорномор'я на римські провінції різко знизилася, хоча і не припинилася остаточно. У наступних інвазіях, зокрема 275 р., до малоазійських провінцій, брала участь уже значно менша кількість варварів, які вірогідно являли собою якусь примеотидську коаліцію. Цей напад відбили римські війська, і поступово грабіжницькі експедиції зійшли нанівець. Ще одним наслідком походу 269—270 рр., як влучно вказує В.П. Буданова, посилаючись на повідомлення Полліона, стала зміна стосунків між імперією та варварами Північного Надчорномор'я. Від безальтернативної збройної конфронтації розпочинається практика їх розселення в межах імперії (Буданова 2001, с. 126).

Похід 269—270 рр. цілком можливо мав мету переселення мас варварів на землі провінцій Римської імперії. Проте він не був інспірований якоюсь нагальною економічною потребою для його учасників. Земельних ресурсів самого Барбарикуму в межах півдня Східної Європи (власне, територія сучасної України) могло цілком вистачати для економічних потреб варварів. Якоїсь серйозної військової загрози чи тиску (як, можливо, це сталося в останній чверті IV ст. з приходом гунів) в цей час очевидно теж не існувало. З огляду на зазначений перебіг подій цієї експедиції її цілком можна потрактувати як агресивну інфільтрацію-переселення, яка зазнала поразки тільки у зв'язку з загальною політичною стабілізацією Римської імперії. Не виключено, що метою варварів було не так переселення та включення до життя на теренах імперії, як переміщення та створення баз для ведення наступних нападів уже з її території, чим значно скорочувалися комунікації та могла й надалі розширюватися географія інвазій. Рівень мобілізації з огляду на максимальну кількість учасників та географію походу 269—270 рр., цілком можливо, досяг максимуму за весь сорокарічний період нападів. Рівень консолідації демонструє як кількість учасників, так і кількість підготованих для походу суден. Так чи інакше, цей похід став кульмінацією усього процесу Скіфських воєн.

У підсумку Скіфські війни сприяли активізації контактів між варварами Північного Надчорномор'я та Римською імперією. Ці контакти спричинили як політичні, так і економічні зміни у варварському суспільстві: сприяли створенню широких коаліцій, міксації варварського населення та включення до його складу якоїсь частки провінційноримського та античного населення північнонадчорноморських центрів. Одним з безпосередніх наслідків війн стала офіційна евакуація римської провінції Дакії (близько 271 р.), що означало остаточний перехід Римської імперії до тактики захисних дій і відмови від завойовницької політики. Тривалість та частота нападів варварських коаліцій на римські провінції були викликані не тільки їх успішними діями проти римської армії, але й внутрішньополітичною кризою III ст. н. е., що охопила Римську імперію та війнами, які та вела в цей час на інших театрах. З початком стабілізації життя в самій імперії, реформ в армії та вдалих військових операцій масові рухи варварів Північного Надчорномор'я були зупинені.

Запропоновані нами етапи Скіфський війн маркують процес і рівень залучення Північного Надчорномор'я та його населення до участі у грабіжницьких походах на території Римської імперії. Оскільки імперія та її військові і цивільні адміністратори ставилися до варварських інвазій з-за Дунаю приблизно стабільно — відповідаючи збройним протистоянням (більш орієнтовані на збереження існуючого стану, ніж на кардинальне вирішення проблем, не в останню чергу з причин відносно обмежених ресурсів). Відтак, запропоновані хронологічні етапи орієнтовані перш за все на варварів та їх дії.

Під час першого етапу, який був інспірований вірогідно карпами та сарматами центри організації нападів знаходилися імовірно навколо винесеної за Дунай Дакії та на лівому березі Нижнього Дунаю. Також не виключено, що вже в цей час територія самої Дакії могла частково конт-

ролюватися варварами та поступово сама перетворюватися на базу для подальших нападів. В процесі першого етапу до нападів долучаються, вірогідно, і готи.

Під час наступного етапу відбувається встановлення контролю та, не виключено, активне безпосереднє залучення населення Північного Надчорномор'я, в тому числі таких античних центрів як Ольвії, Тіри та Боспорського царства до процесу організації, підготовки і проведення грабіжницьких походів. В цьому процесі очевидно взяли участь і більша кількість угруповань варварів, рівень консолідації яких зростає.

Третій період мав як риси попередніх етапів, так і власні: похід-переселення, найвищий ступінь консолідації за всі Скіфські війни, величезна кількість учасників, глибина проникнення на територію імперії і т. ін.

Водночас, необхідно зазначити, що інтеграція, яка відбувалася у варварському середовищі мала достатньо специфічний характер. А саме — мала на меті успішну реалізацію грабунку провінцій імперії. Така мета мала, попри все, короткотерміновий характер, відповідно інтеграція могла відбуватися з часу підготовки походу і до його завершення. У випадку успішного походу досвід з об'єднанням сил та створенням коаліції міг бути повторений або розширений за рахунок залучення нових учасників. У іншому випадку відбувалася швидка дезінтеграція і доцентрові тенденції змінювалися відцентровими. Без сумніву, всі складові варварських коаліцій мали власних вождів. Кілька лідерів могла мати і кожна така складова. І похід 269—270 рр. не був тут виключенням: Полліон, розповідаючи про військові успіхи Клавдія II говорить, що «… більшість царів було взято у полон …» (Властелины. Клавд. 9, 3). Відповідно, короткочасна мета, з якою відбувалося об'єднання, навіть після її досягнення не гарантувала продовження існування такого союзу — після повернення за Дунай окремі етнічні та політичні складові поверталися до попередньої ситуації. Зростанню рівня консолідації та політичному об'єднання різноетнічних складових міг посприяти похід 269 р. у випадку його успіху. Проте він зазнав, очевидно, цілковитої поразки, зруйнувавши таким чином організацію потенційно великого політичного варварського об'єднання.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамзон М.Г., Фролова Н.А., Смекалова Т.Н., Куликов А. В. Клад боспорских статеров 234—253 гг. н. э. из Керчи (1988 г.) // ВДИ. — 2007. — № 2. — С. 60—109.

Алексеева Е.М. Горгиппия в системе Боспорского царства первых веков нашей эры // ВДИ. — 1988. — № 2. — С. 66—85.

Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю.А. Кулаковского, А.И. Сонни. — М.: Ладомир, 2005.

Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — СПб: Алетейя, 2001.

Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Деоклетиана / Пер. С.П. Кондратьева. — М.: Наука, 1992.

Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). — СПб: Ювента, 2003.

Дексипп. Летопись. Скифская история / Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб: Типография императорской академии наук, 1900. — Т. I, вып. 3.

Евтропий Бревиарий от основания Рима / Пер. Д.В. Кареева, Л.А. Самуткиной. — СПб: Алетейя, 2001.

Зосим. Новая история / Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб: Типография императорской академии наук, 1900. — Т. I, вып. 3.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К.: КАЕ, 1994.

Зубар В.М. До історії Боспорського царства в III ст. // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 148—150.

Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв.) // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 132—138.

Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории. — Симферополь;Керчь, 2006 (БИ. — Вып. XII).

Иордан. О происхождении и деяниях гетов: «Getica» / Пер. Е.Ч. Скржинской. — СПб: Алетейя, 1997.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н.э. — К.: Наук. думка, 1993.

Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (очерки экономической истории). — М.: Наука, 1966.

Лактанций. О смертях преследователей (De mortibus persecutorum) / Пер. В.М. Тюленева. — СПб: Алетейя, 1998.

Павленко Ю.В., Сон Н.О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 266—270.

Ременников А.М. Борьба племён Северного Причерноморья с Римом в III веке. — М.: АН СССР, 1954.

Рейда Р.Н. «Скифские» или «готские» войны (термилогически-понятийный вопрос) // Боспорские чтения. — 2007. — Вып. 8. — С. 266—270.

Рейда Р.М. До питанння про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е. // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 54—60.

Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. — Х.: Майдан, 1999.

Сергеев И.П. Представления императоров Галлиена и Аврелиана о путях вывода Римской империи из политического кризиса: опыт сравнительной характеристики // Древности. — 2009. — С. 149—154.

Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наук. думка, 1993.

Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М.: Наука, 1972.

Шелов Д.Б. Античный мир и варвары Северного Причерноморья в первые века нашей эры // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. — М., 1978. — С. 81—88.

Шелов Д.Б. История античных государств Северного Причерноморья // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 8—22.

Cohen H. Description historique des monnaies frappees sous L'Empire Romain. — Paris, 1860. — T. IV.

R. Reida

SCYTHIAN WARS: THREE PHASES

The article is devoted to the of Scythian wars (230—270 AD). We propose the division of events into three phases, marked by a series of features identified on the basis of works by ancient and Byzantine authors — the main source for the reconstruction of these events. First of all the phases show the processes in barbaric environment at the North Coast of the Black Sea and are focused on them.

The first phase lasted from the beginning of 232 AD. to the first half of 250^{s} AD. Pannonia, Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia, Thrace, Macedonia have undergone an aggression. Participants: Sarmatians, Carpi, Peucini, «Scythians», Goths, Alans, Bastarnae, Ttaifali, Borans. Bases of preparation: Lower Danube, Dacian Limes. These groups acted individually (sometimes forming small units) and also could form temporary coalitions. Main purpose: robbery of Roman provinces. Method: overland campaigns. The low level of consolidation.

The second phase lasted from the mid —250^{s} to 269 AD. The province of Pannonia, Moesia Inferior, Dacia, Thrace, Macedonia, Epirus, Achaea, Asia, Bithynia, Pontus, Cappadocia, Galatia have undergone an aggression. Participants: Borans, «Scythians», Heruli, Goths, Sarmatians, the population of ancient centres of the North Coast of the Black Sea. Bases of preparation: Bosporian kingdom, Thira, Lower Danube. Coalitions of barbarians began to use the practice of combined campaigns: some troops moved by land, the other parts — by boats. Purpose: robbery of provinces. Method: boat trips, combined trips. The maximum level of consolidation.

The third phase includes campaigns in 269—270 AD. Pannonia, Moesia Superior, Moesia Inferior, Thrace, Macedonia, Epirus, Achaea, Asia, Pamhylia, Islands of Crite, Cyprus and Rhodes have undergone an aggression. Participants: Heruli, Goths, Peucini, Gepids and «celtae». Bases of preparation: Bosporian kingdom, Thira, Lower Danube. Purpose: relocation and robbery. Method: combined campaigns. The maximum level of consolidation.

As a result of Claudius II's successful operations the power of attacks of the barbarians of the North Coast of the Black Sea on the Roman provinces has gone down, although it has not stopped completely. A few number of barbarians who probably were a kind of coalition in the territory of Bosporian kingdom have participated in next invasions to the Asia Minor provinces, including the year 275 AD.

R. Madyda-Legutko

SOME REMARKS ON THE COEXISTENCE OF ELEMENTS OF THE PRZEWORSK AND DACIAN CULTURES IN THE UPPER SAN BASIN DURING THE EARLY ROMAN PERIOD AND AT THE BEGINNING OF THE YOUNGER ROMAN PERIOD

In the paper I present some remarks on settlement developing during the Early Roman Period and at the beginning of the Younger Roman Period in the upper basin of the River San, at the borderland between West and East Polish Carpathians. In the mentioned territories the presence of the Przeworsk culture is evidenced in settlements and cemeteries. However some of hand-made and wheel-made pottery show traces of direct influence from people representing the Dacian cultural complex which developed outside the arc of the East Carpathians.

***Keywords**: Przeworsk Culture, Dacian Culture, Early Roman Period, Younger Roman Period, Upper basin of the River San, Polish Carpathians.*

The research interest of Dr Liana Vakulenko has long focused on Roman Period settlement in the Ukrainian Carpathians and adjacent territories. She is the author of a number of studies on this issue, and her achievements were crowned by a copious monograph on the Ukrainian Carpathians and Transcarpathia in the Late Roman Period (Vakulenko 1999; 2008; Вакуленко 2010). The book came to a number of important conclusions concerning the history of people inhabiting the East Carpathians and the eastern part of the Carpathian Basin, as well as social and economic processes taking place there. She also made an uneasy attempt at ethnic identification of these people.

In this paper, I would like to present some remarks on settlement developing during the Early Roman Period and at the beginning of the Younger Roman Period in the upper basin of the River San, at the borderland between West and East Polish Carpathians, an area not very distant from the territory in the centre of Liana Vakulenko's interest.

Natural conditions of the upper San basin favoured intercultural contact. On the one hand, the Beskid Niski range with the Łupków Pass and the passes in the Bieszczady Mountains (e. g. the Bukowska and Użocka Passes) facilitated connection with the Carpathian Basin (Reyman 1958; Kotowicz 2015). On the other, the proximity of the Dniester basin provided opportunity for contact with the East Carpathian foreland. The geographical position of the San basin was also favourable for contact with areas far to the north, i.e. the southern coasts of the Baltic Sea.

The lands on the upper San, especially in places where the river valley broadens (e. g. the Sanok basin), offered favourable conditions for agriculture, which resulted in the flourishing Roman Period settlement in the area. It can neither be ruled out that what attracted new settlers were salt springs, known from the right bank of the San near the present-day town of Tyrawa Solna, Sanok district, which were exploited in prehistory (Jodłowski 1985).

Surface surveys and excavations carried out over the past few decades on selected sites in the upper San basin, in particular in the Dynów Foreland (between the northern edge of the Carpathians and the Sanok basin), and slightly further to the south (Fig. 1), provided new data for the interpretation of the cultural situation in the region. New, interesting sources were unearthed for studies on Przeworsk culture settlement in mountainous areas.

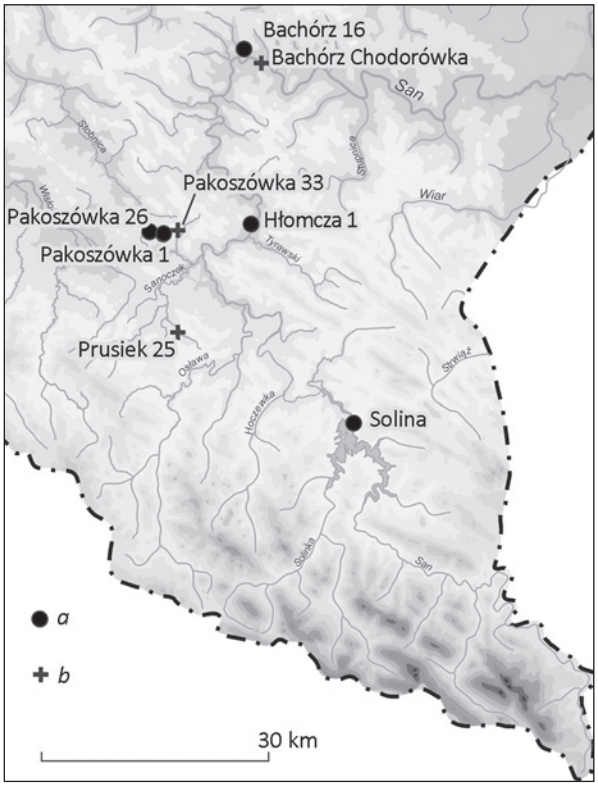

Fig. 1. The upper basin of the River San. Location of excavated archaeological sites: *a* — settlement; *b* — cemetery

The Przeworsk culture was not thought to be particularly well-represented in the Polish Carpathians beforehand, and materials linked with this population included only single finds of metal objects, a cremation burial from Early Roman Period phase B2 discovered at Chełmiec site 2, Nowy Sącz district, in the West Carpathians (R. and D. Abramowiczowie 1989, p. 203—205, fig. 4, *A*—*C*), and sparse settlement materials uncovered on the upper San in the Dynów Foreland (Madyda-Legutko 1996, p. 54—63).

As mentioned, the excavations carried out in the upper San basin have unambiguously confirmed the presence of the Przeworsk culture population in this region. These people appeared during the Late La Tène period (LtD), after the phasing out of the Celtic occupation, which in the light of written accounts should be linked with the Anarti tribe (Woźniak 1974, p. 27; Madyda-Legutko 1996, p. 36—41, 102; Karwowski 2007; Bochnak, Kotowicz 2015). The latter were most likely assimilated by a new wave of settlers arriving to the upper San basin. In the Younger Pre-Roman Period the infiltration of the Przeworsk culture groups is confirmed only in the northern part of the Dynów Foreland, on a settlement at site 16 at Bachórz, Rzeszów district (Parczewski 2000, p. 274). Later, during the Early Roman and the beginnings of the Younger Roman Period, the Przeworsk people permeated, with varying intensity, to the Sanok basin and further south. The materials discovered there date to phase B2 of the Early Roman Period and phase C1 of the Younger Roman Period according to the chronological system used in Central Europe. These new materials form a link between a long known settlement cluster on the lower San on the one hand, and the areas in the upper Tisa basin, including what today is eastern Slovakia, Transcarpathian Ukraine, north-eastern Hungary, and north-western Romania on the other (Lamiová-Schmiedlová 1969, p. 463—466; Godłowski 1984; 1985; 1994, fig. 2; Kobal' 1997, Kobály 1998; Pieta 2007, p. 502; Hullám 2010; Matei, Stanciu 2000; Вакуленко 2010, с. 221—224; Luštiková 2013, p. 110; Gašaj, Rákoš 2015). The migration of the discussed cultural complex in the same period is also detectable in the south-east, in the Dniester basin (Śmiszko 1932, p. 3—26, 61—11, pl. I-V; Козак 1984; 1993; Mylan 2006). In the mentioned territories the presence of the Przeworsk culture is evidenced by sepulchral finds characteristic of this unit, namely cremation burials furnished with ritually bent weapons. Pottery typical of the Przeworsk culture was recorded in settlements, as well. The Przeworsk population infiltrated the mountainous part of Slovakia, into the range of the Púchov culture (Pieta 1982a, p. 105).

The southward migration of the Przeworsk culture to the Tisa basin can reliably be linked with information from written accounts which testify to the appearance of a Vandal tribe, namely the Hasdings (who are believed to have originated from the area occupied by the Przeworsk culture), on the borders of Dacia during the Marcomannic Wars around 170 AD (Cassius Dio Cocceianus LXXI, 12, 1; Godłowski 1984).

The results of many years of excavations in the upper San basin have introduced a new quality to studies on the Early Roman Period and the beginnings of the Younger Roman Period in the region. This applies first of all to the understanding of the Przeworsk culture and its relationships with oth-

er cultural complexes. In the northern part of the Dynów Foreland a small settlement complex was investigated, one comprised of two archaeologically explored settlements: Bachórz site 16 (Parczewski 1986; 1996; 1999; 2000; 2006, p. 126, 127, fig. 7, 8) and Bachórz-Chodorówka site 1 (Gedl 1999), both in Rzeszów district. The first site yielded several dwellings with traces of posts (Parczewski 1986, p. 38, 39, fig. 19; Madyda-Legutko 1996, p. 56), and relics of a two-bay building dated to the Early Roman Period and the Early / Younger Roman Period transition (Parczewski 2000, 279, p. 281, fig. 2, *4—6*). In the immediate vicinity of the latter structure a fibula representing Almgren type 148 was found (Parczewski 1999, p. 345, fig. 9; 2000, p. 281), along with fragments of a *terra sigillata* vessel from the Rheinzabern workshop (Parczewski 1996, p. 265, fig. 9). In site 1 at Bachórz-Chodorówka several square hearths were uncovered, typical of the Przeworsk culture. Next, rectangular buildings with posts along shorter walls, characteristic of the Przeworsk culture architecture, were found further to the south, in a settlement at Hłomcza site 1 in Sanok district (Muzyczuk, Pohorska-Kleja 1994, fig. 17, 53, 55). It is worth noting that a bronze fibula of Almgren type 71, decorated with silver and silver filigree, was also found in this settlement (Muzyczuk, Pohorska-Kleja 1994, p. 85, pl. V, *24*). The core area of such brooches is in the western part of the Baltic Sea basin (Nowakowski 1999, fig. 4, *j*; 5).

In recent years, archaeological excavations have been concentrated near Sanok. A few kilometres north of this city, in the village of Pakoszówka at the foot of Wroczeń Hill (the southernmost hill of the Dynów Foreland), an interesting settlement complex was discovered, dating to the Early Roman Period and the beginnings of the Younger Roman Period (phases B2 and C1). It comprises of a settlement (site 1) and cemetery (site 33), which have both been excavated, and a few sites known from surface survey only. The settlement at site 1 is situated on the slopes of Wroczeń Hill and has two distinct zones of occupation. In the southern part of the site a production zone was identified, while the residential zone was situated higher on the slope, in the northern part of the site. The spatial and functional arrangement of this settlement has numerous parallels in other Przeworsk culture settlements throughout this culture's range. The production zone yielded rectangular multi-purpose hearths and storage pits, while in the residential part small sunken buildings accompanied by traces of posts were discovered. Also, relics of a two-bay post structure were unearthed, similar to that known from Bachórz site 16 (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2006; Madyda-Legutko, Smajek 2010, with older references quoted therein).

The pottery discovered in the settlement at Pakoszówka site 1 is technologically diversified. In the residential zone, hand-made vessels with black, carefully smoothed surfaces predominate (Fig. 2, *1—18*). These vessels represent a style typical of Przeworsk culture pottery in the Early Roman Period and the beginnings of the Younger Roman Period (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2006, fig. 6, *1*; 9, *1, 2*; 10, *1—8*). Another group are pots with coarse surfaces, also hand-made, decorated with various kinds of knobs, usually prominent, some of which may have served as handles (Fig. 3, *4*) (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2006, fig. 6, *8;* 8, *2*). Vessels of this group known from the Pakoszówka settlement are not uncommon in the upper San basin — analogical specimens were discovered in Bachórz-Chodorówka site 1 (Fig. 3, *1—3*) (Madyda-Legutko 1996, p. 58, fig. 3, *2, 5*; Gedl 2004, p. 651—658, fig. 1; 2, *1—2*). Knobs and cordons were also recorded on vessels from a settlement at Hłomcza site 1 (Fig. 3, *5—8*) (Muzyczuk, Pohorska-Kleja 1994, pl. VII, *14, 16—17*; XXXI, *2, 7*; Madyda-Legutko 1996, p. 59, fig. 4, *6—9*), and in Solina site 4 [1] (in Lesko district). Vessels bearing a similar relief decoration also appear on sites from the discussed period (phases B2 and C1) situated at the foothills of the Carpathians and on the right bank of the Vistula [2]. This type of ornamentation clearly refers to the Dacian cultural complex, in particular to the territories on the Tisa River and in Transylvania (Crişan 1969, pl. CV, *1—17*; Gedl 2004, p. 653, with references quoted therein).

1. Madyda-Legutko 1996, p. 53 and the archives of the Subcarpathian Museum in Krosno.
2. Examples: Gać, Przeworsk district — cemetery (Madyda-Legutko 1996, ryc. 5, 1, 4); Koszyce Wielkie, Tarnów district, site 5 — settlement (B. and A. Szpunar 2004, pl. XVf); Tarnowiec, Tarnów district, site 1 — settlement (Szpunar, Okoński 2004, p. 483, 484, pl., 8a, 14e, 15p, r, 16f—i, 24m, 31a, b, f).

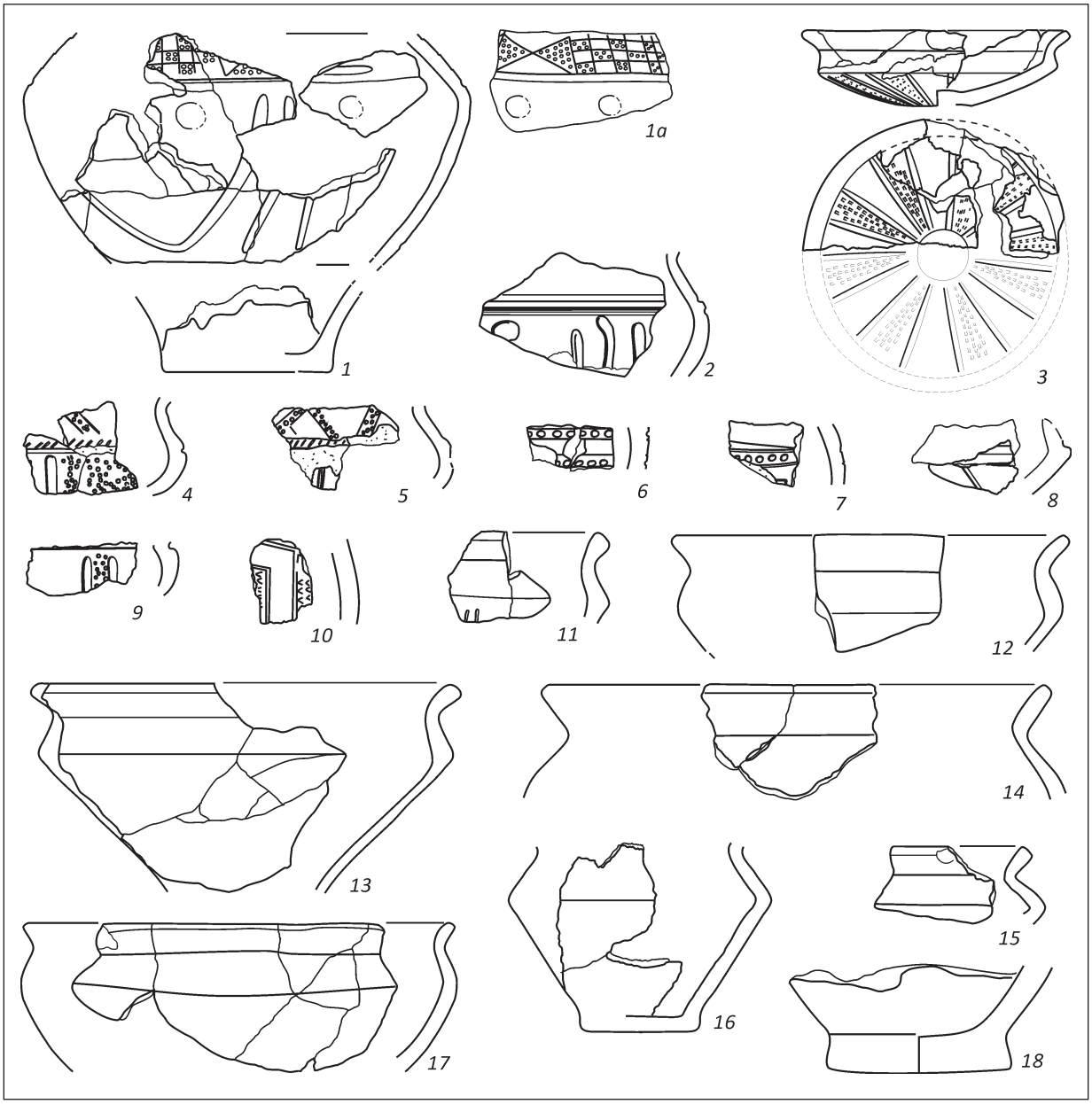

Fig. 2. Hand-made ceramics: Pakoszówka site 1 (after Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2006)

In turn, the production zone of the settlement at Pakoszówka site 1 yielded wheel-made pottery with smooth, easily abrading surfaces, represented mostly by fragments of thick-walled storage vessels decorated with undulating or horizontal grooves (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2006, p. 52—54, fig. 4, *4—8*). Analogical pottery is also known from other settlements in the upper San basin.

As mentioned above, at a short distance from the settlement at Pakoszówka site 1 a cremation cemetery was discovered (site 33), which in all likelihood can be interpreted as having been used by the residents of the mentioned settlement [3]. Burials ex-

3. The most recent, unpublished research by the Historical Museum in Sanok in cooperation with the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University.

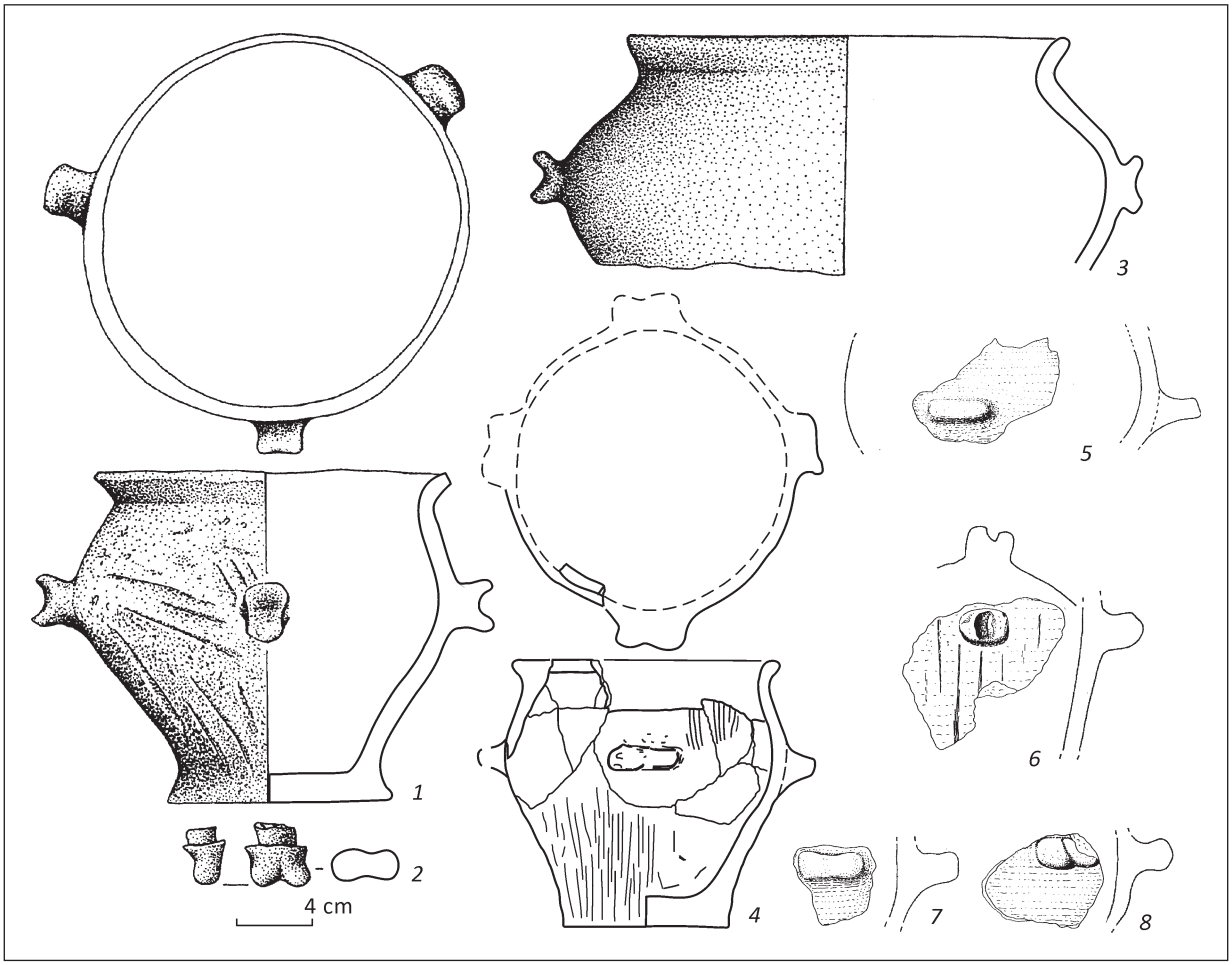

Fig. 3. Hand-made ceramics: *1—3* — Bachórz-Chodorówka, site 1; *4* — Pakoszówka, site 1; *5—8* — Hłomcza, site 1 (after: *1—3* — Gedl 2004; *4* — Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2006; *5—8* — Muzyczuk, Pohorska-Kleja 1994)

plored to date should be dated to the beginning of the Younger Roman Period (phase C1). What attracts particular attention is the presence of warrior burials richly furnished with elements of weaponry. In this context, it is worth recalling that in the upper San basin, a few kilometres south of the Pakoszówka complex, a small cremation cemetery at Prusiek site 25 was excavated, which dates from the developed phase of the Early Roman Period and the beginnings of the Younger Roman Period. Warrior burials were relatively frequent there, and they were furnished with weapons (Fig. 4), including swords of predominantly Roman provenance (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2005; Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2006; 2007). Female graves at Prusiek produced gold pendants, and

Fig. 4. Przeworsk culture grave, Prusiek, site 25 (photo by J. Zagórska-Telega)

brooches decorated, among other techniques, with granulation and beaded wire, which revealed a stylistic connection with the so-called eastern zone of the Przeworsk culture, an area where typically Przeworsk elements co-existed with those originating from the southern coasts of the Baltic Sea, meaning from the Wielbark culture (Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2010). One unique grave discovered in Prusiek was furnished with a set of tools for working non-ferrous metals, which also yielded, among other artefacts, a bronze mould for casting brooches (Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2014). It is worth noticing that the pottery recovered thus far from the cemeteries at Prusiek site 25 and Pakoszówka site 33 have revealed absolutely no stylistic affinity to the Dacian complex.

It should be mentioned that the intensity of Przeworsk culture settlement in the Sanok region is evidenced by stray finds of robust spurs from the sites of Sanok-Wzgórze Zamkowe (Madyda-Legutko 1996, pl. XVI, *8*) and Międzybrodzie (Kotowicz 2014), which date within phases B2—C1a.

Against the background of the archaeological record characterised above, which should undoubtedly be linked with the Przeworsk culture, a settlement discovered at Pakoszówka site 26 (in the vicinity of the settlement at Pakoszówka site 1 and the cemetery at Pakoszówka site 33) is a site deserving particular attention. In this site, a large, oval pits was explored (about 9 m long), which yielded mainly wheel-made pottery made from clay containing a small admixture of mineral temper and grog. This pottery, approximately 2000 sherds in total, was distinguished by soft, easily abrading surfaces of grey colour (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja 2004; Madyda-Legutko 2011, p. 26—18, fig. 2, *1—8, 10—11*). Fully or partly reconstructed vessels represented a wide range of forms, including pots with high shoulders and everted rims, the latter bevelled or rounded (Fig. 5, *1—6*), bowls of various types (Fig. 5, *7, 8, 13*), lids (Fig. 5, *9—12*), and wide-mouthed storage vessels with a flange (Fig. 6, *1—5*). The pit produced only a few dozen hand-made sherds, made from carelessly prepared clay mass with mineral temper of varying grain fractions. They included fragments of pots and bowls, and also of Dacian cups (Fig. 7, *4—6*).

The discovery of such a high number of sherds in one, large feature suggests their deliberate gathering, despite the fact that no remains of a potter's workshop (e. g. pottery kiln) have been identified in the site. A similar feature, saturated with several thousands of potsherds, was discovered in site 3 at Besów (Bochnia district) on the Raba River, a right-bank tributary of the Vistula. The pit was initially interpreted as a so-called pottery deposit (Okoński 2000, p. 120—135), but is currently regarded as a place where manufacture waste was stored, and later used as a source of grog for tempering clay mass (Okońska 2016).

The specific pottery discovered at Pakoszówka site 26 is not typical of pottery workshops operating within the range of the Przeworsk culture on the upper Vistula (Dobrzańska 2011; 2015; Rodzińska-Nowak 2006), but it shares certain technological traits with the pottery from the above-mentioned deposit from Bessów, hence it is sometimes referred to as the Pakoszówka-Bessów type (Kordecki, Okoński 1999, p. 212). However, such an approach has spurred a debate in archaeological literature (Dobrzańska, Kielski, Wodnicka 2004; Dobrzańska 2015, p. 402).

The analysis of the ceramic materials from Pakoszówka site 26 led to the formulation of a hypothesis positing a connection between this material and the Dacian pottery from the Early / Younger Roman Period transition originating from sites situated on the outer side of the East Carpathian Arc (Madyda-Legutko 1996, p. 76; 1999; Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja 2001). In terms of vessel forms, elements of their micromorphology, and overall style, but also certain technological traits, this pottery seems to have most in common with the pottery attributed to the Carpi tribe of the Younger Roman Period (Vîrtişcoiu-Poieneşti). Interestingly, their settlements yielded nearly only wheel-made pottery (Bichir 1973; 1976; Madyda-Legutko 1996, p. 76—78). From the same milieu, from a settlement at Butnăreşti, jud. Neamt, there is a pottery deposit which belonged to a workshop producing wheel-made pottery (Bichir 1976, p. 40, pl. IX, *6*; XVII, *1—3*; XXXIV, *1*).

The presence in Pakoszówka site 26 of wheel-made pottery with easily abrading walls, which is also evidenced in other sites from the upper San basin, may indicate an influence (possibly even direct) from the representatives of the Dacian culture. It should be mentioned here that the wheel-made pottery discovered in Pakoszówka site 26 clearly refers to that recovered from a pottery kiln discovered

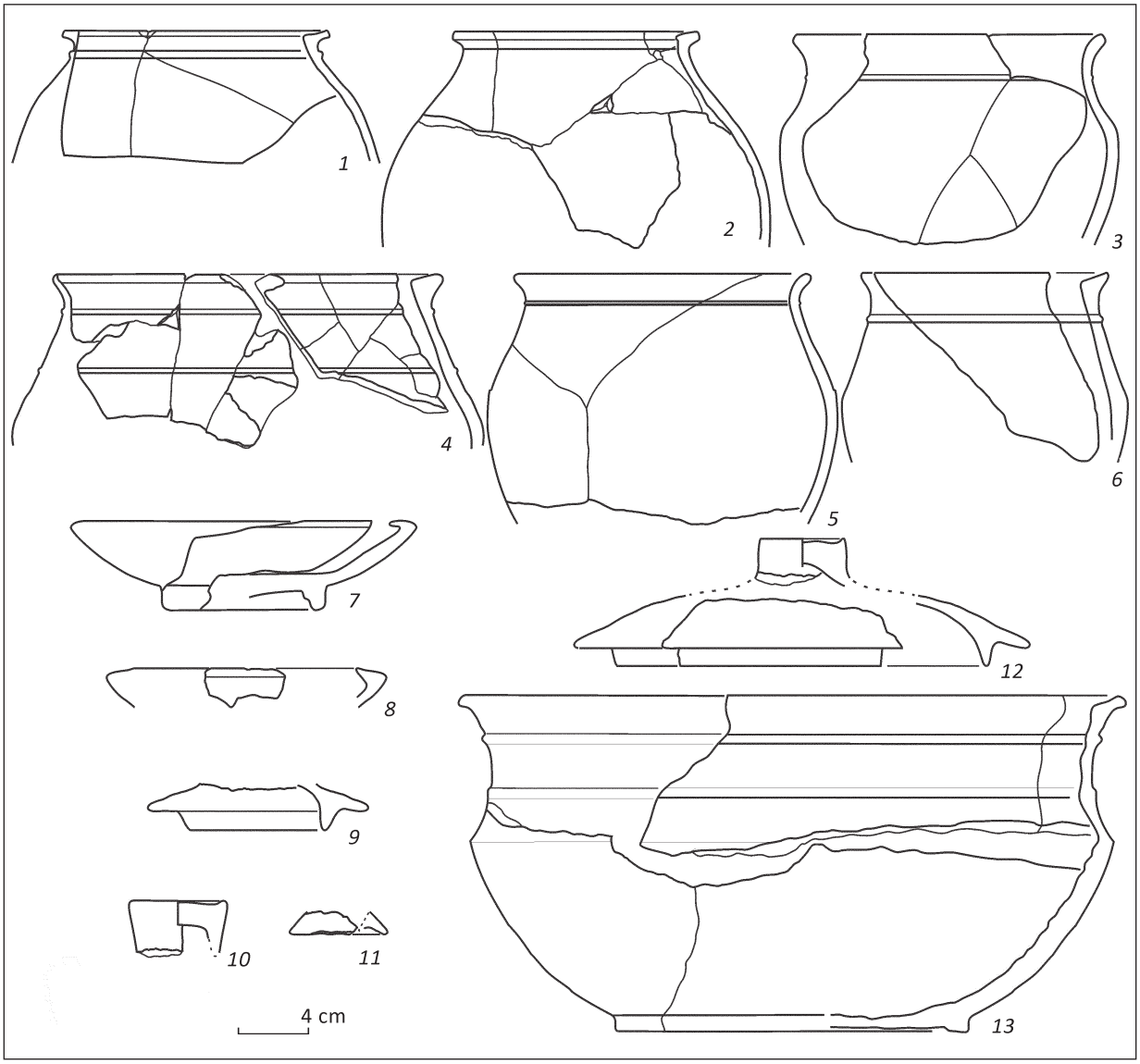

Fig. 5. Wheel-made ceramics: Pakoszówka, site 26 (after Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja 2004)

in site 54 at Sanok (Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja, Rodzińska-Nowak 2004; 2008; Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2009, p. 44—46, fig. 2; Sobierska, Wyszomirski 2008). Apart from pots and bowls, the discovered vessels also included storage vessels with a flange, sometimes provided with handles in the shape of a half-moon. These vessels were made from clay without mineral temper, which is completely unfamiliar to Przeworsk culture pot-making but is typical of the Dacian culture (Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2009, p. 44). Another storage vessel made from clay with no mineral temper was found in nearby Międzybrodzie in Sanok district (Madyda-Legutko 1996, p. 75, pl. XXVII, *3*).

As mentioned, among hand-made sherds found in the discussed feature from Pakoszówka site 26 there also were fragments of Dacian cups (Fig. 7, *4—6*), regarded as an almost ethnical marker of the Dacian milieu (Crişan 1969, p. 153—160, fig. 66—69; Negru, 2003, p. 20—21, fig. 9, 17). They first appeared in the classic phase of the Dacian culture dated to the 1st century BC and 1st century AD (Crişan 1969,

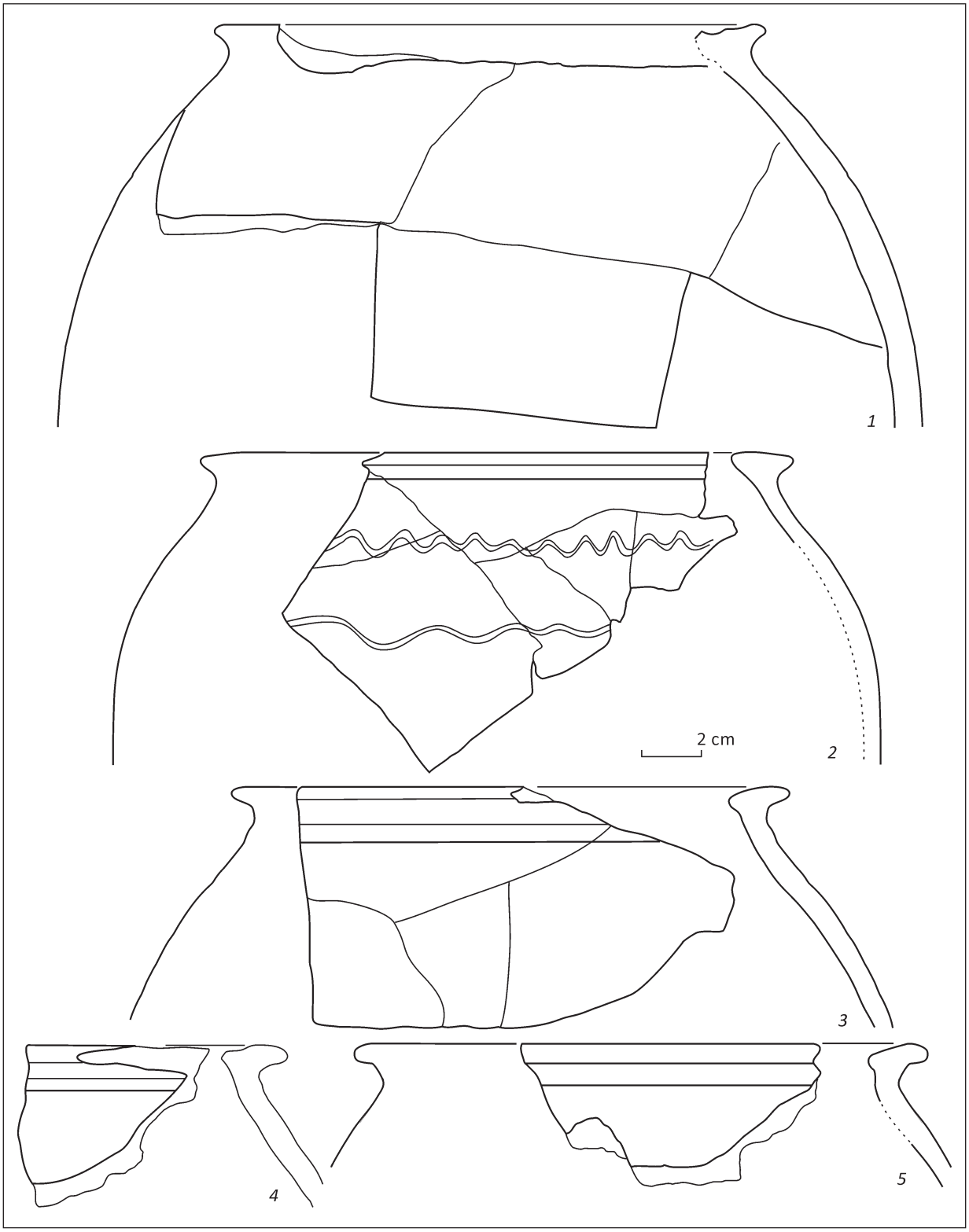

Fig. 6. Wheel-made ceramics: Pakoszówka site 26 (after Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja 2004)

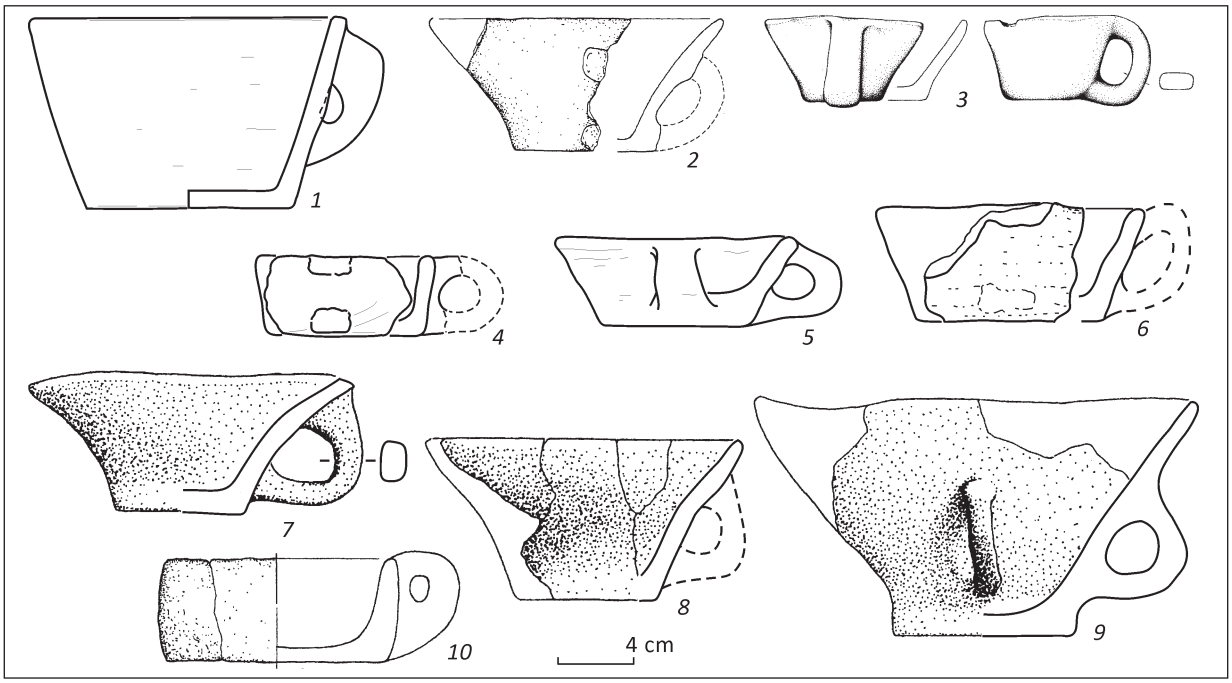

Fig. 7. Hand-made ceramics: *1* — Solina, site 4; *2* — Otałęż, site 1; *3* — Dubiecko, site 5; *4—6* — Pakoszówka, site 26; *7—9* — Tarnowiec, site 1; *10* — Grodzisko Dolne, site 22 (after: *1* — Madyda-Legutko 1996; *2* — Podgórska-Czopek 1999; *3* — Poradyło 1998; *4—6* — Madyda-Legutko, Pohorska-Kleja 2004; *7—9* — Szpunar, Okoński 2004; *10* — Czopek, Podgórska-Czopek 2000)

p. 153, 156), to later become a long-lived form occurring throughout the whole of the Roman Period. Their distribution was not limited to the core Geto-Dacian area, as they have been recorded in the entire Carpathian Basin, especially after the Boii were defeated by the Dacians. Dacian cups are also known from the Dniester basin, from the range of the Lipica culture (Śmiszko 1932, p. 34, 121, pl. XII, *4*).

Single Dacian cups known from the upper San basin reveal certain differences, detectable in vessel proportions. A relatively tall Dacian cup was found at Solina site 4 (Fig. 7, *1*), in a settlement dated within phases B2 and C1 (Gierlach, Strupiechowski 1967, fig. 5; Strupiechowski 1968, fig. 7; Madyda-Legutko 1996, p. 53, pl. XV, *11*). In this settlement, a large, sunken dwelling was unearthed (about 7 m long), accompanied by round and oval pits nearby containing small amounts of pottery [4]. Another Dacian cup was discovered at Dubiecko (Przemyśl district) in site 5 (Fig. 7, *3*), on the left bank of the San River, at the northern edge of the Carpathians (Poradyło 1998, p. 205, 208, fig. 2, 3). The cup was accidentally discovered together with a typically Przeworsk-culture wide-mouthed biconical vase, characteristic of phases B2 and C1 (Poradyło 1998, p. 206, fig. 5).

Vessels fitting the description of Dacian cups are also known from the territories to the north of the West Carpathians, from the southern zone of the Przeworsk culture range. One can mention here the finds from settlements at Tarnowiec site 1 (Fig. 7, *7—9*) (Szpunar, Okoński 2004, p. 482, pl. 27, *a—c*) and Koszyce Wielkie site 5 (B. and A. Szpunar 2004, p. 549, pl. 10c, 15w), which date to the transition between the Early and Younger Roman Periods. References to Dacian cups can also be demonstrated for vessels being stray finds, known from a settlement at Otałęża (site 1) in Mielec district (Fig. 7, *2*), on the right bank of the upper Vistula River (Podgórska-Czopek 1999, p. 154, pl. XXI, *4*), and from a settlement at Grodzisko Dolne (site 22) in Leżajsk district (Fig. 7, *10*) on the Wisłoka River (Czopek, Podgórska-Czopek 2000, pl. 5, *9*). Furthermore, Dacian cups have

4. In the analysis of archaeological materials from the Beskid zone, the finds from Solina and Wietrzno (Krosno district) in the Beskid Niski Mountains were distinguished as the Wietrzno-Solina type. It was already at that time that Dacian influence on the Beskid zone was suggested (Madyda-Legutko 1996, p. 51—54).

been identified among Early Roman Period materials recovered from Púchov culture settlements in the vicinity of Kraków (Pieta 1982, p. 104).

In the case of ceramic materials from the upper San basin, and from the settlement complex around Pakoszówka in particular, both those dated to the Early Roman Period (phase B2) as well as those originating from the beginning of the Younger Roman Period (phase C1), we are dealing with the co-occurrence of technological and stylistic traits typical of the Przeworsk culture pottery along with others foreign to this tradition. This allows for a conclusion that, as mentioned before, the materials from the San basin show traces of direct influence from people representing the Dacian cultural complex which developed outside the arc of the East Carpathians. The reasons why Dacian influence reached so far north in that period are difficult to unambiguously determine. Possibly, the phenomenon reflects the turmoil and migrations which accompanied the process of formation of the Roman province of Dacia. One should remember, however, that typically Dacian pottery is evidenced in the Tisa basin and the eastern part of the Carpathian Basin throughout the entire Early Roman Period (Pieta 1982b; Lamiová-Schmiedlová 1982; Luštiková 2007).

It is also worth noting that in south-western Lesser Poland cultural elements originating from the Dacian milieu appeared much earlier. They were recorded already in the youngest phase of what is known as the Tyniec group of the La Tène culture, which developed at the close of the La Tène period and in the beginnings of the Roman Period (Woźniak 1990, p. 47, 48; Poleska 2006, p. 115—116). In addition, in the Przeworsk culture cemetery at site 2 at Łętowice, Tarnów district, situated in the Carpathian piedmont zone and used mainly during phase B1 of the Early Roman Period, an assemblage combining Dacian and Przeworsk culture traits was discovered (feature 31), which dates to the close of the 1st century BC or the turn of the eras (Szpunar 1991). A unique element in this inventory was a wheel-made beaker on a high, hollow foot, described as a so-called fruit bowl, which finds close analogies in the classic Geto-Dacian culture from present-day Romania. The fruit bowl was found together with a small hand-made pot with knobs on the body, which also has Geto-Dacian analogies, and with vessels having smooth, black surfaces, typical of the Przeworsk culture (Szpunar 1991, p. 237, fig. 2, *1—3*).

In light of the remarks presented above one can risk claiming that the migration of the Przeworsk culture population towards the borders of Dacia province during the Marcomannic Wars can be seen as a continuation of relationships which this population had already been maintaining with the Dacian cultural circle.

In the Late Roman Period, cultural elements originating from the Dacian milieu are no longer detectable on the upper San. This was most likely due to cultural unification, although wheel-made pottery, very common in this region, still continued to bear the discussed, foreign technological traits (Madyda-Legutko 2004, fig. 4).

REFERENCES

Abramowiczowie R. i D. Badania wykopaliskowe przeprowadzone w roku 1984 na cmentarzysku ciałopalnym w Chełmcu, województwo nowosądeckie, stanowisko 2 // Acta Archaeologica Carpathica. — 1989. — Vol. XXVIII. — P. 199—212.

Bichir Gh. Cultura carpatică. — Bucureşti, 1973.

Bichir Gh. The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century AD. — Oxford, 1976 (BAR Supplementary Series. — **16**).

Bochnak T., Kotowicz P.N. Bruchstücke von zwei keltischen Hohlbuckelringen aus Pakoszówka, Kr. Sanok, im Südosten Polen // MiSROA. — 2015. — Vol. XXXVI. — P. 285—298.

Cassius. Dio Cocceianus, Historiae Romanae. LXXI, 12, 1.

Crişan I.H. Ceramika daco-getică cu specială privire la Transilvania. — Bucureşti, 1969.

Czopek S., Podgórska-Czopek J. Wielokulturowe stanowisko nr 22 w Grodzisku Dolnym, pow. Leżajsk — podsumowanie wyników badań prowadzonych w latach 1996—1999 // MiSROA. — 2000. — Vol. XXI. — P. 203—224.

Dobrzańska H. Roman Period Grey Pottery Production near Cracow: Geographical, Technological and Social Dimensions // Drehscheibentopferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerke am Rande der Römischen Imperium. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. — Bonn, 2011. — Vol. 13. — P. 259—284.

Dobrzańska H. Ośrodki wytwórczości ceramiki kultury przeworskiej w dolinie Wisły, na wschód od Krakowa oraz nad Rabą, w kontekście geograficznym i kulturowym // Barbari Svperiores et Inferiores. Archeologia barbarzyńców 2014. Procesy integracji środkowoeuropejskiego Barbaricum. Polska — Czechy — Morawy — Słowacja. — Łódź; Wieluń, 2015. — P. 389—407.

Dobrzańska H., Kielski A., Wodnicka K. Ścieralność ceramiki «siwej» — zjawisko kulturowe czy technologiczne? // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. — Krosno, 2004. — P. 679—690.

Gašaj D., Rákoš J. Germánske žiarové pohrebisko v Rankovciach // Pamiatky múzeá. — 2015. — Vol. 3. — P. 8—12.

Gedl M. Osada z okresu wpływów rzymskich na stanowisku 1 w Bachórzu-Chodorówce, woj. Przemyśl // Acta Archaeologica Carpathica. — 1999. — Vol. XXXIV (1997—1998). — P. 39—76.

Gedl M. Uwagi na temat lokalnej specyfiki ceramiki z wczesnego okresu wpływów rzymskich nad górnym Sanem // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. — Krosno, 2004. — P. 651—658.

Gierlach B., Strupiechowski J. Stanowiska archeologiczne na terenie przyszłego Zalewu Solińskiego (Bieszczady polskie) // Acta Archaeologica Carpathica. — 1967. — Vol. IX. — P. 69—74.

Godłowski K. «Superiores Barbari» und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen // Slovenská Archeológia. — 1984. — Vol. XXXII. — P. 327—346.

Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. — Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN Oddział w Krakowie, 1985 (Prace Komisji Archeologicznej. — Nr 23).

Godłowski K. Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken — Einwanderungen, politische und militärische Kontakte // Specimina Nova, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1993. — Miskolc, 1994. — P. 65—89.

Hullám D. A Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek időrendi vizsgálata a Kárpát-medence északkeleti részén // Népvánvandorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Össejövetele. — Budapest; Szigethalom, 2010. — P. 81—94.

Jodłowski A. Badania powierzchniowe w rejonie Gór Słonych koło Sanoka // Badania Archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. — Wieliczka, 1985. — P. 11—12.

Karwowski M. Hic celticorum finis — osadnictwo celtyckie na pograniczu Polski i Ukrainy // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych. — Rzeszów, 2007. — P. 127—141 (Collectio Archaeologica Ressoviensis. — T. V).

Kobal' I.V. Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej // Wiadomości Archeologiczne. —1997. — Vol. LIII, **2**: 1993—1994. — P. 31—56.

Kobály J. A Przeworsk kultúrához tartozó harcossírok és fegyverleletek a Kárpátalján // A Jósa András Múzeum Évkönyve. — 1998. — Vol. XXXIX—XL: 1997—1998. — P. 113—134.

Kordecki J., Okoński J. Mikroregion osadniczy na prawobrzeżu dolnego biegu Raby // Sytuacja kulturowa w południowowschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim. — Rzeszów, 1999. — P. 181—215.

Kotowicz P.N. Ostroga żelazna z okresu wpływów rzymskich z Międzybrodzia, pow. Sanok // MiSROA. — 2014. — Vol. XXXV. — P. 269—272.

Kotowicz P.N. Strażnicy szlaku? O jednym grocie włóczni z okresu wpływów rzymskich z sąsiedztwa Przełęczy Łupkowskiej // Bieszczady odnalezione. — 2015. — Vol. 3. — P. 65—71.

Lamiová-Schmiedlová M. Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Westslowakei // Slovenská Archeológia. — 1969. — Vol. XVII, 2. — P. 403—501.

Lamiová-Schmiedlová M. Kontakte der Daker mit dem oberen Theissgebiet // Thraco-Dacica. — 1982. — Vol. III. — P. 31—34.

Luštiková L. Dácka keramika na území Slovenska // Východoslovenský Pravek. — 2007. — Vol. VIII. — P. 77—95.

Luštiková L. Šebastovce-Barca, ceramika doby rímskej // Študyjné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied. — 2013. — Vol. 54. — P. 91—110.

Madyda-Legutko R. Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim: Rozprawy Habilitacyjne. — Kraków, 1996. — No 304/1.

Madyda-Legutko R. Kulturumwandlungen in den polnischen Karpaten in der jüngeren römischen Kaiserzeit // Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert, Spisy Archeologického ústavu AV ČS Brno. — Brno, 1999. — P. 93—104.

Madyda-Legutko R. Polskie Karpaty w okresie późnolateńskim i w okresie wpływów rzymskich. Uwagi dotyczące zróżnicowania kulturowego // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. — Krosno, 2004. — P. 71—92.

Madyda-Legutko R. Drehscheibenkeramik aus dem Gebiet der polnischen Karpaten. Zur regionalne Differenzierung // Drehscheibentopferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerke am Rande der Römischen Imperium. — Bonn, 2011. — P. 295—306 (Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. — Vol. 13).

Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E. Die Beziehungen zwischen dem oberen Sangebiet (östlicher Teil der polnischen Karpaten) und den südlichen Gebieten in der Zeit vom 1., bis zum 5. Jahrhundert n. Chr. // International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st—5th Centuries AD. — Aszód; Nyíregyháza, 2001. — P. 299—310.

Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E., Pakoszówka, Gde. Sanok, Woiw. Podkarpackie, Fst. 26. Eine Siedlung der jüngeren Kaiserzeit // Recherches Archéologiques de 1993—1998. — Kraków, 2004. — P. 126—132.

Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E. Rodzińska-Nowak J. Warsztat garncarski z Sanoka, stan. 54, na tle materiałów ceramicznych z terenu górnego Sanu // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. — Krosno, 2004. — P. 679—690.

Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E., Rodzińska-Nowak J. Cmentarzysko w Prusieku, gm. Sanok, woj. podkarpackie, stan. 25. Uwagi o przenikaniu ludności kultury przeworskiej w strefę Karpat polskich we wczesnym okresie rzymskim // Acta Archaeologica Carpathica. — 2005. — Vol. XL. — P. 115—128.

Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E., Rodzińska-Nowak J. Osada z okresu rzymskiego w Pakoszówce, stan. 1, pow. Sanok // Rocznik Przemyski. — 2006. — Vol. XLII, 2: Archeologia. — P. 69—84.

Madyda-Legutko R., Pohorska-Kleja E., Rodzińska-Nowak J. Ceramika warsztatu garncarskiego z Sanoka, stan. 54, na tle materiałów ceramicznych z terenu górnego dorzecza Sanu. Próba interpretacji // Ceramika warsztatowa

w środkowo europejskim Barbaricum. — Wrocław, 2008. — P. 9—23.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J. Sytuacja kulturowa w dorzeczu górnego Sanu w okresie rzymskim w świetle najnowszych badań // Rocznik Przemyski. — 2009. — Vol. XLV, 2: Archeologia. — P. 41—55.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J. Pochówek metalurga z cmentarzyska kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. sanocki // Honoratissimum assensus genus est armis laudere. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin. — Kraków, 2014. — P. 277—290.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok // Rocznik Przemyski. — 2006. — Vol. XLII, 2: Archeologia. — P. 59—67.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. Wyniki dalszych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok // Rocznik Przemyski. — 2007. — Vol. XLIII, 2: Archeologia. — P. 61—69.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. Złote wisiorki z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, gm. Sanok // Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin. — Łódź; Warszawa, 2010. — P. 387—395 (Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — T. II).

Madyda-Legutko R., Smajek I. Eine Siedlung der römischen Kaiserzeit in Pakoszówka, Gde. Sanok, Woiw. podkarpackie, FSt. 1, im Lichte der von 2007 bis 2008 durchgeführten Ausgrabungen // Recherches Archéologiques NS. — 2010. — **2**. — P. 277—289.

Matei A.V., Stanciu I. Vestigii din epoca Romană (sec. II—IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României. — Zala; Cluj-Napoca, 2000 (Bibliotheca Musei Porolissensis. — **II**).

Muzyczuk A,. Pohorska-Kleja E. Wyniki badań wykopaliskowych w Hłomczy, gm. Sanok, woj. krośnieńskie w latach 1981—1985. Część I: Materiały // MiSROA za rok 1993. — 1994. — P. 55—154.

Mylan T. Pochówek wojownika kultury przeworskiej z przedpola Karpat // Archeologia Polski Środkowowschodniej. — 2006. — Vol. VIII. — P. 333—336.

Negru M. The Native Pottery of Roman Dacia. — Oxford, 2003 (BAR International Series. — **1097**).

Nowakowski W. «Książęca» zapinka ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej w Karwowie pod Sochaczewem // COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65 rocznicę urodzin. — Warszawa, 1999. — P. 279—294.

Okońska M. «Skład garncarski» z okresu rzymskiego w Bessowie, stan. 3, gm. Bochnia, woj., małopolskie. — Kraków 2016 (Archive Institute of Archaeology, Jagiellonian University).

Okoński J. Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, na tle nadrabskiego mikroregionu osadniczego // Acta Archaeologica Carpathica. — 2000. — Vol. XXXV (1999—2000). — P. 113—167.

Parczewski M. Pogórze Dynowskie w zaraniu dziejów. — Brzozów, 1986.

Parczewski M. Rezultaty badań wykopaliskowych w Bachórzu w latach 1993—1995 // MiSROA. — 1996. — Vol. XVII. — P. 263—282.

Parczewski M. Czternasty sezon badań wykopaliskowych na stanowisku 16 w Bachórzu, pow. Rzeszów // MiSROA. — 1999. — Vol. XX. — P. 339—350.

Parczewski M. Piętnasty sezon badań wykopaliskowych na stanowisku 16 w Bachórzu pow. Rzeszów // MiSROA. — 2000. — Vol. XXI. — P. 271—283.

Parczewski M. Die Forschungen an der Siedlung mehrerer Kulturen in Bachórz, Kr. Rzeszów, FSt. 16. Die Grabungssaisons 15.—19. // Recherches Archéologiques de 1999—2003. — Kraków, 2006. — P. 119—135.

Pieta K. Die Púchov-Kultur. — Nitra, 1982a.

Pieta K. Probleme der Erforschung der dakischen Besiedlung in der Slowakei // Thraco-Dacica. — 1982b. — Vol. III. — P. 35—46.

Pieta K. Zemplin // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. — Berlin; New York, 2007. — Vol. 34. — P. 499—502.

Podgórska-Czopek J. Osada z okresu rzymskiego w Otałęży, pow. Mielec, woj. podkarpackie (stanowisko 1) // MiSROA. — 1999. — Vol. XX. — P. 89—163.

Poleska P. Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakowskim. — Kraków, 2006 (Biblioteka Muzeum Archeologicznego. — T. II).

Poradyło W. Znalezisko dackiej czaszy z Dubiecka (stan. 5), woj. Przemyśl // MiSROA. — 1998. — Vol. XIX. — P. 205—209.

Reyman J. Uwagi o roli Przełęczy Użockiej w świetle znalezisk monet rzymskich // Acta Archaeologica Carpathica. — 1958. — Vol. I. — P. 55—59.

Rodzińska-Nowak J. Jakuszowice stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. — Kraków, 2006.

Sobierska E., Wyszomirski P. Badania ceramiczne i mineralogiczne ceramiki z Sanoka i Pakoszówki // Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum. — Wrocław, 2008. — P. 25—35.

Strupiechowski J. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych w Solinie pow. Lesko w roku 1966 // MiSROA za 1966 rok. — 1968. — P. 207—217.

Szpunar A. Dacko-przeworski zespół grobowy ze stanowiska nr 2 w Łętowicach, gm. Wierzchosławice, woj. Tarnów // Acta Archaeologica Carpathica. — 1991. — Vol. XXX. — P. 237—241.

Szpunar A., Okoński J. Tarnowiec, gm. Tarnów, woj. małopolskie. Osada z okresu rzymskiego // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. — Krosno, 2004. — P. 471—541.

Szpunar B. i A. Osada z okresu rzymskiego w Koszycach Wielkich, gm. Tarnów, stan. 5 // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. — Krosno, 2004. — P. 543—571.

Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. — Lwów, 1932.

Vakulenko L. Beiträge zur ethnischen Bestimmung Gräberfeldes von Solonzi / Kiszelmene (Karpatoukraine) // A Jósa András Múzeum Évkönyve. — 1999. — Vol. XLI. — P. 161—172.

Vakulenko L. The Eastern Carpathians in the Late Roman Period // Acta Archaeologica Carpathica. — 2008. — Vol. XLII—XLIII (2007—2008). — P. 141—183.

Woźniak Z. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974.

Woźniak Z. Osada grupy tynieckiej w Podłężu, woj. Krakowskie. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990.

Вакуленко Л. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні поцеси). — К., 2010.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

Козак Д.Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Ґринів на Верхньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 52—64.

R. Madyda-Legutko

UWAGI O KOEGZYSTENCJI ELEMENTÓW KULTURY PRZEWORSKIEJ I KULTURY DACKIEJ W DORZECZU GÓRNEGO SANU WE WCZESNYM OKRESIE RZYMSKIM I NA POCZĄTKU MŁODSZEGO OKRESU RZYMSKIEGO

W niniejszym artykule przedstawiono sytuację kulturową we wczesnym okresie rzymskim i na początku młodszego okresu rzymskiego w dorzeczu górnego Sanu, w strefie pogranicza polskich Karpat Zachodnich i Karpat Wschodnich, obszaru położonego stosunkowo niedaleko od terytorium zainteresowań dr Liany Vakulenko. Warunki naturalne terenów położonych nad górnym Sanem sprzyjały kontaktom interkulturowym. Przełęcze karpackie umożliwiały połączenia z Kotliną Karpacką, a bliskość dorzecza Dniestru stwarzała możliwość powiązań z przedpolem Karpat Wschodnich.

Badania wykopaliskowe prowadzone od kilkudziesięciu lat na wybranych stanowiskach położonych w dorzeczu górnego Sanu (Ryc. 1), dostarczyły nowych danych do interpretacji sytuacji kulturowej rozwijającej się w tym regionie. Została potwierdzona jednoznacznie obecność ludności kultury przeworskiej w górnym dorzeczu Sanu, we wczesnym okresie rzymskim i w początkach młodszego okresu rzymskiego (w fazie B2 i C1a w systemie chronologii środkowoeuropejskiej). Ludność ta pojawiła się tu po zaniku w tym regionie osadnictwa celtyckiego, które należy łączyć z Anartami. Nowo pozyskane materiały kultury przeworskiej stanowią ogniwo łączące jej strefę osadnictwa położoną na północ od Karpat, rozpoznaną już znacznie wcześniej, z osadnictwem tej kultury poświadczonym w górnym dorzeczu Cisy, na terenie wschodniej Słowacji, Ukrainy Zakarpackiej, północno-wschodnich Węgier i północno-zachodniej Rumunii. Obecność kultury przeworskiej w tym samym czasie potwierdzona jest również w dorzeczu górnego Dniestru. Przesuwanie się ludności kultury przeworskiej w dorzecze Cisy, można łączyć z informacją ze źródeł pisanych o pojawieniu się plemion wandalskich — Hasdingów, wywodzących się jak się przyjmuje z terytorium osadnictwa kultury przeworskiej, na pograniczu Dacji w okresie wojen markomańskich w latach 70-tych II wieku (Cassius Dio Cocceianus LXXI, 12, 1).

W ostatnich latach badania wykopaliskowe koncentrują się w okolicach obecnego Sanoka. Kilka kilometrów na północ od Sanoka na terenie wsi Pakoszówka odkryto kompleks osadniczy datowany na wczesny okres rzymski i początki młodszego okresu rzymskiego, składający się z osady (stan. 1) oraz z cmentarzyska (stan. 33). Osada założona na stoku góry Wroczeń charakteryzuje się dwiema strefami zabudowy. W dolnej (południowej części osady), istniała strefa gospodarczo-produkcyjna z paleniskami, jamami gospodarczymi, natomiast powyżej niej, w północnej części stanowiska znajdowała się strefa mieszkalna z zagłębionymi budynkami o konstrukcji słupowej. Natrafiono tu także na relikty dwunawowej konstrukcji słupowej. Model rozplanowania przestrzennego i funkcjonalnego tej osady jest analogiczny do spotykanego na licznych osadach kultury przeworskiej znajdujących się na północ od Karpat. Budynki mieszkalne o konstrukcji słupowej oraz obiekty gospodarcze znane są także z innych osad położonych w dorzeczu górnego Sanu (Hłomcza, stan. 1, Bachórz, stan. 16, Bachórz-Chodorówka, stan. 1).

Ceramika odkryta na osadzie w Pakoszówce (stan. 1) jest zróżnicowana pod względem technologicznym. W strefie mieszkalnej dominują naczynia wykonane ręcznie o czarnych wygładzanych powierzchniach, charakterystyczne dla kultury przeworskiej (Ryc. 2, *1—18*). Kolejną grupę stanowią również wykonane ręcznie garnki o szorstkich powierzchniach, zdobione dekoracją plastyczną w postaci zróżnicowanych, silnie wyeksponowanych guzów, mających niekiedy charakter uchwytów (Ryc. 3, *4*) Analogicznie ukształtowane naczynia znane są z Bachórza-Chodorówki, stan. 1 oraz Hłomczy, stan. 1 (Ryc. 3, *1—3, 5—8*). Ten typ zdobnictwa nawiązuje wyraźnie do dackiego kręgu kulturowego. Natomiast w strefie gospodarczej osady występuje ceramika wykonana na kole garncarskim, o gładkich, ścieralnych powierzchniach reprezentowana głównie przez fragmenty grubościennych naczyń zasobowych.

W niedalekiej odległości od osady w Pakoszówce (stan. 1), zostało odkryte niedawno cmentarzysko ciałopalne (stan. 33), ludności kultury przeworskiej. Zbadane dotąd pochówki należy datować na początki młodszego okresu rzymskiego (faza C1). Zwraca uwagę, obecność grobów wojowników bogato wyposażonych w elementy uzbrojenia. Należy przypomnieć, iż w Prusieku (stan. 25) kilka km na południe od kompleksu osadniczego we wsi Pakoszówka zostało przebadane niewielkie ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z rozwiniętej fazy wczesnego okresu rzymskiego i początków młodszego okresu rzymskiego. Stosunkowo liczne są tu także pochowki wojowników wyposażonych w elementy uzbrojenie (Ryc. 4), w tym miecze, głównie rzymskiej proweniencji.

Na tle scharakteryzowanego powyżej osadnictwa, które niewątpliwie należy łączyć z kulturą przeworską, wyróżnia się osada odkryta na stan. 26 w Pakoszówce w sąsiedztwie osady (stan. 1) i cmentarzyska (stan. 33). Na stanowisku nr 26 przebadano znacznych rozmiarów owalną jamę w wypełnisku której znajdowała się głównie ceramika wykonana

na kole garncarskim (ok. 2 tysiące fragmentów). Ceramika ta, charakteryzująca się miękkimi, ścieralnymi powierzchniami barwy szarej, wykonana została z gliny zawierającej niewielką ilość domieszki mineralnej i szamotu. Zrekonstruowane różnorodne formy naczyń, reprezentowane są przez garnki (Ryc. 5, *1—6*), misy (Ryc. 5, *7—8, 13*), pokrywy (Ryc. 5, *9—12*) oraz naczynia zasobowe z kryzą (Ryc. 6, *1—5*). W obiekcie tym znajdowały się tylko nieliczne fragmenty naczyń wykonanych ręcznie (Ryc. 7, *4—6*). Można sądzić, iż obiekt ten miał charakter składu garncarskiego.

Specyficzna ceramika odkryta na stanowisku 26 w Pakoszówce nie jest charakterystyczna dla produkcji pracowni garncarskich kultury przeworskiej działających nad górną Wisłą. Sformułowano pogląd o związkach tego materiału z ceramiką kręgu dackiego z przełomu wczesnego i młodszego okresu rzymskiego, pochodzącą z osad położonych na zewnętrznym łuku Karpat Wschodnich. Formy naczyń. ogólna ich stylistyka, jak również cechy technologiczne wydają się być najbliższe ceramice przypisywanej w młodszym okresie rzymskim Karpom (Vîrtişcoiu-Poieneşti). Na osadach tej ludności występuje prawie wyłącznie ceramika wykonana na kole garncarskim, znany jest także skład ceramiczny (Butnăreşti, jud. Neamt). Ujęcie takie wywołało pewną dyskusję w literaturze. Obecność w obiekcie na stanowisku 26 w Pakoszówce ceramiki wykonanej na kole o miękkich, ścieralnych powierzchniach, która poświadczona jest też na innych stanowiskach położonych w dorzeczu górnego Sanu, może świadczyć nawet o bezpośrednich oddziaływaniach przedstawicieli kultury dackiej w środowisko kultury przeworskiej. Ceramika ta wyraźnie nawiązuje również do naczyń (garnków, mis, naczyń zasobowych z kryzą) odkrytych w piecu garncarskim na stan. 54 w Sanoku. Podkreślić należy, iż wykonywanie naczyń zasobowych z kryzą z masy garncarskiej pozbawionej domieszki mineralnej jest obce garncarstwu kultury przeworskiej, w przeciwieństwie do środowiska dackiego. W omawianej jamie na stanowisku 26 w Pakoszówce, wśród ceramiki lepionej ręcznie znajdowały się tzw. czasze dackie (Ryc. 7, *4—6*), które uznawane są za niemal etniczny wyznacznik środowiska dackiego Rozprzestrzenienie tych naczyń nie ogranicza się tylko do terenów rdzennie getodackich. Poświadczone są one także na terenie całej Kotliny Karpackiej jak również w dorzeczu górnego Dniestru, na obszarze kultury lipickiej. Pojedyncze czasze dackie znane z górnego dorzecza Sanu oraz z terenów położonych na północ od Karpat Zachodnich wykazują pewne różnice zaznaczające się w proporcjach naczyń (Ryc. 7, *1—3, 7—10*).

Można stwierdzić, iż w przypadku materiałów ceramicznych z omawianego przedziału chronologicznego (faz B2 i C1) pochodzących z dorzecza górnego Sanu, szczególnie z kompleksu osadniczego w rejonie wsi Pakoszówka, mamy do czynienia ze współwystępowaniem cech zarówno technologicznych jak i stylistycznych charakterystycznych dla garncarstwa ludności kultury przeworskiej oraz cech obcych tej tradycji związanych z oddziaływania ze strony przedstawicieli kultur zaliczanych do kręgu dackiego, rozwijających się na zewnętrznym łuku Karpat Wschodnich i w Kotlinie Karpackiej Trudno sprecyzować, jakie przyczyny wpłynęły na pojawienie się wpływów dackich tak daleko na północ. Być może jest to wynik niepokojów i przesunięć ludności w okresie powstawania prowincji Dacja. Zwraca uwagę fakt, iż na terenie południowo-zachodniej Małopolski elementy kulturowe wywodzące się ze środowiska dackiego pojawiają się już znacznie wcześniej, np. w grupie tynieckiej, w środowisku kultury przeworskiej w fazie B1 wczesnego okresu rzymskiego. Wydaje się, iż migracja ludności kultury przeworskiej na przedpole limesu dackiego w okresie wojen markomańskich stanowiła konsekwencję wcześniejszych związków wspomnianej ludności z dackim kręgiem kulturowym. Obecność nad górnym Sanem elementu kulturowego wywodzącego się z środowiska dackiego nie jest czytelna w późnym okresie rzymskim. Zapewne nastąpiło tu ujednolicenie kulturowe, chociaż ceramika wykonywana na kole garncarskim bardzo liczna w tym regionie wykazuje w dalszym ciągu omówione cechy technologiczne

О.М. Дерев'янко,
Я.В. Володарець-Урбанович

ЗАХОВАННЯ СКАРБІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИЇМЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ ТА ТИПУ «МАРТИНІВКИ»: ПАРАЛЕЛІ

У статті розглянуті скарби кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей та першої хронологічної групи (типу «Мартинівки»). Проведено порівняльний аналіз за їх місцезнаходженням. Комплекси поділені на групи та здійснена спроба їх інтерпретації.

***Ключові слова**: скарби кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, дніпровські скарби першої хронологічної групи за О.О. Щегловою, скарби типу «Мартинівки», «старожитності антів», римський час, раннє середньовіччя.*

Вступ. Скарби кола східноєвропейських виїмчастих емалей та «старожитностей антів» (першої та другої хронологічних груп за О.О. Щегловою) (Щеглова 1990) є унікальним явищем I тис. н. е. При, здавалося б, невеликій кількості прикрас, знайдених на поселеннях та могильниках, впадає в око різноманіття цих виробів в скарбах, де вони представлені деталями вбрання однієї чи кількох людей.

Однак, оскільки такі скарби часто були виявлені «за випадкових обставин випадковими людьми» (Щеглова 2000), протягом тривалого часу залишалося невизначеним питання щодо їх взаємозв'язку із конкретними археологічними культурами. Ще довше незрозумілим лишалось те, з якими саме пам'ятками (поселеннями, культовими місцями, похованнями) слід пов'язувати ці комплекси.

Історія дослідження. *Східноєвропейські виїмчасті емалі*. Перші достеменно відомі знахідки виробів кола східноєвропейських виїмчастих емалей, що потрапили до наукового обігу, походили зі Красноборського (1840—50-і рр.) (Тишкевич 1865) та Мощинського (1888 р.) (Булычев 1899) скарбів [1]. Незважаючи на те, що Краснобірський скарб був знайдений значно раніше Мощинського, саме останній привернув увагу тогочасних дослідників старовини до такого явища, як вироби з виїмчастими емалями (de Baye 1891, p. 5—11). Це можна пояснити двома факторами. По-перше, Краснобірський скарб був випадковою знахідкою селян, здійсненою при оранці, в той час як Мощинський було знайдено на городищі під час його планомірних розкопок. По-друге, до недавнього часу комплекс Мощинського скарбу, включаючи в себе понад 40 предметів (Фурасьев 2002, с. 83), був найбільшою збіркою виробів, виконаних в техніці варварських виїмчастих емалей.

Своєрідний, не відомий до цього зовнішній вигляд виробів з емаллю, їх високий технологічний рівень і, часто, відсутність контексту знахідок призвели до того, що ці предмети разом з «старожитностями антів» довгий час приписували готам (Аспелин 1897, с. 55—56; Ханенко, Ханенко 1901, с. 8—9; Ханенко 1907, с. 23—25).

О.А. Спіцин в роботі, присвяченій предметам, оздобленим в техніці виїмчастої емалі, називає вироби, аналогічні мощинським, аланськими. Втім, автор вважає цю назву довільною і не наполягає на тому, що ці речі були виготовлені саме аланами. Його роботу можна вважати фактично першим ка-

1. Посилання на найґрунтовніші публікації цих комплексів див. у табл. 1.

Таблиця 1. Перелік скарбів кола східноєвропейських виїмчастих емалей та першої хронологічної групи за О.О. Щеглової

№ на карті	Назва комплексу	Тип пам'ятки	Література
		Скарби східноєвропейських виїмчастих емалей	
1	Борзни	—	Макаренко 1927; Корзухина 1978, с. 71
2	Брянськ (Усухськ)	Поза межами пам'ятки	Ахмедов, Обломский, Радюш 2015
3	Верхня Злобинка	Болото	Корзухина 1978, с. 72
4	Глажево	Поселення, друга четверть I тис.	Корзухина 1978, с. 72; повідомлення С.В. Воронятова
5	Дьяково	У зруйнованому валі багатошарового городища (IV ст. до н. е. — VII ст. н. е.)	Кренке 2011, с. 16, 137—145
6	Красная Горка	—	Поболь, Харитонович 2016, с. 181
7	Красний Бор	—	Поболь 1971; 2016
8	Лукьянчіков (Журавка)	—	Акимов, Ененко 2012, с. 131—133; Березуцкий, Золотарев 2014, с. 97—100
9	Межигір'я	—	Корзухина 1978, с. 63
10	Мощино	Під найдавнішим насипом валу городища мощинської культури (II—IV ст. н. е.)	Массалитина 1991, с. 29—30; Обломский, Терпиловский 2007, с. 123
11	Суток	На городищі	Корзухина 1978, с. 80
12	Сухоносівка (Постав-Муки)	—	Левада 2010
13	Троїця	Рів городища III—V ст.	Дубынин 1964, с. 192; рис. 10
14	Шишино 5	Поселення, друга четверть I тис.	Обломський 1991, с. 23, 180—181; рис. 54; Обломский, Терпиловский 2007, с. 133—134; рис. 18; 19
		Скарби першої хронологічної групи за О.О. Щегловою	
15	Блажки	культурні нашарування	Городцов 1911
16	Великі Будки, уроч. Хутір	Поселення, третя чверть I тис.	Горюнова 1987; 1992; Горюнова, Родинкова 1999
17	Вільховчик	Так само	Приходнюк 1979; 1980
18	Гапонове	Так само	Гавритухин, Обломский 1995; Обломский 1996
19	Козіївка / Нова Одеса	—	Корзухина 1996, с. 397, 401—402; Щеглова 2001
20	Колосково	—	Корзухина 1996, с. 418
21	Коропове	Культурні нашарування чи перевідкладений стан	Дідик 2009; 2012
22	Курилівка	Пам'ятка	Родинкова 2010
23	Малий Ржавець	—	Корзухина 1996, с. 359
24	Мартинівка	—	Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991
25	Мена	Торфовище	Виноградский, Лавьюк 1960
26	Нижня Сироватка	—	Корзухина 1996, с. 403
27	Острогожськ	Поза межами археологічної пам'ятки	Березуцкий, Золотарев, Куцев 2017
28	Перше Цепляєво	—	Дьяченко 1978
29	Полтава 2014 р.	Поза межами археологічної пам'ятки / перевідкладенний стан	Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016
30	Смородино	—	Корзухина 1996, с. 402
31	Суджа 1947 р.	Пам'ятка	Рыбаков 1949
32	Суджа-Замостьє	Заплава, що затоплювалася	Кашкин, Родинкова 2010; Родинкова 2012; Родинкова Егорьков 2012; Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2012
33	Трубчевськ	—	Приходнюк, Падин, Тихонов 1996
34	Угли	—	Корзухина 1996, с. 418
35	Хацьки	Культурні нашарування	Бобринский 1894, с. 147—148; табл. XIV
36	Хитці	Поза межами археологічної пам'ятки	Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016
37	Черкаська Конопелька	Заплава, що затоплювалася	Родинкова, Сапрыкина 2015
38	Шевченкове	—	Родинкова 2012а

талогом виробів кола емалей, адже в ній міститься найбільш повний на той час перелік предметів, виготовлених в цьому стилі (Спицын 1903, с. 161).

Ґрунтовну критику готської теорії запропонував Б.О. Рибаков в роботі 1948 р. «Ремесло Древней Руси». Заперечуючи зв'язок виробів з виїмчастими емалями з готами, автор пропонує зарахувати їх до слов'янської матеріальної культури — тієї ж, що залишила «старожитності антів». Місцем виготовлення виробів з емаллю Б.О. Рибаков вважає Середнє Подніпров'я, а саме, район київських та переяславських полів поховальних урн. Зв'язок емалей саме з цією культурою він підтверджує знахідками в Черняхові та Ромашках, а також «постійною кореляцією між емалями та чорною лощеною керамікою полів поховань» (Рыбаков 1948, с. 53).

Важливий внесок в дослідження виробів кола емалей зробила Г.Ф. Корзухіна. Вона створила каталог виробів, включивши до нього не лише середньодніпровські та волго-окські знахідки, але і матеріали з Прибалтики, Фінляндії, Польщі й навіть Швеції. Визначення таких широких територіальних рамок перш за все пов'язано з поглядами дослідниці на місце виникнення стилю та виготовлення цих речей, яке вона пов'язувала, вслід за Х.А. Моора (Моора 1958, с. 27—28), з Мазурським Поозер'ям. Потрапляння ж цих речей на територію Середнього Подніпров'я Г.Ф. Корзухіна пояснювала військовими сутичками між балтським населенням басейну Верхнього Дніпра та кочівниками-аланами (Корзухина 1978, с. 59).

Значних змін зазнали погляди вчених на культурну приналежність східноєвропейських виробів з виїмчастою емаллю після відкриття В.М. Даниленком «пізньозарубинецьких пам'яток київського типу». Слід зазначити, що перші пам'ятки київського типу, за словами автора, були виявлені під час розвідок на місцях знахідок виробів з виїмчастими емалями (Даниленко 1976, с. 65—66). Це не залишає сумнів щодо зв'язку виробів з емаллю з населенням київської культури. Надійним підтвердженням цьому також слугують вже досить чисельні знахідки виробів з емаллю, що були виявлені під час стаціонарних польових досліджень пізньозарубинецьких та київських пам'яток (Бортничі, Казаровичі, Нові Безрадичі та ін.).

Саме завдяки розкопкам А.М. Обломського в 1985 р. в культурному шарі поселення київської культури Шишино-5 був виявлений скарб, що включав в себе дві трикутні фібули Корзухіна / тип III.1, масивний, трикутний в розрізі браслет з трьома гребнями, два спіральні браслети з бронзового дроту та мергелеве пряслице. Усі речі були загорнуті в тканину, від якої лишилися сліди на залізних голках фібул. На сьогодні це другий скарб виробів з емаллю, після Мощинського, знайдений археологами під час польових досліджень.

Питанню хронології речей з емаллю присвячено низку статей, а також розділ в кандидатській дисертації Є.Л. Гороховського. Запропоновані дослідником хронологічні рамки (середина II — початок IV ст.) узгоджуються з їх приналежністю населенню, що залишило пізньозарубинецькі та київські пам'ятки (Гороховский 1982, с. 126; 1988, с. 127—128). Аналізуючи вироби кола виїмчастих емалей з Середнього Подніпров'я, Є.Л. Гороховський наполягає на місцевому їх походженні та виробництві. Крім того, дослідник припускає, що на початковому етапі в їх виготовленні могли брати участь причорноморські чи дунайські мандрівні майстри. Саме вони могли познайомити місцеве населення з римськими ювелірними традиціями (Гороховський, Михайлова 2008, с. 613—614).

Важливу роль у вивченні виробів кола виїмчастих емалей відіграло виявлення та введення до наукового обігу Брянського скарбу, який в 2010 р., завдяки ініціативі співробітників Інституту археології РАН, було вилучено у скарбошукачів і опубліковано. Налічуючи понад 400 предметів, Брянський скарб на сьогодні є найбільшим речовим комплексом, що включає в себе вироби кола виїмчастих емалей.

Скарби кола «Мартинівки». О.А. Спіцин першим зробив припущення, що ці скарби належали антам, чим започаткував традицію називати ці комплекси «старожитностями антів» (Спицын 1928). Через чверть століття Б.О. Рибаков висунув припущення, що ці скарби притаманні русам (Рыбаков 1953). Однак, зв'язок із конкретними археологічними культурами все ще залишався нез'ясованим.

Першим, хто звернув увагу на зв'язок цих скарбів та окремих знахідок прикрас із конкретним археологічним контекстом, був Д.Т. Березовець. Дослідник висловив припущення, що ці старожитності пов'язані із матеріалами пеньківської культури. Він же зробив перший каталог таких прикрас, що були

виявлені саме на поселеннях і могильниках (Березовец 1963, с. 192—208). Втім, самі скарби ще не були виявлені безпосередньо на пам'ятках цієї культури, тож і питання не було остаточно знято.

Лише завдяки проведенню археологічних розкопок в кількох випадках вдалося з'ясувати та довести зв'язок скарбів із поселеннями пеньківської та колочинської культур. Зокрема, у 1974 р. було виявлено скарб в околицях с. Вільховчик. В 1976 р. О.М. Приходнюком на місці знахідки було проведено розкопки та виявлено поселення пеньківської культури.

У 1980 та 1981 рр. на поселені колочинської культури Великі Будки (уроч. Хутір) В.М. Горюнова проводить археологічні дослідження. Скарб було виявлено в верхній частині заповнення житла, яке, на момент «випадіння» комплексу, не функціонувало [2]. Комплекс був опублікований лише у 1992 р., а матеріали поселення (коли став зрозумілим контекст знахідки) у 1999 р.

У 1994 р. на поселені Гапонове було виявлено скарб, що знаходився в культурному шарі. В кількох траншеях, закладених на поселені, було зафіксовано об'єкти та кераміку колочинської культури.

Завдяки цим роботам, зв'язок скарбів із самими культурами (та їх поселеннями) став начебто беззаперечним (Родинкова 2014, с. 90).

Однак, нові дані та дослідження дозволяють по-новому поглянути на цю проблему, зокрема, залучаючи джерела про скарби, виявлені до середини XX ст.

До **джерельної бази** увійшли відомості про 15 скарбів кола східноєвропейських виїмчастих емалей та 24 скарби першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою (типу «Мартинівки») (табл. 1).

Крім того, Г.Ф. Корзухіна включила до свого каталогу виробів кола виїмчастих емалей ще два комплекси скарбів, виявлених поблизу сіл Пльос та Мамекіно. Перший згадується дослідницею на підставі наявності в ньому одного предмету, оздобленого в техніці виїмчастої емалі. Це фібула, в основі якої лежить «форма окської хрещатої фібули, але до неї додані підвіски-лапки та кілька маленьких гнізд з емаллю» (Корзухіна 1978, с. 56). Сама дослідниця зазначає, що цей виріб сконструйований та відлитий місцевими майстрами. Скарб же, в якому вона містилась, належить ломоватівській культурі. Нетипова для виробів кола виїмчастих емалей форма фібули та відсутність в комплексі інших предметів з емаллю не дозволяють нам додати цей скарб до джерельної бази цієї роботи.

Мамекінський скарб складався з срібних гривен, з яких збереглася лише одна. Цей комплекс, як зазначає Г.Ф. Корзухіна, належить до іншого кола пам'яток і генетично не пов'язаний з емалями (Корзухіна 1978, с. 18).

Що ж до скарбів епохи раннього середньовіччя, то в ареалі колочинської культури виявлено принаймні ще три скарби прикрас (Вежки, Могильов-Змієвка, Нікодімово) (Обломский 2016, с. 24—25), однак вони суттєво відрізняються від комплексів типу «Мартинівки» і не включені до даного дослідження [3].

Скарби другої групи (типу «Пастирських») не розглядалися через те, що із восьми пунктів, лише для трьох маємо дані: Пастирські скарби (Брайчевський 1952; Брайчевский 1957; Приходнюк 1998) виявлені на городищі (Приходнюк 2005), скарб із Коропових Хуторів, імовірно, походить із городища (Колода 2016), Харівка (Березовець 1952; Приходнюк, Хардаев 1998) виявлена на поселенні (Березовець 1955); дані щодо місцезнаходжень Київського 1898 р., Самгородського, Зайцівського, Вороб'ївського (Корзухина 1996) та Уланоківського (Щеглова 2012) скарбів відсутні.

Зауваження. До низки комплексів (щодо їх місцезнаходження) слід ставитися із застереженнями. Адже часто саме обставини їх виявлення породжують неточності чи плутанину щодо наявності чи відсутності археологічної пам'ятки на місці виявлення скарбу.

Східноєвропейські виїмчасті емалі. Досі дослідники не приділяли уваги скарбам з виробами кола східноєвропейських виїмчастих емалей як окремій категорії матеріалу. У першу чергу це пов'язано з тим, що лише два з таких скарбів (Мощинський та Шишинський) були знайдені під час польових досліджень. Переважна ж більшість була виявлена під час сільськогосподарських робіт (Верхня Злобинка, Дьяково, Красний Бір, Межигір'я) чи за невідомих обставин

2. У заповненні житла, що було вже покинуте, виявлено і скарб із Андріяшівки (Жаров, Терпиловський 2003; 2004; Жарова, Жаров, Терпиловський 2004), що належить до роменських старожитностей.

3. Усі вони походять з городищ.

(Борзненський, Глажево, Мамекіно, Суток). Інші ж були добуті нелегальним шляхом скарбошукачами, що в деяких випадках змушує сумніватись в достовірності інформації про місце та обставини їх знаходження (Сухоносівка (Постав-Муки), Красная Горка, Лукьянчіков (Журавка)).

Першою відомою на сьогодні знахідкою кола емалей є скарб «поясів» з Красного Бору. Аналогії цим унікальним речам не відомі і досі. Інформація ж про місце та умови, за яких скарб було знайдено дуже обмежена. У праці К. Тишкевича, до рук якого потрапила ця знахідка, зазначається лише: «Три діадеми, виорані селянами Борисовського повіту в маєтку Красний Бір» (Tyszkiewicz 1868, s. 61). У 1960-х рр. вироби з Красного Бору досліджував білоруський археолог Л.Д. Поболь. Дослідник стикнувся з проблемою локалізації не лише самого скарбу, а й, власне, маєтку Красний Бір, на території якого скарб було знайдено. Все ж, після визначення розташування маєтку в процесі розвідки 1962 р. в його околицях на підвищенні над болотистою заплавою струмка було виявлено поселення з гладкостінною ліпною керамікою зі слабо профільованими вінцями. В меншій кількості трапляється кераміка зі штрихованою поверхнею. Л.Д. Поболь пов'язує її з пізньозарубинецькою культурою та датує поселення III—IV ст. На жаль, з'ясувати, чи був скарб знайдений на території цього поселення, чи за його межами, не можливо.

А.Г. Фурасьєв пропонує вважати скарбом і пару трикутних фібул з емаллю з Іванковичів Брянського р-ну (Фурасьев 2002, с. 83). В каталозі Г.Ф. Корзухіної ці речі значаться як випадкова знахідка 1896 р. (Корзухина 1978, с. 75). На жаль, дослідник не пропонує ніяких аргументів, які б давали підстави погодитись з його точкою зору.

Деякі дослідники називають скарбом комплекс речей з Жукіна (знахідка до 1906 р.) (Макаренко 1928, с. 98; Даниленко 1976, с. 86; Обломський, Терпиловський 2007, с. 117; Фурасьев 2002, с. 83), до якого входили пластинчате та дротяне очілля, бронзове намисто з хрестоподібними підвісками, трикутна фібула з гравійованим та відтисненим орнаментом та два масивні браслети з гребнями на кінцях. Цей комплекс був знайдений в ході археологічних досліджень В.В. Хвойкою. В рукописному каталозі Археологічного відділу Київського міського музею старожитностей та мистецтв зберігся запис 1922 р., в якому сказано, що ці речі були супровідним інвентарем тілоспалення. В 1906 р. в цій місцевості проводив розвідки М.О. Макаренко, однак могильника ним зафіксовано не було (Корзухина 1978, с. 71). В зв'язку з незрозумілим походженням цей комплекс не буде далі розглядатись серед переліку скарбів цього кола.

Глажевський скарб 1936 р. за Г.Ф. Корзухіною знайдений на городі в культурному шарі і переданий археологам місцевим краєзнавцем. Втім свідчення А.М. Тальгрена, що речі походять з поселення, дослідниця вважає не підтвердженими. Вона зазначає, що розвідки не виявили в цій місцевості поселень синхронних виробам кола емалей, а за тогочасними даними на поселення були наявні лише шари епохи бронзи та «пізньословянського» часу (Tallgren 1937; Корзухина 1978, с. 57). За повідомленням С.В. Воронятова, останніми розвідками на місцевості все ж було виявлено матеріал київської культури, зокрема, прикраси, аналогічні знайденим в скарбі.

Ще одним скарбом, виявленим під час археологічних польових досліджень, є Троїцький скарб (розкопки 1956—1960 рр.). Він був знайдений на дні рову Троїцького городища О.Ф. Дубиніним і налічував понад 40 предметів, серед яких пластинчате налобне очілля, гривни, шумлячі підвіски та ін. Г.Ф. Корзухіна, згадуючи підвіску-лунницю та підвіски у вигляді чотирьохгранних пірамідок (Корзухина 1978, с. 75), знайдених на цій пам'ятці, з незрозумілих причин не включає скарб до свого каталогу.

Налобні очілля, аналогічні представленим в скарбі, трапляються і в інших комплексах з виїмчастими емалями — Мощинський (Булычов 1899, табл. VIII), Брянський (Ахмедов, Обломский, Радюш 2012, рис. 4, *6*; 2015, рис. 1, *1*), Межигірський скарби (Хойновський 1896, табл. XIX), поховання з Жукина (Гороховский 1988, табл. 41).

У скарбі також присутні різноманітні нашивки, на одній з яких є антропоморфне зображення, подібне, за словами О.Ф. Дубиніна, до зображення на мідній пластинці з Огубського городища (Дубынин 1964, с. 192). Остання присутня в каталозі Г.Ф. Корзухіної поряд з оздобленими емаллю ланкою ланцюга та лунницею, що були знайдені на цьому ж городищі (Корзухина 1978, с. 75; табл. 15, *4*). Пластини з подібними зображеннями

трапляються на інших пам'ятках разом з виробами кола емалей. Серед них городище Щепилово, де з такою пластиною знайдено три лунниці кола емалей (Воронцов 2013, рис. 7) та Дьяківське городище, на якому в одному шарі з пластиною знайдено близько десятка лунниць та дві підковоподібні пряжки, оздоблені емаллю (Кренке 2012, с. 91; рис. 145). Таким чином, на нашу думку, скарб з Троїцького городища також слід включати до числа скарбів кола виїмчастих емалей. Причому це один із трьох комплексів, що були виявлені під час археологічних розкопок.

Поділ скарбів виїмчастих емалей за складом. В цьому аспекті важливо з'ясувати, чи були всі перелічені вище скарби заховані саме тим населенням, до матеріальної культури якого входили вироби з емаллю. Задля цього пропонуємо розділити їх на три групи. До першої варто віднести такі, де всі речі або ж значна їх кількість представлена виробами з емаллю. Це Красноборський, Межигірський, Мощинський, Борзненський та Брянський скарби.

Друга група включає в себе скарби, в складі яких кількість виробів з емаллю є незначною і не перевищує кількості предметів, виконаних в інших техніках та стилях, що робить ймовірним їх випадкове потрапляння до скарбу. В цьому випадку приналежність виробів з емаллю до матеріальної культури населення, що залишило ці скарби, потребує додаткового обґрунтування. Так, наприклад, Дьяківський скарб містить в собі підковоподібну фібулу з емаллю та дві шийні гривни, одна з яких виконана з круглого в розрізі дроту зі спіральними пронизками та напускними намистинами на закінченнях (Кренке 2011, с. 16).

До речей, з емаллю Глажевського скарбу належать Т-подібна та дві підковоподібні фібули. Крім того, в скарбі присутні три бронзові браслети, три бронзові шийні гривни (одна з них аналогічна згаданій вище Дьяківській) та бронзовий бубонець (Корзухина 1978, с. 72). Всі ці речі є «аналогічними тим, що походять з відомого Мощинського скарбу» (Археологические ... 1941, с. 39).

Шишинський скарб, як вже згадувалося вище, складався з двох трикутних фібул з емаллю, трьох бронзових браслетів (одного широкого з гребенями та двох спіральних) та пряслиця. Обидва типи браслетів за Г.Ф. Корзухіною належать до предметів убору з виїмчастими емалями (Корзухина 1978, с. 34—36). Такі браслети відомі і за матеріалами скарбів з першої групи. Так, наприклад, з Межигірського скарбу походить один браслет з гребенями (Хойновський 1896, табл. XIX), з Брянського чотири (Ахмедов, Обломский, Радюш 2012, рис. 3; 2015, рис. 6), а з Мощинського сім (Булычов 1899, табл. XIII). П'ять спіральних браслетів знайдено в Брянському скарбі.

Скарб з хутора Красна Гірка, крім двох ланок ланцюга з емаллю, включає в себе бронзовий наконечникі ритона, чотирьохгранну підвіску-дзвіночок, три бронзові намистини та руків'я батога.

Також до другої групи належить скарб з Сухоносівки (Постав-Муки). Слід зазначити, що в цьому комплексі відсутні речі, оздоблені емаллю. Тим не менш, дві трикутні фібули, представлені в скарбі, повторюють за формою та декором аналогічні речі з емаллю (Сурська Забора (Березовец 1963, рис. 25, *1*; Корзухина 1978, с. 24—25; Левада 2010, с. 573; рис. 16; Обломский 2017, с. 58; рис. 2, *5*), Дрокова). Г.Ф. Корзухіна виділяє такі фібули як окремий тип трикутних фібул — «проквітнувші» (Корзухина / тип III.3). Більш того, в скарбі присутні бронзове очілля з карбованим орнаментом та браслети з розширеними закінченнями і насічками на них. Такі ж вироби неодноразово містились в комплексах з емаллю, в тому числі і скарбах (Мощинському, Межигірському), що дало підстави Г.Ф. Корзухіній залучити їх до предметів убору з виїмчастими емалями (Корзухина 1978, с. 35, 42). Подібні очілля також входять до складу нещодавно виявленого Брянського скарбу.

Третя група об'єднує скарби, у складі яких немає речей, оздоблених емаллю, але є вироби, що часто трапляються в комплексах з виїмчастими емалями (Корзухина 1978, с. 18). До неї належать скарби з Верхньої Злобинки, Сутоків, Лукьянчікова (Журавка) та Троїцького городища.

Очілля з Сутокського скарбу, судячи за описом Г.Ф. Корзухіної, подібне за технікою та стилем виконання до виробів з Мощинського (Булычов 1899, табл. VIII), Межигірського скарбу (Хойновський 1896, табл. XIX) та Жукинського комплексу (Гороховский 1988, табл. 41).

Скарб з Верхньої Злобинки складався з п'яти браслетів з розширеними закінченнями, орнаментованими косими лініями, що перехрещуються. Такий тип браслетів вже згадувався вище в зв'язку з Сухоносівським скарбом.

Ще одним скарбом браслетів є комплекс з Лукьянчікова (Журавка). Він містить чотири широкі браслети з гребенями, подібні до вже згаданих в Шишинському скарбі (Обломский 1991, с. 23, 180—181; рис. 54; Обломский, Терпиловский 2007, с. 133—134; рис. 18; 19), та два вузькі, прямокутні в розрізі з прямокутними підвищеннями-площадками по центру. Останні знаходять аналогії в Мощинському скарбі (Булычов 1899, табл. XIII), де присутні чотири подібні браслети.

Жодна з груп не є територіально виокремленою — скарби всіх трьох груп в рівній мірі поширені в усьому ареалі виробів з емаллю.

Скарби кола «Мартинівки». Скарбам типу «Мартнівки» дослідники приділяли більше уваги. Так, граф О.Д. Бобринський в публікації присвяченій скарбу із Хацьків (знахідка 1893 р.) зазначає, що він виявлений на місці із культурними нашаруваннями. На місці виявлення скарбу поблизу хутора Блажки (знахідка 1903 р.) В.О. Городцов зафіксував наявність культурного шару. Однак, ці роботи припали на кінець XIX — початок XX ст., коли слов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е. ще не були виділені, то ж чи були там матеріали пеньківської культури (а ці скарби виявлені в її ареалі) невідомо.

У 1930-х рр. за випадкових обставин було виявлено низку речей поблизу с. Смородино. Г.Ф. Корзухіна висловила припущення, що це інвентар одного-двох кремаційних поховань. Слід зазначити, що на слов'янських могильниках пальчасті фібули невідомі — виключення складає лише знахідка із поховання 4 могильника Усох (Падин 1960, с. 318; рис. 2, *6*). Можливо, просто не існувало традиції їх класти в поховання. Судячи з того, що фібул було чотири, дві з них явно парні (Корзухина 1996, табл. 60, *12, 13*), можна припустити, що в складі комплексу було два убори.

За повідомленням О.О. Щеглової, імовірне місце виявлення Трубчевського скарбу (знахідка 1988 р.) наразі забудоване гаражним кооперативом, поруч із сучасним старим кладовищем. Саме ж місце досить характерне для мисових поселень. Серед місцевого населення побутують «легенди», що під час копання могил знаходили пальчасті фібули. Однак, чи є на цьому місці археологічна пам'ятка, невідомо.

У 2002 р. за випадкових обставин було виявлено скарб поблизу с. Коропове. На місці знахідки він вже знаходився в перевідкладеному стані (сам комплекс був начебто виявлений солдатами під час копання траншеї). Хоча поруч було виявлено фрагменти гончарного сироглиняного лискованого посуду. В.В. Дідик вважає, що це були залишки горщика, в якому зберігалися речі. Хоча не виключено, що це вказує на наявність культурного шару на місці знахідки (Дідик 2009, с. 215—216).

В.В. Дідик вважає, що Коропівський скарб належить до групи II А за І.О. Гавритухіним та О.О. Щегловою (Гавритухин, Щеглова 1996), яка включає також Київський (1898 р.) та Пастирський (1892 р.) На це, начебто, вказує знахідка складної антропозооморфної фібули Родінкова / тип II.2 (Родинкова 2006а, с. 51—52; рис. 3). Хоча за описами автора знахідки, вона було виявлена окремо від основного масиву знахідок, а відтак може і не належати до цього комплексу.

Подібні фібули побутують наприкінці VII — на початку VIII ст. (Амброз 1993, рис. 3; Приходнюк 2005, рис. 97; Родинкова 2006а, рис. 1). Зокрема, на таку хронологію вказує той факт, що подібні знахідки не трапляються (окрім Коропового) в складі скарбів першої хронологічної групи, але присутні (Родінкова / тип II.1 чи Приходнюк / тип VI-Є) в складі скарбів групи II А (Щеглова 1990, с. 169; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54—55). Слід відмітити, що поховання 21 із Старо-Салтівського могильника В.С. Аксенов датує серединою / третьою чвертю VIII ст. (Аксенов 2010, с. 73, рис. 1, *1—9*). Отже, хронологію таких фібул, вірогідно, можна «продовжити» на всю першу половину VIII ст.

Слід також наголосити, що в складі Блажківського скарбу, що вважається перехідним від групи I до II (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54, 55), виявлено просту антропозооморфну фібулу (Корзухина 1996, с. 394; табл. 43, *4*) (Приходнюк / тип VI-3 (Приходнюк 2005, с. 39; рис. 38, *9*) чи Родінкова / тип I.1 (Родинкова 2006, рис. 1, 29) [4]. В.Є. Родінкова відносить її до категорії простих антропозооморфних, хоча вона досить близька вже до категорії складних застібок. Тож можливо знахідки із Блажків та Коропового вказують на початок поширення (Володарець-Урбанович 2015, с. 88; Колода 2016, с. 68—69) та побутуван-

4. Аналогічна походить із Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 38, 9).

ня складних антропозооморфних фібул у слов'ян Дніпровського Лівобережжя.

Але більшість інших знахідок із коропівського комплексу знаходять широкі аналогії серед прикрас характерних для першої хронологічної групи скарбів.

Певні зауваження слід висловити і з приводу скарбів із *Суджи* та *Курилівки*. Скарб із Суджи було виявлено у 1947 р. під час оранки. В 1964 р. Ю.О. Липкинг обстежив ділянку, яку йому вказали очевидці. Він виявив культурні нашарування епохи бронзи та «ранньослов'янського» часу — пам'ятка Суджа 4 (Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 40—41).

У 2007 чи 2008 р. на цьому місці було виявлено кілька знахідок, що характерні для скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Родинкова 2012б; Родинкова, Егорьков 2012; Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2012). Їх подальший аналіз показав, що вони є частиною скарбу 1947 р. (зокрема, деталі поясної гарнітури склали один комплект).

У 2012—2014 рр. на поселені Суджа 4 В.Є. Родінковою було закладено серію шурфів та невеликий розкоп. Серед знахідок присутні фрагменти посуду «ранньослов'янського» ґатунку — київської чи колочинської культур. Не слід виключати і наявність шарів обох культур. Сподіваємося, що подальші археологічні дослідження дозволять більш точно визначити культурно-хронологічну приналежність пам'ятки.

Курилівський скарб був виявлений у 2007 р. на пологому схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Суджа. На місці знахідки виявлено багатошарове поселення — Курилівка 1. У публікації 2010 р. В.Є. Родінкова зазначає, що на поселенні присутній і колочинський шар (Родинкова 2010, с. 78—79). Хоча, пізніше, вказує, що на пам'ятці присутні нашарування III—IV ст. (Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 42). А сам скарб дослідниця пов'язує із поселенням Курилівка 2, що розташований за 150 м від Курилівки 1. Закладено кілька шурфів, в яких виявлено посуд та прикраси київської чи колочинської та волинцевської (сахнівського етапу) [5] культур (Родинкова 2016). Можливо, подальші дослідження більш деталізують культурні нашарування на пам'ятці.

Щодо місцезнаходжень скарбів не обійшлося і без плутанини (чи може й відвертих фальсифікацій). Так, Ф. Курта зазначає, що скарб із Малого Ржавця був виявлений в «доісторичному кургані» (Курта 2008, с. 146). Хоча в жодному дореволюційному виданні, де згадується цей комплекс, немає згадок про його місце виявлення (Антонович 1895, с. 93; Каталог … 1899, с. 80). Лише в статті Б.О. Рибакова згадуються, що на території Поросся розташовано багато курганів скіфського часу, однак, це ж не вказівка на місцезнаходження скарбу, а просто пасаж про історію та археологію регіону (Рыбаков 1953).

У 2014 р. на території Полтави було виявлено скарб першої хронологічної групи в перевідкладеному стані. У розкопі не було зафіксовано знахідок посуду характерного для третьої чверті I тис. н. е. Це вказує на те, що навряд чи скарб було заховано на території поселення. У схожих топографічних умовах було виявлено і Хитцівський скарб, де також не зафіксовано наявність культурного шару.

Групи за місцезнаходженням. Скарби кола східноєвропейських виїмчастих емалей та першої хронологічної групи за О.О. Щегловою можна об'єднати у наступні групи (табл. 2; рисунок).

1. Виявлені на поселенських пам'ятках (Шишино 5, Глажево; Вільховчик, Великі Будки, Гапоново).

2. Виявлені на місцезнаходженнях із культурними нашаруваннями / на археологічних пам'ятках (чи присутні на городищі Суток матеріали другої чверті I тис. н. е. невідомо [6]; чи були присутні матеріали третьої чверті I тис. н. е. на місцях знахідок Хацьківського та Блажківського скарбів невідомо, більш точно з'ясувати культурно-хронологічних контекст Суджанського та Курилівського скарбів допоможуть подальші археологічні дослідження, Коропове — потребує системного вивчення).

3. Виявлені поза межами археологічних пам'яток, пов'язані із водоймищами (Верхня Злобинка — виявлений в болоті; Суджа-Замостьє, Черкаська Конопелька — заплава, що затоплювалася, Мена — торф'яник).

5. На це вказує знахідка сережки пастирського типу (Родинкова 2016, рис. 6) та відсутність суто гончарного волинцевського посуду.

6. О.Г. Фурасьев пов'язує це городище із дніпро-двінською культурою. Втім жодних аргументів на користь цієї точки зору дослідник не пропонує.

Таблиця 2. Групи скарбів кола східноєвропейських виїмчастих емалей та першої хронологічної групи за О.О. Щегловою за місцезнаходженням

№ п/п	Назва групи, виявлені	Скарби кола варварських східноєвропейських виїмчастих емалей	Скарби першої хронологічної групи за О.О. Щеловою
1	На поселенських пам'ятках	Глажево, Шишино 5	Великі Будки, Вільховчик, Гапоново
2	На місцезнаходженнях із культурними нашаруваннями	Суток	Блажки, Коропове, Курилівка, Суджа 1947 р., Хацьки
3	На місцезнаходженнях, пов'язаних із водоймищами	Верхня Злобинка	Мена, Суджа-Замостьє, Черкаська Конопелька
4	Поза межами археологічних пам'яток	Брянськ (Усухськ)	Острогожськ, Полтава 2014 р., Хитці
5	Даних немає	Борзни, Красний Бор, Красная Горка, Лукьянчіков (Журавка), Межигір'я, Сухоносівка (Постав-Муки)	Козіївка / Нова Одеса, Колосково, Малий Ржавець, Мартинівка, Нижня Сироватка, Перше Цепляево, Смородино, Трубчевськ, Угли, Шевченкове
6	Городища з пізньодьяківськими нашаруваннями	Дьяково, Мощино, Троїцьке	—

4. Виявлені поза межами археологічних пам'яток (Брянськ (Усухськ); Полтава 2014 р., Хитці та Острогожськ).

5. Даних немає (Сухоносівка (Постав-Муки), Межигір'я, Борзни, Лукьянчіков (Журавка), Красная Горка, Красний Бор; Малий Ржавець, Мартинівка, Трубчевськ, Смородино, Нижня Сироватка, Козіївка / Нова Одеса, Угли, Колосково, Шевченкове, Перше Цепляево).

Виділити якісь регіональні особливості поширення скарбів як кола виїмчастих емалей так і типу «Мартинівки» за місцезнаходженням поки що неможливо. Зокрема, в низці регіонів та мікрорегіонів трапляються скарби раннього середньовіччя із різних груп. Зокрема, в Суджацькому представлена друга та третя групи, Дніпровському Правобережжі — перша, друга та п'ята групи.

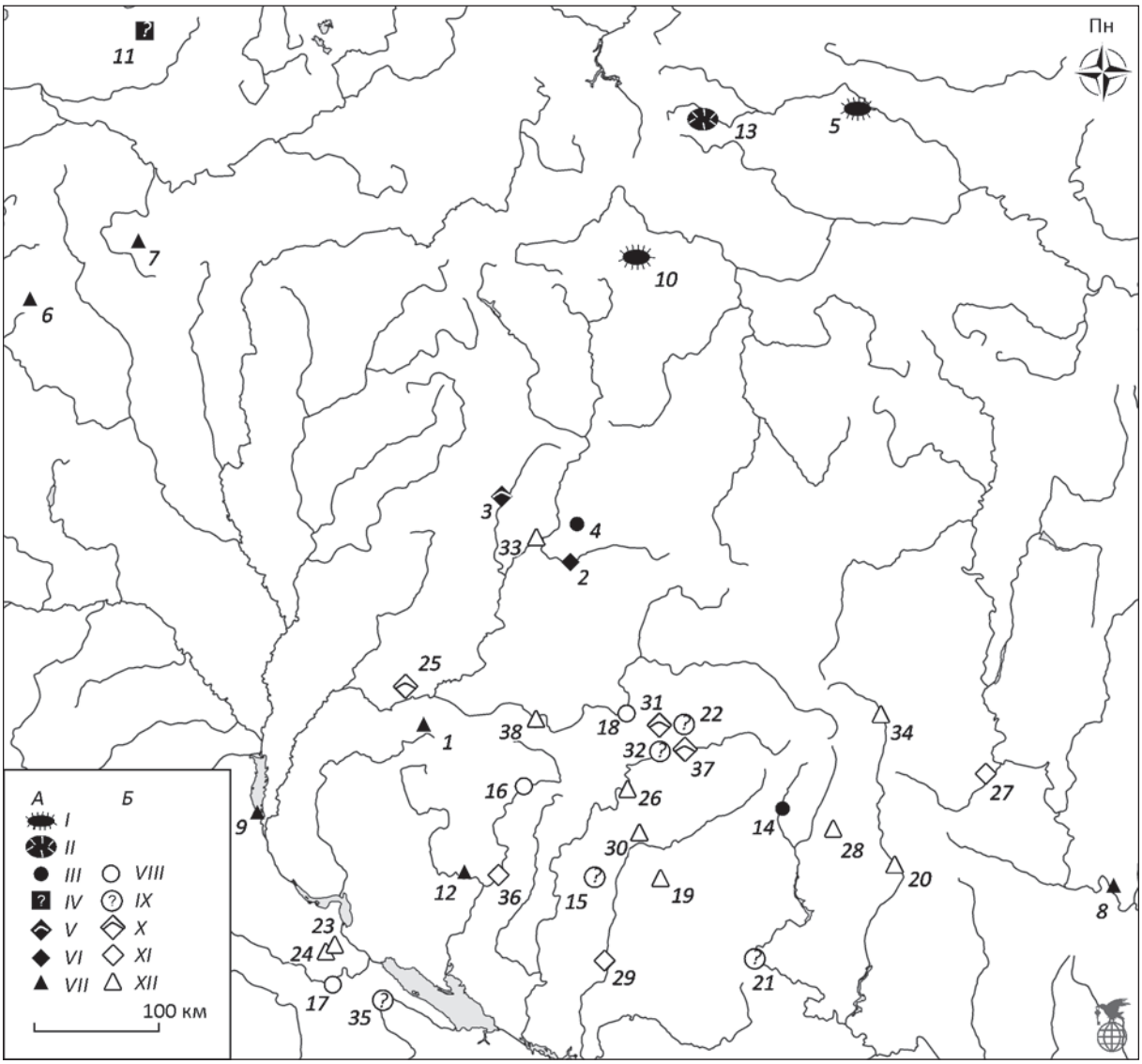
Окремо слід згадати скарби, виявлені в межах Волго-Окського межиріччя (Дьяківський, Мощинський та Троїцький). Між собою їх об'єднує те, що всі три знайдені на городищах, пов'язаних в окремі періоди свого існування з пізньодьяківською культурою (Массалитина 1991, с. 29—31; Кренке 2011, с. 97). Цікавим є те, що два з них, — Мощинський та Дьяківський — були заховані під підошвою валу. Щодо першого, це було зафіксовано підчас розкопок. Другий був знайдений селянами і умови його виявлення відомі лише за повідомленням Д.Я. Самоквасова (Самоквасов 1878, с. 231; Кренке 2011, с. 16). Обидва скарби, на нашу думку, були заховані як вотивні приношення до чи підчас будівництва. Наприклад, Мощинський знаходився під найдавнішим насипом валу, який було зведено в той час, коли на поселенні не існувало більш раннього культурного шару (Фролов 1980, с. 91).

Троїцький скарб, як вже згадувалося, був знайдений на дні рову. Проаналізувавши розташування предметів скарбу, О.Ф. Дубинін робить висновок, що рів був заповнений водою в момент, коли в нього потрапили ці речі (Дубынин 1970, с. 32—35). Дослідник вважає, що скарб було заховано в момент небезпеки і пов'язує це з пожежею на пам'ятці (Дубынин 1964, с. 192; 1970, с. 32). Втім, однозначно погодитись з такою інтерпретацією ми не можемо.

Захоронення скарбів в фортифікаційних об'єктах, зокрема під валом, може бути пов'язане з традиціями місцевого населення. Виходячи з цього Мощинський та Дьяківський скарби однозначно можна об'єднати в окрему групу.

Можливі інтерпретації. Ця частина роботи нерозривно пов'язана із розглядом основних поглядів дослідників стосовно причин «випадіння» розглянутих скарбів [7]. Загалом, ці точки зору

7. Слід відмітити, що лише в останній час з'явилися припущення дослідників стосовно причин «випадіння» скарбів кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей.

Карта поширення скарбів кола східноєвропейський виїмчастих емалей та дніпровських скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Корзухина, 1978, рис. 32; Щеглова, 1999, рис. 1; Родинкова, 2012а, рис. 1, з доп.). *Умовні позначення*: *I* — під валом городища; *II* — в рові городища; *III* — на поселеннях; *IV* — на археологічній пам'ятці; *V* — на місцезнаходженнях пов'язаних із водоймищами; *VI* — поза межами археологічних пам'яток; *VII* — дані щодо місцезнаходження невідомі; *VIII* — на поселеннях; *IX* — на місцезнаходженнях із культурними нашаруваннями; *X* — на місцезнаходженнях пов'язаних із водоймищами; *XI* — поза межами археологічних пам'яток; *XII* — дані щодо місцезнаходження невідомі; *А* — скарби кола східноєвропейський виїмчастих емалей; *Б* — скарби першої хронологічної групи за О.О. Щегловою. Нумерація пунктів відповідає номерам у табл. 1

можна згрупувати в кілька основних напрямів (військово-політичний, сакральний), що знаходять паралелі одне з одним.

Військово-політичний напрямок. *Східноєвропейські виїмчасті емалі*. Зокрема, найбільше аргументів на користь військово-політичної гіпотези висловлено О.Г. Фурасьєвим (Фурасьев 2002). Основним періодом побутування виробів кола емалей, а також випадіння скарбів, дослідник вважає III ст. Він апелює до дослідження скарбів римських монет В.В. Кропоткіна, в якому виділено три імпульси їх захования в III—IV ст.:

рубіж II—III ст., 230—240-і та 270—280-і рр. Другий, вірогідно, пов'язаний із виплатами готам після першої хвилі «скіфських» війн 232—238 рр. О.Г. Фурасьєв відмічає, що ареал скарбів монет захованих в цей період співпадає із ареалом прикрас виїмчастих емалей. Це дозволяє йому припустити, що випадінню і тих, і інших послугували однакові причини, а саме дестабілізація політичної ситуації в Європі, експансія готів на ці землі, і як наслідок масові міграції населення.

Точку зору щодо військово-політичних причин випадіння скарбів кола емалей підтримали А.М. Обломський та Р.В. Терпиловський (Обломский, Терпиловский 2007, с. 123). Так, наприклад, в публікації присвяченій Брянському скарбу робиться припущення, що його було заховано «в стані надзвичайної небезпеки» (Ахмедов, Обломский, Радюш 2015, с. 159).

Спираючись на нові знахідки скарбів в басейні верхнього Дону, А.М. Обломський припускає, що вони могли бути добуті місцевими жителями у західних сусідів в наслідок військових набігів і заховані як ювелірний лом (Oblomskii 2016, p. 211).

Скарби кола «Мартинівки». Ще у 1955 р. Г.Ф. Корзухіна висловила припущення, що ці комплекси належали осілому населенню та маркують сліди давніх поселень і були сховані одночасно через певні військово-політичні потрясіння (Корзухина 1955, с. 68, 73, 78). Більшість дослідників притримувалися її точки зору. Серед причин виділяють агресію кочовиків (Щеглова 1990, с. 45; Комар 2006, с. 126—128) чи конфронтацію різних угруповань слов'янських племен (Гавритухин, Обломский 1996а, с. 144—148; Обломский 2007, с. 5).

Однак, давайте розглянемо дані, на яких ґрунтується ця теорія. Про перебування в ареалі пеньківської культури кочовиків свідчать комплекси Малоперещепинського кола (Приходнюк 2003, рис. 2; Обломский 2007, с. 6—8; рис. 2; Скиба 2009, рис. 1; Володарець-Урбанович 2014, рис. 4), поховання номадів, юртоподобні житла на слов'янських поселеннях (Флеров 1996; Комар 2007, с. 35—52). Неоднозначну інтерпретацію має низка інгумацій з прикрасами кола «старожитностей антів» (Обломский 1996а, с. 121—122; 2002, с. 80—86; Родинкова 1996, с. 155—162; Синиця 1999; Гавритухин 2004, с. 208—212; Володарець-Урбанович 2009; Аксенов 2012).

Ці дані скоріше свідчать про проживання слов'ян та кочовиків на одній території та укладанням шлюбів між різними етнічними спільнотами, ніж про їх конфронтацію.

Крім того, для низки мікрорегіонів свідчень перебування кочовиків не зафіксовано. Таким є район виявлення Трубчевського скарбу. Проникнення кочовиків так далеко аж в лісову зону (Комар 2006, с. 126) видається мало імовірним. Не виявлено слідів такого перебування і в Суджанському мікрорегіоні.

Також існує думка щодо конфронтації різних угруповань слов'ян в Середньому Подніпров'ї і Дніпровському Лівобережжі. Це, нібито, відбулося через міграцію племен із земель західніше Дніпра (Гавритухин, Обломский 1996а, с. 144—148; Обломский 2007, с. 5). Хоча, такі процеси не завжди чітко фіксуються (лише за наявності розкопаних пам'яток великими площами із достатньою кількість комплексів, адже ранньосередньовічні слов'янські археологічні культури різняться не типами посуду, а їх кількісним співвідношенням) (Русанова 1976; Баран 1988, с. 58; Баран, Приходнюк 1990, с. 231, 235, 236).

Зокрема, на поселенні колочинської культури Олександрівка 1 в керамічному комплексі зафіксовані елементи, характерні для празької культури (Терпиловський, Шекун 1996, с. 38; 2004). Це свідчить про інкорпорацію мігрантів в общини місцевих слов'ян. Такі ж свідчення нам дають могильники колочинської культури Княжий та Лебяжий (Липкинг 1974), в «пізніх» похованнях яких виявлено посуд сахнівського типу (Тихомиров 1990).

Отже, археологічних підтверджень військово-політичній гіпотезі щодо випадіння скарбів і кола виїмчастих емалей, і типу «Мартинівки» досі не виявлено.

Сакральний напрямок. *Східноєвропейські виїмчасті емалі*. Версію про ритуальний характер деяких скарбів підтримує І.Р. Ахметов та С.В. Воронятов. Скарби кола емалей, виявлені на території городищ (Мощинський — під валом, Троїцький — в рові), І.Р. Ахметов вважає жертвоприношеннями при освоєнні нових місць чи будівництві (Ахметов 2003, с. 135—136).

С.В. Воронятов, опираючись на елементи сарматської культури в Мощинському та Брянському (Усухському) скарбах, припускає, що вони могли

бути заховані як вотивне приношення. Це, на його думку, також підтверджується наявністю навмисно пошкоджених речей в згаданих та Межигірському скарбах (Воронятов 2017, с. 320—321).

Скарби кола «Мартинівки». У 2007 р. Ф. Курта висунув припущення, що оскільки Харівський, Суджацький, Трубчевський та Першоцепляєвський скарби виявлені на берегах прилеглих річок, а за часів середньовіччя ці території були заболоченими, то це має вказувати на їх вотивний характер (Curta 2007; Курта 2008, с. 146). Однак, поселення третьої чверті І тис. н. е. розташовувалися на перших надзаплавних терасах та дюнних підвищеннях (Приходнюк 1990, с. 209—210), тож береги рік були не лише місцем розташування селищ, але і територією господарської діяльності слов'ян. Тому зовсім не обов'язково, що саме таке їх місцезнаходження вказує на вотивний характер. Особливо дивно те, що Ф. Курта не знає, що на місці знахідки Харівського скарбу Д.Т. Березовець провадив археологічні розкопки, власне завдяки яким і було з'ясовано, що на його місці розташоване поселення (Березовець 1955).

В останній час В.Є. Родінкова на основі аналізу місцезнаходжень скарбів із Суджацького мікрорегіону прийшла до висновку, що частина комплексів може мати вотивний чи сакральний характер (Родинкова 2014а; Родинкова, Сапрыкина 2015). Адже деякі з них не пов'язані безпосередньо із поселенськими структурами, про що засвідчать матеріали археологічних досліджень. Натомість знаходилися ці скарби в місцях, що періодично затоплювалися водою. Більше того, на основі знахідок виробів, що були навмисно зіпсовані в низці комплексів, дослідниця припускає, що це також може вказувати на їх сакральний характер (Родинкова 2014а, с. 393).

На нашу думку, підтвердження цієї версії знаходимо на сторінках візантійських трактатів. Зокрема, відомості про слов'янські вірування та обряди відображені в низці повідомлень з писемних джерел (Матерь ... 2004, с. 343—419). Згадка у Прокопія Кесарійського є найпершою. Хоча слов'яни (анти та склавини) вірили в єдиного бога, що «був творцем блискавки та володарем над усім», згадує автор VI ст. і про річкові божества: «... шанують вони і річки, і німф ...» [Proc. Caes. bell. IV, 23, 24]. Можна припустити, що йдеться про водяних та русалок, відомих серед слов'янських божеств (Токарев 1957, с. 85—94; Нечуй-Левицький 2003, с. 76—82; Клейн 2004, с. 256—281). Для нашого дослідження важливим є те, що далі Прокопій повідомляє про поклоніння: «... та приносять жертви також і всім їм разом, та при цих жертвах здійснюють ворожіння» [Proc. Caes. bell. IV, 23, 24]. Можна припустити, що в якості приношень річками і німфам клали в воду цінні предмети. Саме цими культовими діями можна пояснити скарби пов'язані із водою (Суджи-Замостьє, Черкаська Конопелька та Мени). Такі приношення зафіксовані у кельтів та германців (Пауэлл 2003, с. 169—173; Маккалох 2004, с. 157—170; Окшотт 2004, с. 102—125; Роллестон 2004, с. 58—60; Тодд, 2005, с. 102—106). Можливо, ця ж версія може бути застосована до скарбу кола виїмчастих емалей із Верхньої Злобинки, що було знайдено в болоті.

«Побутовий» напрямок. Умови виявлення знахідок двох скарбів зафіксованих в 2010 та 2014 р. на теренах Полтавської області (Хитці та Полтава 2014 р.) спонукають нас до виділення ще однієї версії. Місця захована цих скарбів не пов'язані з поселеннями чи водоймищами. Так само і Острогожський скарб, за попередньою інформацією, виявлено на високому плато, без культурних нашарувань.

Підтвердження «побутової» версії приховання таких комплексів знаходимо на сторінках «Стратегікону». Автор військового трактату зазначає, що анти та склавіни: «все цінне із своїх речей ... закопують у тайниках, не тримають відкрито нічого зайвого» [Mauric. XI, 4 (8)].

До групи скарбів, що були заховані з побутових причин, можуть потрапляти комплекси типу «Мартинівки» виявлені як на поселення, так і поза їх межами. До перших можемо віднести знахідки із Вільховчика, Великих Будків та Гапонового. Інші ж представлені скарбами із Полтави (2014 р.), Хитців та Острогожська. З «побутовою» версією можемо пов'язати і скарби кола емалей. Це виявлені на поселеннях Шишинський та Глажевський скарб, та поза межами — Брянський.

Значна кількість скарбів кола емалей (Борзна, Красная Горка, Красний Бор, Лукьянчиков, Межигір'я, Суток та Сухоносівка), так само і першої хронологічної групи (Блажки, Козіївка / Нова Одеса, Колосково, Коропове, Курилівка, Малий Ржавець, Мартинівка, Нижня Сироватка, Перше Цепляєво, Смородино, Суджа 1947 р., Трубчевськ, Угли, Хацьки та Шевченкове) позбавлена будь-якого контексту. Що не дозволяє робити висновки щодо причин їх захована.

Хоча різні версії випадіння скарбів не виключають одна одну. Виявлені на поселеннях та поза їх меж, могли бути сховані як вразі небезпеки, так і в якості форми «постійного» зберігання.

Скарби обох традицій знаходять паралелі за їх місцезнаходженням. Можливо, це говорить про спадковість між двома традиціями, що могло проявлятися і в причинах їх захована. Отже, і для емалевих скарбів можна застосувати ті ж версії, що й для «антських».

* * *

Висловлюємо щиру вдячність С.В. Воронятову, Є.Л. Гороховському, А.М. Обломському, В.Є. Родінковій, А.В. Скибі та О.О. Щегловій за надані консультації та зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

Акимов Д.В., Ененко Е.А. Случайные находки вещей римского времени в пределах лесостепного Подонья // Stratum plus. — 2012. — № 4. — С. 127—139.

Аксенов В.С. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 73—78.

Аксёнов В.С. Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени с территории Харьковской обл. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — Київ; Полтава, 2012. — С. 32—50.

Амброз А.К. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул // РА. — 1993. — № 2. — С. 179—184.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М.: Изданіе Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, 1895.

Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг. — М.; Л., 1941.

Аспелин И.Р. Следы влияния готфов в северной полосе России // Тр. VIII АС. — СПб, 1987. — С. 55—56.

Ахмедов И.Р. Комплекс предметов с городища Долматово Старожиловского района Рязанской области // Проблемы древней и средневековой археологии Окского бассейна. — Рязань, 2003. — С. 128—138.

Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Клад из Суземского района Брянской области // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. — Гомель, 2013. — С. 99—107.

Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмалями (предварительная публикация) // РА. — 2015. — № 2. — С. 146—166.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988.

Баран В.Д., Приходнюк О.М. Керамика // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 231—238.

Березуцкий В.Д., Золотарев П.М. Новые находки круга выемчатых эмалей на Среднем Дону // РА. — 2014. — № 2. — С. 120—126.

Березуцкий В.Д., Золотарев П.М., Куцев Е.А. Острогожский клад (последняя треть — конец VII в. н.э.) // РА. — 2017. — № 1. — С. 131—140.

Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясмине // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 145—208 (МИА. — № 108).

Березовець Д.Т. Харівський скарб // Археологія. — 1952. — Т. VI. — С. 109—119.

Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі 1949—1950 рр. // АП УРСР. — 1955. — № 5. — С. 61—63.

Бобринский А.Д. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб: Тип. В.С. Балашева и Ко, 1894. — Т. II: Дневники раскопок 1887—1889 гг. гр. Алексея Бобринского и о курганах Звенигородского и Роменского уездов.

Брайчевский М.Ю. Дополнение к публикации Пастырского клада // СА. — 1957 — № 1. — С. 246.

Брайчевський М.Ю. Пастирський скарб // Археологія. — 1952. — Т. VII. — С. 161—173.

Булычов Н.И. Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра. — М.: Товарищество тип. А.И. Мамонтова, 1899.

Виноградский Ю.С., Лавьюк Д.И. Находки бронзовых украшений в Менском и Сосницком районах // КСИА УССР. — 1960. — Вип. 9. — С. 96—98.

Володарець-Урбанович Я.В. Кочівницькі елементи з ареалу пеньківських старожитностей басейну рік Сули та Ворскли // Маґістеріум. — 2009. — Вип. 36: Археологічні студії. — С. 49—52.

Володарець-Урбанович Я.В. Проблема функціонування гончарних осередків VII—IX ст. басейну Дніпра // Від венедів до Русі: Зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття. — Київ; Харків, 2014. — С. 325—338.

Володарець-Урбанович Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 87—106.

Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу // Старожитності Посулля. — К., 2016. — С. 119—132.

Воронцов А.М. Культурно-хронологические горизонты памятников II—V веков на территории Окско-Донского водораздела. — Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», 2013.

Воронятов С.В. Сарматская пара «зеркало — ножницы» в Усухском кладе предметов стиля «варварских эмалей» // Ex Ungue Leonem: Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна. — СПб, 2017. — С. 317—321.

Гавритухин И.О. Среднеднепровские ингумации второй половины V — VI в. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рожд. Е.А. Горюнова (СПб, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 208—220.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад (предварительная публикация) // РА. — 1995. — № 4. — С. 136—149.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 140—148 (РСМ. — **3**).

Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 53—57 (РСМ. — **3**).

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — 1911. — **III**. — С. 93—161.

Гороховский Е.Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 125—140.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988.

Гороховський Є.Л., Михайлова Р.Д. Пам'ятки пізньозарубинецького населення та племен київської культури // Історія українського мистецтва. — К., 2008. — Т. 1. — С. 612—628.

Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.

Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.

Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.

Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 65—92.

Дідик В.В. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця // Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи. — Харків, 2009. — Вип. 2. — С. 214—226.

Дідик В.В. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам сатловознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання». — Харків, 2012. — Вип. 2. — С. 19—25.

Дубинин А.Ф. Троицкое городище Подмосковья // СА. — 1964. — № 1. — С. 178—198.

Дьяченко А.Г. Технология изготовления предметов из Цепляевского клада раннеславянского времени // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 27—35.

Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Скарб прикрас волинцевської культури з верхів'їв Сули // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. Збірник наукових праць. — Суми, 2003. — С. 4—7.

Жаров Г.В., Терпиловский Р.В. Скарб срібних прикрас VIII століття з Андріяшівки на Сулі. — К.: Корвин Прес, 2004.

Жарова Т.М., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження на новобудовах лісостепового Лівобережжя // АВУ 2002—2003 рр. — 2004. — Вип. 6. — С. 13—14.

Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). — К., 1899.

Кашкин А.В., Родинкова В.Е. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. **5**. — С. 80—92.

Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. — СПб: Евразия, 2004.

Колода В.В. Фібули «антських» часів на городищі Коропові Хутори // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 65—72.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244.

Комар А.В. Что такое «пастырская культура»? // Проблеми на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 35—52.

Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э. // СА. — 1955. — Т. XXII. — С. 61—82.

Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. — Л.: Наука, 1978 (САИ. — Е1-43).

Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — **V**. — С. 352—435, 586—705.

Кренке Н.А. Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М.: ИА РАН, 2011.

Курта Ф. Археология идентичностей в Восточной Европе (VI — первая половина VII в.) / Пер. В.Е. Попова // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — 2008. — № 2 (4). — С. 133—153.

Левада М.Е. Сухоносивка // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Jydz; Warszawa, 2010. — Т. II. — С. 557—594.

Липкинг Ю.А. Могильник третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 136—152.

Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. — К., 1927. — Т. XXIII. — С. 80—100.

Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов. — М.: Центрполиграф, 2004.

Массалитина Г.А. Мощинский клад // КСИА. — 1991. Вып. 205. — С. 29—30.

Матерь Лада. Божественное родословие славян. Языческий пантеон. — М.: Эксмо, 2004.

Моора Х.А. О древней территории расселения балтийских племен // СА. — 1958. — № 2. — С. 9—33.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — К.: Знання, 2003.

Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991.

Обломский А.М. Поселение Гапоново и обстоятельства находки клада // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 7—10 (РСМ. — **3**).

Обломский А.М. Инородные компоненты в зоне пеньковской культуры // Гавритухин И.О. Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 121—122 (РСМ. — **3**).

Обломский А.М. Днепровское лесостепное левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М.: Наука, 2002 (РСМ. — **5**).

Обломский А.М. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 3—12.

Обломский А.М. Колочинская культура // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.). — М., 2016. — С. 10—113 (РСМ. — **17**).

Обломский А.М. Украшения с выемчатыми эмалями восточноевропейского стиля в степях Причерноморья и в Крыму // РА. — 2017. — № 1. — С. 55—69.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Предметы убора с выемчатыми эмалями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова и Е.Л. Гороховского) // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 113—141 (РСМ — **10**).

Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. — М.: Центрполиграф, 2004.

Падин В.А. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска // СА. — 1960. — № 3. — С. 317—319.

Пауэлл Т. Кельты. Воины и маги. — М.: Центрполиграф, 2003.

Поболь Л.Д. Скарб речей з емаллю з Красного Бору // Середні віки на Україні. — К., 1971. — С. 100—113.

Поболь Л.Д. Клад металлических поясов римского периода из Красного Бора // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя. В 2 кн. — Минск, 2016. — Кн. 1. — С. 146—175.

Поболь Л.Д., Харитонович З.А. Выемчастые эмали римского времени на территории Беларусии // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя. В 2 кн. — Минск, 2016. — Кн. 1. — С. 146—197.

Приходнюк О.М. Археологічні розвідки в Пороссі // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 83—96.

Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980.

Приходнюк О.М. Категории памятников, топография, планировка // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 209—219.

Приходнюк О.М. Пастирський скарб 1992 року // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 94—99.

Приходнюк О.М. Відносини слов'ян із тюркомовним світом // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 127—134.

Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005.

Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — **II**. — С. 72—92.

Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.

Приходнюк О.М., Хардаев В.М. Харивский клад // Archaeoslavica. — 1998. — № 3. — С. 243—282.

Родинкова В.Е. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 155—162 (РСМ. — **3**).

Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. — 2006. — № 3. — С. 41—51.

Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. — 2006а. — № 4. — С. 50—63.

Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.

Родинкова В.Е. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии: Материалы Школы молодых археологов (Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.). — М., 2011. — С. 239—265.

Родинкова В.Е. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // РА. — 2012. — № 4. — С. 151—158.

Родинкова В.Е. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пслом в конце эпохи Великого переселения народов // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения И.И. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г.). — СПб, 2012а. — С. 193—197.

Родинкова В.Е. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников) // КСИА. — 2014. — Вып. 233. — С. 89—99.

Родинкова В.Е. Клады в раннесредневековой истории и культуре Поднепровья // Тр. IV (XX) Всерос. АС в Казани. — Казань, 2014а. — Т. II. — С. 391—395.

Родинкова В.Е. Работы на памятнике Куриловка-2 в Суджанском районе // Археологические исследования в Центральном Черноземье. 2015. — Липецк, 2016. — С. 74—75.

Родинкова В.Е., Егорьков А.Н. Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 71—72.

Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А., Сычева С.А. Раннесредневековые клады Поднепровья: традиционный взгляд и новые данные // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 72.

Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования // Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов. — Курск, 2015. — С. 39—49.

Роллестон Т. Мифы, легенды и предания кельтов. — М.: Центрполиграф, 2004.

Русанова И.П. Славянские древности VI—VII вв. (Культура пражского типа). — М.: Наука, 1976.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М.: Издательство АН СССР, 1948.

Рыбаков Б.А. Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 75—90.

Рыбаков Б.А. Древности русов // СА. — 1953. — Т. XVII. — С. 23—104.

Свод древнейших письменных известий о славянах. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. — Т. I: I—VI вв.

Свод древнейших письменных известий о славянах. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. — Т. II: VII—IX вв.

Синиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пеньківської культури // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 98—110.

Скиба А.В. Географія та умови етнічного сусідства слов'ян і кочових племен південно-східної Європи у VI—VII ст. // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 236—249.

Спицын А.А. Предметы с выемчатой эмалью // ЗОРСА. — 1903. — Т. 5, вып. 1. — С. 160—192.

Спицын А.А. Древности антов // Сборник в честь А.А. Соболевского. ИОРЯС. — 1928. — **I**, **3**. — С. 492—495.

Стратегикон Маврикия. — СПб: Алетейя, 2004.

Супруненко О.Б., Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.) // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 91—131.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.

Тихомиров Н.А. Княжинский и Лебяжинский могильники // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 134—161.

Тишкевич К.П. О курганах в Литве и западной Руси. — Вильна: В типографии А.К. Киркора, 1865.

Малькольм Т. Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура. — М.: Центрполиграф, 2005.

Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX — начала XX века. — М.: АН СССР, 1957.

Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М.: ИА РАН, 1996.

Ханенко Б.И. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. — К.: Типо-литография С.В. Кульженко, 1907. — Вып. VI.

Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. Эпоха Великого переселения народов. — К.: Типография Кульженко С.В., 1901.

Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—204.

Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum Plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.

Щеглова О.А. О некоторых возможностях реконструкции женской одежды по материалам наборов украшений из кладов «древностей антов»: Источники, аналогии, результаты // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (Из истории костюма). — Самара, 2000. — С. 136—141.

Щеглова О.А. «Антские» клады Харьковщины. Проблемы идентификации // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф. — Харьков, 2001. — С. 128—130.

Щеглова О.А. Маленький комплекс пастырского типа из окрестностей села Уланов (Суджанский район Курской области) // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения И.И. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб, 2012. — С. 201—205.

Baye J., de. Les bronzes émaillés de Mostchina gouvernement de Kaluga (Russie). — Paris, 1891.

Curta F. The archaeology of identities in Old Russia (Ca. 500 To Ca. 650) // Russian History. — 2007, January. — Vol. 34 (1). — P. 31—62.

Tyszkiewicz K.P. O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. — Berlin, 1868.

Tallgren A.M. Enamelled ornaments in the valley of the Desna // ESA. — Helsinki, 1937. — **XI**. — P. 147—156.

O. Derevianko,
Ya. Volodarets-Urbanovich

BURIAL OF HOARDS CHAMPLEVÉ ENAMEL AND «MARTYNIVKA»: PARALLELS

The article analyses the hoards of the champlevé enamel and «Martynivka» type according their location.

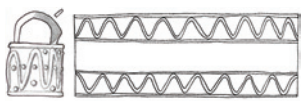
Hoards of the both traditions could be combined in the following groups: 1) found on settlements; 2) found on locations with cultural layers; 3) found outside any archaeological sites, associated with the water bodies; 4) found outside the archaeological sites; 5) no data.

The majority of the researchers believed that the causes of these hoards burying were certain military and political upheavals. However, new studies and data on the locations of hoards make it possible to distinguish two more versions of «sacred» and «household» that are reflected on the pages of Byzantine chronicles. While different versions of concealing buried treasures are not mutually exclusive.

Hoards of both traditions find parallels in their location. Perhaps this suggests continuity between the two traditions.

Э. Иштванович,
В. Кульчар

ВЕДЕРКОВИДНЫЕ ПОДВЕСКИ В САРМАТСКОМ БАРБАРИКУМЕ КАРПАТСКОГО БАССЕЙНА (1—5 вв. н. э.)

Ведерковидные подвески были широко распространены у варваров в римское время. У сарматов Карпатского бассейна они появляются с первой волной переселенцев с востока. Традиционно считалось, что после 2 в. они выходят из моды, и вновь появляются в позднеримское время под влиянием германцев. Сбор и анализ всех ведерковидных подвесок из сарматских комплексов Алфёльда (Венгерской низменности), известных на сегодняшний день, показали, что они практически беспрерывно продолжают существовать до гуннского времени.

***Ключевые слова**: ведерковидные подвески, сарматы, Алфёльд, римское время.*

Подвесками и амулетами занималось множество исследователей, но несмотря на это мы мало знаем об этой проблематике. Амулеты часто встречаются в сарматском материале, и их типы весьма разнообразны. У сарматов Карпатского бассейна, наряду с индивидуальными типами, чаще всего находят колокольчики (рис. 1, *4*), кольца с шишечками (рис. 1, *2*), подвески-топорики (рис. 1, *5*), раковины Cypraea (рис. 1, *6*), просверленные монеты, лунницы (рис. 1, *1*), наконечники стрел скифских типов (рис. 1, *3*) и ведерковидные подвески. Настоящая работа посвящена последним.

Ведерковидные подвески повсеместно встречаются в контексте сарматского Барбарикума Карпатского бассейна, но частыми их назвать нельзя. Сейчас нам известно почти 100 подвесок данного типа из 34 погребений 21 местонахождения. Необходимо, однако, отметить, что речь идет об очень хрупких, небольших вещах, которые часто не идентифицируются ни на раскопках, ни в публикациях. Характерно, что большинство ведерковидных подвесок, найденных на памятнике Ньиредьхаза-Дьеб-раш-танья, были обнаружены в фрагментарном виде: чаще всего тонкая дужка: пластинка, согнутая в виде буквы U, шириной всего 0,2—0,3, высотой 1,3—1,5 см (напр.: рис. 3, *16—17*); иногда круглое, пластинчатое донышко подвески диаметром 0,6—0,8 см (напр.: рис. 3, *18*); в отдельных случаях мелкие обломки стенки корпуса. В нескольких случаях фиксировался материал-наполнитель внутри ведерка. В одном случае (п. 235) был проведен анализ состава массы (%): Fe — 8,6, Cu — 17,7, Zn — 0,5, As — 0,93, Ag — 8,47, Sn — 31,7, Pb — 31,9 [1]. Материал, изготовленный на свинцово-оловянной базе, основательно «разъел» корпус подвески, поэтому эти вещи были плохой сохранности. Принимая во внимание все сказанное выше, обнаруженные ведерковидные подвески уже не кажутся такими малочисленными.

Ведерковидные подвески Алфёльда встречаются исключительно в детских и женских погребениях, у мужчин они не обнаружены [2]. Их нельзя при-

1. Мы благодарим за анализ Миклоша Киш-Варгу (Институт изучения атомного ядра Венгерской академии наук, г. Дебрецен).

2. С нашей точки зрения это существенно, так как в черняховских могильниках эти подвески встречаются также в мужских погребениях. (Гопкало 2011, с. 12) Если бы они распространились в Венгрии в результате германского влияния, то они должны были бы появиться также в мужских погребениях.

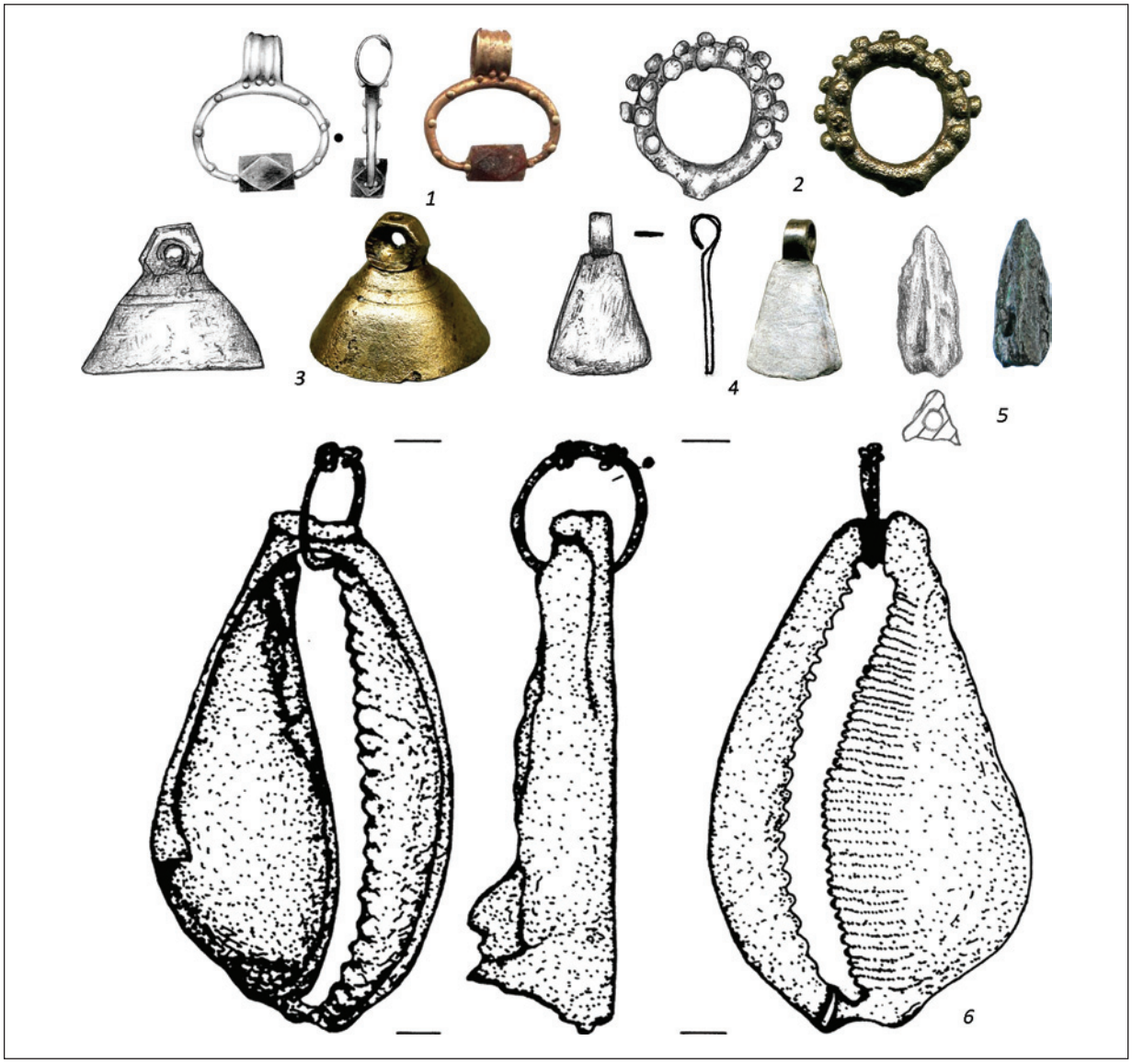

Рис. 1. Главные типы подвесок сарматов Карпатского бассейна : *Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья*: *1* — п. 71; *2* — п. 140; *3* — п. 250; *4* — п. 175; *5* — Юллё, местнонахождение 5, п. 5909; *6* — Орошхази-таньяк, железнодорожный песочный карьер, п. 11

вязать к определенному социальному слою, они встречаются как в более богатых, так и в бедных комплексах, а также в ограбленных погребениях. Их диаметр варьируется между 0,5—2,7, а высота 0,6—3 см. Нам известны экземпляры из золота, серебра, бронзы и железа, но отнюдь не в равном количестве. Золотых всего две: из Атань (рис. 3, *2*) и Ньиредьхазы (рис. 3, *1*). Первая принадлежит к самому раннему слою находок сарматов Карпатского бассейна, к так наз. золотому горизонту, и датируется рубежем 1—2 вв. [3] Находка из Ньиредьхазы крупнее, ее диаметр 0,8, высота с дужкой 1,2, корпуса 0,9 см, масса: 1,2 г. Состав (%): Au — 98,6, Ag — 0,99, Cu — 0,3. Она сделана из 24-каратного золота [4]. Обе подвески имеют цилиндрический корпус.

3. Подробнее о «золотом горизонте» см. Иштванович-Кульчар 2005.

4. Мы благодарим за анализ Миклоша Киш-Варгу (Институт изучения атомного ядра Венгерской академии наук, г. Дебрецен).

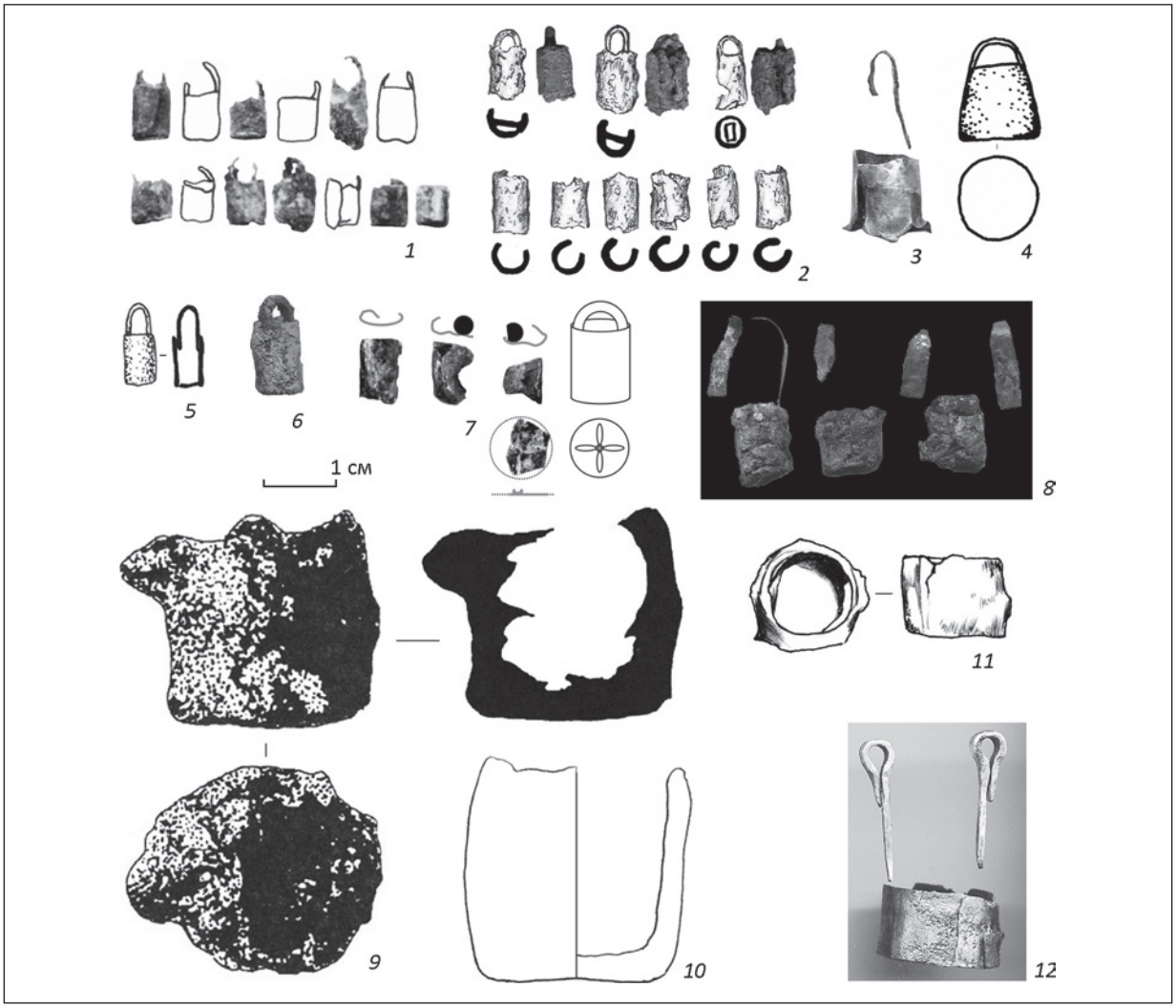

Рис. 2. Ведерковидные подвески сарматов Карпатского бассейна: *1* — Кишкёрёш-Чукаш то-Рац кут, п. 6; *Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья*: *2* — п. 235; *3* — п. 41; *8* — п. 83; *4* — Орошхази-таньяк, железнодорожный песочный карьер, п. 11; *5* — Эндрёд-Суйокерест, п. 45; *6* — Деречке-Дарабош-дюлё, обьект 636/854; *7* — Калло, п. 2; *9* — Фюзешабонь-Каштей-дюлё, п. 150; *10* — Кишкёрёш-Вагохиди дюлё-Шерегейеш, п. 17; *11* — Абонь-Кишбалатон-дюлё, п. 36; *12* — Тисавашвари, Варошфёлдье-Йедьзё-таг, п. 7

Большинство ведерковидных подвесок из нашего региона имеет также цилиндрическую форму за исключением нескольких экземпляров, которые немного расширяются к низу, то есть имеют форму усеченной пирамиды. Подвешиваются они при помощи дужки, припаянной к краю открытой части цилиндра. Существенно, что для всех экземпляров характерно плоское дно. В нашем случае этот критерий особенно важен, так как на соседних германских территориях, где ведерковидные подвески также регулярно встречаются, их характеризует округлое дно, что указывает скорее на корзинку, чем на ведро. Так, например, это наблюдается у золотой подвески из с. Гулач, найденной ближе всего к сарматскому Барбарикуму Венгерской низменности (рис. 4, *5*) [5]. Здесь же нужно упомянуть находки из Солонцов (рис. 4, *1*), опубликованные нашим юбиляром Л.В. Вакуленко в Венгрии (Vakulenko 1999, Taf. II, *18—20*). Другая золотая подвеска об-

5. Музей им. Андраша Йожа, инв. № 2014.68.1, неопубликованная находка, найденная металлоискателем.

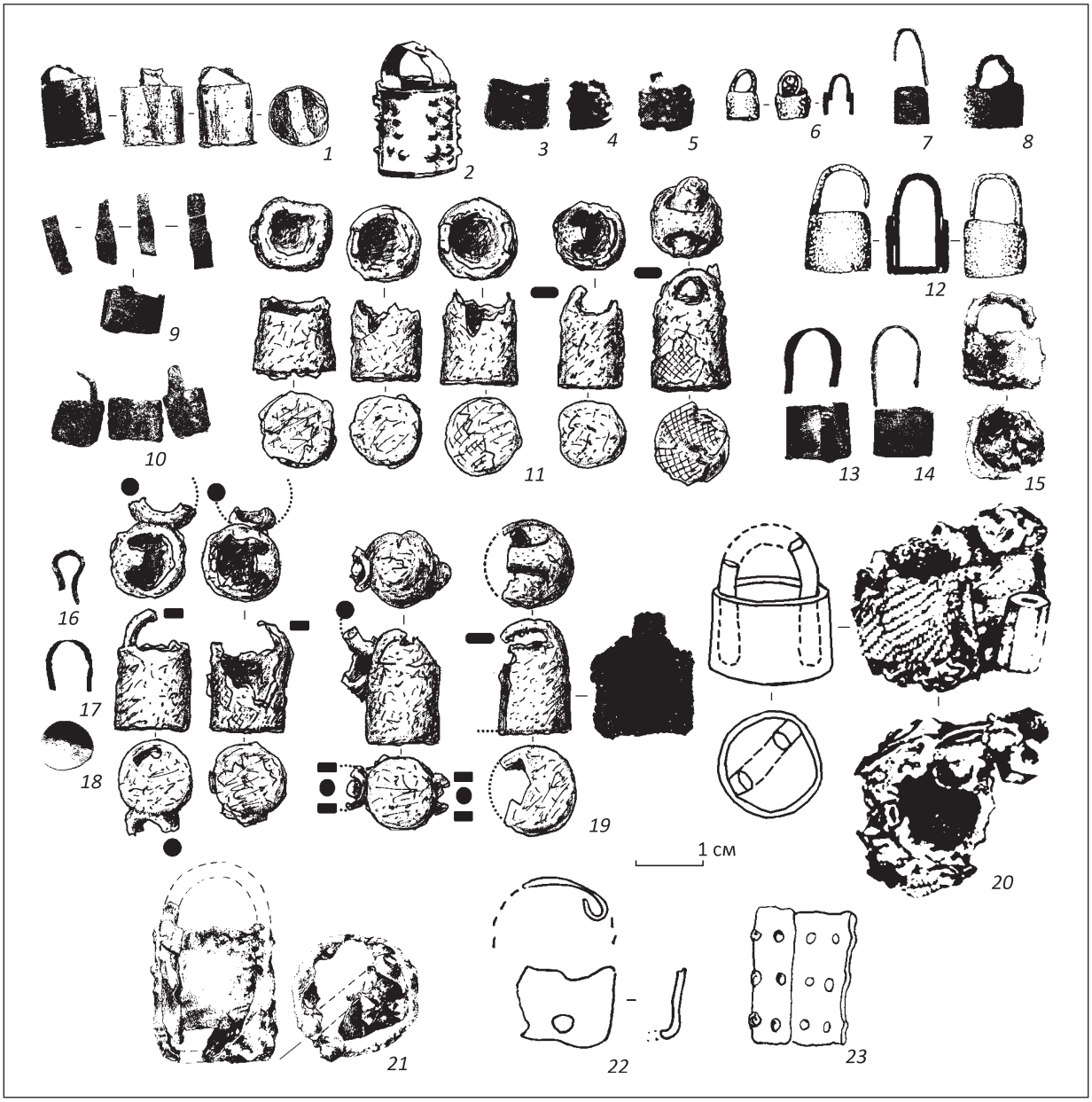

Рис. 3. Ведерковидные подвески сарматов Карпатского бассейна: *Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья*: *1, 13, 16, 18* — п. 39; *2* — Атань; *7* — п. 140; *9, 14* — п. 41; *17* — п. 117; *3* — Будапешт, Ветё VII дюлё, обьект 2192; *4* — Дебрецен, Хортобадьхид, п. 8; *5* — Ходмезёвашархей-Какашсек, п. 2; *Мезёчат-Хёрчёгёш*: *6* — п. 63; *12* — погребение на поселении; *8* — Ходмезёвашархей-Фехерто, п. 6; *10* — Деречке-Дарабош-дюлё, обьект 636/854; *11* — Калло, п. 2; *15* — Тисадоб-Сигет, п. 11; *19* — Калло, п. 2; *Тисадоб-Сигет*: *20* — п. 18; *21* — п. 28; *22* — Валко; *23* — Алшонемеди

наружена в непосредственной близости к сарматской территории в Суплаку де Баркыу (Suplacu de Barcău, Румыния; рис. 4, *4*; Gindele 2015, fig. 20). Судя по фотографии, она с плоским дном, но схожа с подвеской из Гулача тем, что дужка прикреплена к корпусу ребром. На сарматской территории мы не знаем примеров такого способа прикрепления. Более похожа на сарматские вещи подвеска размером 0,8 × 1,4 см, найденная в Братове (п. 5; рис. 4, *3*) в могиле с безурновой кремацией пшеворской

культуры (Kobály 1997—1998, p. 116). На сарматские подвески наиболее всего похожи экземпляры из Земплина (Zemplín, Словакия; рис. 4, *6*), найденные в пшеворском и дакийском контексте и датируемые концом 1 — 2 вв. (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, p. 294).

Возвращаясь к ведерковидным подвескам сарматского Барбарикума Карпатского бассейна, отметим, что, несмотря на общие характеристики, все они принадлежат к типу А за исключением экземпляров из Орошхази таньяк, которые относятся к типу F по типологии Байлке-Фойгт (Beilke-Voigt 1998, S. 51—88). Можно вычленить несколько вариантов [6]. Прежде всего мы выделили две основные группы.

I. Подвески с цилиндрическим корпусом.

II. Подвески усеченно-пирамидальной формы.

В группе I выделяются два варианта.

1. Более редкий вариант представлен подвесками с удлиненным цилиндрическим корпусом, у которых высота корпуса достигает или превосходит его двухкратный диаметр (рис. 2, *1—2, 5—6, 8*). Сюда относится 21 подвеска из 5 местонахождений. К ним принадлежат бронзовые экземпляры из местонахождений Деречке (2 шт.), Кишкёрёш-Рац-кут (8 шт.), Ньиредьхаза-Дьебраш-танья п. 235 (9 шт.), Эндрёд. Все они были в составе ожерелий. Все они бронзовые, мелкие, диаметром 0,4—0,5, высотой 1,1—1,2 см. Возможно, к этому варианту принадлежит бронзовая подвеска из Алшонемеди, единственная из всех с декором. Близки к этому варианту и железные ведерки из Калло (рис. 3, *11, 19*), они покрупнее и только слегка удлинены (высота: 1,2—1,9, диаметр: 0,9—1,1 см). Алфёльдские бронзовые подвески с удлиненным корпусом находят хорошие аналогии в Крыму в могильнике Нейзац, из которого были опубликованы два золотых экземпляра. Их размеры практически сходятся с венгерскими бронзовыми (Khrapunov 2013, p. 188—189, fig. 9, *1*; Стоянова 2016, рис. 3, *15*) [7]. Это наиболее ранние ведерковидные подвески могильника, их датируют концом 1 — первой половиной 2 в. Во вторичном использовании они функционировали в качестве пронизей. А.А. Стоянова приводит им аналогии из Танаиса (2—1 вв. до н. э.), Прикубанья (вторая половина 1 — 2 вв. н. э.), кургана у станицы Усть-Лабинской (Стоянова 2016, с. 131). Все алфёльдские находки, отнесенные к этому варианту, датируются ранним временем, никак не позже 2 в.

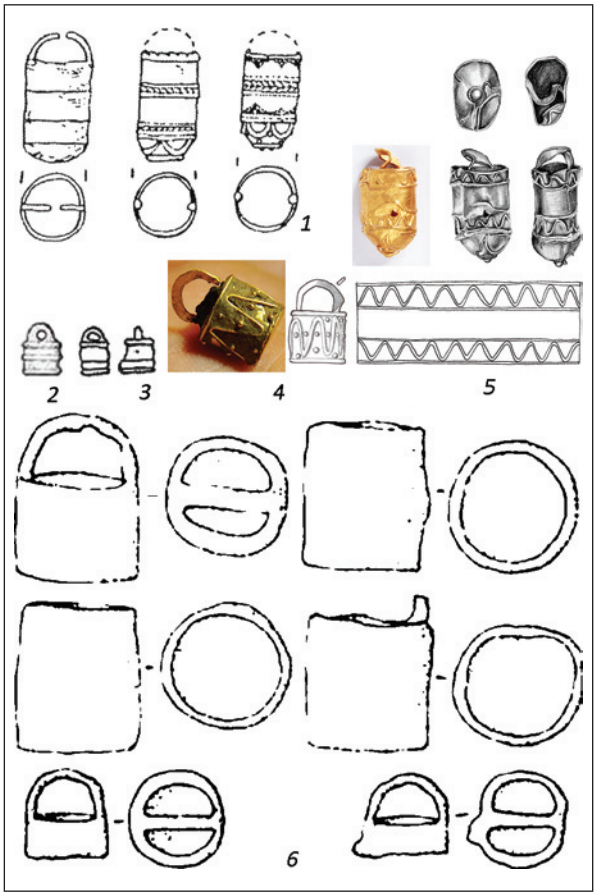

Рис. 4. Ведерковидные подвески сарматов Карпатского бассейна: *1* — Солонцы; *2* — Ступава; *3* — Братово; *4* — Суплаку де Баркыу; *5* — Гулач; *6* — Земплин

2. Более часто встречающийся вариант: приземистые цилиндрические подвески, у которых высота корпуса и диаметр практически одинаковы. Встречаются подварианты, где диаметр больше, чем высота корпуса, и есть такие, где диаметр меньше. Известно 2 золотых, 12 серебряных, 11 бронзовых и 7 железных подвесок. Индивидуальной формой из-за системы прикрепления

6. При разграничении типов мы старались принимать во внимание типологию О.В. Гопкало, которая включает не только ведерковидные подвески, но и все прочие «емкости» (Гопкало 2008, с. 63—66).

7. Здесь же упоминается также удлиненная железная подвеска, которая, однако, гораздо крупнее венгерского варианта: диаметр: 1,6, высота превышает 3 см (Стоянова 2016, рис. 3, 14).

дужки может считаться серебряный экземпляр из Тисавашвари (рис. 2, *12*). Индивидуален также звездообразный декор серебряной подвески из Калло (рис. 2, *7*). Представителей этого варианта находят как на браслетах, так и на поясах, но чаще всего в составе ожерелий. По всей видимости, этот вариант бытовал в течение всего периода сарматского времени в Алфёльде. По нашим данным, исключение составляют только железные подвески, которые были найдены в комплексах начального (1—2 вв.) и заключительного (4—5 вв.) этапов сарматской эпохи. Среди железных ведерок встречаются как очень крупные (3 см высотой), так и маленькие (например, в п. 11 могильника Тисадоб диаметром 1,1, высотой 1,4 см).

К группе II принадлежит единственная находка — это серебряная подвеска из Орошхази таньяк (рис. 2, *4*). Одно из ведерок, найденных в п. 41 могильника Ньиредьхаза-Дьеб-раш-танья (рис. 2, *3*), также имеет усеченно-пирамидальную форму, но это, вероятно, переделанная вещь, в расширяющейся части пластина корпуса рванная и искривленная. Эту форму вещь, вероятно, приобрела при переделке.

Ведерковидные подвески были широко распространены в разных культурах римского времени. Трудно согласиться с маловероятным выводом, что такая достаточно специфическая форма подвесок, могла возникнуть спонтанно на различных территориях независимо друг от друга (Бажан, Каргопольцев 1989, с. 163). Хотя множество исследователей пытались локализовать место происхождения и пути распространения (или экспорта [8]) этих вещей [9], становится ясно, что проблема до сих пор не решена. Недавно эти вопросы были суммированы в отличной работе А.А. Стояновой (Стоянова 2016, с. 130—132), поэтому мы не станем возвращаться к этой теме. Что касается появления ведерковидных подвесок в Карпатском бассейне, то представляется существенным, что наиболее ранние «ведерки» появляются в Северном Причерноморье в 1 в. до н. э., а затем в результате сарматского влияния распространяются, начиная с 1 в. н. э., на обширной территории (Вязьмитина 1972, с. 153—155; Бажан, Каргопольцев 1989, с. 164; Стоянова 2016, с. 131).

В свете новейших исследований мы должны опровергнуть мнение, согласно которому этот тип вещей распространяется из греческих городов. Судя по современным данным, следует считать вероятным, что речь идет об «изобретении» северопонтийских варваров, так как чаще всего такие подвески встречаются в позднескифских комплексах (Khrapunov 2013, с. 188—189). Поскольку находки в Потисье появляются уже в самых ранних сарматских погребениях, у нас есть все основания предполагать, что обычай ношения амулетов-ведерок у женщин и детей был принесен на Венгерскую низменность первыми переселенцами-сарматами.

Ранее считалось, что в Алфёльде после раннего горизонта этот тип находок исчезает и появляется снова только в позднее время, то есть на рубеже 4—5 вв. (Vaday 1982—1983, p. 174; Gulyás 2011, p. 155; 2014, p. 43). На самом деле, хотя и реже, он встречается и в 3—4 вв. Это уточнение существенно и потому, что возможность нового возникновения типа связывали с миграцией германцев. Считалось, что сарматы распространили обычай ношения ведерковидных подвесок также в германской культурной сфере. Затем у сарматов обычай «вышел из моды», его новое появление — результат германского влияния (Бажан, Каргопольцев 1989). Эта возможность недавно была исключена на основании крымских находок. Хронология амулетов нейзацкого могильника так же опровергает это представление (Khrapunov 2013, p. 188—189; Стоянова 2016, с. 132), как и находки из сарматских погребений Алфёльда.

Суммируя сказанное выше, мы считаем, что в Карпатском бассейне ведерковидные подвески распространились с первыми сарматами-миг-

8. В венгерской литературе К. Мештерхази расценил их, как импорты (Mesterházy 1999, p. 80).

9. Мы согласны с мнением И.Н. Храпунова, согласно которому «it is either the case of two independent traditions, Germanic and northern Black Sea, of making similar artefacts, or the Germanic population borrowed this tradition from the northern Black Sea area, possibly via the Sarmatians or the Northern Thracians where the bucket-shaped pendants were also found» (Khrapunov 2013, p. 188—189), в то же время последняя возможность кажется нам более вероятной, поскольку у сарматов Карпатского бассейна мы наблюдаем совершенно аналогичное крымскому явление. Маловероятно, что один и тот же обычай возвращается на две различные территории одинаковым образом.

рантами и практически до гуннского времени непрерывно использовались здесь то в меньшем, то большем количестве. Обычай их ношения (женщинами и детьми, но никогда мужчинами) и непрерывное присутствие в погребальных комплексах с 1 по 5 вв. показывает, что в случае алфёльдских сарматов германское влияние ничем не подкрепляется. Дальнейшие исследования, возможно, выяснят, сыграли ли сарматы Потисья какую-либо роль в широком распространении этого типа подвесок на соседних территориях, например, у гето-даков и у германцев.

Ведерковидные подвески сарматов Карпатского бассейна

Местонахождение	Пол, возраст	Датировка, вв.	Материал (количество)	Размеры, см	Расположение	Количество	Рисунок, *позиция*
Абонь	Женщина, 20—50	—	Железо	1,1, измеряемый	—	1	2, *11*
Алшонемеди	—	1—2	Бронза	—	—	1	3, *23*
Атань	Ребенок	1—2	Золото	0,9 Ч 0,5	—	1	3, *2*
Будапешт, Ветёдюлё	Ребенок	2	Бронза	Д: 0,9; В: 0,6	—	1	3, *3*
Дебрецен	Женщина	2—3	Серебро	—	На шее	1	3, *4*
Деречке	Женщина	2	Серебро, бронза	—	В ожерелье	4	—
Эндрёд	Девочка	2	Бронза	Д: 0,4; В: 1,1	У черепа	1	2, *5*
Фюзешабонь	Молодая женщина	1—2	Железо	Д: 2,7; В: 3	У левого бедра	1	2, *9*
Ходмезёвашархей-Фехерто	Ребенок	2—3	Бронза	Д: 0,9; В: 0,6	В ожерелье	1	3, *8*
Ходмезёвашархей-Какашсек	Женщина	2	Бронза	—	—	1	3, *5*
Калло	Женщина	1—2	Серебро, железо	М: 0,8—0,9 (серебро); Д: 0,8; М: 1,2—1,9; Д: 0,9—1,1; В: 0,2	У черепа	9, 11	2, *7*; 3, *11*
Кишкёрёш-Рац-кут	Женщина или ребенок	2	Бронза	—	У шеи	8	2, *1*
Кишкёрёш-Шерегейеш	Ребенок	1—2	Железо	—	У левой руки	1	2, *10*
Мезёчат, п. 63	Девочка	1—2	Бронза	—	На правом бедре	2	3, *6*
Там же, поселение	Женщина	1—2	Бронза	—	У левого предплечья	2	3, *12*
Ньиредьхаза п. 39	Ребенок	Вторая половина 2	Золото (1), серебро (6), бронза (2)	—	У шеи	7—9	3, *1*, *13*
Там же, п. 41	Ребенок	2—3	Серебро (2), бронза (1)	—	У шеи	3	2, *3*; 3, *14*
Там же, п. 60	Ребенок	—	Бронза	—	У шеи	3	—
Там же, п. 71	Женщина	Вторая половина 2	Бронза	—	В ожерелье	2	—
Там же, п. 82	Женщина	2—3	Серебро	—	В ожерелье	1	—
Там же, п. 83	Женщина	1,80—2,25	Бронза	—	В ожерелье	4	2, *8*
Там же, п. 93	Ребенок	—	Бронза	—	У шеи	1	—
Там же, п. 117	Взрослый	—	Бронза	—	—	1	3, *17*
Там же, п. 140	Девочка	1,50—2,60	Бронза	—	На поясе	4	3, *7*
Там же, п. 149	Молодой	—	Серебро	—	—	1	—

Окончание таблицы

Местонахождение	Пол, возраст	Датировка, вв.	Материал (количество)	Размеры, см	Расположение	Количество	Рисунок, *позиция*
Там же, п. 235	Ребенок	—	Бронза	Д: 0,5; В: 1,1	У шеи	9	2, *2*
Офёльдеак	Молодая женщина	4—5	Железо	—	В ожерелье	1	—
Орошхази таньяк	Женщина	1,80—2,30	Серебро	Д: 0,6—1; В: 1,4	В ожерелье	4	2, *4*
Сегед	Женщина	2	—	—	В ожерелье	4	—
Тисадоб, п. 11	—	—	—	—	—	—	3, *15*
Там же, п. 18	—	—	—	—	—	—	3, *20*
Там же, п. 28	—	—	—	—	—	—	3, *21*
Тисавашвари	Женщина	2—3	Серебро	Д: 1,5; В: 1	—	1	2, *12*
Валко	?	3—4	Бронза	—	—	1	3, *22*

КАТАЛОГ НАХОДОК

1. Абонь-Кишбалатон-дюлё / Abony-Kisbalaton-dűlő, местонахождение 48 (обл. Пешт / Pest), п. 36. Окруженное ровиком, разграбленное погребение жещины 20—50 лет, головой на юго-восток. Круглое донышко и цилиндрическая боковая пластина железной ведерковидной подвески со следами отломанной дужки с двух сторон (рис. 2, *11*). Другие находки: бусы (Gulyás 2011, p. 151—152, fig. 40, *10*).

2. Алшонемеди-Фалурети домб / Alsónémedi-Faluréti domb (обл. Пешт / Pest), подъёмный материал с территории могильника. Бронзовый цилиндр. Д: 1,5, В: 2 см (рис. 3, *23*). Контекст (материал могильника): находки 1 в. н. э. (Korek 1980, fig. 13, *2*).

3. Атань / Átány (обл. Хевеш / Heves). Детское погребение. Золотая маленькая подвеска с грануляцией и мобильной дужкой. Д: 1,2, В: 1,5 см, масса: 2,42 г (рис. 3, *2*). Прочие находки: золотая пластина, золотые розетки, бронзовая пластина. Конец 1 — начало 2 в. (Párducz 1941, S. 56, Taf. XXIX, *56*).

4. Будапешт, XXIII, Шорокшар, Ветё VII дюлё / Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII dűlő, обьект 2192 [10]. Ограбленное погребение ребенка 2 лет, головой на юг. Фрагмент предмета, согнутого из бронзовой пластины, возможно, ведерковидной подвески. Д: 0,9, В: 0,6 см (рис. 3, *3*). Другие находки: янтарная бусина, 329 мелких бусин, фрагмент раковины, бронзовое кольцо. 2 в.

5. Валко / Valkó (обл. Пешт / Pest). Три небольших бронзовых фрагмента, вероятно, ведерковидной подвески (рис. 3, *22*). Из контекста 3—4 вв. (MRT 2012, 546).

6. Дебрецен-Хортобадьхид / Debrecen-Hortobágyhíd (обл. Хайду-Бихар / Hajdú-Bihar), п. 8. Женское погребение, головой на юго-восток. В области шеи, видимо в составе ожерелья, серебряная пластинка — ведерковидная подвеска (?) [11] (рис. 3, *4*). Другие находки: ожерелье — бронзовая лунница и бусы; фибула с эмалью. Конец 2 — начало 3 в. (Párducz 1941, S. 47, Taf. VII, *7*).

7. Деречке-Дарабош-дюлё / Derecske-Darabos-dűlő (обл. Хайду-Бихар / Hajdú-Bihar), обьект 636/854. Погребение женщины, совершенное в гробу, головой на юг. В составе ожерелья бронзовая цилиндрическая ведерковидная подвеска удлиненной формы с пластинчатой дужкой. Д: 0,6, В: 1,35, высота дужки: 0,3 см (рис. 2, *6*). Там же: фрагменты бронзовой ведерковидный подвески (?) с четырьмя маленькими дырочками и следами бронзовой коррозии во внутренней части, Д: 0,8, В: 0,9 см. Там же: бронзовая ленточка, слегка загнутая на одном конце, возможно, фрагмент дужки ведерковидной подвески. Д: 1,1, Ш: 0,3 см. Там же: бронзовая ведерковидная подвеска цилиндрической, удлиненной формы со следами бронзовой коррозии и отпечатком текстиля в окислах железа. В: 1,2 см. У левого запястья бронзовая ведерковидная подвеска, развалившаяся на три части. Д: 1, В: 0,8 см (вместе с дужкой: 1,1 см; рис. 3, *10*). Другие находки: бусы ожерелья и браслета левой руки, маленькая бронзовая фибула, железное кольцо, бронзовое кольцо, маленький бронзовый браслет, железный нож, бисер в районе ног, пряслице. 2 в. Неопубликованные раскопки Эстер Иштванович, 2016.

8. Калло / Kálló (обл. Ноград / Nógrád). Женское погребение, головой на юг-юго-восток. В районе черепа четыре целых и фрагменты еще пяти серебряных ведерковидных подвесок, одна из них украшена четырехконечной звездой на донышке. В: 0,9, 0,9, 0,8, 0,8 см (рис. 2, *7*). 11 железных ведерковидных повесок были найдены в кротовине под черепом; Д: 0,9—1,1, В: 1,2—1,9 см (рис. 3, *11, 19*). Другие находки: пара серебряных серег, бусы ожерелья, среди них амфоровидная подвеска. Конец 1 — начало 2 в. (Vaday 2016, p. 760, 767—768, fig. 4, *2c, 4—8*).

9. Кишкёрёш-Вагохиди дюлё-Шерегейеш / Kiskőrös-Vágóhídi dűlő-Seregélyes (обл. Бач-Кишкун / Bács-Kiskun),

10. Неопубликованные раскопки Аниты Кором (Музей истории Будапешта). Благодарим автора раскопок за предоставление данных.

11. По определению А. Вадаи (Vaday 2016, p. 67).

п. 17. Детское погребение, головой на юго-восток. У левой руки железная ведерковидная подвеска (рис. 2, *10*). Другие находки: там же две большие стеклянные и две меловые бусины; бусы ожерелья с золотой подкововидной подвеской, лепной кувшин. 1—2 вв. (Párducz 1941, S. 58, Taf. XXIX, *30*).

10. Кишкёрёш-Чукаш то-Рац кут / Kiskőrös-Csukás tó-Rácz kút (обл. Бач-Кишкун / Bács-Kiskun), п. 6. Женское погребение, головой на юго-восток. В районе шеи восемь миниатюрных ведерковидных подвесок (рис. 2, *1*). Другие находки: в районе шеи шесть золотых бляшек с зелеными стеклянными (?) вставками, подвеска-топорик, четыре бронзовых кольца, коленчатая фибула, серебряный и бронзовый браслеты, бусы в районе таза и щиколоток. 2 в. (Párducz 1941, S. 56—57, Taf. XXIV, *15—22*).

11. Мезёчат-Хёрчёгёш / Mezőcsát-Hörcsögös (обл. Боршод-Абауй-Земплен / Borsod-Abaúj-Zemplén), п. 63. Погребение девочки, головой на юг. Над правой частью таза две маленьких бронзовых ведерковидных подвески (рис. 3, *6*), повидимому висевшие на железном кольце. Другие находки: лепной сосуд, гривна с четырьмя янтарными бусами, железная, янтарная и стеклянная бусина на правом запястье, бронзовая шарнирная фибула. 1—2 вв. (Vaday 1982—1983, S. 170, Taf. 2, *1*, taf. 3, *1*; 6, *1, 2*).

12. Мезёчат-Хёрчёгёш / Mezőcsát-Hörcsögös (обл. Боршод-Абауй-Земплен / Borsod-Abaúj-Zemplén), погребение на поселении. Женское погребение, головой на юг. У левой руки две относительно больших бронзовых ведерковидных подвески (рис. 3, *12*). Другие находки: сосуд, фрагмент маленького ножа, лепное пряслице, 287 бусин в районе щиколоток. 1—2 вв. (Vaday 1982—1983, S. 170—171, Taf. 8, *2, 3*).

13. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья / Nyíregyháza, Felsősima, Gyebrás-tanya, местонахождение 161 (обл. Саболч-Сатмар-Берег / Szabolcs-Szatmár-Bereg), п. 39. Детское погребение, головой на юг. На шее семь—девять ведерковидных подвесок (две бронзовые, шесть серебряных, одна золотая), Д: 0,8; 0,7—0,8, В: 1,2 см (рис. 3, *1, 13, 16, 18*). Другие находки: три серебряных гривны, бусы ожерелья, золотое кольцо с завязанными концами, серебряная коленчатая фибула, серебряная фибула-цикада, серебряная фибула, позолоченные серебряные пластинки (нашивные бляшки?), гончарный канфар, стеклянные бусы у щиколоток. Вторая половина 2 в. Неопубликованные раскопки Эстер Иштванович, 2005.

14. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 41. Детское погребение, головой на юг. В районе шеи две серебряные и одна бронзовая ведерковидные подвески, Д: 0,9, 1—1,2 см (рис. 2, *3*; 3, *9, 14*). Другие находки: там же бусы, полугривна; бронзовый браслет, лепной стакан, бронзовая игла, подвязная фибула. 2—3 вв.

15. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 60. Погребение ребенка 7—14 лет, головой на юг, совершенное в гробу, сопровождалось паралелльными ровиками. На шее под гривной три бронзовых ведерковидных подвески. Другие находки: бронзовая серьга, бронзовая гривна, много коралловых, стеклянных, янтарных, сердоликовых бус, пряслице, сосуд, бусы в районе щиколоток. 2—3 вв.

16. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 71. Погребение женщины 23—40 лет, головой на юг. У черепа две бронзовых ведерковидных подвески. Другие находки: шило, бусы, камень, бронзовая лунница, серебряная гривна, эмалевая шарнирная фибула, бронзовая коленчатая фибула, золотая лунница, бронзовая игла, пластинчатый и проволочный браслеты, пряслице, множество бус в районе ног, яичная скорлупа, сосуд, кольцо с завязанными концами. 150—200 гг.

17. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 82. Погребение женщины 23—40 лет, головой на юго-запад, совершенное в гробу, с квадратным ровиком. У шеи серебряная ведерковидная подвеска. Другие находки: фибула с эмалью, ожерелье из бус, бронзовая игла, бусы в районе таза и ног. 125—300 гг.

18. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 83. Погребение женщины 23—40 лет, головой на юго-запад, совершенное в гробу. В составе ожерелья четыре бронзовых ведерковидных подвески, Д: 0,8—0,9 см (рис. 2, *8*). Другие находки: две железных проволоки, серебряная проволока, три серебряных кольца с завязанными концами, бусы ожерелья (янтарь, коралл и стекло), фибула с высоким приемником, бронзовый пластинчатый браслет, железная цепочка. 180—225 гг.

19. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 93. Погребение ребенка, головой на юг. У шеи бронзовая ведерковидная подвеска. Другие находки: бусы ожерелья, бусы подола платья, кружка. 180—225 гг.

20. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 117. Ограбленное погребение взрослого, головой на юг, совершенное в гробу, с квадратным ровиком. В заполнении бронзовая ведерковидная подвеска. Другие находки: железная пряжка, 10 бусин, железная игла, железная проволока, битум (смола). 2—3 вв.

21. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 140. Погребение девочки 5 лет, головой на юг. В составе пояса четыре бронзовые ведерковидные подвески и одна между бус в районе ног, Д: 0,5 см (рис. 3, *7*). Другие находки: золотая гривна и ожерелье из бус, бронзовый браслет и браслет из бус, бронзовые колокольчики в составе пояса, кольца с шишечками, бусы, пряжка без язычка, бусы в районе ног. 150—260 гг.

22. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 149. Ограбленное погребение девушки 16—18 лет, головой на юг, совершенное в гробу, с квадратным ровиком. У черепа лежала серебряная ведерковидная подвеска. Другие находки: серебряные кольцо и цепочка, бронзовая пластинка, железная пластина, бусы, фрагмент железного лезвия, бронзовая пластинка, бронзовая игла, яичная скорлупа, фрагменты железной пластины. 2—3 вв.

23. Ньиредьхаза, Фелшёшима, Дьебраш-танья, п. 235. Ограбленное детское погребение, головой на юг, совершенное в гробу, с квадратным ровиком. В районе шеи вокруг гривны девять бронзовых ведерковидных подвесок (внутри двух из них масса-наполнитель). Д: 0,5 см В: 1,1 см (рис. 2, *2*). Другие находки: бусы, серебряная гривна, бронзовая амулетница, фрагмент стеклянного сосуда, бронзовая пластинка, бусы в районе ног, гончарный сосуд. 2—3 вв.

24. Орошхази таньяк, железнодорожный песочный карьер / Orosházi tanyák, MÁV-homokbánya (обл. Бекеш / Békés), п. 11. Женское погребение, головой на юг. Четыре серебряных ведерковидных подвески в составе ожерелья. Д: 0,6—1,0, В: 1,4 см (рис. 2, *4*). Другие находки: стеклянные, коралловые бусы и серебряная лунница ожерелья, бронзовый колокольчик, кольцо с шишечками, фрагмент фибулы, стеклянные бусы подола одежды, железный нож, пряслице. 180—230 гг. (Nagy 2005, p. 13—14, abb. 9, *3*).

25. Офёльдеак-Юрмёш II (автострада M43, местонахождение 10) / Óföldeák-Ürmös II. (обл. Чонград / Csongrád), п. 138. Ограбленное погребение девушки 14—20 лет, головой на юго-восток. Фрагмент железной ведерковидной подвески в составе ожерелья. Другие находки: бронзовая серьга, ожерелье из янтарных и стеклянных бус, амфоровидной бусины, фрагмента пельтовидной подвески, два фрагмента стеклянных подвесок, керамическая подвеска; фрагменты железной фибулы, два бронзовых браслета, фрагмент железного ножа, сероглиняное блюдо, стеклянные и янтарные бусы, украшавшие подол платья, фрагменты железных скоб гробовища, фрагменты железной пластины. Конец 4 — начало 5 в. (Gulyás 2014, p. 25, taf. XVII, *7*)

26. Сегед-Чонгради ут / Szeged-Csongrádi út (обл. Чонград / Csongrád), п. 25. Погребение молодой женщины в гробу, головой на юго-восток. Две ведерковидных подвески в составе ожерелья. Другие находки: короткое ожерелье из стеклянных, известняковых и сердоликовых бус и серебряной лунницы, ожерелье из коралловых бус, фибула-брошь из бронзы и серебра со стеклянной вставкой, бронзовое кольцо с завязанными концами, две вертикальных низки бус на груди, бронзовая игла, бусы на правом запястье, бусы и колокольчик со свисающего пояса, бусы в районе щиколоток, фрагмент бронзовой пиксиды-амулетницы, железный нож, челюсть животного. 2 в. (Vörös 1981, p. 128).

27. Тисавашвари, Варошфёлдье-Йедьзё-таг / Tiszavasvári, Városföldje-Jegyző-tag (обл. Саболч-Сатмар-Берег / Szabolcs-Szatmár-Bereg), п. 7. Ограбленное женское погребение, головой на юг, с ровиком. Серебряная ведерковидная подвеска (?) с двумя ушками (В: 1,8, 1,9 см) с загнутыми концами. Д: 1,5, В: 1 см (рис. 2, *12*). Другие находки: серебряная серьга, фибула типа Einsprossenfibel, три продольно разрезанные бронзовые трубочки, бронзовая игла, серебряная гривна, бусы, пряслице, серебряный проволочный браслет, серебряное кольцо, железное поясное кольцо, римский поясной набор, три бронзовых кольца с завязанными концами, железный нож, бусы пояса, бусы подола платья. Конец 2 — начало 3 вв. (Istvánovits 1990, p. 85, fig. 3—4)

28. Тисадоб-Сигет / Tiszadob-Sziget (обл. Саболч-Сатмар-Берег / Szabolcs-Szatmár-Bereg), п. 11. Погребение женщины, головой на юг. Железная ведерковидная подвеска с остатками бронзы рядом с левым бедром, возможно, находилась в сумочке. Д: 2,2, В: 1,7—2,8 см (рис. 3, *15*). Другие находки: подвеска из позолоченного серебра, фрагмент серебряного кольца, пластинчатая серебряная фибула, бусы, костяная игольница, два серебряных кольца, железный нож. Конец 4 — начало 5 в. (Istvánovits 1993, S. 98, Abb. 6, *8*).

29. Тисадоб-Сигет, п. 18. Ограбленное женское погребение, головой на юго-запад, совершенное в гробу. Железная ведерковидная подвеска с остатками бронзы, текстиля, кожи и дерева внутри, а также с приржавевшей бусиной. Д: 1,8, В: 1,2 см (рис. 3, *20*). Другие находки: бронзовая пластинчатая фибула, две серебряные серьги с многогранником, две подвязных бронзовых фибулы, осколок обсидиана, бронзовая игла, бронзовая пружина, фрагмент железного ножа, фрагмент раковины Cypraea, бусы. Конец 4 — начало 5 в. (Istvánovits 1993, S. 100, Abb. 8, *9*).

30. Тисадоб-Сигет, п. 28. Женское погребение, головой на юг. Две железных ведерковидных подвески. Д: 1,8, 0,9, В: 2, 0,7 см (рис. 3, *21*). Другие находки: сосуд, костяная игольница с железной иглой, серебряное кольцо, кольцо с завязанными концами с янтарной бусиной, железное кольцо, бусы. Конец 4 — начало 5 в. (Istvánovits 1993, p. 107, abb. 13, *6, 8*).

31. Фюзешабонь-Каштейдюлё / Füzesabony-Kastély dűlő (обл. Хевеш / Heves), п. 150. Погребение молодой женщины, головой на юг. Железная цилиндрическая, сверху наполовину закрытая ведерковидная подвеска. Д: 2,7, В: 3 см (рис. 2, *9*). Другие находки: пара золотых серег, золотая лунница, бронзовая игла, пряслице, бусы, золотые трубочки, бронзовое зеркало, бронзовые браслеты, браслет из бус, железный фрагмент, бусы подола платья. Конец 1 — начало 2 в. (Farkas 1998, p. 72—75, taf. II, *8*; Havassy 1998, p. 152, kat. 35).

32. Ходмезёвашархей-Какашсек / Hódmezővásárhely-Kakasszék (обл. Чонград / Csongrád), п. 2. Женское погребение, головой на юг. Бронзовая цилиндрическая ведерковидная подвеска с обломанной дужкой. Д: 0,8, В: 0,8 см (рис. 3, *5*). Другие находки: бронзовый колокольчик, фрагмент бронзовой серьги, пряслице, бусы ожерелья, фибула с эмалью, сильнопрофилированная фибула с вееровидной ножкой, железное шило, браслет из бус, нож, два железных гвоздя, железный фрагмент, бусы пояса или подола платья. 2 в. (Gazdapusztai 1960, p. 47, taf. XIII, *4*).

33. Ходмезёвашархей-Фехерто / Hódmezővásárhely-Fehértó (обл. Чонград / Csongrád), п. 6. Детское погребение, головой на юг-юго-восток. На шее бронзовый цилиндрик с проволочной дужкой между двумя плоскими янтарными бусинами. Д: 0,9, В: 1,1—1,2 см (рис. 3, *8*). 2—3 вв. (Párducz 1946—48, p. 284, pl. XLI, *18*).

34. Эндрёд-Суйокереста / Endrőd-Szujókereszt (обл. Бекеш / Békés), п. 45. Погребение девочки (Infant II), головой на юг. Бронзовая цилиндрическая ведерковидная подвеска с проволочной дужкой в 10 см от черепа. Д: 0,4, В: 1,1 см (рис. 2, *5*). Другие находки: бусы ожерелья, сильнопрофилированная серебряная фибула, фрагмент лепного сосуда. Конец 1 — начало 2 в. (Vaday, Szőke 1983, p. 83, 86, abb. 6, *2*).

* * *

Благодарим Б.А. Раева за его работу над русским текстом статьи. Статья была написана при поддержке гранта NKFI 124944.

ЛИТЕРАТУРА

Beilke-Voigt I. Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer. — Bonn: Habelt, 1998.

Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M. A late 1st century BC — 2nd century AD cemetery at Zemplín // Slovenská Archeologia. — 1990. — N 37. — P. 245—344.

Farkas Cs. Kora szarmata sírok Füzesabony határában (Füzesabony — Kastély-dűlő I) // A népvándorlás kor kutatóinak kilencedik konferenciája. — Eger, 2000. — P. 15—50 (Heves Megyei Régészeti Közlemények. — **2**).

Gazdapusztai G. Dák-szarmatakori temető és telep Hódmezővásárhely-Kakasszéken // Archaeologiai Értesítő. — 1960. — N 87, **1**. — P. 47—50.

Gindele R. Roman Period Barbarian Settlements in Partium (Northwestern Romania) // Hungarian Archeology, e-journal. — 2015, spring. http://files.archaeolingua.hu/2015TA/Gindele_E15TA.pdf.

Gulyás Gy. Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén // Studia Comitatensia. — 2011. — N 31. — P. 125—253.

Gulyás Gy. Késő szarmata temetőrészletek Óföldeák—Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely) // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. — 2014. — N LVI. — P. 15—107.

Havassy P. Katalógus // Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. — Gyula, 1998. — P. 147—174 (Gyulai Katalógusok. — **6**).

Istvánovits E. A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei — 2—3. századi sírok Tiszavasváriból // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. — 1990. — N XXVII—XXIX: 1984—1986. — P. 83—133.

Istvánovits E. Das Gräberfeld aus dem 4.—5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1993. — N 45. — P. 91—146.

Khrapunov I. Germanic Artefacts in the Cemetery of Neyzats // Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia toward the Black Sea. Cultural-historical reports 15. — Kristiansand; Simferopol, 2013. — P. 177—195.

Kobály J. A Przeworsk kultúrához tartozó harcossírok és fegyver a Kárpátalján // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. — 1997—1998. — N XXXLX—XL. — P. 113—134, 116.

Korek J. Alsónémeti történetének régészeti forrásai a honfoglalás koráig // Alsónémedi története és néprajza. — Alsónémedi, 1980. — P. 9—47.

Mesterházy K. A gepidák kereskedelme és népi kapcsolatai // A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön. — Gyula, 1999. — P. 77—89 (Gyulai Katalógusok. — **7**).

Magyarország régészeti topográfiája (MRT). Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódi és a gödöllői járás. — Budapest, 2012. — **XIII**, **3**.

Nagy D.S. Az Orosházi-tanyák, MÁV-homokbánya szarmata temetője // A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve. — 2005. — N 7. — P. 11—48.

Párducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I. — Budapest, 1941.

Párducz M. Szarmata temető Hódmezővásárhely-Fehértón // Archaeologiai Értesítő. — 1946—1948. — N VII—IX. — P. 283—290.

Vaday A. Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezőcsát-Hörcsögös // Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. — 1982—1983 (1984). — N 12—13. — P. 167—185.

Vaday A. A szarmata barbaricum határvidékén // Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. — Győr, 2016. — P. 757—788.

Vaday A., Szőke B.M. Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten // Communicationes Archaeologicae Hungariae. — 1983. — P. 79—132.

Vakulenko L.V. Beiträge zur ethnischen Bestimmung des Gräberfeldes von Solonzi / Kisszelmenc (Karpatoukraine) // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. — 1999. — N XLI. — P. 161—172.

Vörös G. Adatok a szarmatakori női viselethez // Communicationes Archaeologicae Hungariae. —1981. — P. 121—135.

Бажан И.А., Каргопольцев С.Ю. Об одной категории украшений-амулетов римского времени в Восточной Европе // СА. — 1989. — № 3. — С. 163—170.

Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К.: Наук. думка, 1972.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К.: ИА НАН Украины, 2012.

Гопкало О.В. Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями) // Stratum plus. — № 4. — 2011. — С. 179—207.

Гущина И.И., Засецкая И.П. «Золотое кладбище» Римской эпохи в Прикубанье. — СПб: Фарн, 1994.

Иштванович Э., Кульчар В. Северопричерноморские (?) золотые ювелирные изделия в материале сарматов Карпатского бассейна // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. — СПб, 2005. — С. 335—342.

Стоянова А.А. Подвески из могильника Нейзац // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. — IV в. н. э.). 20 лет исследований могильника Нейзац. — Симферополь, 2016. — С. 122—165.

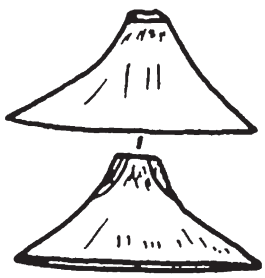
E. Istvánovits, V. Kulcsár

BUCKET SHAPED PENDANTS IN THE SARMATIAN BARBARICUM OF THE CARPATHIAN BASIN (1st—5th century AD)

Bucket shaped pendants were widely spread at the Barbarians of the Roman Period. These decorations appear at the Sarmatians of the Carpathian Basin with the first wave of eastern migrants. Traditionally, the scholarship considered that after the 2nd century, they went out of fashion and appeared again in the Late Roman Period, under Germanic influence. Collection and analysis of all known to-date bucket shaped pendants from Sarmatian find assemblages of Alföld (Great Hungarian Plain) has shown that they practically continuously existed up to the Hun Age.

В.М. Войнаровський

ОБРОБКА КІСТКИ ТА КІСТЯНІ ВИРОБИ ЯК ІНДИКАТОР РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ I тис. н. е.

Стаття присвячена комплексному вивченню косторізної справи на теренах України у пізньоримський час та в ранньому середньовіччі. Серед, проблем, що аналізуються в статті, є соціально-економічний аспект роботи кісткорізб'ярських майстерень.

***Ключові слова**: обробка кістки, пізньоримський час, раннє середньовіччя.*

Обробка кістки (кісткорізб'ярство, косторізка), як підвид — рогівництво — важлива, стабільно практикована галузь виробництва у первісних та потестарних суспільствах. Використання кістки як сировини для виготовлення дрібних знарядь, деталей спорядження вершника та коня, прикрас диктується доступністю та якістю цього матеріалу: кістка твердіша за деревину, менше піддається гниттю, відносно легко обробляється, «довго зберігає красу природної будови» (Петерс 1986, с. 23). Кістка чітко фіксується археологічними засобами, вироби з неї іноді становлять найбільшу після кераміки групу знахідок на поселеннях України I тис. н. е. Мінусом цього матеріалу є те, що в окремих районах (Закарпаття, Полісся) через значну кислотність ґрунтів кістка довго не зберігається; малоінформативними для дослідження кістяних виробів I тис. н. е., на відміну від попередніх епох, є й дані поховального обряду: абсолютна більшість населення території України практикувала у цей час тілоспалення, в яких кістковий матеріал — мізерний.

Дієвим засобом вичленення на археологічному матеріалі форм суспільної організації праці, що підтверджено нами при розгляді таких видів виробничої діяльності як вичинка шкіри, прядіння й ткацтво та ливарна справа є розгляд характеру територіального розміщення матеріальних решток тих чи інших видів виробництва (Войнаровський 2014). При цьому «децентралізований характер розміщення цих залишків розглядається як вказівка на неремісничі форми виробництва — домашнє ремесло, домашні промисли; факти локалізації решток виробництв в окремих приміщеннях на поселеннях, знахідки відокремлених місць виробництва на поселеннях чи поблизу них стали підставою для висновку про ремісничий характер виробництва» (Проблемная … 1988, с. 190). Істинність такій археологічній статистиці надають й залишки давнього косткорізб'ярства: скупчення рогів диких тварин — оленів, козуль, лосів, турів, биків, особливо зі слідами зрубування дрібних відростків (стадія первинної обробки рогу), також — гомілкових, п'ясткових, плюсневих кісток домашніх тварин, часто — кісткової стружки, півфабрикатів та браку кістяних виробів, безумовно — й специфічний інструментарій косторіза: пилка, різці, долотця, тесельця, свердла, затискачі, абразиви. Такі знахідки, як правило, маркують робоче місце косторіза: невелика ділянка у житлі (долівка-останець, підкліть), госпо-

дарському приміщенні, під навісом на подвір'ї, місце у великій загальногромадській майстерні поруч місць для ткацтва й обробки шкіри чи спеціалізована косторізна майстерня.

За нашим переконанням тут є наступне. База для косторізки у мешканців поселень території України I тис. н. е. була безмежною. Мисливство було рівноцінним тваринництву заняттям мешканців лісової зони та базою рогівництва (Войнаровський 2014). Приселищне тваринництво однозначно домінувало в лісостеповій зоні в пізньоримський час, насамперед у черняхівській культурі, де тваринництво було споживчо-товарним, а землеробство — споживчим (Войнаровський, Сайко 1990) Тваринництво було і базою для заготовки шкір — основної експертної складової з Барбарикуму в Римські землі. М'ясо ж домашніх тварин в силу труднощів із тривалим його зберіганням й консервуванням вживалось в їжу самими черняхівцями. Саме це, а не «висока продуктивність черняхівського тваринництва» (Магомедов 2001, с. 93) пояснює незначну роль полювання (низький відсоток кісток диких тварин на поселеннях) в черняхівському суспільстві. Якщо б кожен дорослий член колективу у своєму домогосподарстві згромаджував кістки й роги тварин, розпарював їх, різав, стругав, свердлив, шліфував, то сліди обробки кістки ми знаходили б у більшості споруд поселення, а саме значно більшу кількість і значно ширший асортимент кістяних виробів та більше інструментарію. Етнографія теж вказує, що у первісних народів обробкою кістки на поселенні займались один-два майстри. Лише елементарні роботи з кісткою (регулярне підгострювання кістяного виробу, свердління отвору в іклі-амулеті, приготування клею з ратиць тварин) могли проводитись самотужки кожним дорослим членом громади. На ранню сформовану професіоналізацію цього виробництва, оформленого як галузь ремесла вказує також й уніфікація, стандартизація типів основних кістяних виробів, що використовувались масово: чинбарських «проколок», скребків з ребер, лощил-«ковзанів», голок і гольників, спиць (в'язання?), наконечників і п'яток стріл, елементів одягу, прикрас.

Слід вказати, що процес виготовлення виробу з кістки — довготривалий, багатоступневий, потребує достатніх знань та вміння (Сергеєва 2011). Кістку спочатку обезжирювали й розм'якшували, потім заготовляли напівфабрикати і нарізали, циліндричні відрізки розправляли у пластини, кістку рубали, пиляли, стругали, різали, свердлили, шліфували, полірували, гравірували. При цьому був потрібний широкий, спеціалізований інструментарій, по можливості — верстак для закріплення заготовки. Тобто, масова косторізка властива лише майстрам: цей висновок однозначно вказує на безпідставність твердження, що нав'язливо кочує з одного наукового видання в інше: «Обробка шкіри та кістки… в умовах натурального господарства не виходили за рамки сімейного промислу» (Козак 1990, с. 401); « Предмети з кості й рогу, очевидно, виготовлялись майже в кожному житлі, і цією справою займались до IX—X ст. ще не ремісники спеціалісти» (Седов 1982, с. 239).

На кожному з поселень України ранньоримського часу виявлено численні вироби з кістки: «проколки», «ковзани», скребки різного типу для вичинки шкіри, гольники, гребені. Водночас, лише в поодиноких спорудах відмічено незначні скупчення заготовок кісткової сировини зі слідами зрубування чи пиляння або окремі заготовки кістяних виробів. Так, на широко розкопаному поселенні I—III ст. н. е. Хрінники на Волині (14 споруд) ніде не виявлено слідів обробки кістки, хоч кістка тут зберігається добре, знайдено кістяні «проколки», накладки рукояток ножів тощо (Козак 2008; Козак, Сергєєва 2013). Те саме спостерігаємо на численних поселеннях зарубинецької культури, де знайдені проколки, кістяні шила, держаки для металевих знарядь, прикраси (Пачкова 1974, с. 127), на сарматських і пізньоскіфських та пам'ятках інших культур першої чверті I тис. н. е. (Славяне … 1990, с. 74).

Очевидно, виробництво найбільш затребуваних суспільством ранньоримського часу дрібних ужиткових речей з кістки й рогу — галузь не домашнього (жодних слідів косткорізб'ярства в житлах чи домогосподарствах), а громадського виробництва. Один чи кілька умільців забезпечували кістяними виробами як власне селище (громаду), так і гніздо поселень (рід, кілька родів). Обробка кістки проводилась, очевидно, сезонно, виробничим місцем слугувала частина житла чи господарської споруди, залишки прибирались

чи спалювались (кістка добре горить) — виявлення таких малих робочих місць ще попереду. Кістяні вироби розподілялись старшими громади чи обмінювались. Вишукані речі такі як кістяні гребені, часто різьблені або вишукано оздоблений свисток з поселення Верхня Липиця (Цигилик 1975) є продуктами, безумовно, спеціалізованого, товарного виробництва, можливо, доставлені мандрівними «коробейниками» разом з прикрасами з кольорових та напівкоштовних металів, фібулами тощо. Мандрівних торгівців ранньоримського часу в лісостеповій зоні України ми ще можемо уявити, але ніяких підстав говорити про можливість налагодження кісткорізб'ярства тут, в середовищі варварів, мандрівними ремісниками у нас немає. Про заперечення існування якоїсь значної низки виділених професійно ремесел свідчить й відсутність на поселеннях цього часу чи поруч них селищних виробничих зон з майстернями та допоміжними виробничими об'єктами (за виключенням обробки заліза, яка мала першочергове значення для існування племінних груп ранньоримського часу й підпитувалась латенськими та римськими впливами).

Тобто, первісна організація населення України ранньоримського часу, відсутність соціального й майнового розшарування суспільства породжували й відповідні потреби та споживання. Потреби племінної верхівки задовольнялись насамперед престижними ливарними та ювелірними виробами, монетами тощо. Кістка ж — матеріал мало затребуваний, легко замінимий деревом чи іншим матеріалом. Проте, коли вже доходило до її масового обробітку, то йшлося не про домашнє заняття, а про громадське професійне ремесло.

Стабілізація політичної ситуації на півдні Східної Європи в пізньоримський час, утворення міцних племінних угруповань під владою вождів, налагодження постійних торгових стосунків з візантійськими землями істотно вплинули й на соціально-економічну організацію суспільств території України, у т. ч. й забезпечення місцевого населення виробами з кістки. Більшість пам'яток черняхівської, вельбарської, сарматської, карпатських курганів культур III—IV ст. н. е. характеризуються широким асортиментом кістяних речей. З поселень та могильників цього часу походять кістяні знаряддя праці, технічні деталі, предмети побуту та одягу, прикраси, культові й гральні вироби, в масі подібних типологічно, але, при відсутності чітких слідів власного косторізного виробництва. Типовою є ситуація з обробкою кістки на черняхівському поселенні Журавка Ольшанська в Середньому Подніпров'ї, матеріали дослідження якої були лише недавно детально й повністю опубліковані (27 землянок, 329 ям). Сліди косторізної справи тут засвідчено лише в трьох об'єктах: землянках 1 та 19 (обпиляний ріг оленя та уламки рогу лося зі слідами спилів) та в ямі землянки 23 (ріг зі слідами спилювання), ще шість уламків рогів та кісток зі слідами спилювання походять з культурного шару пам'ятки (Обломский 2010, с. 146, рис. 6, *4*; 30, *2*; 35, *7*). Номенклатура кістяних виробів з поселення обмежена, однотипова: «тупіки»-ребра (за ними, скребки для волосозгонки, 26 шт.), праски-«ковзани» (лощила шкіри), «проколки» (кілки-розпиначі шкури, 4 шт.), т. зв. шила (тонкі веретеноподібні відполіровані, з двох кінців загострені вироби (очевидно, вказані вже спиці для в'язання) (Магомедов 2001, с. 101; Войнаровський 2014, с. 252), п'ять кістяних голок та шпильок, два гольники, п'ять накладок руків'я ножів. На наш погляд, відсутність слідів масової обробки кістки, саме такий асортимент кістяних виробів на поселенні є свідченням косторізки на цьому селищі як професійного громадського ремесла, на рівні з вичинкою шкіри, ткацтвом та бронзоливарним виробництвом, а не як галузі домашнього промислу (Обломский 2010, с. 164), а тут.

Аналогічно жодних чітких ознак існування кісткорізб'ярства не засвідчено на численних і широко досліджених селищах типу Черепин черняхівської культури (Баран 1981; Баран, Гопкало 2005), хоч рогові гребені, «проколки», накладки, скребки, лощила, голки тут є поширеними знахідками. Поодинокими є обрізки рогів чи кістки зі слідами пиляння (заготовки) на інших поселеннях черняхівської культури — в Пражеві, Іванківцях, Бакоті, Кобиллі, Очеретяному, Делакеу, Костештах, Петроаселе (Махно 1960, с. 25; Рикман 1975, с. 164; Diaconu et. al. 1977, fig. 20, *12—13*; Строцень 2008, с. 104). Правда, така поодинокість не дає можливості стверджувати кісткорізб'ярство на цих поселеннях як «залишки обмеженого домашнього виробництва»

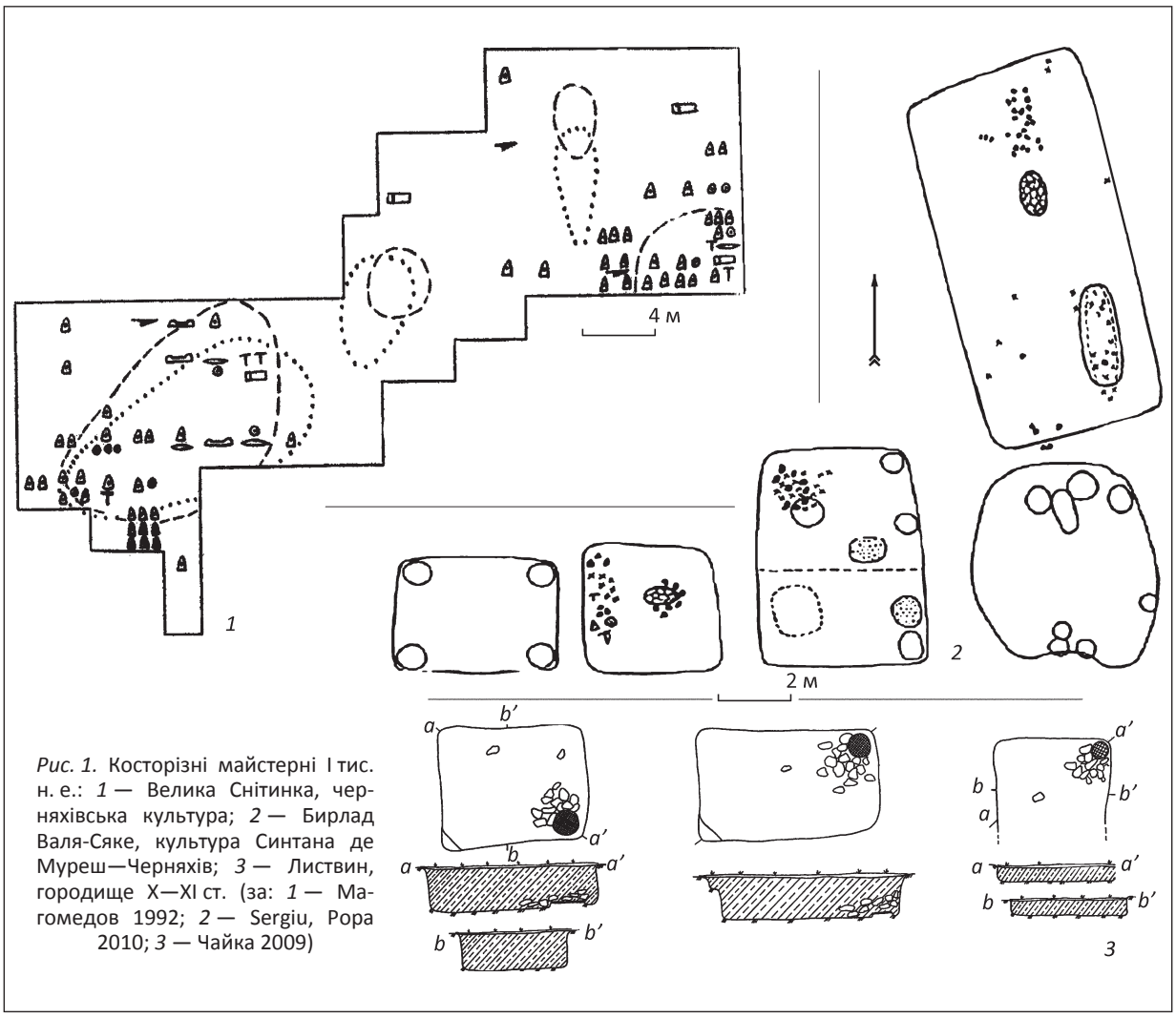

Рис. 1. Косторізні майстерні I тис. н. е.: *1* — Велика Снітинка, черняхівська культура; *2* — Бирлад Валя-Сяке, культура Синтана де Мureш—Черняхів; *3* — Листвин, городище X—XI ст. (за: *1* — Магомедов 1992; *2* — Sergiu, Pora 2010; *3* — Чайка 2009)

(Магомедов 2001, с. 101). Косторізні громадські майстерні чи місця тут можуть бути елементарно ще не виявлені. Помірно поширеними такі знахідки є й на пам'ятках другої чверті I тис. н. е. у Центральній Європі (Pàrducz, Korek 1959, s. 190; Thomas 1960, s. 76).

Водночас, черняхівська культура відзначена появою не лише слідів обробки кістки, а й косторізних майстерень. Наочним прикладом такої є споруда 2 та ще шість місць зі слідами обробки рогу з поселення Велика Снітинка на Київщині (Магомедов 1992; 2001). Містилась вона у великій загальногромадській виробничій споруді, очевидно, на виробничому осередку поселення, оскільки тут же виявлені шматки болотної руди та багато залізних шлаків. Крім обробки кістки в споруді 2 займались прядінням та в'язанням, ткацтвом (сім пряслиць, 26 ткацьких грузила, три «стилі» для в'язання). На обробку кістки тут вказує суцільний шар рогових відходів та кістяної стружки (площа 12 м^2, 0,2—0,3 м завтовшки), сотні деталей та власне гребенів, інші рогові й кістяні вироби: кістяні пряслиця, пірамідальні підвіски, три «тупіки»-скребки, три «ковзани»-лощила.

Такої ж спрямованості й рівня була й косторізна майстерня, що містилася у виробничому осередку у Бирлад Валя-Сяке, поселенні культури Синтана де Мureш—Черняхів, у Румунській Молдові, де виявлені й тиглі для плавки кольорових

металів і виробництво кістяних гребенів, пірамідальних підвісок, браслетів, лунниць, накладок (Palade 1981) (рис. 1).

Асортимент знайдених виробів заперечує спорадичне визначення цих споруд як майстерень гребінників: очевидно, продукування ширшого спектру кістяних речей виробничого (пряслиця, стилі-спиці, чинбарський інструментарій) та ужиткового (підвіски, гребені) призначення свідчить про ще відносну універсальність майстрів з обробки кістки з Великої Снітинки та Бирлад Валя-Сяке (виробнича спеціалізація), а не про вузько (внутрішня чи внутрішньогалузева спеціалізація) диференційоване ремесло. Спеціалізація в обробці кістки на цих виробничих площадках поширювалась на всю номенклатуру продукованих тут речей. Тут ми не погоджуємось з Б. Магомедовим, який щодо досліджуваної ним косторізки у Великій Снітинці писав: «Серед найбільш розвинутих ремесел в черняхівському суспільстві знаходиться косторізне виробництво. В повній мірі це стосується лише однієї з його галузей — виробництва складних гребенів ... Відділенню й спеціалізації цього виробництва сприяв попит на ці предмети ..., а також складність їх виготовлення» (Магомедов 2001, с. 101). Тобто, також складні у виготовленні й широко поширювані пірамідальні вишукано орнаментовані рогові підвіски, браслети-розетки, лунниці, рукоятки ножів, виточені (токарний пристрій?) рогові пряслиця, чинбарський та в'язальний інструментарій, знайдені як півфабрикати в майстернях у Великій Снітинці та Бирлад Валя-Сяке поруч масових залишків спеціалізованого товарного гребенярства — вже не вироби спеціалізованого ремесла, а прості домашні поробки?

І Велика Снітинка 2, і Бирлад — значні ремісничі комплекси, кістяна продукція яких (трьохскладові гребені, пірамідальні підвіски, насамперед) розходились на великі відстані, у т. ч. й за межі черняхівської культури. Поширювались не лише вироби черняхівських косторізів, переміщались, власне, самі майстри, їх виробництво та технологія. Так, на поселенні київської культури Олександрівка 1 в Чернігівському Подесенні виявлено косторізну майстерню — близько сотні фрагментів і обрізків рогу оленя та лося, три десятки півфабрикатів для трьохскладових гребенів (Терпиловський, Шекун 1996). Третину усього посуду в майстерні та поруч становить черняхівська кераміка: очевидно, майстер-черняхівець налагодив виробництво кістяних речей на сусідній території.

Водночас, слід вказати на наступну особливість асортименту спеціалізованих косторізних майстерень черняхівської культури — малу частку продукованих тут знарядь вичинки шкіри (немає «проколок», стругів, скобелів, скребків), хоч кістка у всі первісні часи була основним матеріалом для виготовлення чинбарських знарядь. Але це чітко корелюється та пояснюється нашим твердженням, яке неодноразово висвітлювалось в літературі. В умовах засвідченої економічної стабілізації всередині Римської імперії і в системі відносин варвари — античний світ масово нарощується імпорт насамперед сировини в римські центри та провінції. Основним експортним товаром з варварських земель стають професійно вичинені шкіри та хутро. Основний масив шкір в черняхівській культурі вичинявся вже в рамках громадського та спеціалізованого товарного виробництва. Спеціалізовані чинбарські осередки пізньоримського часу відкриті у Добринівцях I, Гряді I, Ріпневі II, Черепині Роїщі, виділені регіони спеціалізованого чинбарства — Подністров'я, Подесення, Буджак (Войнаровський 1998; 2003; 2014). Саме в цих майстернях послугувалися кістяними та залізними знаряддями обробки шкіри. Їх і знаходимо в чинбарнях поруч ям-чанів, робочих площадок, пристроїв допоміжних в чинбарстві занять — вапнярських печей, об'єктів з випалу деревного вугілля тощо. Житлові ж та господарські споруди черняхівської культури майже позбавлені таких знарядь, так як шкіра вичинялась централізовано. Тому й виготовлялось таких знарядь мало, лише для чинбарів-професіоналів. Особливо це помітно у порівнянні, наприклад, з кількістю та розподілом чинбарських знарядь на ранньосередньовічних поселеннях, насамперед на епонімних пам'ятках з одних фацій та урочищ, про що далі.

У сусідній вельбарській культурі III—IV ст. н. е. косторізна майстерня («споруда-майстерня 64») досліджена на поселенні Хрінники на Волині — одна на 18 розкопаних жител та господарських споруд. Тут виявлено понад 100 обрізків рога оленя та козулі, на думку Д. Козака — рештки

майстерні по виготовленню заготовок для кістяних виробів, можливо, гребенів, проколок, заколок (Козак 2012, с. 112—113, рис. 35).

Тобто, характер поширення на поселеннях та могильниках пізньоримського часу слідів обробки кістки та кістяних виробів (лише в одній — кількох спорудах), асортимент і складність виготовлення останніх вказують, що абсолютна більшість кістяних речей у цей час виготовлялись майстрами в рамках громадського ремесла (житла-майстерні, місця косторіза).

В черняхівській, можливо — й сарматській (значний асортимент кістяних деталей оздоблення вершника та коня, прикрас) культурах обробка кістки стає галуззю спеціалізованого товарного ремесла. Черняхівські гребені, пірамідальні підвіски, гольники поширювались на великі відстані. Це цілком відповідало соціально-економічним умовам, що склались на півдні Східної Європи в другій чверті I тис. н. е.: стабільній політико-економічній ситуації, появі великих племінних угруповань з міцною, соціально виділеною владою, майновому розшаруванню суспільства, що створювало умови безпечного існування великого і стабільного попиту, різноманітних виробництв, торгівлі, у т. ч. далекосяжної.

Інша картина виробництва, номенклатури та розподілу кістяних виробів характерна для пам'яток усього раннього середньовіччя України. Чітких слідів обробки кістки позбавлена абсолютна більшість ранньосередньовічних слов'янських селищ. Поселення Рашків II і III V—VII ст. на Дністрі, празька культура, досліджено 114 жител («повністю розкопані пам'ятки») — жодних слідів кісткорізб'ярства, знайдено кістяні «проколки», голки, пластини-накладки (Баран 1988). Теж празькі поселення Кодин I та II на Пруті, розкопано 70 жител V—VIII ст. — піднято кілька кістяних «проколок», накладку рукоятки ножа та заготовку (зрізаний ріг оленя) й жодних слідів професійної масової косторізки (Русанова, Тимощук 1984). Бакота, празьке поселення V—VII ст., 9 жител (Винокур 1994), Сокіл Лука-Каветчинська, 27 жител (Вакуленко, Приходнюк 1984) — теж відсутні залишки, які б вказували на місця обробки кістки. Лише в одному випадку на поселенні празької культури VI—VII ст. Городок на Поділлі (27 досліджених жител) знайдено ріг оленя зі слідами ножових зрізів (Приходнюк 1975, с. 58. рис. XVIII, *2*). Розпилений на зубці для гребеня уламок рогу підібрано на слов'янському поселенні Кисляк на Вінниччині (Хавлюк 1961, с. 189, рис. 2, *4*).

Отже, слідів масової косторізки на слов'янських поселеннях третьої чверті I тис. не виявлено. Немає й споруд-майстерень з великою кількістю в них кістяного чинбарського інструментарію (Войнаровський 2014). Очевидно, обробка кістки і шкіри тут не є домашніми заняттями. Це громадські суспільні заняття, які проводились за межами селища обмеженим асортиментом знарядь, виключно для потреб селища.

Ситуація змінюється в останній чверті I тис. Це період економічного підйому та соціальних зрушень у слов'янського населення. Останнє консолідується проти загрози зі Сходу, об'єднується в значні воєнно-політичні союзи та «княжіння», що потребувало додаткового продукту і, водночас, участі у торгових операціях арабського Сходу й Хазарії із Заходом, поява монетного обігу, наплив дорогих тканин та прикрас. Еквівалентом цим добрам стали насамперед продукти промислів, найперше — хутро й шкіри. Але нарощення обробки шкіри (з ними й кістяного чинбарського інструментарію) проходило не в рамках громадського ремесла, де вичинені шкіри є громадською власністю, а в рамках економічно самостійних житлово-господарських дворів з сімейною власністю на шкіри й інші продукти власного виробництва. Саме сімейне виробництво створювало експортний потенціал слов'янських культур VIII—X ст. Як відомо, масового виробництва якогось продукту, навіть його товарності, можна досягти не лише спеціалізацією цього виробництва, а зусиллями багатьох членів громади, на «замовлення» громади, в рамках окремих домогосподарств (Войнаровський, 2014).

На поселенні райковецької культури Рашків I другої половини VIII — початку IX ст. слідів обробки кістки не засвідчено в жодному з 80 досліджених жител. Між тим на поселенні виявлені сотні (!) «проколок», «утюжків» та «коньків» (лощил), «тупіків»-скребел, кістяних виробів «невідомого призначення» (Баран 2004, рис. 41—44). Жодних слідів косторізки ми не виявили у 16 спорудах райковецької культури на поселенні Чорнівка I на Буковині, хоч кістяні вироби й кістка

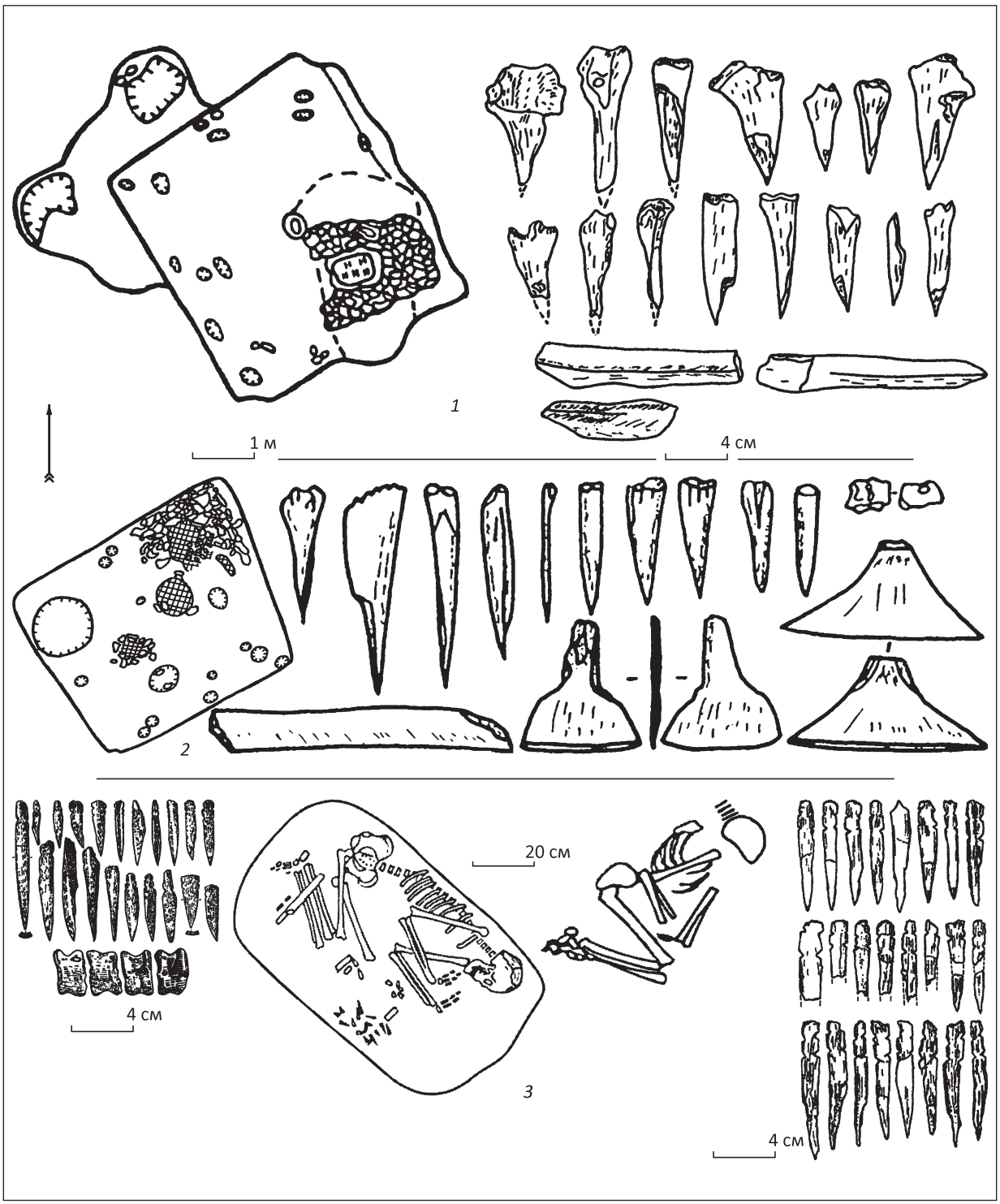

Рис. 2. Споруди та поховання зі значною кількістю кістяних «проколок»: *1* — Чорнівка I, споруда 12, райковецька культура; *2* — Добринівці-городище, IX ст., майстерня-«чинбарня» 8, райковецька культура; *3* — поховання з виробничим інвентарем («кілочками») Дніпро-Прутської бабинської культури бронзового віку, Пелагіївка 1/20 та Чорноземне 1/7 (за: *1* — Войнаровський 2007; *2* — Тимощук 1976; *3* — Литвиненко 2015)

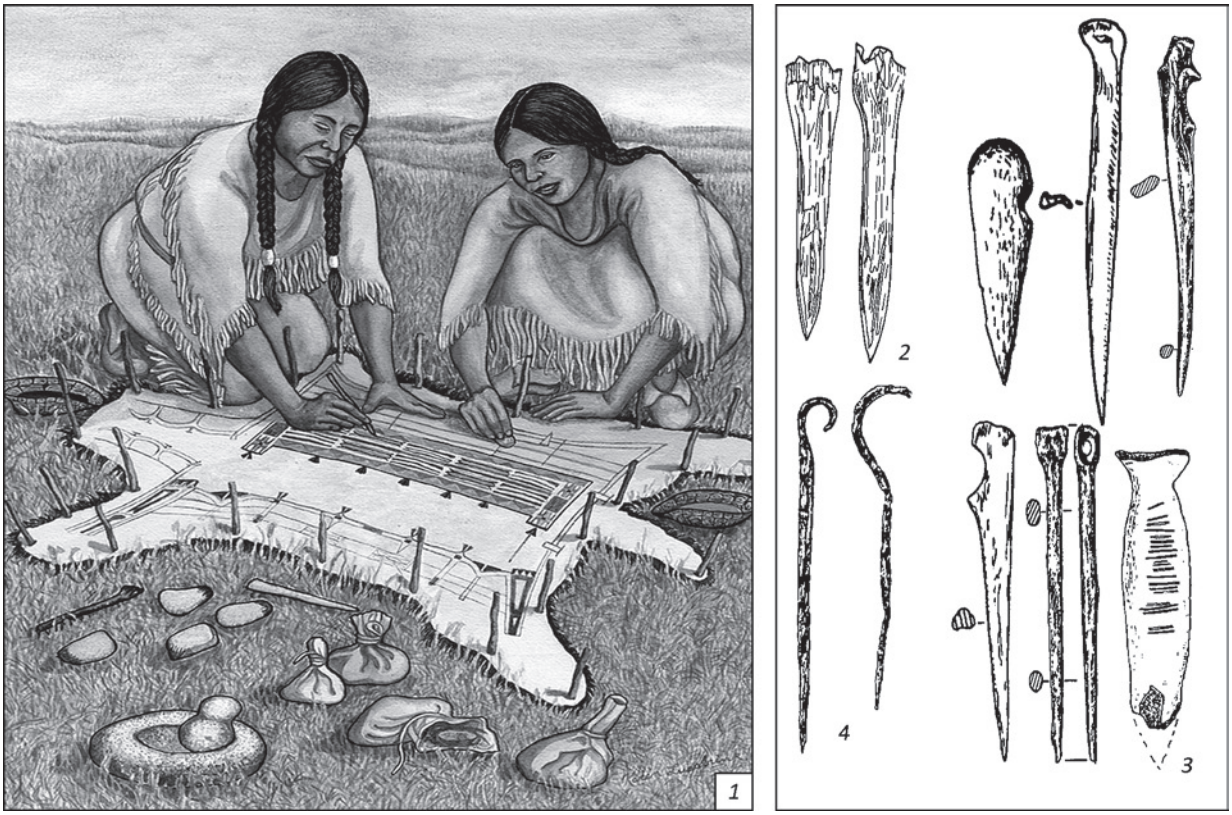

Рис. 3. Обробка шкіри (шкура, інструментарій та інгредієнти) індіанцями племені сіу, Північна Америка (*1*); кістяні «проколки» зі східнослов'янських поселень I тис. н. е. (*2*); кістяна «проколка» — кілок-фіксатор шкури зі слідами від шнура-розтяжки (*3*); залізні вироби — можливо, кілки-фіксатори шкури, розстеленої для вичинки (*4*) (за: *1* — інтернет-ресурс; *3* — Войнаровський 2007; *4* — Чайка 2009)

тут є найбільш чисельними після уламків посуду (Войнаровський 2007). Не зафіксовано їх на поселеннях Монастирьок (45 жител і господарських споруд), городищі Новотроїцьке (45 жител і будівель господарського призначення), в Сокіл-Островах (14 жител), Хрінниках (10 жител) (Максимов, Петрашенко 1988; Ляпушкин 1958; Вакуленко, Приходнюк 1984, Козак 2012). Зате цікавою є статистика розподілу кістяних чинбарських знарядь по житлах на поселеннях України VIII—X ст.: в середньому в 36 % жител нами відзначено кістяний чинбарський інструментарій (Войнаровський 2014, таблиця), іноді в наборі більше 20 одиниць і кількох видів: «проколки», скребки, лощила, потоншувачі ременів, у комплексі із залізними шилами, ножами, гострильним камінням.

Детальніше і ще раз зупинимось на визначенні функціонального призначення т. зв. кістяних проколок, оскільки це: 1) найчисельніший кістяний виріб, який знаходять *in situ* в ранньосередньовічних спорудах, іноді, як вказувалось, до двох десятків «проколок» у будівлі, іноді (спор. 12 з Добринівців I — «чинбарня») — й встромленою вертикально у долівку-робочу площадку споруди (рис. 2); 2) донині цей тип кістяних виробів за старою заяложеною традицією називають то «проколками» для «пошиття взуття та одягу (шкіри)»: « З кістки майстрували примітивні проколки для плетіння та шиття шкір» (Козак 2008, с. 101), «Лощила та кістяні проколки використовували для обробки шкіри, пошиття взуття та одягу» (Козак 2012, с. 143), «Кістяні проколки застосовувались для проколювання шкіри» (Чайка 2009, с. 63). Ці «проколки» тягнуть і в XII—XIII ст., давньоруський Воїнь: «одна з тваринних кісток з гострим кінцем та знаряддя з променів плавників осетрових риб ... могли слугувати проколками» (Сергєєва

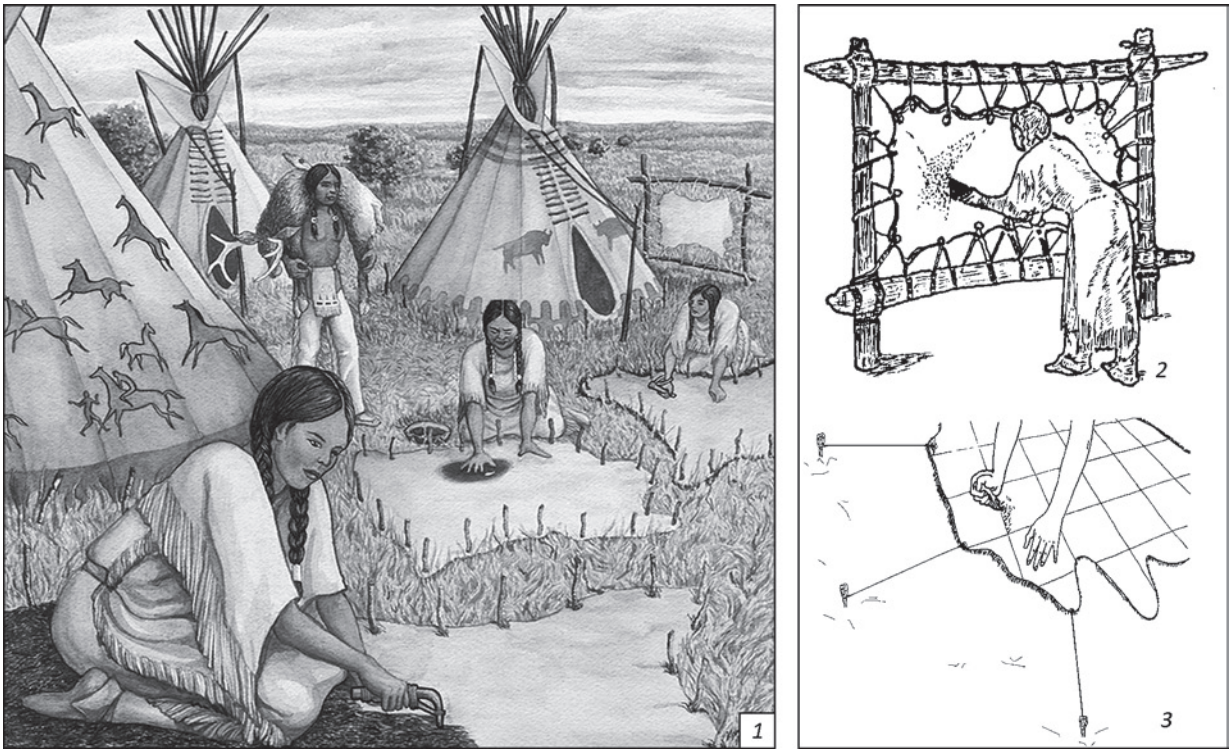

Рис. 4. Фізичні операції вичинки шкіри індіанцями племені сіу, Північна Америка (*1*); процес обробки шкіри, розіп'ятої на дерев'яній вертикальній рамі, індіанкою племені могікан, Північна Америка (*2*); один з варіантів кріплення шкури, що вичиняється, за допомогою шнурів- розтяжок (*3*) (за: *1* — інтернет-ресурс; *2* — Cooper, Steuben 1973; *3* — реконструкція автора)

2012, с. 133—145). Проколками чого? Тут знайдено десятки залізних шил! Ці вироби також називають то шилами, то «кілочками», призначення яких донині (!) «залишається гіпотетичним чи зовсім невизначеним» (Литвиненко 2019, с. 114). На нашу думку (Войнаровський 1998, 2003, 2007, 2009, 2010, 2014) кістяні кілки розміром 8—16 см, виготовлені з уламків трубчастих кісток з епіфізами невеликих тварин, зрідка — з ребра чи рогу, з одного кінця рівномірно загострені і до середини заполіровані — це *кілки-фіксатори шкури, розстеленої на робочому майданчику (долівці чи поруч житла), іноді — як кілки-упори, на які зав'язувались шнури-розтяжки шкури, що вичиняється* (подібно до шнурів і кілків намету, що встановлюється). Таку думку висловив ще Б.Г. Петерс як один з варіантів використання «проколки» поряд з фантастичними стержнями для варки м'яса чи кілками для підвішування одягу (Петерс 1986, с. 56). Саме так розпиналась шкура і під час її вичинки в дерев'яній рамці (горизонтальній чи вертикальній). По-перше, кістка міцніша і довговічніша дерева, кілок з неї не розмочалюється, не ламається. По-друге, форма «проколки»: невелика, приблизно однакової довжини, загострена, заполірована від частого забивання в грунт (часто на верхньому, широкому кінці «проколки» простежуються вм'ятини та сколи кістки як результат ударів по ній чи стертя від долоні), з широким епіфізом чи округлою голівкою із зарізом під нею для утримання шнура чи шкури, іноді зі слідами від шнура-розтяжки чи отвором для шнура у верхній частині (рис. 3, *2—4*). По-третє, значна кількість екземплярів «проколок» в окремих спорудах (для більш раннього часу — й у жіночих похованнях: вичинка шкіри — жіноче заняття): Чорнівка I, спор. 12 VIII ст. — 15 кістяних «проколок», одна увігнана в долівку, Добринівці-городище IX ст., споруда-«чинбарня» 8—15 екз., Рашків I, ж. 30 — 13 шт., ж. 74 — 11, ж. 66 та ж. 79 — по 6 «проколок». Подібна ситуація (4—8 «проколок») — в окремих спорудах Бакоти, Бра-

нешт, Алчедару, Новотроїцького останньої чверті I тис. (Ляпушкин 1958; Федоров 1960; Тимощук 1976; Винокур, Горішній 1994; Кашуба, Тельнов, Щербакова 1997; Баран 2004; Войнаровський 2007). Така кількість «проколок» в одному об'єкті відповідає потрібній кількості їх для укріплення розіп'ятої на землі шкури. По-четверте, водночас значна кількість «проколок» абсолютно заперечує їх використання (крім звичайного логічного заперечення) як інструменту для орнаментації посуду. Посуд празької культури, наприклад, де «проколки» — звична річ, не орнаментовувався, водночас, «проколки» є і в докерамічних культурах; як шило — «проколкою» неможливо проколоти шкіру чи дерево, для цього в I тис. н. е. повсюдно існували залізні шила та залізні ножі; як засобів плетіння чи в'язання («човники» й спиці); не можуть «проколки» (20 штук!) бути тиражованими в науковій літературі веретенами, стилами для письма, нанесення контуру малюнка чи викройки на дереві. По-п'яте, такі визначення заперечує універсальність форми «проколки» з пам'яток різних територій та часу, водночас, саме таке призначення підтверджують й етнографічні дані. По-шосте, знахідки численних «проколок» добре корелюються (в одних спорудах) з іншим рухомим чинбарським інструментарієм (скребки, лощила) та стаціонарними об'єктами вичинки шкіри (ями-чани для зоління та дублення шкір, насамперед). Все це дає можливість говорити про так звані «проколки» як виключно кістяні кілки для утримування розіп'ятої для вичинки шкури. Крапка.

Кістяні кілки для вичинки шкіри були невід'ємним інструментом жіночих занять, користувались надзвичайним попитом, потрібно їх було багато (рис. 4). Логічно, що саме в період їх найбільшої затребуваності (масова, товарна вичинка шкіри, шкіра — важлива експортна складова), в останній чверті I тис., в слов'янському суспільстві з'являються майстерні з масового виробництва цих кістяних «проколок»-кілків. На території Ревнянського городища IX ст. на Пруті, в урочищі Ріпа, в напівземлянці 8 було виявлено заготовки кістяних виробів, в основному «проколок»: розколоті трубчасті кістки, роги оленя й кози зі слідами зрізів та шліфування, 2 «проколки», 4 гострильних камені з борознами від загострення й шліфування «проколок». Ймовірно, ця споруда слугувала майстернею з виготовлення кістяних проколок» (Михайлина 2008, с. 149). На наш погляд, гострильне каміння в багатьох житлах на слов'янських поселеннях — свідчення не «виготовлення кістяних проколок» тут, а лише їх гостріння, чим займались жінки перед закріпленням шкури для фізичних операцій з нею.

На городищі X—XI ст. Листвин на Волині Р. Чайка дослідив три майстерні з виготовлення кістяних предметів, «проколок» в основному (Чайка 2009). В «дещо більших від жител спорудах» 11 та 21 з посаду та 11 — з дитинця виявлено відповідно 170, 72 та понад 100 розпиляних кісток — рогів-заготовок «проколок», 9, 13 та 14 відповідно готових «проколок», численні відходи обробки кістки, гострильне каміння-точило, масивні залізні ножі.

Отже, виробництво, кількість, номенклатура інструментарію й асортимент виробів, локалізація кістяних речей на поселеннях України I тис. н. е. залежали від рівня соціально-економічного розвитку суспільства й однозначно масова косторізка не була домашнім заняттям. На первісних поселеннях ранньоримського часу та раннього середньовіччя косторізка — це галузь громадського виробництва, сезонне заняття окремих майстрів, при тому, що сировинна база кісткорізб'ярства формувалась усіма членами громади. Асортимент кістяних виробів, обмежений ужитковими потребами (знаряддя обробки шкіри, накладки, наконечники), поширювався (розподіл, обмін) як серед членів громади, так і більшого куща поселень.

В часи економічного підйому стародавніх громад на території України (пізньоримський час, остання чверть I тис.), росту попиту й ринку, крім громадського косторізного ремесла фіксуються косторізні майстерні спеціалізованого товарного виробництва, де кістяні речі масово продукувались професійними ремісниками. Асортимент виробів, крім ужиткових, включав і технологічно складні та художньо вишукані, оздоблені різьбленням гребені, підвіски, копоушки, пластини-накладки, музичні та гральні вироби, які були предметами широкого ринку збуту.

ЛІТЕРАТУРА

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К.: Наук. думка, 1981.

Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. — К.: Академперіодика, 2005.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К.: Наук. думка, 1984.

Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012.

Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

Войнаровський В.М. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // Записки НТШ. — 1998. — Т. CCXXXV. — С. 286—304.

Войнаровський В.М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 111—133.

Войнаровський В. Поховання чинбарів // Записки НТШ. — 2007. — Т. CCLIII. — С. 440—466.

Войнаровський В. Вичинка шкіри на землях Східного Прикарпаття за пізньолатенського часу — раннього середньовіччя: причини та рівні спеціалізації // Archeologia barbarzyńcow 2008: powiązania i kontakty w swiecie barbarzyńskim. — Rzeszow, 2009. — С. 407—431.

Войнаровський В. Вичинка шкіри: від домашнього заняття через громадське виробництво — до ремесла (на матеріалах ранньосередньовічних слов'янських поселень) // Актуальні проблеми археології України. — К., 2010. — С. 121—136 (АДІУ. — Вип. 4).

Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014.

Войнаровский В.Н., Сайко М.Н. Рынок в системе хозяйствования населения Северной Буковины в I тысячелетии н. э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — М., 1990. — С. 110—121.

Кашуба М.Т., Тельнов Н.П., Щербакова Т.А. Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987—89 гг.). — Тирасполь, 1997.

Козак Д.Н. Другие виды ремесел // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 401—405.

Козак Д.Н. Поселення зубрицької культури поблизу с. Городок на Волині // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 75—88.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012.

Козак Д.Н., Сергєєва М.С. Косторізні майстерні готів на Волині // Археологія. — 2013. — № 3. — С. 53—61.

Литвиненко Р. Поховання культурного кола Бабине з виробничим ременантом // Давні мавйстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. — Винники; Жешів; Львів, 2015. — С. 113—136 (Наукові студії. — Вип. 8).

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое (о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства). — М.: Наука, 1958 (МИА. — Вып. 74).

Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—115.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА. — 1960. — Вып. 82. — С. 9—83.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.

Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Ольшанская // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 144—260.

Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974.

Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных городах Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1986.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1975.

Проблемная ситуация в современной археологии. — К.: Наук. думка, 1988.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М.: Наука, 1975.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М.: Наука, 1984.

Седов В.В. Восточные славяне VI—XIII вв. — М.: Наука, 1982.

Сергєєва М.С. Техніка обробки рогу у Воїнській Греблі. — К., 2011.

Сергєєва М.С. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі // АДІУ. — 2012. — Вип. 8. — С. 133—145.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К.: Наук. думка, 1990.

Строценъ Б. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль: Астон, 2008.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів; Київ, 1996.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К.: Наук. думка, 1976.

Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — М.: Наука, 1960.

Хавлюк П.И. Раннеславянское поселение в средней части южного Побужья // СА. — 1961. — № 3. — С. 189.

Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е. — К: Наук. думка, 1975.

Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст. — Львів, 2009.

Cooper F.F. Steuben Der letzte Mohikaner. Vom Leben der Weißen und Indianer im Grenzland // Zweite Lederstrumpf-Erzählung. — Würzburg, 1973. — S. 218.

Diakonu Gh., Tsoni M., Constantinescu M., Drambocianu V. L'ensemble frcheologique de Pietroasele // Dacia. — 1977. — **21**. — P. 199—220.

Palade V. Centrul meştesugaresc de prelucrare a cornului de cerb de la Bîrlad-Valea Seacâ, datind din secolul al IV-lea e. n. // Studii şi comunicari de istorie a civilizatiei populare din Romania. — Sibiu, 1981. — **1**. — P. 179—215.

Pàrducz M., Korek J. Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd // Acta Archeologica Hungarica. — 1959. — P. 159—194.

Sergiu M., Popa A. Antler Manufacturing in the Eastern Carpathian Regions in theTime of Sântana de Mureş Černjachov Culture (Late Roman Period) // Ancient and Modern BoneArtefacts from America to Russia Cultural, technological and functional signature. — Oxford, 2010. — P. 159—170.

Thomas S. Studien zu den germanischen Kämen der römischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. — 1960. — **8**. — S. 54—215.

V. Voynarovsky

PROCESSING OF BONE AND BONE GOODS AS AN INDICATOR OF THE LEVEL OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF UKRAINE OF FIRST THOUSAND AD

Good method for definition of manufacturing based on archaeological material is investigation of character of location of processing material rests. Their decentralisation shows that manufacturing is not handicraft. Workplace of craftsman was a part of house or dwelling under the roof or place in big communal workshop or specialized bone-working workshop. Community production is characteristic for Early Roman and Early Medieval periods. Specialized goods is feature of Late Roman period and the end of first thousand AD.

О.В. Гопкало,
Т.О. Рудич

ТВАРИНИ НА МОГИЛЬНИКАХ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ— СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

До складу культури Черняхів—Синтана-де-Муреш входили представники різних етносів — носії різних традицій, які вживали м'ясо тварин на поминальному бенкеті, використовували його в якості напутньої їжі померлому; деяких тварин приносили в жертву, а деякі могли виконувати роль «супроводу» в потойбіччя. У статті обговорюються можливі функції тварин, кістки яких знайдено на могильниках.

***Ключові слова**: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, поховальний обряд, кістки тварин, напутня їжа, жертвоприношення, тварини супроводу.*

Палеозоологічний матеріал з поселень та могильників несе цікаву інформацію для вирішення низки питань стосовно господарчої діяльності, соціальної структури, релігії та духовного життя населення, а також, хоча і з певними застереженнями, може інколи використовуватися при етнокультурних реконструкціях.

У нашій роботі проаналізована інформація стосовно кісткових решток тварин з інгумацій та кремацій черняхівської культури. Використана база даних, створена Г.Ф. Нікітіною (Никитина 2012) і доповнена О.В. Гопкало.

На нашу думку, можна об'єднати кісткові рештки в окремі групи.

І група, інгумації.

А. Кістки тварин з поховань людей, які можна розглядати як напутню м'ясну їжу померлому.

Б. Кістки тварин з людських поховань, які, скоріше за все, не були напутньою їжею та можуть розглядатися в ролі тварин супроводу (транспортного засобу, провідника) та охоронців.

В. Окремі поховання тварин.

Матеріали першої групи походять з закритих комплексів, що дає певну перевагу при аналізі та більш чітке датування.

ІІ група, кремації.

А. Кістки тварин з кремацій, що обов'язково містять людські кістки, які можна розглядати в якості напутньої їжі.

Б. Окремі поховання тварин, які можна розглядати в якості замісних жертв, жертв богам та предкам, напутньої їжі з кенотафів.

В. Кістки тварин з кремацій, що містять людські кістки, які можна розглядати в якості поминальної страви — тризни.

Група ІІІ. Кістки з культурного шару могильника, що могли бути рештками поминальної їжі — тризни, жертвоприношень або могли потрапити до культурного шару могильника випадково, наприклад, під час руйнування поховань внаслідок ритуальних дій або пограбування. Також вони могли бути занесені на територію могильника тваринами. Матеріали цієї групи викликають найбільше запитань щодо точності визначення, походження, датування, інтерпретація їх у більшості випадків проблематична, тому в нашому дослідженні цю групу матеріалу не залучено.

Джерельна база роботи.

Із 5600 опублікованих поховань культури ЧСМ рештками тварин супроводжувалися 641 могила (10 %). Переважну більшість з них, 572 випадки (88 %), зафіксовано в інгумаціях.

Оскільки автори цього тексту здали до друку статтю про напутню їжу на могильниках ЧСМ (Гопкало, Рудич друкується), для уникнення дублювання у цій роботі, інформацію стосовно результатів аналізу ми подаємо тезисно.

І.А. Напутня їжа.

Кістки тварин з поховань людей, які можна розглядати в якості напутньої м'ясної їжі померлому.

До них належать фрагменти кістяків тварин, як правило їх їстівної частини, які супроводжуються ножем та / або знаходяться в посуду. Місце їх розташування в похованнях може варіювати, але найчастіше напутню їжу ставили біля голови померлого.

1. Порівняльний аналіз складу напутньої м'ясної їжі з поховань та складу стада культури ЧСМ.

Видовий склад тварин, які використовувалися в якості напутньої їжі в похованнях культури ЧСМ має розбіжності з видовим складом стада цієї культури.

Якщо на більшості культурного ареалу у стаді черняхівців домінує велика рогата худоба (40,5—45,0 %), то серед напутньої їжі вона фіксується лише в комплексах, що складають лише біля 10,7 %.

Серед напутньої їжі в похованнях черняхівців впевнено лідирує дрібна рогата худоба. Вона трапляється в 258 комплексах з 522, з яких присутня інформація стосовно видової приналежності тварин, тобто складає 49,42 % від загальної кількості. У стаді дрібна рогата худоба становить 24,6—30,0 %, тобто різниця дуже суттєва.

Дрібна рогата худоба домінує у складі напутньої їжі практично в усіх регіонах. На превеликий жаль, у більшості випадків ми маємо інформацію, яка не диференціює кісткові рештки дрібної рогатої худоби на вівцю та козу. Але при аналізі нечисельних вибірок, де така диференціація має місце, спостерігається певна тенденція: для Північного Причорномор'я, Середнього Подніпров'я, Лівобережжя частіше можна говорити про вівцю, коза ж частіше фіксується в південно-західному регіоні. Найбільший відсоток кози припадає на могильник Михелешень у румунській Молдові.

Свиня в похованнях черняхівської культури зафіксована у 50 комплексах, що становить 9,5 % від загальної кількості поховань з кістками тварин. У складі стада свиня складає від 12 до 25 %.

Частіше свиня трапляється в могилах західного та південно-західного регіонів культурного ареалу. На цих землях вона має більший відсоток й в стаді. Треба відзначити, що на сусідніх західних територіях свиня домінує у стаді вельбарської культури. Населення центральноєвропейського Барбарікума також в цілому широко практикувало в першу чергу розведення свиней (Белявец 2016, с. 400).

Рештки коня в похованнях черняхівської культури трапляються нечасто (1,4 %), хоча у стаді кінь складає від 12 до 25 %. Усі знахідки решток коня сконцентровані в південних районах ЧСМ. Далеко не в усіх випадках ці рештки можна вважати напутньою їжею, але на цьому ми зупинимося нижче.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що існує різниця між складом стада та складом тварин, яких використовували в якості напутньої м'ясної їжі. Це може мати різні пояснення.

Найімовірнішою видається економічна мотивація при виборі саме дрібної рогатої худоби в якості напутньої їжі. Для порівняння наведено наступні дані. Якщо з тогочасного бика можна було отримати біля 150 кг корисного м'яса, зі свині — 80, то з вівці та кози лише 20 (Цалкин 1966). Зрозуміло, що вартість бика була значно вищою. До того ж, черняхівці розводили худобу молочного напрямку, тобто у стаді переважали корови, яких взагалі на забій пускали рідко.

2. Майновий аспект. Вважається, що приношення м'ясної їжі є ознакою поховань найвищого соціального рангу або категорії Ib, за Ф. Бірбрауером, які належать дорослим чоловікам (Bierbrauer 1989, S. 70, 71; Гопкало 2016, с. 71, 75, табл. 2).

Втім, проведене дослідження соціальної стратифікації носіїв культури ЧСМ (Гопкало 2016) підтвердило деякі припущення, висунуті раніше, наприклад, що ознаки виду А: «посудини-"приношення"» та «м'ясна їжа» тісно пов'язані та відзеркалюють «відчужувану частку суспільного майна, що регулювалася представниками общини» (Кравченко 1987, с. 211, 212). Виключення складають поховання раннього етапу черняхівської культури, що супроводжуються м'ясною їжею, але не вміщують посудин-«приношень». Це може пояснюватися відсутністю потрібної кількості посуду для поховальних потреб у першої генерації мігрантів або тим, що регламентація поховального інвентарю складається в пізніший час. Так чи інакше, але м'ясною їжею супроводжуються поховання категорії II а, за Ф. Бірбрауером, які належать представникам обох статей та вікових груп (Гопкало 2016, табл. 1).

Аналіз приношень показав, що частіше в якості напутньої їжі до могил клали м'ясо дрібної рогатої

худоби (вівці, кози), курятину, курячі та гусячі яйця, свинину, рідше яловичину (Гопкало 2016, с. 77).

3. Статево-віковий аспект. Вибірка поховань, в яких містилася м'ясна їжа та були антропологічні визначення статі та віку становить 230 випадків. М'ясна їжа була присутня в похованнях осіб різної статі та віку. Причому, кількість чоловічих та жіночих поховань з напутньою м'ясною їжею приблизно однакова (84 та 98 випадків), що свідчить про досить високий статус жінок. В похованнях дітей I дитячого віку зафіксовано 35 випадків присутності м'ясної їжі, а в похованнях дітей II дитячого віку — 13, тобто в дитячі могили (з врахуванням демографічної ситуації) м'ясну їжу ставили рідше.

4. Територіальний аспект. Напутня м'ясна їжа присутня у похованнях всього ареалу культури ЧСМ, але частка її різна в різних регіонах: частіше напутня м'ясна їжа потрапляла до поховань південно-західного регіону ЧСМ, Молдови та західної частини Північного Причорномор'я, рідше — Правобережжя Дніпра і це при наявності великих і добре досліджених могильників: Журавка, В. Бугаївка, Черкаси-Центр.

5. Культурний аспект. Як вже говорилося, при виборі м'яса для напутньої їжі у різних народів важливу роль відігравали їхні культурні традиції.

Бик був бажаною твариною на поховальному бенкеті та для жертвоприношень різних народів Європи та Сходу. Використання вівці в якості жертвоприношення, страви поховального бенкету та напутньої їжі також було широко розповсюджене, але все ж можна відзначити, що пріоритет їй надавали на Сході та Півдні.

Вужчий ареал шанувальників був у свині. В окремих народів півдня вона вважалася нечистою твариною. На сьогодні ми схиляємося до думки, що присутність м'яса свині в похованнях переважно пов'язане з центральноєвропейською та північною традицією. Можливо, з європейськими традиціями варто пов'язувати й присутність кози у похованнях культури ЧСМ.

Кістки птахів в низці випадків визначені як такі, що належали куркам. Найбільша їх концентрація припадає на Північне Причорномор'я. Кури мають південне походження і в Європі з'явилися досить пізно, традиція розведення курей повільно поширювалася з Персії через Грецькі землі. Ще на межі нової ери Цезар писав, що, наприклад, у галів є кури та гуси, але вони не вживають їх у їжу — це вважається гріхом, а тримають лише задля розваг (Gaius Iulius Caesar. De Bello Gallico 12). Кури та гуси фіксуються на кістковому матеріалі з пам'яток вельбарської культури (Белявец 2016, с. 400). Зрозуміло, що у кочовому — скіфському, сарматському — середовищі курка не була популярною твариною, але кури фіксуються на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Широке розповсюдження вони мали в Римі. При цьому їх досить широко використовували в ритуальній практиці, наприклад, при ворожбі. Курки, на яких гадали авгури, завжди були присутні в обозах римської армії. Яйця входили до традиційної римської поминальної їжі — silicernium (Тайлор 1989, с. 272).

Яйця трапляються в похованнях черняхівської культури, головним чином, південних пам'яток, що спричинено, скоріше за все, античними впливами (Папанова 2006, с. 211).

Тварини зі складу м'ясної їжі та давні культи. Поховальна обрядовість, як свідчать писемні джерела та матеріали етнографії, просякнута символікою (Тайлор 1989). Зрозуміло, що будь-які реконструкції релігійного та духовного життя давніх народів є значно більш хисткими за реконструкції технологій та соціальної структури. Особливо це стосується поліетнічних культур, до яких належить і черняхівська, й таких, що знаходилися на перетині культурних впливів різних народів. Втім, це не значить, що спроби таких реконструкцій не треба проводити. У нашому випадку йдеться, скоріше, про збирання матеріалів для подальших реконструкцій.

Напутня їжа в різних культурах могла дублювати меню поминального бенкету, чи просто бути його часткою, жертвоприношенням богам та померлому. Якщо припустити, що частина забитої худоби йшла на пожертву богам, а частина — використовувалася в якості напутньої їжі, можна спробувати з'ясувати, чиїм ритуальним традиціям віддавали перевагу носії культури ЧСМ.

Коло нашого пошуку досить широке. Серед носіїв культури археологи називають германців, слов'ян, сарматів, пізніх скіфів, антропологічний матеріал дозволяє говорити про балтів, нащадків кельтів, вихідців з античного середовища (Магомедов 2001; Рудич 2014).

Велика рогата худоба. Стародавній культ бика сягає своїм корінням ще до стадії скотарства. Він мав дуже широке розповсюдження та охоплював великий індоєвропейський загал. Сліди давнього культу цієї тварини читаються у міфології багатьох

народів Європи, Азії, Африки. Бики були пов'язані з солярними та землеробськими культами, а також богами найвищого рангу в божественній ієрархії.

Сліди культу бика фіксуються в Греції та Римі, серед кельтів та германців. У германців з культом матері-землі пов'язана корова (Tac. Germ. 40).

Коза. Коза та козел активно фігурують в європейській міфології. В Греції тварина була пов'язана з культами Діоніса та Артеміди (Кагаров 1913, с. 265). Для груп населення Північної Європи, за міфологією, коза була більш поважним персонажем, ніж вівця. Так, у германській міфологічній традиції на козлах їздив бог Тор; козли були також пов'язані з плодючістю та були вічною їжею Тора, який повертав їх до життя (Русанова 2002, с. 58). У міфології давніх балтів козел був другою, після коня, шанованою твариною. Козел супроводжував бога грому, а також вважався символом чоловічої сили та віщуном погоди (Гимбутас 2004, с. 208).

Вівця. Вівця є досить розповсюдженою жертовною твариною у представників різних культур та різних хронологічних періодів не тільки Європи, але й Азії. В низці культур вона пов'язана з хтонічними культами. В Давній Греції баран був пов'язаний з Гермесом, який, окрім всього, був провідником душ в царство Аїда. Вівця широко використовувалася в Елладі на поминальних заходах та для жертвоприношень. Хтонічне значення вівці, жертви померлому, досить часто демонструє її зображення на гробницях. У Римі вівця грала значну роль в культах Манів та Ларів (Кагаров 1913, с. 263), тобто вівця була пов'язана з вшануванням померлих предків.

Свиня. Свиня однозначно не входила до групи улюблених тварин кочовиків. Серед низки народів півдня існувала заборона на вживання її м'яса як нечистої тварини. Але свиня була популярна серед осілих груп та народів лісової зони. У греків вона була одним з символів плодючості та була пов'язана з культами Деметри та Афродіти. В римських сатурналіях свиня використовувалася в якості жертовної тварини (Кагаров 1913, с. 268). Серед народів Європи свиня була найбільш популярною серед кельтів, у них існував бог-свиня Моккуса. В уельських історіях свиня походила з Елізіума. Кабан був божественним символом на монетах та олтарях. На кельтських святилищах серед кісток тварин переважають кістки свині. Кістки свині, інколи кремовані, знаходять на кельтських могильниках: фіксуються окремі поховання свині або разом з людиною. Магічна свиня була безсмертною їжею кельтських богів (Маккалох 2004). Вічного кабана їли також герої на вічному бенкеті у Вальхаллі. Таким чином, свиня в центральноєвропейській та північній традиції пов'язана з ідеями безсмертя. Можливо, її забій на поховальні заходи міг носити певне сакральне навантаження.

Яйця. Яйця в похованнях найпростіше пов'язати з античними поховальними традиціями. Яйце займало суттєве місце в культі мертвих (Кагаров 1913; Зубарь 1982, с. 114). Дослідники вважають, що воно могло бути апотропеєм або виконувати функції очищення. В орфіко-піфагорійському вченні воно було пов'язано з ідеєю відродження (Папанова 2006, с. 211). Цілком можливо, що традиція класти яйця в могилу є відгуком античних традицій й не завжди вони могли бути виключно напутньою їжею.

Таким чином, більшість тварин, кістки яких трапляються в похованнях культури ЧСМ можуть бути пов'язані з культами плодючості або хтонічними культами.

6. Хронологічний аспект. Вірогідно, що частка поховань з м'ясною їжею істотно коливалася в різні періоди існування культури ЧСМ. Можна припустити, що ранній її етап пов'язаний з переселенням великих груп населення. При довгих переходах, які супроводжували міграції, частина тварин використовувалася в якості «живих консервів». Тих, що перенесли довгий шлях, тримали для подальшої селекції, тому, скоріше за все, використання їх в якості напутньої їжі було обмежене. Втім, відомі поховання раннього етапу, які супроводжувалися м'ясною їжею, але не вміщували посудин-«приношень». За браком даних складно визначити їх частку серед загальної кількості поховань раннього етапу.

До певного проміжку часу належать й зміни в ідеологічних уявленнях, які насамперед відбивалися в поховальному обряді. Це добре ілюструється на прикладі поховань з північною та західною орієнтацією, останні, як вважається, з'являються внаслідок поширення християнства. В такому випадку стає зрозумілою відмова від напутньої їжі. Втім, ця теза стосується лише частини поховань з західною орієнтацією. Враховуючи той факт, що м'ясною їжею супроводжувалися лише поховання досить високого соціального та майнового рангу, кількість західноорієнтованих могил з напутньою їжею є досить значною, а їхнє поширення у регіонах, де за-

фіксовано пізньоскіфські та сармато-аланські риси матеріальної культури є одним з аргументів на користь етнічної версії походження цього обряду.

І.Б. Тварини супроводу.

В низці випадків серед кісток тварин з поховань можна виділити ті, які радше розглядати не у якості поминальної їжі, а, скоріше, супутньої померлому тварини. Серед таких випадків найчастіше виділяються кістки коня та собаки.

Кінь. В похованнях культури ЧСМ, як вже говорилося, рештки коня траплялися нечасто. Усі вони сконцентровані в південних районах її існування. У випадку, коли тварину представлено тільки черепом та кістками ніг, навряд чи це можна інтерпретувати як напутню їжу. Скоріше за все, ці рештки несуть інше навантаження. Це саме стосується й окремих кінських зубів у похованні — тут може працювати принцип «частка за ціле». Кінь може бути супроводом — транспортним засобом — для душі померлого по дорозі в потойбіччя, слугувати померлому у іншому світі або бути жертвоприношенням богам, які пов'язані зі світом померлих.

Культ коня широко відомий у індоєвропейців. Він міг виникнути у різних індоєвропейських народів незалежно один від іншого, як відображення близьких релігійно-міфологічних уявлень. Це може відбивати і дуже давні спільні релігійно-міфологічні шари, тому намагатися пов'язати витоки поховання з конем з конкретною етнічною або культурною групою треба дуже обережно.

Для ареалу культури ЧСМ завжди виникає спокуса пов'язати присутність кісток коня у похованнях з впливами степовиків. Дійсно, в житті степовиків як в реальності, так і в уявленнях кінь завжди відігравав велику роль. Це простежується в фольклорі й відтворено в писемних та археологічних джерелах.

У скіфських похованнях інколи трапляються фрагменти кісток коней, які виконували роль напутньої їжі. Відомо, що скіфи, як і більшість степових народів, вживали коней у їжу.

Так само активно вживали коней в їжу і сармати, але не використовували їх у якості напутньої страви.

На пізньоскіфських пам'ятках кінь, причому в комбінації з м'ясом інших тварин, зрідка фіксується у якості напутньої їжі. Так, у Золотій Балці в одному з поховань кістки коня, бика та зайця лежали разом на блюді. Тобто в тих випадках, коли кістки коня знаходилися на блюді, в казані, або у супроводі ножа, вони дійсно могли розглядатися у степових іраномовних народів в якості напутньої їжі.

Втім, в скіфських похованнях інколи знайдено повні скелети коней, інколи зі збруєю. Особливо багато таких випадків в могилах скіфської провідної верстви (Кузьмина 1977, с. 100). Скоріше за все, це були коні, які супроводжували небіжчика на той світ й там слугували йому. Мертвих коней разом з вершниками розміщали довкола могили при відзначенні річниці з дня поховання скіфських царів. Про це є згадки у Геродота (Herod. IV).

В Криму пізньоскіфські поховання воїнів часто супроводжувалися й захороненням коней, в цих випадках їх варто розглядати в якості супутніх тварин: в Золотій Балці скелет коня розміщено над дитячою могилою; четверо коней супроводжували багате поховання Неаполя Скіфського (Археология … 1986, с. 228, 258).

Зі світом потойбіччя кінь був пов'язаний у древніх греків. Кінь виступав в ролі жертовних тварин та апотропеєв в грецьких культах хтонічних богів. У давньогрецьких міфах коні часто приносили смерть: коні Ареса, Ахілла забирали душі людей; Деметра Ерінія, яка охороняла мертвих, приймала вигляд кобилиці; з кінською головою змальовували також Гекату. У вигляді коня міг поставати бог царства мертвих Аїда, а інколи він правив квадригою чорних коней (Кагаров 1913, с. 223). Зображення голови коня часто трапляється на грецьких надгробках, а звичай ховати коней разом з людьми відомий з гомерівських часів. На некрополях Північного Причорномор'я рештки коней присутні як в похованнях, так і у вигляді залишків тризни, а також на святилищах хтонічних богів. Вони присутні на всіх хронологічних зрізах від архаїки до римської доби, причому, якщо на перших порах ховали або палили тіло коня повністю, то у більш пізній час його частини — голову або зуби (Junkelman 1990, S. 42—43; Папанова 2006, с. 201).

З поховальними ритуалами зв'язані коні у віруваннях балтів. Померлі воїни та землероби піднімалися на своїх конях на небо, на конях вони поверталися на землю, щоб подивитися на свої сім'ї. В перші століття н. е. в Прусії та Литві ховали коней в повній збруї, часом стоячи. Звичай проіснував досить довго — аж до прийняття християнства. За свідченнями Петра з Дуйсбурга, у 1326 р. пруське плем'я нотангів спалювало своїх померлих на спині коня. В записах XVII ст. згадується, що під час свята померлих кишки та

шкуру коня приносили на могилу, щоб допомогти мертвим повернутися на конях на землю та відвідати рідних (Гимбутас 2004, с. 195).

Скандинавські воїни могли в'їхати на конях до Вальхалли, на конях там могли брати участь у герцях: спостерігається та сама тенденція — для цієї тварини потойбіччя було відкрите (Jankuhn 1967, S. 146).

У германців кінь користувався великою повагою. Тацит відзначав, що германці вважають коней посередниками богів (Tac. Germ.10). Кінь був жертовною твариною та був присвячений Фрейру, богу плодючості. Голову коня кидали в багаття у день літнього сонцестояння.

У кельтів також кінь виступав у ролі жертви на жовтневих релігійних заходах, як в Римі, так і в день літнього сонцестояння, як у германців. У кельтському пантеоні існувала навіть богиня Епона — покровителька коней. У багатьох народів світу культи плодючості та хтонічні культи взагалі були тісно переплетені.

Але ні германці, ні римляни, ні кельти в їжу коней намагалися не вживати. Коноїдство було давньою степовою традицією, яка пов'язана в хронологічно близький час з іраномовними народами.

Тобто, якщо в похованнях черняхівської культури ми знаходимо рештки коня, які можна вважати напутньою їжею, то це можна дійсно розглядати як степові, іранські, впливи. Але використання їх в якості напутньої їжі повинно бути добре аргументовано, тобто ми повинні мати справу з їстівними фрагментами туші коня, які супроводжуються або столовим прибором, ножем, або знаходяться в посудині. В інших випадках, скоріше за все, ми маємо справу з твариною супроводу в потойбічний світ.

Для вирішення питання про походження даної традиції в культурі ЧСМ з конкретної етнокультурної спільноти, варто спробувати скорелювати знахідки кісток коня з поховальним обрядом: кремацією або інгумацією та типом поховальної споруди. У кельтів, балтів і германців все-таки переважав звичай кремацій з цією твариною, хоча у балтів фіксувалися і інгумації.

В ареалі культури ЧСМ кістки коня траплялися в похованнях, типи яких мають зв'язок зі світом пізніх скіфів та аланів: склепах-катакомбах (Фурманівка 22), ямах з заплечиками (Данчени 119, Кам'янка-Анчокрак 32, Коблеве 20), в тому числі з кам'яним закладом (Коблеве 20, Ранжеве 3). Ці поховання походять із Середнього Подніпров'я (Журавка), Північного Причорномор'я (Кам'янка-Анчокрак, Коблеве, Ранжеве), Молдови (Данчени, Малаешти), румунської Молдови (Бирлад-Валя-Сяке, Міхелешень), Мунтенії (Тиргшор).

Зведення поховань пізньоантичного часу з кістками або скелетом коня поза межами культури ЧСМ складено М.М. Казанським під час пошуків аналогій похованню в Концештах (Казанский 2014, с. 320—324).

Собака. Собака вважається твариною, яка була приручена людиною найраніше. Собака була охоронцем простору поселення, вона допомагала охороняти стада на випасі, була помічником на полюванні, транспортним засобом. Зі шкіри собак шили одяг та взуття, що добре фіксують етнографічні спостереження, особливо для народів півночі (Новиков 2001). Собака могла використовуватися в якості запасу м'яса в певні періоди існування популяції.

Інформацію стосовно того, що собак вживали у їжу напередодні римської доби, у римську добу та добу середньовіччя ми знаходимо як у античних писемних джерелах, так й у середньовічних епосах та фольклорі Європи.

У класичних авторів мається згадка про те, що греки та фракійці використовували собак у їжу (Кагаров 1913). Цю інформацію добре підтверджує палеозоологічний матеріал з античних пам'яток (Журавлев 2016, с. 254). Навряд чи це було сталою традицією, скоріше за все, це була змушена міра під час голоду.

Події кельтського ірландського циклу про Кухуліна датують початком нової ери. Ім'я головного героя перекладається як собака Кулання, а його гейсом — табу — було не їсти собачої плоті. Порушення цього гейса й стало головною причиною загибелі цього славетного героя (Маккалох 2004, с. 217). Для нас в цьому контексті важливо те, що собак у кельтському середовищі могли вживати в їжу.

Фіксуються також випадки поїдання собак готами. Амміан Марцелін згадує, що готи за екстремальної ситуації прийшли у такий стан, що продавали дітей в обмін на незначну кількість собачого м'яса. За одну собаку віддавали дитину, задля такого обміну римляни виловлювали бродячих псів (Amm. Marc. XXXI. 4.11.5.1—2.) Зрозуміло, що це у будь-якому разі це не було сталою традицією серед германських племен, хоча германці мали досить специфічне відношення до собаки як жертовної тварини.

Кістки собак трапляються на поселеннях, могильниках й святилищах різних хронологічних епох та різних територій. ЧСМ не становить винятку. Причому, частка собачих кісток сильно коливається на різних поселеннях (Журавлев 2014, с. 296—303).

Використання собаки в якості їжі, тим більше напутньої їжі, в даній культурі не доведено. Принаймні, розрізнені кістки собаки у супроводі ножа у похованнях ЧСМ до сьогодні не фіксувалися.

В інгумаціях культури ЧСМ у восьми випадках, що становить біля 1,0 %, траплялися повні кістяки собак. Їх присутність у похованнях можна розглядати в якості тварини супроводу у потойбічний світ або сторожа поховання.

Так, наприклад, у Лавриківці скелет невеликої собаки [1] лежав біля скупчення посуду (Супруненко, Гопкало 2014, с. 208).

Раніше череп собаки знайдений у похованні 13 могильника Переяслав-Хмельницкий (розкопки 1954 р.), визначеному як кенотаф та похованні 287 могильника Данчени.

Скелети собак, на відміну від залишків ритуальної їжі, знаходять майже цілими і не завжди безпосередньо в могилі: інколи над могилою, в насипу кургану, в сміттєвих ямах на поселеннях сарматів Карпатського басейну (Kulcsár 1998, S. 72—74, 100), а також на могильнику Нейзац у Криму, що є однією з відмінностей цієї пам'ятки від інших пам'яток пізньосарматської культури Криму (Храпунов 2013, с. 192).

Собака у віруваннях окремих народів була твариною, яка могла допомогти господарю знайти дорогу у потойбічний світ (Тайлор 1989), в тому числі у германців служила Одину та супроводжувала мертвих у Вальхаллу (Jankuhn 1967, с. 167).

Добре відомо, що собаки були пов'язані зі світом мертвих і в уявленнях давніх греків. Давні греки вірили, що душі померлих з'являються на некрополях у вигляді собак, які супроводжують Гекату (Лосев 1957, с. 420). Гекаті було надано право затримувати душі померлих на цьому боці річки Стікс та не пускати їх в потойбіччя, втім, не довше ста років. Тому елліни відносилися до цієї богині з пієтетом. Але культ Гекати мав також і функції апотропея.

Собаки могли виступати у якості охоронців кордону між світом живих та мертвих. Хрестоматійний приклад — триголовий пес Цербер, який охороняв вхід до Аїду, саме йому призначалися медові коржі в похованнях еллінів.

На нашу думку, собаки в похованнях ЧСМ можуть виступати у ролі сторожа. Вони можуть охороняти могилу та померлого від недоброзичливих втручань, або навпаки — оберігати живих від покійника. В обох випадках собака може контролювати межу між світами. Присутність собак у могилах ЧСМ може також мати відношення до магічної практики черняхівців.

Плутарх писав, що собака має відношення як до відворотньої, так і до очищувальної обрядовості у античному світі (Кагаров 1913). Цілком можливо, що близьких поглядів дотримувалися і окремі варварські народи.

Сука була твариною, що присвячувалася Гекаті. Тому вважається, що з метою запобігання гніву богині собак приносили їй у жертву (Кагаров 1913, с. 228). Поховання собак на некрополях поза людськими могилами розглядають в якості жертв хтонічним богам Гекаті та Аїду. Останнього інколи зображували в шоломі з собачої голови (Клингер 1911, с. 248).

На некрополі Ольвії до «жертовних поховань» належать скелети трьох молодих собак *in situ*, які лежали на засипці ями 14 з щільного ґрунту поверх шару зольного ґрунту. В ямі знаходилися уламки кераміки та перепалені кістки (Козуб 1974, с. 285—286). Ще одне ритуальне поховання собаки було відкрито біля могили 2000/7 (кінець II ст. до н. е.) (Ляшко, Папанова 2002, с. 178—179).

Можливо, знахідки кістяків собак в одних могилах з людьми можна розглядати як сторожа потойбічного світу або, хоча це менш вірогідно, провідника.

Практично у всіх жертовних місцях, пов'язаних з кельтами, знайдені кістки тварин. Домінують кістки свійської худоби, але є кістки собаки та вовка. Обидва вони, згідно ірланським сагам, належали світу богів (Гуревич 1972, с. 18—19). З територіально більш близьких до нас випадків фіксації кісток собаки на кельтських пам'ятках можна назвати святилище біля Лака Велене у Угорщині на Дунаї, де в одній з ям, які розглядають в якості жертовних, знайдено скелет собаки.

Серед германців фіксується досить своєрідний склад жертовних тварин. Х. Янкуном було порівняно склад кісток з болотних святилищ та поселень.

1. Самиці, висотою в холці до 0,35 м, віком близько 2 років, за визначенням к. вет. н., доцента М.В. Лисенка.

За його даними, серед кісток тварин на болотних святилищах найбільше були представлені собака та кінь. На окремих святилищах кількість кісток собак сягала 73, коней — до 40 %. В той самий час на поселеннях кістки собак складають лише 0,2, коней — біля 7 %, хоча загалом на поселеннях домінує рогата худоба. Тобто собака вважалася у германців досить бажаною жертвою. Вона була пов'язана з потойбічним світом. Собака, як вже згадувалося, служила Одину та супроводжувала мертвих у Вальхаллу (Jankuhn 1967, S. 167).

На святилищах германців, які з'являються на Ельбі та Заалі у Тюрінгії та мають певні паралелі у кельтському світі, теж фіксуються поховання собак та коней, наприклад, на могильнику Вайсенфеле V—VI ст. (Muller 1957). Собак використовували і в якості будівельної жертви (Makiewicz 1976; Geisslinger 1970, S. 210—212). Собак могли ховати біля порогу хати, де вони, можливо, несли захисні функції.

Зайці. Дві тушки зайців покладено на місце зруйнованої верхньої частини людського кістяка у Данченах (п. 224). Поховання супроводжувалося приношенням м'ясної їжі — яловичини, що свідчить про те, що похована жінка або належала до заможної родини, або користувалася значною повагою громади.

У даному випадку тушки зайців не були розчленовані для приготування страви, вони лежали не разом з кістками великої рогатої худоби і не супроводжувалися ножем. Більш того, вони знаходилися на місці зруйнованої верхньої частини кістяка. Тобто вони опинилися в похованні вже після розпаду м'яких тканин померлої. Можливо, їх поклали у якості замісної жертви після того, коли могила була потривожена та частина кісток з неї вилучена. Близьку ситуацію ми спостерігаємо на могильнику Чернелів-Руський, де в одному з поховань на місце вилученої частини кістяка було поставлено горщик, скоріше за все, з напутньою їжею.

Поховання, про яке йшлося вище, за деякими ознаками належить до поховань найвищої соціальної верстви. Розміри могильної ями 2,95 × 2,40 × 2,60 м. По периметру дна могили розташовані стовбові ями, але, оскільки вони розміщені не впритул до поховальної камери, автор розкопок припустив існування дерев'яної обшивки. Поховання супроводжувалося багатим інвентарем, серед якого фрагмент срібної застібки, скляний келих і посуд, поясні амулети, а також, як вже вказувалося, приношенням шматка яловичини, що трапляється не так часто.

Зайці у цілої низки народів пов'язані з культом плодючості, але інколи вважаються віщунами неприємностей. Є етнографічні спостереження, що лапки зайців та кроликів використовували в якості захисної магії як для окремої людини, так і для житла. Якою ідеєю керувалися люди, які поклали зайців у зруйноване поховання сказати важко, але, вірогідно, ми маємо справу з ритуальними діями.

В скіфології відносно нещодавно висловлено думку про те, що заяць символізує життя (Молев 2015).

Бобер. Одна знахідка на могильнику Башмачка (п. 2) разом з кістками дрібної рогатої худоби. Бобрів цілком могли вживати у їжу, більш того їх м'ясо та жир, поряд із м'ясом борсуків, широко використовувалися в народній медицині з давніх часів.

Лисиця. Кістки лисиці знайдені в похованнях черняхівської культури лише один раз у поховання 31 могильника Коблеве разом з кістками дрібної рогатої худоби та птиці. У будь-якому разі їх малоймовірно розглядати як напутню їжу.

З екзотичніших пояснень можна навести приналежність померлого до роду (клану) тотемом якого був лис. Як правило, тотемні тварини роду або тварини, назва яких ставала конкретним ім'ям людини, були табу, але в етнографії фіксуються і випадки їх ритуального вбивства.

У випадку з лисом, бобром, зайцями в похованнях ЧСМ проти сприйняття їх, як родових (клановых) тотемів свідчить, головним чином те, що ми маємо справу з поодинокими випадками, а не з групою таких поховань на одному могильнику, який ми можемо розглядати в якості родинного.

Черепахи. Знахідок панцирів черепах у похованнях ЧСМ усього три. Черепах цілком могли вживати у їжу, але у випадку їх призначення в якості напутньої їжі, їх поклали б у поховання після термічної обробки і це, скоріше за все, було б зафіксовано дослідниками.

Свою версію появи черепах в похованнях ЧСМ запропонував О.В. Петраускас. На його думку, завдяки поширенню ритуалу вторинного поховання, могильні ями певний час могли стояти відкритими, за таких обставин в них могли потрапити черепахи (Петраускас 2014, с. 145). З огляду на те, що обидва могильника, на яких були знайдені панцирі черепах (Гаврилівка та Жовнін),

знаходяться поряд з Дніпром, це пояснення є досить переконливим.

Поза межами ареалу культури ЧСМ можна назвати знахідки панцирів черепах із зруйнованих поховань 42 та 50 могильника Грудек Надбужний масломенчської групи вельбарської культури (Kokowski 1993, rys. 33, 39).

Яйця. Яйця також можуть виступати не тільки в якості їжі, але і як обереги, символи відродження або очищувальної магії. Цієї теми торкалися автори, які займаються дослідженням античних вірувань (Кагаров 1913; Папанова 2006). Взагалі яйця пов'язані з поминальними обрядами багатьох народів. Для Європи це, скоріше за все, південна традиція, яка могла розповсюджуватися через грецьке середовище. Яйця в якості приношень потрапляли до поховань різних регіонів ареалу культури ЧСМ, вони відомі на Нижньому Дніпрі, у Північному Причорномор'ї (Гаврилівка, Каборга, Кам'янка-Анчокрак, Коблеве, Городок, Нагірне, Ранжеве, Фурманівка), в Молдові (Данчени), румунській Молдові (Барча, Бирлад-Валя-Сяке, Лецкань, Міхелешень), Бесарабії (Малаешти, Слобозія-Кишкерень), на Буковині (Одая), Східному та Західному Поділлі (Бережанка, Заячівка, Курники, Чернелів-Руський) та Правобережжі (Велика Бугаївка, Журавка, Маслове, Рижавка) та Лівобережжі (Жовнине, Успенка) Середнього Дніпра. Втім, найбільша частка поховань спостерігається на півдні, там же концентруються поховання з великою кількістю яєць: Каборга 10 (12), Фурманівка 22 (10). Втім, п'ятьма яйцями супроводжувалася могила із Маслового 83 в Середньому Подніпров'ї, а 11 — з Барчі 96 в румунській Молдові. Яйце пов'язане також і з християнськими традиціями. В похованні Одая 4 дослідники відзначили навіть, що яйце було фарбованим (крашанка?), а поряд з ним в цьому похованні знайдено кістки від трьох особин дрібної рогатої худоби. Поєднання приношення м'яса дрібної рогатої худоби та яєць є досить типовим — кожне третє поховання, в якому знайдено яйця, вміщувало ягнятину чи баранину.

I.В. На могильниках черняхівської культури зустрічаються і окремі поховання тварин. На сьогоднішній день частіше вони фіксуються в кремаціях, але є цікаві випадки інгумацій.

Так, на могильнику Велика Бугаївка у похованні 165 були виявлені кістки виключно собак (Петраускас, Шишкин 2013, с. 61). Собаки лежали двома шарами та попарно, доросла собака та цуценя. Кістяки були розташовані упорядковано. В заповненні ями були срібна фібула, шматок криці, уламки повторно обпаленої черняхівської гончарної та ліпної кераміки.

Кістки з цього нетипового об'єкта досліджував О.П. Журавльов, який відзначив, що у ямі знаходилися кістки від шести молодих, напівдорослої, двох дорослих та двох утробних особин собаки домашньої. На окремих кістках присутні надрізи від ножа, які залишені при розробці туш. Після чого кістяки були покладені до ями зі збереженням анатомічного порядку (Журавлев 2013).

У випадку з захороненням собак на черняхівському могильнику В. Бугаївка навряд чи ми маємо справу з твариною провідником у потойбіччя (надто масове захоронення) або з твариною сторожем (надто багато цуценят). Скоріше за все, має місце жертвоприношення богам на території могильника, який може нести і окремі функції культового об'єкта.

II. Кремації. Серед 641 поховань ЧСМ, в яких фіксуються кістки тварин, 65 представляють кремації. Тобто, якщо кількість інгумацій та кремацій на могильниках ЧСМ приблизно рівна, а кількість інгумацій з кістками тварин складає біля 10 %, то кількість кремацій з кістками людей і тварин виявляється на порядок менше. Виникає питання, наскільки така картина реальна? Справа у тому, що кістки з кремацій черняхівської культури дуже дрібні, а кількість їх не є великою. Навіть якщо на могильниках ЧСМ працюють антропологи, то у кращому випадку у 30 % кремацій не можна визначити видову приналежність, якщо спиратися на морфологічні особливості. Більш реальну картину може дати гістологічний аналіз, але тут ми впираємося в питання нашого технічного оснащення. Якщо кальциновані кістки з могильників не потрапляли в руки антропологів, то картина взагалі може бути далекою від реальності.

Тим не менш, навіть на тому малому матеріалі, котрий було введено у науковий обіг ми маємо цікаву картину. Виділяється декілька комбінацій.

II.А. Кальциновані кістки людини та кальциновані кістки тварин. Тут теж можливо розглядати їх як кремація людини разом з напутньою їжою. Можлива і інша інтерпретація. На території Польщі поховання з кальцинованими кістками людей та тварин або тільки тварин зустрічаються від доби бронзи і до V ст. н. е., у тому числі і в поморській, оксивській, губінській та пшеворській

культурі (Wegrzynowicz 1982, s. 52—58). Відомі такі випадки і в гето-дакійських культурах.

У свій час Т. Венгжинович запропонувала розглядати випадки, коли кальциновані кістки тварин знайдено разом з людиною, як обряд заміщення парного людського поховання (Wegrzynowicz 1982, s. 3, 12).

Правда, треба відзначити, що у культурі ЧСМ парні інгумації та кремації зустрічаються рідко, але це не значить, що версія не має право на існування. До того ж, на тому-таки могильнику Оселівка фіксуються істотні пшеворські впливи.

II.Б. Кальциновані кістки тварин. На матеріалах ЧСМ виділяється невелика група поховань тілоспалень, що містять виключно кістки тварин. На сьогоднішній день такі випадки засвідчені на могильниках: Малинівці (п. 6, 11), Маслове (п. 21, 49) та Оселівка (п. 19, 20, 26, 27, 32, 47, 57 (?), 60, 63 (?)). Так, кількість випадків не є великою, але це складає практично 20 % кремацій, щодо кісткового складу яких опубліковано інформацію, містять лише кістки тварин.

Найбільш докладну інформацію ми маємо з могильника Оселівка, оскільки з його матеріалами працювали М.Г. Великанова та Е.І. Данилова — чудові фахівці в галузі антропології, гарні морфологи, що виключає можливість помилки при визначенні видової приналежності кісток людині; остеологічний матеріал опрацьований В.П. Данильченком.

Антропологічному дослідженню піддано 38 поховань з кальцинованими кістками. З них визначено матеріал з 26 комплексів. Це дуже добрий результат для кремацій ЧСМ, які представлені у більшості випадків невеликою кількістю дуже дрібних уламків, а діагностика спирається виключно на морфологічні особливості. Серед матеріалів з 26 поховань рештки кремації людини були у 17 випадках, а у 9 — серед кальцинованих кісток людських не виявилося: з цих «поховань» п'ять були урнові, чотири — безурнові. Таким чином, третина кремацій з могильника не містила людських решток. Як вже відзначалося, кремації виключно з кістками тварин фіксуються на низці могильників поморської, оксивської, губінської, пшеворської культур, у гето-даків, культурі карпатських курганів (за повідомленням Л.В. Вакуленко), на могильниках зарубинецької культури.

Можливі різні варіанти інтерпретації цього остеологічного матеріалу: жертвоприношення предкам або богам, кенотафи, замісні поховання.

Ми дотримуємося думки, що простір могильника був місцем поховання та проведення поминальних та інших ритуальних заходів. Жертвоприношення на могильнику або поряд з поховальними об'єктами відомі в різних культурах. Найкраще це задокументовано на матеріалах античних некрополів: для цього існували спеціальні олтарі, канавки для крові жертовних тварин, вина або молока, спеціальні місця для спалення жертовних тварин. Це добре засвідчено як писемними джерелами, так і археологічно (Папанова 2006, с. 147—157). Окремі елементи ритуалів, які важко прослідкувати археологічно, ми знаємо виключно за творами античних авторів. За давньогрецькими традиціями виносити рештки тварин, які приносили у жертву богам та предкам, з території некрополів та теменосів заборонялось. Рештки зсипалися в спеціальні ями, причому, торкатися їх голими руками вважалося небезпечним.

У нашому випадку спалені кістки тварин можна спробувати розглядати у якості жертовних тварин присвячених предкам або богам. Вони могли знаходитися просто в ямах, прикриті уламками кераміки або у якомусь посуді. Але у низці випадків ситуація ускладнюється присутністю серед кальцинованих кісток тварин інвентарю. Це може більше свідчити на користь двох інших версій.

У разі, якщо ми маємо справу з кенотафом, то інвентар цілком може бути поєднаний з кістками тварин, які є частиною м'ясної напутньої їжі. Але на могильниках культури ЧСМ, у тому числі і на могильнику Оселівка напутня їжа в кремаціях у більшості випадків представлена кістками тварин, які не мали слідів вогню, тобто напутня їжа не проходила крізь вогонь, як і частина інвентарю. Втім, не виключено можемо мати справу з не уніфікованим обрядом, що при строкатості населення ЧСМ цілком можливо.

Можливо, ми маємо справу з заміщенням твариною тяжкохворого для символічного недопущення його смерті. Такий погляд на поховання, які не містять перепалених кісток взагалі та ті, в яких знаходили виключно кістки тварин, запропонувала Л.Є. Скиба, на матеріалах зарубинецької культури (Скиба 1992, с. 37).

На Пироговському могильнику зарубинецької культури третину (33 випадки зі 108) складають поховання тільки з кальцинованими кістками тварин (Скиба 1992, с. 19—20; 2001, с. 96—97, Пач-

кова 2006, с. 62). На могильниках зарубинецької культури випадки поховань виключно з кістками тварин поодиноко фіксувалися і до цього, але на Пироговському могильнику були застосовані методики мікроскопічного та мікрорентгенографічного досліджень гістоархітектоники кісткових тканин з метою видової диференціації, бо не завжди збереженість кісткового матеріалу дозволяє зробити це базуючись виключно на морфології. З'ясувалося, що серед тварин траплялися кістки ведмедя, бика, свині, вівці, зайця, вовка, косулі, інколи риб. Кремації з кістками тварин ніяк не відзначені на могильнику: ні за місцезнаходженням, ні за типом, ні за набором інвентарю (Скиба 2001, с. 20).

Кремації культури ЧСМ, які містять тільки кальциновані кістки тварин можна інтерпретувати як поховання немовлят, від яких не залишилося кісток, кенотафи або замісні поховання. Всі варіанти можливі, тим більше, що відсоток таких поховань на тому ж таки могильнику Оселівка великий. Скоріше за все, при використанні гістології на інших могильниках ЧСМ кількість кремацій виключно з кістками тварин зросте.

II.В. Кальциновані кістки людини та некальциновані кістки тварин, які несуть сліди термічної обробки (приготування) можна розглядати як рештки тризни.

О.В. Петраускас трактує комбінацію кальцинованих кісток людини та тварини, як рештки тризни (Петраускас 1993, с. 313—326). Тут можна відзначити, що при вищеозначеній комбінації це цілком реально. Хоча повністю виключати можливість ситуації, коли кістки людини спалювались, а кістки тварини, які були напутньою їжею, не пройшли багаття, а були покладені пізніше, не можна, бо в кремаціях інколи знаходять інвентар, який не пройшов багаття, хоча частота таких випадків не є великою.

Висновки. Таким чином, кістки тварин, які супроводжують поховання культури ЧСМ, мали різне призначення. Найбільша їх частина походить від напутньої м'ясної їжі, причому, як з'ясувалося в ході дослідження у різних регіонах надавали перевагу м'ясу різних тварин. Найбільш поширеною була дрібна рогата худоба, птиця, яйця, значно рідше та тільки в тих регіонах, де мешкало степове населення — пізні скіфи або алани — в якості напутньої їжі використовували конину, в західних, де мешкали нащадки переселенців-вельбарців — частіше клали свинину. Яйця в похованнях ЧСМ, скоріше за все, є наслідком античних впливів. Можливо, не в усіх випадках вони були напутньою їжею. М'ясна напутня їжа є усталеною ознакою високого соціального рангу похованого незалежно від його віку та статі.

Окрему групу серед тварин складають тварини супроводу (коні) та охоронці (собаки). В низці випадків, коли присутність костей коней у похованнях корелюється з типами поховальних споруд, характерних для пізніх скіфів та аланів, це дає можливість пов'язати цю традицію зі степовим світом.

Частину матеріалу можна зв'язати з жертвами богам, предкам або замісними жертвами.

Тварини, кістки яких присутні в похованнях ЧСМ в міфології європейських народів переважно пов'язані з хтонічними культами, культами плодючості, звичаями вшанування предків, з ідеями безсмертя та воскресіння.

ЛІТЕРАТУРА

Herodotus. The Histories.
Gaius Iulius Caesar. De Bello Gallico.
Tacitus. De origine et situ Germanorum.
Ammianus Marcellinus. Res gestae.
Археология Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 2.
Белявец В.Г. Насельніцтва вельбарскай культуры на тэрыторыі Беларусі (другая палова II — сярэдзіна IV ст.): Автореф. дис. … канд. гіст. навук. — Мінск, 2009.
Белявец В.Г. Насельніцтва вельбарскай культуры ў «гісторыка-культурным развіцці зямель Беларусі рубяжу II/III — початку V ст. н. э. // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: К 90-летию со дня рожд. Л.Д. Поболя. — Минск, 2016. — С. 384—451.
Гимбутас М. Балты: люди Янтарного моря / Пер. с англ. С. Федорова. — М.: Центрполиграф, 2004.
Гопкало О.В. Социальная стратификация носителей культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш // КСИА. — 2016. — **244**. — С. 65—82.
Гопкало О.В., Рудич Т.О. Напутня м'ясна їжа з поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. — Друкується.
Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972.
Журавлев О.П. Определение остеологических материалов // Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение Черняховской культуры у с. Великая Бугаевка. — К., 2013. — С. 383 (Oium. — **2**).
Журавлев О.П. Фауна України: археологічні дослідження. — К.: Видавець Олег Філюк, 2016.
Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1982.
Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. — СПб, 1913.
Казанский М.М. Погребение эпохи переселения народов в Концештах: инвентарь, датировка, погребальный обряд, социальный статус и этнокультурная атрибуция // Stratum plus. — 2014. — № 4. — С. 299—336.
Козуб Ю.И. Раскопки некрополя. Ольвии // АО 1973 г. — 1974. — С. 285.

Клингер В.П. Животные в античном и современном суеверии. — К., 1911.

Кравченко Н.М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 209—227.

Кузьмина Е.К. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 26—126.

Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М.: Наука, 1957.

Ляшко С.Н., Папанова В.А. Охранные раскопки некрополя Ольвии // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 178—179.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблемы этноса. — Lublin, 2001.

Маккалох Д. Религия древних кельтов. — М.: Центрполиграф, 2004.

Молев Е.А. История исследования семантики образа зайца в греко-скифской торевтике // Вестн. Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2015. — № 2. — С. 57—65.

Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого р-на Черновицкой обл. // МЧК. — М., 1988. — С. 5—97.

Никитина Г.Ф. База даннях погребального обряда черняховской культуры. — М.: ИА РАН, 2012.

Новиков А.В. Собаки в мировоззрении и ритуальной практике древнего населения Лесостепной и южнотаежной зон Западной Сибири // Археология, этнография и антропология Евразии. — М., 2001. — С. 72—83.

Папанова В.А. Урочище Сто могил. — К.: Знання України, 2006.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.

Петраускас О.В. Про «культовий шар» і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 36—51.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение Черняховской культуры у с. Великая Бугаевка. — К., 2013 (Oium. — **2**).

Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. — К., 2014.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества. — Черновцы: Прут, 2002.

Скиба Л.Є. Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі н. е. — К., 1992.

Супруненко О.Б., Гопкало О.В. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання у Лавриківці) // Від венедів до Русі: Зб. наук. пр. на пошану д. і. н., проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття. — К., 2014. — С. 205—224.

Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989.

Храпунов И.Н. Особенности могильника Нейзац // Крым в сарматскую эпоху. — Симферополь, 2012. — С. 188—207.

Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М.: Наука. — 1966 (МИА. — № 135).

Bierbrauer V. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters // Archeologia Baltica. — 1989. — T. VIII. — S. 38—106 (Peregrinatio Gothica. — **II**).

Geisslinger H. Sociale Schichtungen in den Opferdepos der Völkerwanderungszeit // Vorgeschitliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittell- und Nordeuropa. — Gottingen, 1970. — S. 198—213 (Abhandlungen d. Arfdemie d. Wissenschaften in Gottingen, Phil.-hist. Klasse, Folge. — Nr. 74).

Jankuhn H. Archaeologische Beobachtungen zu Tierund Menschenopfern bei den Germanen in der romischen Kaizerzeit // Nachrichten der Akademia der Wissenschaft in Gottingen, **1**. — Gottingen, 1967. — S. 117—147 (Pilologisch-historische Klasse. — Nr. 6).

Junkelman M. Die Reiter Roms. — Mainz, 1990. — T. I: Reise, Jagd, Triumph und Circusrennen Gebundene Ausgabe.

Kokowski A. Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. — Lublin, 1993. — Cz. I—III.

Kulcsár V. A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — Aszód, 1998.

Makiewicz T. Ołtarze i «paleniska» ornamentowane z epoki zelaza w Europie // Przegląd Archaeologiczne. — 1976. — T. 24, nr. 2. — S. 103—183.

Müller A. von. Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee. — Berlin, 1957 (Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. — T. 1).

Wegrzynowicz T. Szczatki zwierzece jako wyras wierzen w casach cialopalenia zwlok // WA. — 1982. — T. 38. — S. 239—257.

O. Gopkalo, T. Rudych

ANIMALS FROM THE CHERNYKHIV—SÎNTANA-DE-MUREŞ CULTURE'S CEMETERIES

Bones of animals found on the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureş Culture's cemeteries divided on next groups.

I.A. II.A. Bones of animals from inhumations and cremations in farewell meal's role.

I.Б. Bones of animals from inhumations, who carries souls of the newly deceased or keepers.

I.B. Separate animal's graves on cemeteries area can belonged by sacrifices.

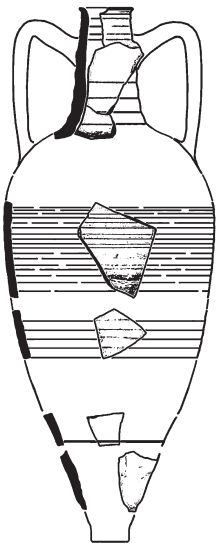
II.Б. Bones of animals from cremations, in which human bones absented can mean sacrifices to Gods or replacement grave.

II.B. The uncalcined bones of animals together with calcified human bones from cremations, can be explained as residues of the funeral feast.

The differences were existed between composition of herd and animals, which meat used for farewell meal. In the herd of the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureş Culture a cattle prevailed, while among farewell meal small cattle, hens and eggs. The differences in farewell meal depended on the preferences of the majority of the population of certain regions of the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureş Culture area. The carriers of the Velbark Culture's traditions preferred pork, the hellenized population of the Northern Black Sea region use meat horse as food. Besides, different peoples as part of the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureş Culture had different attitudes towards the same animals.

С.В. Діденко

ІТАЛІЙСЬКІ АМФОРИ ЯК ЩЕ ОДИН АСПЕКТ «КОМАРІВСЬКОГО ФЕНОМЕНУ»

В статті проведено інтерпретацію однієї з найбільших груп амфорного матеріалу з поселення пізньоримського часу Комарів на Середньому Дністрі. Встановлено, що значна частина фрагментів античної тари належить італійським амфорам рідкісного для Північного Причорномор'я типу Форлімпополі, який виготовлявся в Північній Італії наприкінці I — у перших десятиліттях IV ст. н. е. На пам'ятках черняхівської культури цей тип тари зафіксовано вперше.

***Ключові слова**: пізньоримський час, амфори, тип Форлімпополі, Італія, Танаїс, Комарів.*

В період черняхівської культури контакти варварів Східної Європи з Римською імперією досягли свого найвищого розвитку. Антична продукція, головним чином, вино в амфорах, надходила сюди з різних центрів Понтійського та Східно-Середземноморського регіонів, а також з більш віддалених місць (Магомедов 2006, с. 52). На сьогодні в черняхівському ареалі відомо понад п'ятнадцять типів античного тарного посуду. Його уламки трапляються майже на кожному поселенні, а кількість знахідок зростає по мірі наближення до синхронних античних пам'яток Північного Причорномор'я та Нижнього Подунав'я.

Один з найвищих кількісних показників знахідок керамічного імпорту зафіксовано у Середньому Подністров'ї на поселенні біля с. Комарів. Головним чином пам'ятка відома завдяки численним залишкам скловиробництва (Петраускас 2014, с. 165—180). Та не менш цікавим аспектом «комарівського феномену» є велика кількість амфорного матеріалу, який становить близько 15—20 % від загальної кількості знахідок кераміки на поселенні, тоді як для інших черняхівських пам'яток українського Лісостепу цей показник рідко перевищує 2 % (Діденко 2015, с. 23). В цьому відношенні Комарівському поселенню значно поступаються і синхронні пам'ятки Дністровсько-Прутського межиріччя.

Серед накопиченого амфорного матеріалу з Комарова вирізняється велика група фрагментів, що характеризуються однаковим складом включень у глиняному тісті: візуально помітними білими макродомішками (більше 0,8 мм) та частими кольоровими мікродомішками (менше 0,8 мм) чорного, червоного, зеленкуватого, жовтуватого та сірого кольорів. Уламки мають щільну структуру, рожевий, рожево-коричневий, світло-коричневий або червоно-коричневий відтінки. В ряді випадків зберігся світлий ангоб. Стінки гладенькі або з неглибоким рифленням. Профільні фрагменти дають деяку уяву про форму цих посудин — циліндричне горло з прямими або дещо відігнутими вінцями, широкі, сплощені та зламані під гострим кутом профільовані ручки, видовжений яйцеподібний тулуб, вузька ніжка на рудиментарному кільцевому піддоні (рис. 1, *1—7, 10—12*). Декілька аналогічних уламків було виявлено під час розвідок на сусідніх поселеннях Бабин 1 та Бузовиця (рис. 1, *8, 9*) (Діденко 2014, с. 2, 4; рис. 1, *2, 3*; 2, *1*).

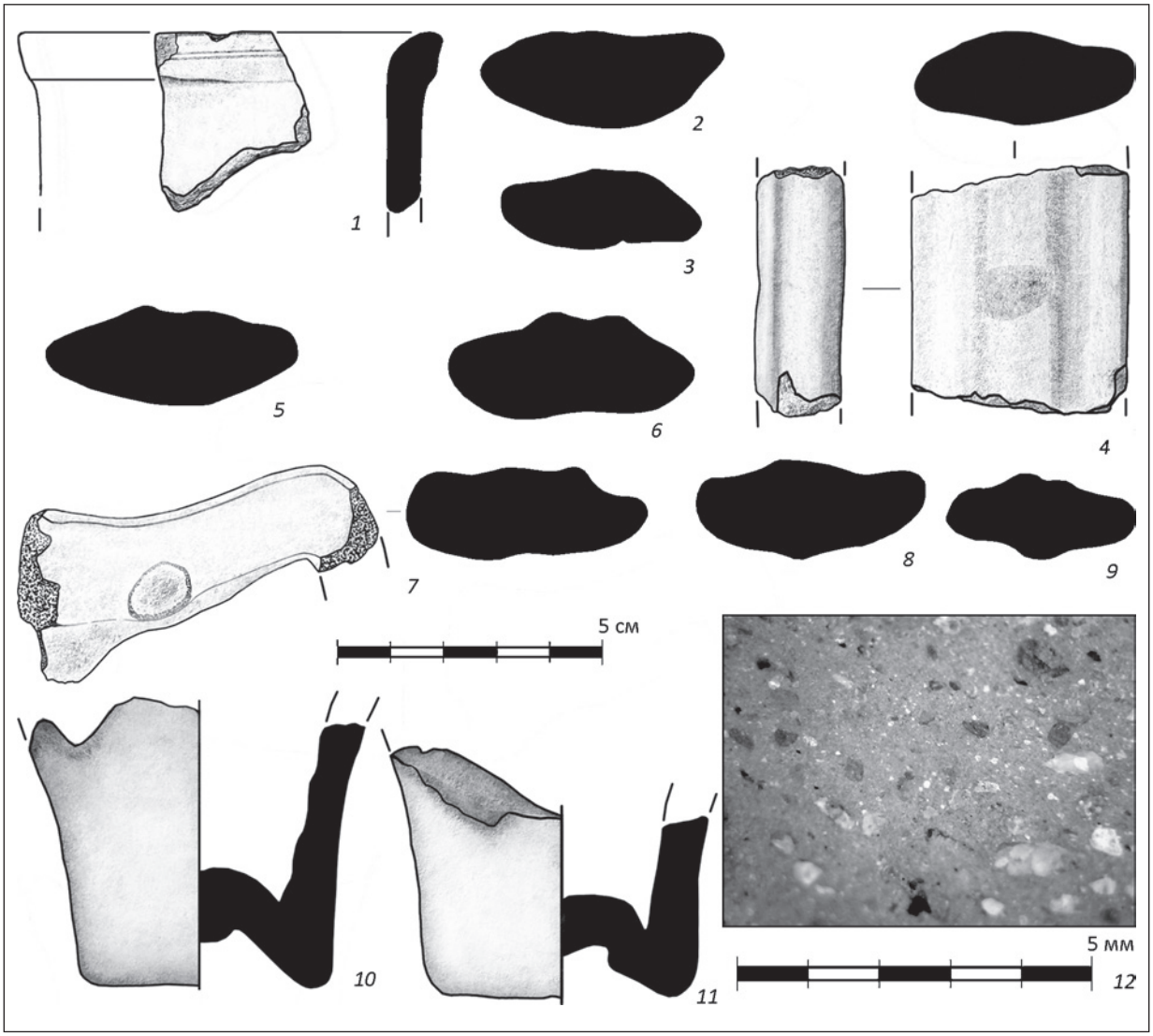

Рис. 1. Фрагменти амфор типу Форлімпополі з культурного шару поселення Комарів (*1—7, 10—12*) і сусідніх поселень Бузовиця (*8*) та Бабин 1 (*9*) (рис. С.В. Діденка)

Внаслідок крайньої фрагментарності перші спроби опрацювання цього матеріалу виявили значні труднощі в ідентифікації. Тара з такими характеристиками була відсутня в публікаціях матеріалів античних міст Північного-Західного Причорномор'я та Криму. Однак, завдяки розкопкам на Комарівському поселенні 2014 р., вона зрештою була ідентифікована, виявившись новим у черняхівській культурі типом античної керамічної тари (рис. 2).

Знахідки з Комарова належать до так званого типу Форлімпополі — рідкісних для Причорномор'я амфор з італійського узбережжя Адріатики [1]. Ці амфори були виділені в окремий тип італійським дослідником Т. Альдіні в 1978 р. в процесі досліджень на території м. Форлімпополі (римський Forum Popili) в сучасній провінції Емілія-Романья на півночі Італії, де були відкриті гончарні печі для їх виготовлення та численні ями з керамічним браком, розвалами та окремими

1. Детальну характеристику цього типу тари подано у працях С.А. Науменко та К. Пачинської (Naumienko, Paczyńska 2001; Paczyńska, Naumenko 2004). Ці публікації лягли в основу даної статті.

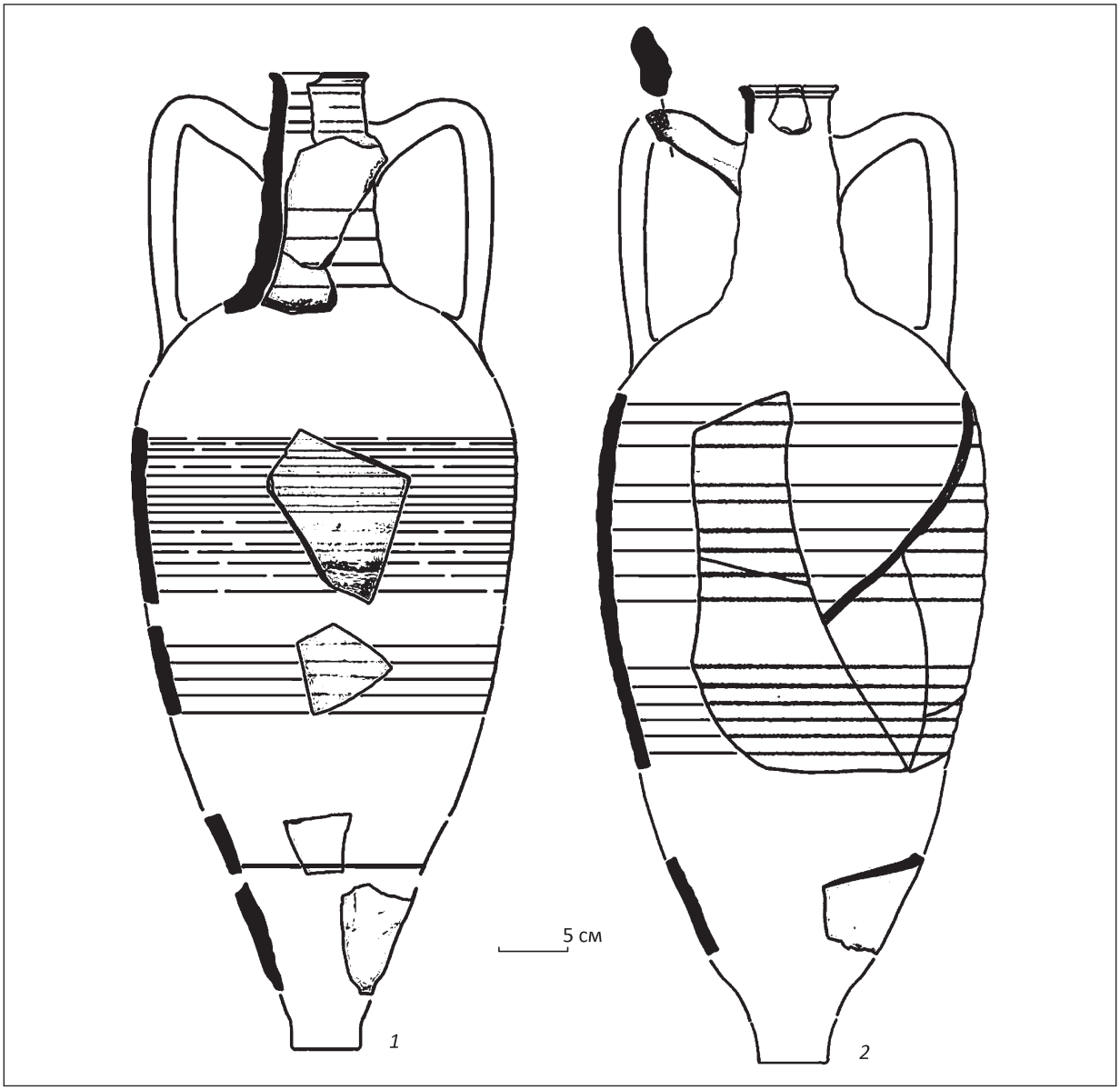

Рис. 2. Фрагменти амфор типу Форлімпополі з комплексів поселення Комарів: *1* — об'єкт 13 (розкопки 2014 р.); *2* — об'єкт 19 (розкопки 2014 р.) (реконструкції С.В. Діденка)

уламками (Aldini 1978, p. 236—245; pl. 89—91). Пізніше залишки виробництва були відкриті на території Ріміні та Сантарканджело-ді-Романья цього ж регіону на південний схід від Форлімпополі (Maioli, Stoppioni 1989, p. 574).

Т. Альдіні розділив цей тип на варіанти A, B, C, D, які розрізняються деякими деталями. При цьому їх поєднує яйцеподібний тулуб, вузьке горло та широкі, зігнуті під гострим кутом профільовані ручки. Прослідкувати хронологію еволюції типу на базі виділених варіантів поки не вдалося внаслідок малої кількості вузько датованих комплексів з цими амфорами (Aldini 1978; 1989; 1996; 1999). Однак, в цілому можна стверджувати, що вони виготовлялися з останньої чверті I до перших десятиліть IV ст. включно (Aldini 1978, p. 245; 1981, p. 43; Maioli, Stoppioni 1989, p. 574; Panella 1989, p. 153; Cipriano, Carre 1989, p. 88; Sciallano,

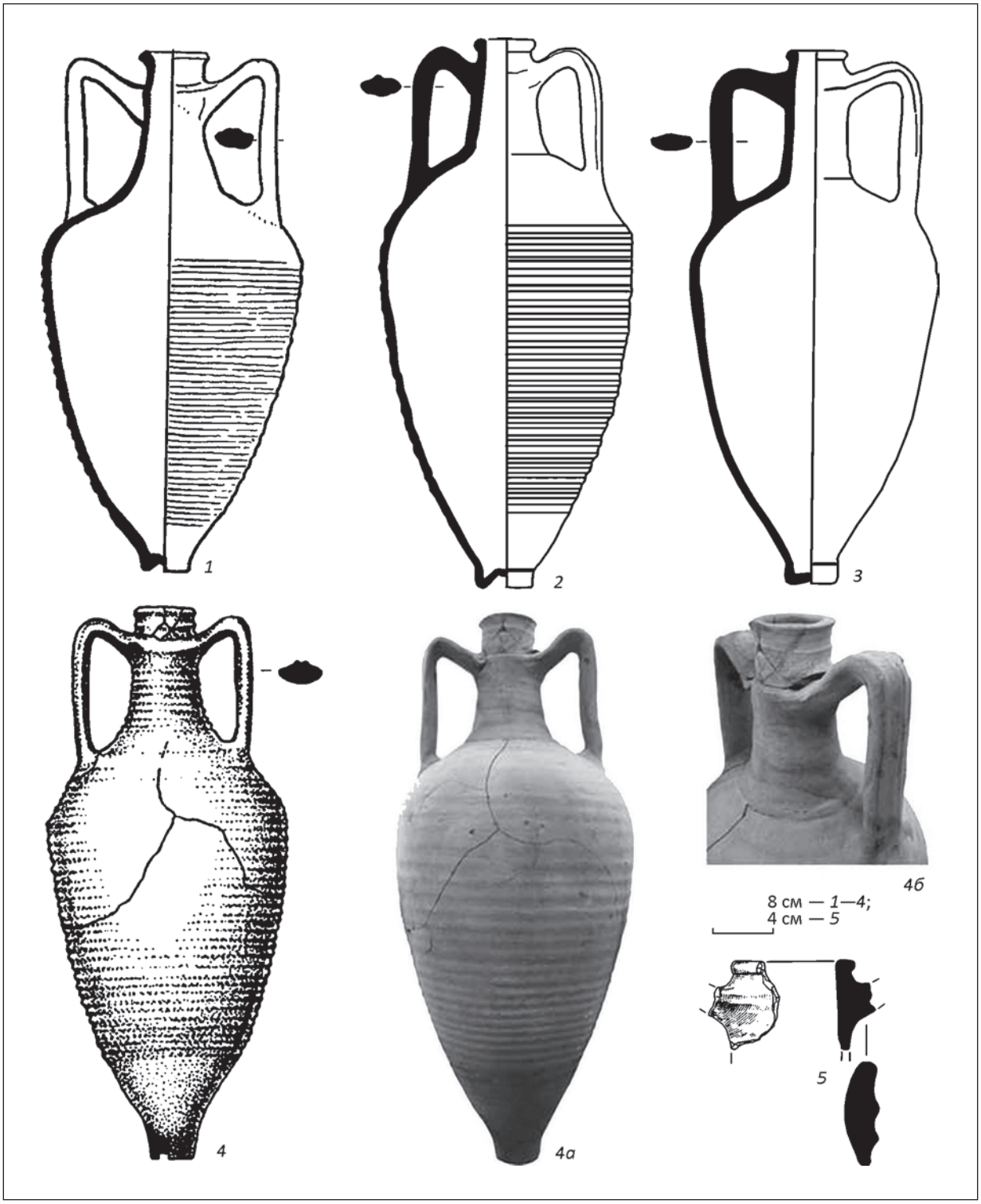

Рис. 3. Амфори типу Форлімпополі: *1—3* — Танаїс (за: Брашинский 1984, табл. LXXIV, *6*; Арсеньева, Науменко 1992, рис. 27, *2*; Naumienko, Paczyńska 2001, fig. 6); *4* — Чауш, курган 5, поховання 1 (за: Симоненко 2011, рис. 88, *5*; 89); *5* — Незвисько (за: Смирнова 1964, рис. 4, *8*)

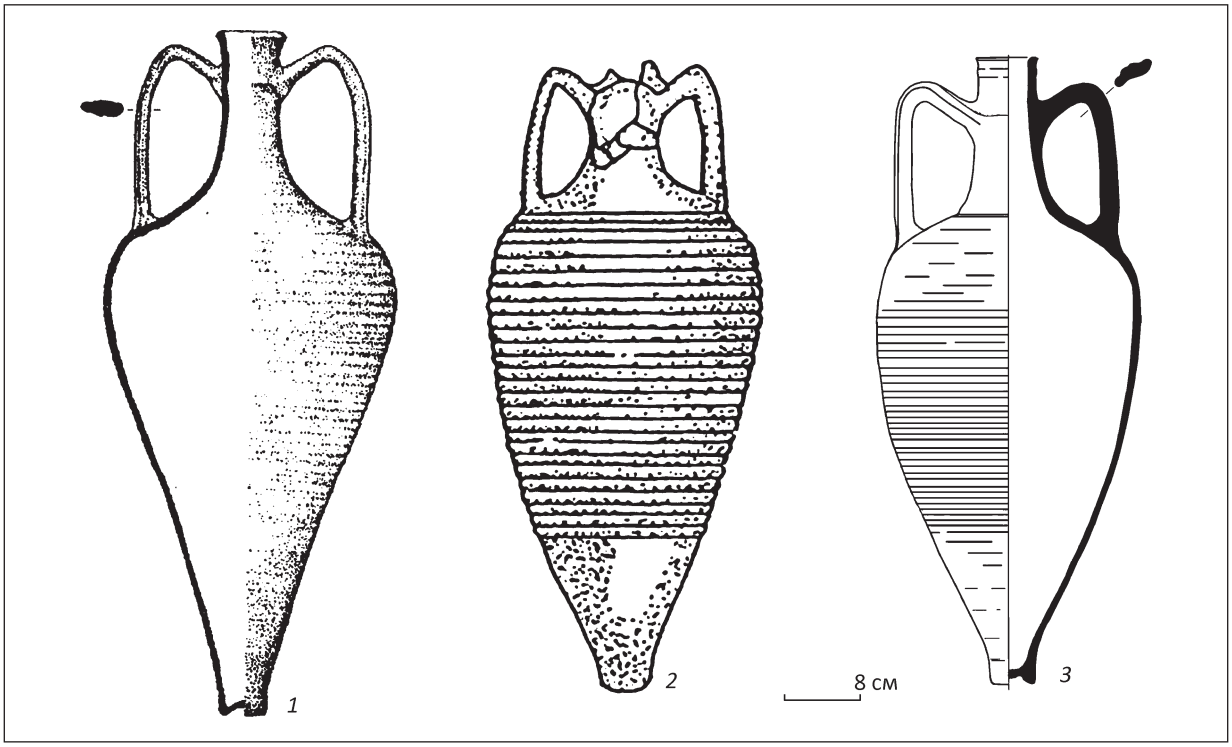

Рис. 4. Амфори типу Форлімпополі: *1* — Бранешти-Немцишор, курган 1 (за: Mihailescu-Borliba 1980, fig. 22); *2* — Камінне, курган 2 (за: Вакуленко 2010, рис. 68, *4*); *3* — Нігин (рис. С.В. Діденка)

Sibella 1991, p. 39; Dyczek 1999, s. 67, 68; Riley 1979, p. 197; fig. 85, *256*).

Амфори типу Форлімпополі не мають клейм або діпінті, що заважає вирішенню питання щодо їх вмісту. Л. Каккіагуерра, яка займалася вивченням залишків органічних речовин на стінках амфор з музею м. Форлімпополі, прийшла до висновку, що вони були поліфункціональними і призначатися для перевезень різних харчових продуктів, виготовлених в районі Падуйської низовини (Cacciaguerra 1990, p. 13, 14; 1991, p. 34). Однак більшість дослідників вважає, що основним продуктом, який транспортувався в цих амфорах, було вино (Maioli, Stoppioni 1989, p. 575; Panella 1989, p. 154—156; Sciallano, Sibella 1991, p. 38; Dyczek 1999, s. 67; Mordzewska 1999, p. 106).

Найбільша концентрація амфор типу Форлімпополі спостерігається неподалік від центрів їх виробництва в регіоні Венето на півночі Італії (рис. 5) (Cacciaguerra 1990, p. 12, 13; 1991, p. 21—36). Їх знахідки зафіксовано в Аквілеї (Carre 1985, p. 228—231, fig. 5; Cipriano, Carre 1987, p. 486; fig. 17; Verzâr-Bass 1994, p. 385—389, pl. 59), на о. Торчелло та в Ліо Пікколо (Венеціанська затока; Mordzewska 2000, s. 50, 61; Leciejewicz, Tabaczyńska, Tabaczyński 1977, fig. 84, *34, 38*). Цілі екземпляри зберігаються в археологічних музеях міст Портогруаро, Конкордія-Саджиттарія, Каорле, Одерцо, Адрії, колекції яких здебільшого формувалися на основі місцевих досліджень. Є вони і в передгір'ях Альп у Вірунумі (Mordzewska 1999, s. 106).

Т. Альдіні першим висловив думку про те, що продукція, яка транспортувалася в цих амфорах, призначалася не лише для північноіталійських ринків збуту (Aldini 1978, p. 245), що підтверджується знахідками з ряду пам'яток Центральної та Південної Італії — Остії (Manacorda 1977, p. 371, 372; pl. 54, *440—442*; 84, *632—634*; Panella 1989, p. 146—156; Aldini 1978, p. 245), Помпей (Hayes 1983, p. 145), Альтіно (Cacciaguerra 1990, p. 12, 13; 1991, p. 21—36), Апулійської області тощо (Volpe 1990, p. 228). Амфори цього типу складали частину вантажу кількох суден, що затонули біля східного узбережжя Адріатики (кора-

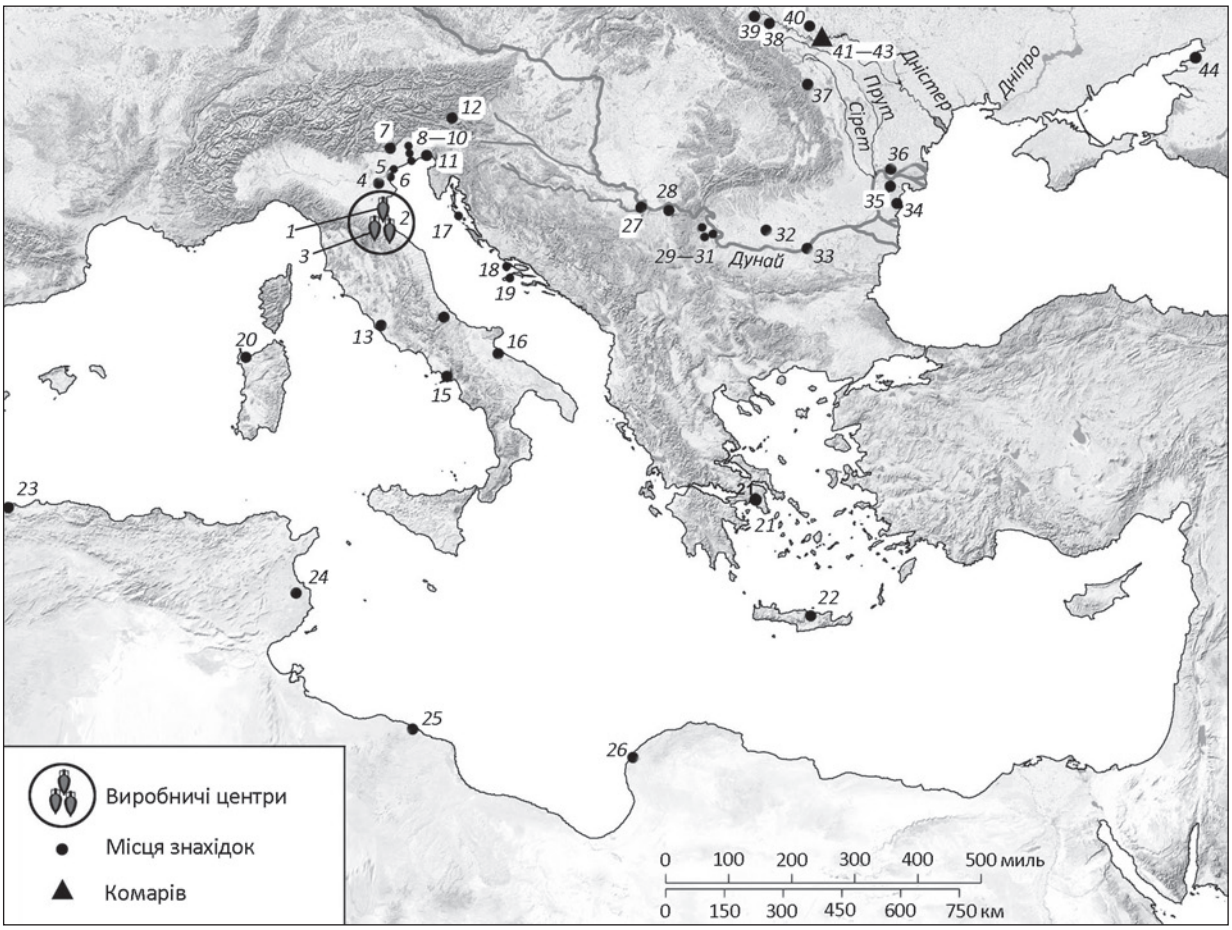

Рис. 5. Карта поширення амфор типу Форлімпополі: *1* — Форлімпополі; *2* — Ріміні; *3* — Сантарканджело-ді-Романья; *4* — Адрія; *5* — о. Торчелло; *6* — Ліо Пікколо; *7* — Одерцо; *8—10* — Портогруаро, Конкордія-Саджиттарія, Каорле; *11* — Аквілея; *12* — Вірунум; *13* — Остія; *14* — Альтіно; *15* — Помпеї; *16* — Маргеріта ді Савоя; *17* — о. Іловік; *18* — о. Шольта; *19* — о. Віс; *20* — Порто Торрес; *21* — Афіни; *22* — Кносс; *23* — Тіпаза; *24* — Ель-Джем; *25* — Лептіс-Магна; *26* — Бенгазі; *27* — Сінгідунум; *28* — Вімінацій; *29* — Трансдіерна; *30* — Діана; *31* — Понтес; *32* — Ромула Мальва; *33* — Батін; *34* — Істрія; *35* — Троезміс; *36* — Чауш; *37* — Бранешти-Немцишор; *38* — Незвисько; *39* — Камінне; *40* — Нігин; *41—43* — Комарів та сусідні поселення Бабин 1 і Бузовиця; *44* — Танаїс

бельні аварії біля осторів Віс, Іловік та Шольта біля берегів Хорватії) (Matejcic 1976, p. 351, 352; Orlic 1982, p. 153; Parker 1992, p. 215). Зафіксовано транспортування цих амфор і на більш віддалені ринки Середземномор'я — до Сардинії (Порто Торрес), Афін (Robinson 1959, p. 69; pl. 15, *K 114*), Криту (Hayes 1983, p. 145, type 7), Північної Африки (Тіпаза, Ель-Джем, Бенгазі, Лептіс-Магна, Фарас, Мерое; Riley 1979, p. 197, type MR 13, fig. 85, *256*; Panella 1989, p. 150; Paczyńska, Naumenko 2004, p. 311, note 27).

Значна частина знахідок амфор типу Форлімпополі походить з римських дунайських провінцій: Паннонії, Верхньої та Нижньої Мезії (Сингідунум, Вімінацій, Трансдіерна, Діана, Понтес, Істрія, Троезміс), Дакії (Ромула Мальва) (Plesničar-Geg 1977, pl. 8; Brukner 1981, pl. 165—167; Bjelajac 1996, 22—25, fig. 4; Opait 1980, p. 304; Suceveanu 1982, p. 104; pl. 10). Сім екземплярів були серед матеріалів корабельної аварії на Дунаї біля с. Батін в Болгарії (Popilian 1976, p. 46; pl. 16, *208—213*; Dyczek 1999, s. 66).

Таким чином, крім локального поширення в італійських провінціях, маємо два основні напрямки розповсюдження амфор типу Форлімпополі: морський середземноморський (до берегів

Сардинії на заході, африканського узбережжя на півдні, Афін та Криту на сході) та річковий або суходільний дунайський, що поєднував західні римські провінції із Західним Причорномор'ям (Кругликова 1955, с. 95). При цьому найбільша кількість знахідок поза межами Італії спостерігається в середній та нижній течії Дунаю, включаючи сучасну Добруджу. Не виключено, що італійське вино в цих амфорах здебільшого призначалося для контингенту римських гарнізонів Дунайського лімесу, оскільки знахідки амфор типу Форлімпополі відомі в основних місцях їх дислокації — Сингідунумі, Вімінації, Ромулі та Троезмісі (Кругликова 1955, с. 116, 118, 132; Breeze et all. 2009, fig. 1).

Доходячи до міст західного узбережжя Чорного моря, товари в цих амфорах з якихось причин не постачалися до Південного та Східного Причорномор'я. Можливо, це пояснюється серйозною конкуренцією в торгівлі вином, оскільки винороби Гераклеї Понтійської, Синопи та Колхіди самі були потужними постачальниками цього продукту на причорноморські та середземноморські ринки. Знахідок цього типу тари поки що немає і серед матеріалів Тіри, Ольвії, Херсонесу Таврійського, міст Європейського та Азіатського Боспору.

Тим більш несподіваним є факт їх наявності в Танаїсі (рис. 3, *1—3*). В силу особливих історичних умов, пов'язаними з катастрофами, що зазнало це місто з кінця I ст. до н. е. до середини III ст. н. е., тут утворилися закриті комплекси, що містять величезну кількість цілих форм амфор, які побутували одночасно. Насамперед, до таких належать складські приміщення, які надійно датуються за монетами, амфорами, скляним і червонолаковим посудом. Більшість їх загинула під час розгрому варварами в середині III ст. Матеріали з цих комплексів опубліковано в ряді праць (Брашинский 1984, табл. LXXIV, *6;* Арсеньева, Науменко 1992; 1994; Науменко 2006; 2008; 2012; Naumenko 2013; Naumienko, Paczyńska 2001; Paczyńska, Naumenko 2004). На 2001 р. з розкопок Танаїсу було відомо 6 цілих і 82 фрагментів амфор типу Форлімпополі (20 вінець, 13 горл, 30 ручок, 19 ніжок).

Відсутність амфор типу Форлімпополі в інших античних пам'ятках регіону свідчить про те, що постачання італійського вина у цій тарі до Танаїсу могло відбуватися або безпосередньо з Північної Італії, або ж транзитом через порти Західного Причорномор'я (наприклад, Істрію, де знахідки такої тари також відомі). З урахуванням висновків С.Ю. Внукова про достатньо замкнутий товарообіг на Понтійському продуктовому ринку в римський період (Внуков 2006, с. 269—271), друге припущення видається більш імовірним.

Так чи інакше, найбільша концентрація знахідок амфор типу Форлімпополі в Північнопонтійському регіоні спостерігається тільки в Комарові і Танаїсі.

Відповідно, постає питання, яким чином вони потрапляли вглиб варварських територій? Подальше дослідження показало, що поза межами античного світу відомо ще декілька місцезнаходжень цих посудин. Це поховання 1 кургану 5 пізньосарматського могильника Чауш кінця III — початку IV ст. (рис. 3, *4*) (Симоненко 2011, с. 147, 148; рис. 88, *5*; 89), поховання III—IV ст. в кургані 2 могильника культури карпатських курганів Камінне (рис. 4, *2*) (Majewski, 1949, tabl. X, *5*; Кропоткин 1970, с. 48; рис. 33, *6;* Вакуленко 2010, с. 126; рис. 68, *4*) та кургані 1 могильника цієї ж культури Бранешти-Немцишор (рис. 4, *1*); Mihailescu-Bîrliba 1980, p. 182—203; fig. 22), випадкова знахідка біля с. Нігин Хмельницької обл. (рис. 4, *3*) та фрагмент горла з багатошарового поселення Незвисько на Івано-Франківщині (рис. 3, *5*) (Смирнова 1964, рис. 4, *8*).

Могильник Чауш (с. Новосільське на Одещині) розташований в дельті Дунаю поруч з Новосільською переправою. Пам'ятка знаходиться практично на дунайському шляху транспортування амфор типу Форлімпополі до Західного Причорномор'я навпроти римського міста Троезміс також є знахідки цих посудин. Могильник Бранешти-Немцишор (область Пятра Нямц) знаходиться в басейні р. Сірет у східних відрогах румунських Карпат, а могильник Камінне та поселення Незвисько — у Прикарпатті, між витоками Дністра і Пруту. Село Нігин знаходиться в 45 км від Комарова на протилежному боці Дністра в долині р. Смотрич. В 1964 р. тут було знайдено цілу амфору типу Форлімпополі (зберігається у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, інв. № 33711). На жаль, обставини цієї знахідки невідомі. Спробу її атрибуції було зроблено М.Б. Щукіним (Щукин 1968,

с. 45—47; рис. 1, *д*). За морфологічно наближеними типами амфор з комплексів Ольвії, Пантікапея, Фанагорії, Алькуде та могильника «Радгосп 10» автор датував її в межах III ст. Однак, майже всі наведені ним паралелі, крім зразка з розкопок Афінської агори, виявилися невірними.

Таким чином, знахідки амфор типу Форлімпополі на варварських територіях утворюють досить компактну зону концентрації у західних районах Середнього Подністров'я та в Прикарпатті (рис. 5). Найпростіше було б припустити, що вони потрапляли сюди через Тіру Дністровським магістральним шляхом. Однак, жодних відомостей про такі знахідки на пам'ятках басейну Дністра нижче Комарова поки що немає. Результати картографування вказують на інший шлях — долинами Пруту або Сірету. Впадаючи в Дунай в його пониззі, ці річки з'єднують Прикарпаття й Буковину з Добруджею, яка з I ст. була частиною провінції Нижня Мезія, а після адміністративної реформи Діоклетіана наприкінці III ст. — провінції Мала Скіфія. Першою на тісні зв'язки племен Прикарпаття з дунайськими провінціями вказала Л.В. Вакуленко, яскраво охарактеризувавши провідну роль римських міст Добруджі у римсько-варварській торгівлі й наголосивши, що саме тут починалися одні з найголовніших шляхів, якими імпортна продукція потрапляла вглиб варварських територій, в тому числі й долиною Пруту (Вакуленко 2010, с. 187—190). Справді, роль міст Добруджі як потужних торгових центрів важко переоцінити. До їхніх ринків стікалися товари із західних та балкано-дунайських провінцій, Малої Азії, Північного та Східного Причорномор'я. Немає сумнівів, що більшість імпортної продукції надходила до варварів Прикарпаття і Буковини саме з Добруджі. До того ж, навпроти впадіння в Дунай Пруту і Сірету розташовувалася Діногеція — римське місто-фортеця на кордоні Імперії та важливе місце торгівлі з північними племенами (Barnea 1980). Саме Діногеція якнайкраще претендує на роль відправного пункту, з якого італійське вино в амфорах типу Форлімпополі долинами Пруту або Сірету через Прикарпаття направлялося до Комарова.

Нагадаємо, що не дивлячись на суттєву віддаленість від Дунайського лімесу (приблизно 360 км), Комарівське поселення відзначається високим показником знахідок античного керамічного імпорту, цілком претендуючи на роль важливого торгового осередку з досить тісними зв'язками з найближчими римськими провінціями. Значна кількісна перевага в амфорному матеріалі типу Форлімпополі над іншими типами античної тари свідчить про те, що вино в цих амфорах постачалося сюди у значно більших об'ємах, ніж продукція інших античних центрів. Не виключено, що здійснюючи закупки значної кількості італійського вина, давнє населення Комарова займалося роздрібними торговими операціями, поширюючи його на сусідні селища (Бабин 1, Бузовиця), а, можливо, й на протилежний лівий берег Дністра (морфологічні ознаки амфори з Нігина мають повні аналогії серед матеріалів Комарова).

Так чи інакше, але факт наявності амфор типу Форлімпополі в Танаїсі, на пам'ятках Прикарпаття, Середнього Подністров'я та масовий характер знахідок на Комарівському поселенні є винятковим явищем для північної периферії античного світу та Європейського Барбарикуму і потребує уважного подальшого вивчення.

Матеріали з Танаїсу, Комарова та інших варварських пам'яток пізньоримського часу надзвичайно важливі для розробки більш детальної типології та хронології амфор типу Форлімпополі, оскільки виділені Т. Альдіні чотири варіанти цих посудин базуються лише на матеріалах італійських комплексів останньої чверті I — кінця II ст. Завдяки більш пізнім знахідкам з північнопонтійського регіону можна стверджувати, що зі збереженням основних пропорцій їх допоміжні морфологічні ознаки суттєво змінюються з часом. Так, у посудин першої половини — середини III ст. з Танаїсу в порівнянні з більш ранніми зразками спостерігається тенденція до звуження придонної частини корпуса. Натомість, екземпляри з Комарова, Нігина, Камінного та Чауша принципово відрізняються від танаїських зразків загостреними вінцями та значно вужчою ніжкою, утворюючи ще один варіант другої половини III — початку IV ст. Очевидно, до заключного етапу розвитку цих посудин належить амфора зі струнками пропорціями з кургану 1 могильника Бранешти-Немцишор, у якому знайдено ранній варіант світлоглиняної вузькогорлої амфори типу Шелов F другої чверті — середини IV ст. (Mihailescu-Bîrliba 1980, fig. 17; Диденко 2014, с. 39—41). Ці спостереження ляжуть в основу майбутнього, більш детального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса. — М.: ИА РАН, 1992.

Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Комплекс находок из подвала МБ II—III вв. н. э. // Вестник Танаиса. — Ростов-на-Дону, 1994. — Вып. 1. — С. 61—139.

Брашинский И.Б. Торговля // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 174—186 (Археология СССР).

Вакуленко Л.В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). — К.: Корвін-Пресс, 2010.

Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — СПб, 2006.

Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з розвідок у Кельменецькому р-ні Чернівецької обл. в 2014 р. Додаток 2 // Авраменко М.О. Звіт про розвідки в Кельменецькому районі Чернівецької області 2014 р. / НА ІА НАНУ. — 2014/[б. н.].

Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и Шелов F (по материалам погребальных комплексов) // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — К., 2014. — С. 34—48 (Oium. — Вип. 4).

Діденко С.В. Дунайські амфори з поселення пізньоримського часу Комарів // Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. — Харьков, 2015. — С. 23—27 (Laurea. — **I**).

Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе. — М.: Наука, 1970 (САИ. — Вып. Д1-27).

Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации. — М., 1955.

Магомедов Б.В. Римские амфоры в черняховской культуре // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 52—59.

Науменко С.А. Амфоры из закрытых комплексов Танаиса середины III в. н. э. // Первая Абхазская международная археологическая конференция. — Сухум, 2006. — С. 261—267.

Науменко С.А. Амфоры из закрытых комплексов Танаиса римского времени // Novensia: studia i materialy. — Warszawa, 2008. — Vol. 18—19. — С. 267—289.

Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — К., 2014. — С. 165—183 (Oium. — Вип. 4).

Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011.

Смирнова Г.И. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры // МИА. — 1964. — № 116. — С. 196—212.

Щукин М.Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор // СА. — 1968. — № 2. — С. 41—51.

Aldini T. Anfore foropopiliens // Archeologia Classica. — 1978. — Vol. XXX. — P. 236—245.

Aldini T. Fornaci di Forum Popili. — Forlimpopoli, 1981.

Aldini T. Nuovi dati sulle anfore forolimpopilensi // Studi Romagnoli. — 1989. — P. 348—418.

Aldini T. Elementi per una piщ coretta classificazione delle anfore forlimpopolensi // Atti e memorie. Nuova Serie. — 1996. — P. 11—22.

Aldini T. Anfore foropopiliensi in Italia // Documenti e studi. — 1999. — Vol. 10. — P. 23—56.

Barnea I. Dinogetia — ville byzantine du Bas-Danube // Byzantina. — 1980. — T. 10. — P. 237—287.

Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja. — Beograd: Arheološki Institut Beograd, 1996.

Breeze D., Jilek S., Thiel A. The Danude Limes A Roman River Frontier. — Warsaw, 2009.

Brukner O. Rimska keramika u Jugoslovenskom Delu Provincije Donje Pannonije. — Beograd: Beograd Kulture, 1981.

Cacciaguerra L. Anfore e commerci nella Venetia. Dalle anfore elementi utiliper la storia del Veneto Orientale tra il III secolo avanti Cristo e il VI secolo dopo Cristo. — Portogruaro, 1990.

Cacciaguerra L. Anfore foropopiliensi nel Veneto Orientale // Documenti e Studi. — 1991. — Vol. II. — P. 21—36.

Carre M.B. Les amphores de la Cisalpin et de l'Adriatique au début de l'Empire // Merfa. — 1985. — N 97, f. 1. — P. 207—245.

Cipriano M.T., Carre M.B. Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie // Amphores romaines et histoire economique: dix ans de recherche. — Roma, 1989 — P 67—104.

Dyczek P. Amfory rzymskie z obzaru dolnego Dunaju: dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktow w I—III w. Po Chr. — Warszawa: Instytut Archeologii Universytetu Warszawskiego, 1999.

Hayes J.W. The villa Dionysos excavations, Knossos: The pottery // The British School at Athens. — 1983. — N 78. — P. 97—169.

Leciejewicz L., Tabaczyńska E., Tabaczyński S. Torcello: Scavi 1961—62. — Roma: Istituto Nacionale di Archeologia e Storia dell'Arte, 1977.

Maioli M.G., Stoppioni M. Anfore di produzione romagnola // Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherché. — Roma, 1989. — P. 574—575.

Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach slowiańskich. — Wroclaw, 1949.

Manacorda D. Ostia IV, Le anfore // Studi Miscellanei. — 1977. — Vol. 23. — P. 6—601.

Matejčić R. Patnaest godina hidroarheoloških istraživanja u Kvarnem // Pomorski Zbornik. — 1976. — T 14. — P. 345—360.

Mihailescu-Bîrliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branişte-Nemţişor (comm. de Vînători, dép. de Neamţ) // Dacia. — 1980. — Vol. XXIV. — P. 181—207.

Mordzewska I. X Regio augustejskie ipozaalpejskie szlaki handlowe // Światowit. — 1999. — N 1, f. A. — S. 103—108.

Mordzewska I. Sulla storia della laguna di Venezia nell'Antichità. — Warszawa, 2000 (Światowit. — N 4; Supplement Series A: Antiquity).

Naumenko S.A. Trade relations between Tanais and the Pontic region // The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC —5th Century

AD): Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities (Istanbul, 14th—18th September 2009). — Oxford, 2013. — P. 103—108 (BAR International Series. — **2517**).

Naumienko S., Paczyńska K. Importy amfor typu Forlimpopoli do Tanais w II i III wieku n. e. // Światowit. — 2001. — N 3 — S. 165—174.

Orlić M. Podmorsko arheološko nalazište Ilovik // Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (Mali Lošinj 1979). — Zagreb, 1982. — P. 153—159.

Opaiț A. Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-byzantine din Dobrugea // Peuce. — 1980. — Vol. 8. — P. 291—327.

Paczyńska K., Naumenko S. Forlimpopoli Amphorae at Tanais in the Second and Third Centuries AD // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. — 2004. — Vol. 5. — P. 309—312.

Panella C. Le anfore italiche dell II secolo d. C. // Amphores romaines et histoire economique: dix ans de recherche. — Roma, 1989. — P. 139—178.

Parker A.J. Ancient Shipwrecks on the Mediterranean & the Roman Provinces. — Oxford, 1992 (BAR International Series. — Vol. 580).

Plesničar-Geg L. Keramika emonskich nekropola // Dissertationes et monographiae. — 1977. — Vol. XX. — P. 6—109.

Popilian G. Ceramika Romana dîn Oltenia. — Craiova: Scrisul Romanesc, 1976.

Riley J.A. The Coarse Pottery from Berenice // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). — 1979. — Vol. II. — P. 91—466.

Robinson H. S. Pottery of the Roman Period: Chronology. — Princeton; New-Jersey, 1959 (The Athenian Agora. — Vol. V).

Sciallano M., Sibella P. Amphores, comment les identifier? — Aix-en-Provence, 1991.

Suceveanu A. Les thermes romains. — Warszawa, 1982 (Histria. — Vol. 6).

Verzâr-Bass M. Scavi di Aquileia I: L'area a est del foro. Rapporto degli scavi 1989—91 // Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina. — 1994. — Vol. 6. — P. 5—792.

Volpe G. La Daunia nell'età della romanizzazione. Paesaggio agrario, produzione, scambi. — Bari: Edipuglia, 1990.

S. Didenko

ITALIC AMPHORAE AS ONE MORE ASPECT OF «KOMARIV PHENOMENON»

During the study of amphorae from the Late Roman settlement Komariv, which is placed in the Middle Dniester, the big group of fragments was distinguished. This group presents rare for Northern Black Sea region Italic amphorae type (fig. 1, *1—7, 10—12*; 2). This type of antique containers was produced in northern Italy at the end of I — beginning of IV AD. Production centers are known in Forlimpopoli, Rimini and Santarcangelo di Romagna. The highest concentration of Forlimpopoli amphorae is noticed in the Veneto region. Furthermore, there are known cases of their findings in foothills of the Alps, in Central and Southern Italy, on the eastern coast of the Adriatic Sea, in the Western Black Sea and the Mediterranean regions. Also, a large amount of Forlimpopoli amphorae sherds was found in the lower and middle Danube regions (fig. 5).

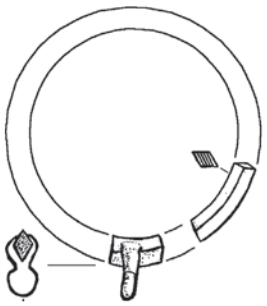
The boundaries of Forlimpopoli amphorae distribution extend only to the cities of the western Black Sea coast; they are not imported to the southern and eastern Black Sea regions. The only exception is Tanais, where such containers were found in complexes of the middle of III century AD (fig. 3, *1—3*).

There are several locations of such amphorae beyond the borders of the ancient world are also known. It is burial 1 in the barrow 5 of late Sarmatian burial ground Chaush in the Danube river delta, two Carpathian Tumuli culture burials in Subcarpathia region (burial ground Branişte-Nemțişor, barrow 1 and burial ground Kaminne, barrow 2), fragments from the settlements Nezvisko (Ivano-Frankivsk region), Babyn 1, Buzovytsia (Chernivtsi region) and amphora accidently found near Nigyn (Khmelnytskyi region) (fig. 1, *8, 9*; 3, *4, 5*; 4).

Thus, in the North Pontic region Forlimpopoli amphorae are founded in the Don (Tanais) mouth, Danube Delta, at the Middle Dniester and Subcarpathia region.

Б.В. Магомедов

ЧЕРНЯХІВСЬКІ КІЛЬЦЕПОДІБНІ ПІДВІСКИ «З КАЧКАМИ»

Майже всі подібні знахідки є випадковими і отримані протиправним шляхом. В статті обґрунтовується їх належність до черняхівської культури, розроблено типологічну схему. Пропонується спроба з'ясувати походження цих амулетів.

***Ключові слова**: підвіски, амулети, черняхівська культура, протизаконний пошук.*

Серед предметів убору населення черняхівської культури (середина III — початок V ст.) помітне місце займають різні види підвісок-амулетів (Магомедов 2001, с. 70—73; Гопкало 2008). Деякі з них траплялися при розкопках і тому так чи інакше вивчені. Але є й такі види, які досі практично не були відомі фахівцям-археологам. До останніх належать кільцеподібні підвіски «з качками» [1].

Усі підвіски цього виду являють собою кільце діаметром від 23 до 69 мм, по зовнішньому краю якого розміщено кілька фігурок сидячих птахів (рис. 1; 2). Відомі мені екземпляри відлиті з бронзи, ймовірно, по восковій моделі. Незважаючи на різну майстерність виконання, проробку деталей і ступінь збереження, цих птахів за характерним профілем звичайно визначають як качок. Кільце в перерізі округле, рідше лінзоподібне або ромбічне. Решту типологічно важливих відмінностей буде описано далі.

До цього часу майже всі знахідки підвісок «з качками» на території України були випадковими. Виняток становлять два невеликих фрагменти, виявлені при розкопках в шарі могильника черняхівської культури біля села Легедзине в Черкаській обл. [2] (рис. 4, *2*) (Магомедов, Диденко 2009, с. 63—64, рис. 20, *3*). Єдиний цілий екземпляр з конкретної археологічної пам'ятки походить з поверхні черняхівського поселення (п. 4) біля того самого села (рис. 1, *2*). Обидві знахідки зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине). Решта випадково знайдених подібних амулетів, що потрапила до державних зібрань, також виявлена на Черкащині. Одна недавня знахідка з Тальнівського району знаходиться в міському музеї м. Тальне [3] (рис. 2, *6*). Дві підвіски з м. Канів та с. Пекарі (рис. 1, *7*) зберігаються у Національному музеї історії України [4]. Вони опубліковані Ю.В. Кухаренком, який висловив припущення про їх приналежність до латенської

1. Про інший маловідомий вид підвісок-амулетів (золоті кільця з припаяним вушком) див.: Магомедов 2016.
2. У селі і його околицях розташована група черняхівських пам'яток, одну з яких (могильник) з 2008 р. досліджує експедиція Інституту археології НАН України (Магомедов, Диденко 2013; Магомедов, Діденко, Милашевський 2016).
3. Я вдячний співробітнику Інституту археології НАН України Д.К. Черноволу за інформацію та фотографію.
4. Підвіска з с. Пекарі: інвентарний № Б 40-247. Висловлюю вдячність співробітнику музею і моєму колезі С.В. Діденку за інформацію та фотографію.

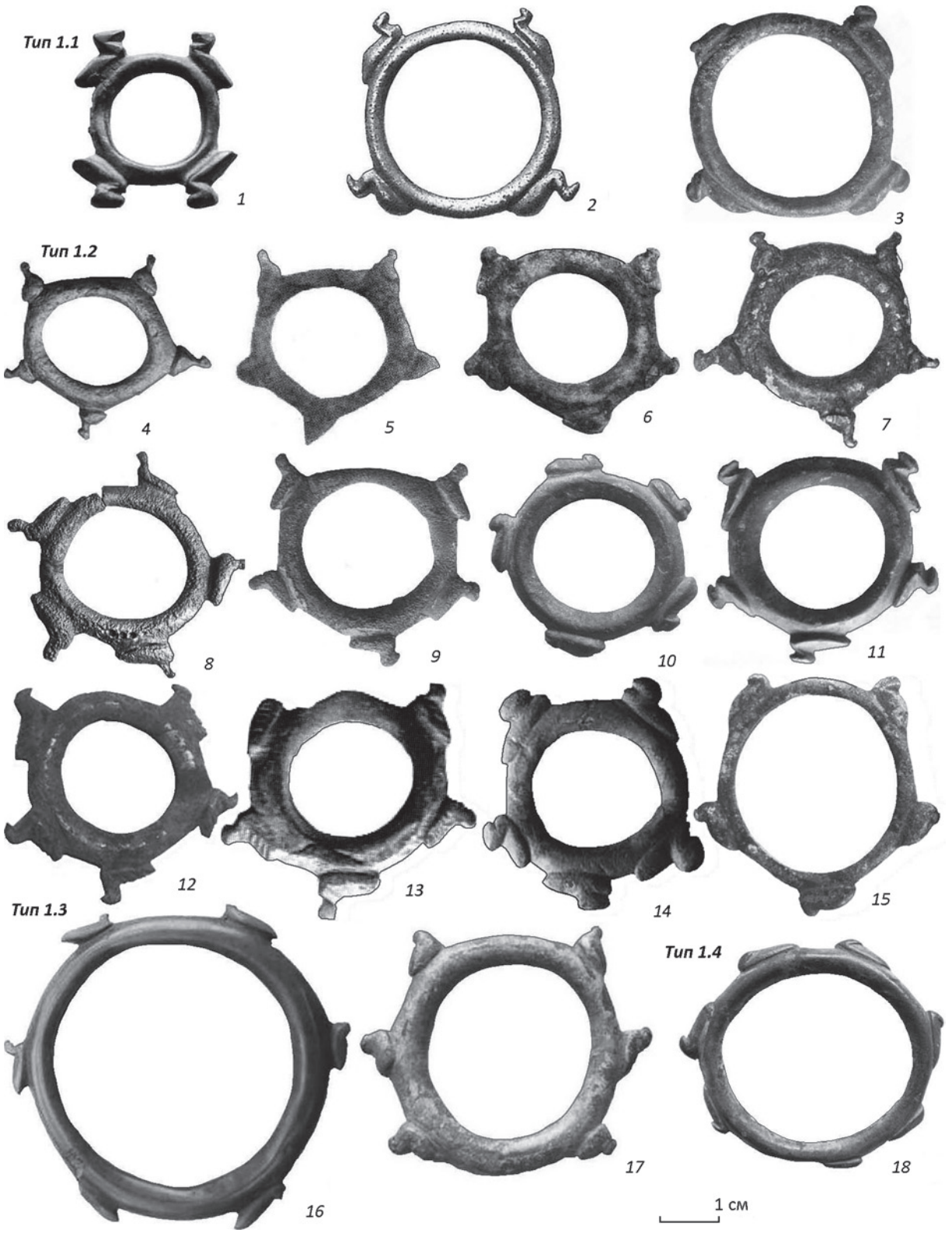

Рис. 1. Підвіски групи 1: *1—3* — тип 1.1; *4—15* — тип 1.2; *16, 17* — тип 1.3; *18* — тип 1.4 (*1, 2, 8, 11, 17* — Черкаська обл. (*2* — с. Легедзине; *8* — с. Пекарі); *3* — Житомирська обл.; *4, 15, 18* — Хмельницька обл.; *5, 6, 9, 16* — Київська обл.; *7, 10, 12* — Вінницька обл.; *13* — Запорізька обл.; *14* — Полтавська обл.)

культури (рис. 2, *5, 6*; Кухаренко 1959, с. 36—37, 48—49; № 94, 96). Знахідку з Пекарів пізніше згадує Г.М. Казакевич, але він вважає час її створення «значно пізнішим» (також здогадно; Казакевич 2015, с. 185).

Решта відомих мені підвісок цього виду є протизаконною здобиччю так званих «пошуковців», які за допомогою електронної техніки вибирають металеві артефакти з культурного шару археологічних пам'яток. Частина таких знахідок на короткий час з'являється у вигляді фотографій на сайтах інтернет-аукціонів, а потім зникає в приватних колекціях. 24 підвіски «з качками» із знахідок «пошуковців» у 2008—2012 рр. опублікував І.А. Бажан [5] (2012, с. 36—39). Відомості про кілька десятків підвісок такого ж походження я зібрав в Інтернеті з 2014 до початку 2017 р. і ця інформація продовжує надходити [6]. Такі відомості являють собою фотозображення, не завжди чіткі і не завжди з масштабом. Зазвичай у якості «місцезнаходження» вказана якась адміністративна область України, хоча це перевірити неможливо. Речі з менш певною прив'язкою типу «Україна» або «Західна Україна» при обробці матеріалу я не брав на облік.

Таким чином зібраний масив даних, придатний для первинного аналізу і найбільш загальних висновків. Перш за все постає питання про культурне визначення підвісок «з качками». Я повністю поділяю думку І.А. Бажана (2012, с. 36) про їх належність до черняхівської культури. Це підтверджується його опитуваннями «пошуковців», фотографіями супутніх матеріалів, а також згаданими знахідками на черняхівських могильнику і поселенні у с. Легедзине. Крім того, ареал місцезнаходжень підвісок співпадає з основною територією поширення черняхівської культури в Україні від Рівненської до Харківської обл. (рис. 3).

На жаль, у нас поки що немає відомостей про наявність таких амулетів на сусідніх черняхівських територіях в Молдові й Румунії. За межами України єдина знахідка підвіски «з качками» нам відома в Польщі, на зруйнованій ділянці могильника вельбарської культури Бруліно-Коскі (Brulino-Koski) кінця III — IV ст. (рис. 4, *1*; Kempisty 1966—1967, s. 443, ryc. 66).

Розподіл підвісок «з качками» за типами і по областях України

Області України	Група 1				Група 2		Разом
	Типи						
	1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	
Черкаська	2	11	1	—	6	2	22
Київська	—	12	1	—	2	1	16
Вінницька	—	10	1	—	2	—	13
Хмельницька	—	4	—	1	4	1	10
Полтавська	—	4	—	—	1	1	6
Житомирська	1	3	1	—	—	1	6
Чернігівська	—	3	—	—	1	—	4
Рівненська	—	2	—	—	—	—	2
Кіровоградська	—	1	—	—	1	—	2
Харківська	—	3	—	—	—	—	3
Сумська	—	1	—	—	1	—	2
Тернопільська	—	—	—	—	1	—	1
Дніпропетровська	—	—	—	1	—	—	1
Запорізька	—	1	—	—	—	—	1
Одеська	—	1	—	—	—	—	1
Разом	3	56	4	2	19	6	90

Підвіски «з качками» досить різноманітні, що надає можливість для їх типологічного членування (таблиця; рис. 1; 2). Найпомітнішою відмінною ознакою для виділення груп є відсутність або наявність на кільці, крім фігур птахів, додаткових елементів.

Група 1. Амулети без додаткових елементів. Діаметр кілець від 23 до 41 мм, рідко до 53 мм. Типи в цій групі чітко діляться на підставі кількості (від 4 до 7) пташиних фігур, розміщених на кільці.

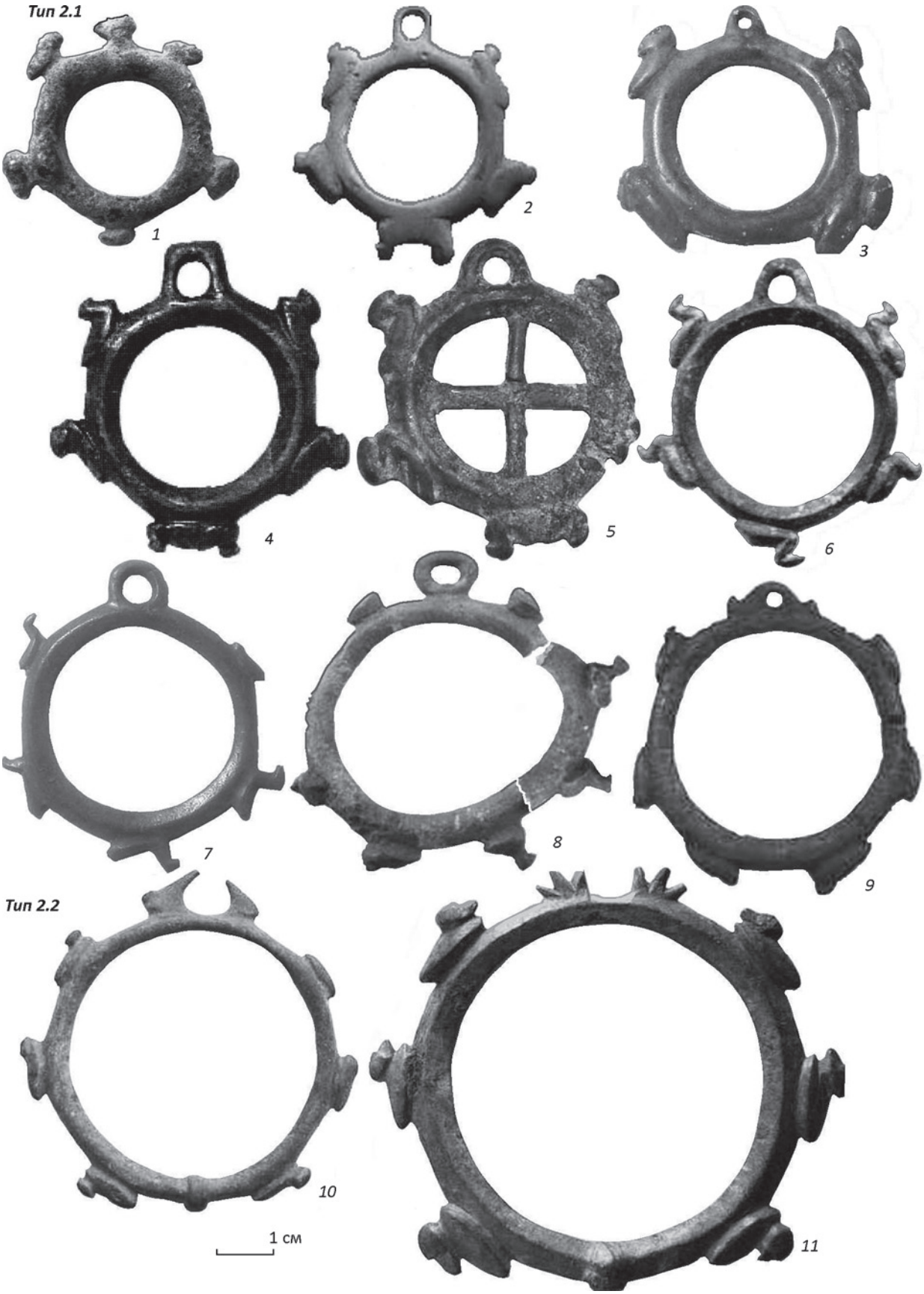
Тип 1.1. 4 фігури (рис. 1, *1—3*). Діаметр кілець 23—34 мм. Фігури птахів розгорнуті по-різному.

Тип 1.2. 5 фігур (рис. 1, *4—15*). Середній діаметр кілець 29—31 мм, рідко від 26 і до 34 мм. Зазвичай дві фігури «дивляться» в один бік, три — в протилежний. Іноді всі п'ять птахів розташовані однаково (рис. 1, *8, 10*). Тип включає переважну більшість підвісок.

Тип 1.3. 6 фігур (рис. 1, *16—17*). Діаметри кілець у трьох підвісок від 37 до 40 мм, в однієї — 53 мм (рис. 1, *16*). Розташування фігур пов-

5. У публікації наведено 26 номерів знахідок, але два з них дублюються, що добре видно на парах фотографій: рис. 4-21-2 та 4-21-22; 4-21-14 та 4-21-24.

6. Інтернет-ресурс: http://auction.violity.com/auction.

Тип 2.1
1
2
3
4
5
6
7
8
9
Тип 2.2
10
11
1 см

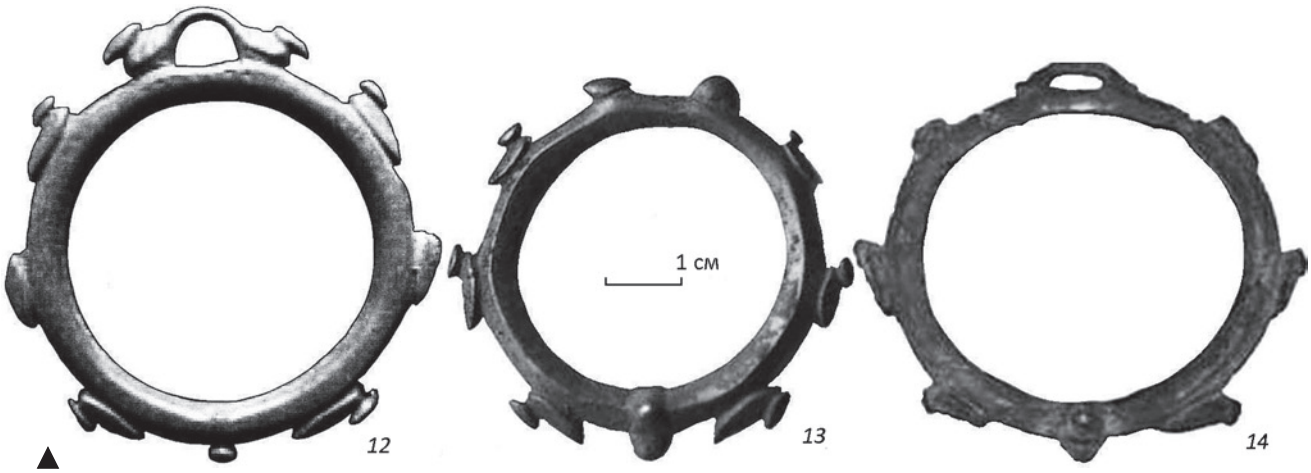

Рис. 2. Підвіски групи 2: *1—9* — тип 2.1; *10—14* — тип 2.2 (*1, 5* — Хмельницька обл.; *2, 6, 9, 11, 13* — Черкаська обл.; *3* — Кіровоградська обл.; *4, 14* — Київська обл.; *7, 10* — Полтавська обл.; *8* — Вінницька обл.; *12* — Житомирська обл.)

торюється: вони являють собою три симетричні пари.

Тип 1.4. 7 фігур (рис. 1, *18*). Діаметри кілець 41—46 мм. Фігури птахів звернені в один бік.

Місце підвісу (кріплення шнура) на амулетах групи 1 знаходиться на гладкій поверхні кільця там, де фігури птахів повернені головами назустріч одна до одної. Саме так (по обидві боки від вушка) розташовані фігури на амулетах групи 2.

Група 2. Амулети з додатковими елементами. В першу чергу це вушко для підвішування у верхній частині кільця або (зрідка) один—два виступи для закріплення шнурка, які можуть бути і залишками зламаного вушка. Такі амулети в середньому більші, ніж речі групи 1, і мають діаметр кілець від 31 до 69 мм. Майже кожна підвіска вирізняється власним набором ознак в різних поєднаннях. Крім різної кількості пташиних фігур на кільці (від 4 до 8), це різне оформлення вушка, нижня фігура може являти собою здвоєну пару птахів (рис. 2, *2, 4, 5*), нижня частина кільця може мати додатковий виступ, в одному випадку у внутрішній простір кільця поміщений хрест (рис. 2, *5*). При цьому, зазвичай, великі підвіски оформлені складніше за дрібні. На нашу думку, серед названих ознак найбільш важливе типологічне значення має додатковий виступ в нижній частині кільця. Він обраний для поділу групи 2 на типи.

Тип 2.1. Підвіски без додаткового виступу в нижній частині кільця (рис. 2, *1—10*). Діаметри кілець від 31 до 46 мм. Кількість фігур птахів від 4 до 8. Вушка, крім двох випадків, мають вигляд простої петлі.

Тип 2.2. Підвіски з додатковим виступом в нижній частині кільця (рис. 2, *11—15*). Діаметри кілець у більшості від 45 до 69 мм, але одна деформована підвіска з чотирма фігурами птахів має діаметр 33 мм. Решту прикрашають по 6 фігур. Вушка складної форми.

Згадувані вище два фрагменти з шару могильника Легедзине належать підвісці типу 2.2 (рис. 4: 2). Частини з фігурами птахів відсутні, але інші ознаки відповідають цьому типу: виступ в нижній частині кільця, реконструйований діаметр кільця — 50—55 мм, а також його ромбічний профіль (як на підвісках — рис. 2, *11, 13*). Однак фрагментарність знахідки не дозволяє вводити її в статистичні розрахунки.

Підвіски «з качками» розподілені на черняхівської території нерівномірно (таблиця; рис. 3). Специфіка збору матеріалу може викликати сумніви в об'єктивності наших розрахунків. Можливо, в деяких областях «пошуковці» діють менш активно або мають особливі канали збуту своєї здобичі. Однак інформація про інші категорії «випадкових» знахідок не підтверджує таке припущення і дозволяє визнати наші розрахунки достатньо об'єктивними.

Найбільшу концентрацію знахідок зафіксовано у Середньому Подніпров'ї та Поділлі (Черкаська, Київська, Вінницька, Хмельницька обл.),

Рис. 3. Розподіл підвісок по областях України. *Умовні позначення*: *a* — державні кордони і межі *областей*: I — АР Крим; II — Вінницька; III — Волинська; IV — Дніпропетровська; V — Донецька; VI — Житомирська; VII — Закарпатська; VIII — Запорізька; IX — Івано-Франківська; X — Київська; XI — Кіровоградська; XII — Луганська; XIII — Львівська; XIV — Миколаївська; XV — Одеська; XVI — Полтавська; XVII — Рівненська; XVIII — Сумська; XIX — Тернопільська; XX — Харківська; XXI — Херсонська; XXII — Хмельницька; XXIII — Черкаська; XXIV — Чернівецька; XXV — Чернігівська; *b* — межі *археологічних культур*: **ВК** — вельбарська; **ПК** — пшеворська; **ККК** — карпатських курганів; **КК** — київська; *c* — кількість знахідок в області

що приблизно співпадає із зоною найбільшої концентрації черняхівських пам'яток. Присутні вони і в «черняхівських» областях східної частини України. Ряд західних і південних областей на нашій таблиці не представлений або представлений слабо. Припускаємо, що це пов'язано з культурно-етнічними особливостями регіонів у пізньоримський час (рис. 3). Західні області повністю або в значній мірі входили в ареали інших культур — вельбарської, пшеворської і культури карпатських курганів. Частини Львівської та Івано-Франківської обл. були зайняті населенням пам'яток типу Черепин, які помітно відрізняються від «класичних» черняхівських старожитностей. У південних областях значну частину черняхівського населення становили нащадки сарматів і пізніх скіфів (пам'ятки причорноморського типу). Обидва регіони відповідають територіям розташування особливих культурно-етнічних груп черняхівських пам'яток — Верхньодністровській та Причорноморській групам (Магомедов 2001, с. 151; 2015, с. 52).

Про датування підвісок «з качками» можна сказати поки що не багато. Знахідки зі Східної України дозволяють стверджувати, що ними користувалися на хронологічному ступені С3 («Косанівська» фаза, 330—380 рр.; Гороховский 1988, с. 44), оскільки саме на початку цього відрізку часу відбувається черняхівське освоєння цього регіону (Магомедов 2001, с. 143; Terpilovskij, Magomedov 2010, S. 341). Таким чином, час їх побутування не можна обмежити лише ранні-

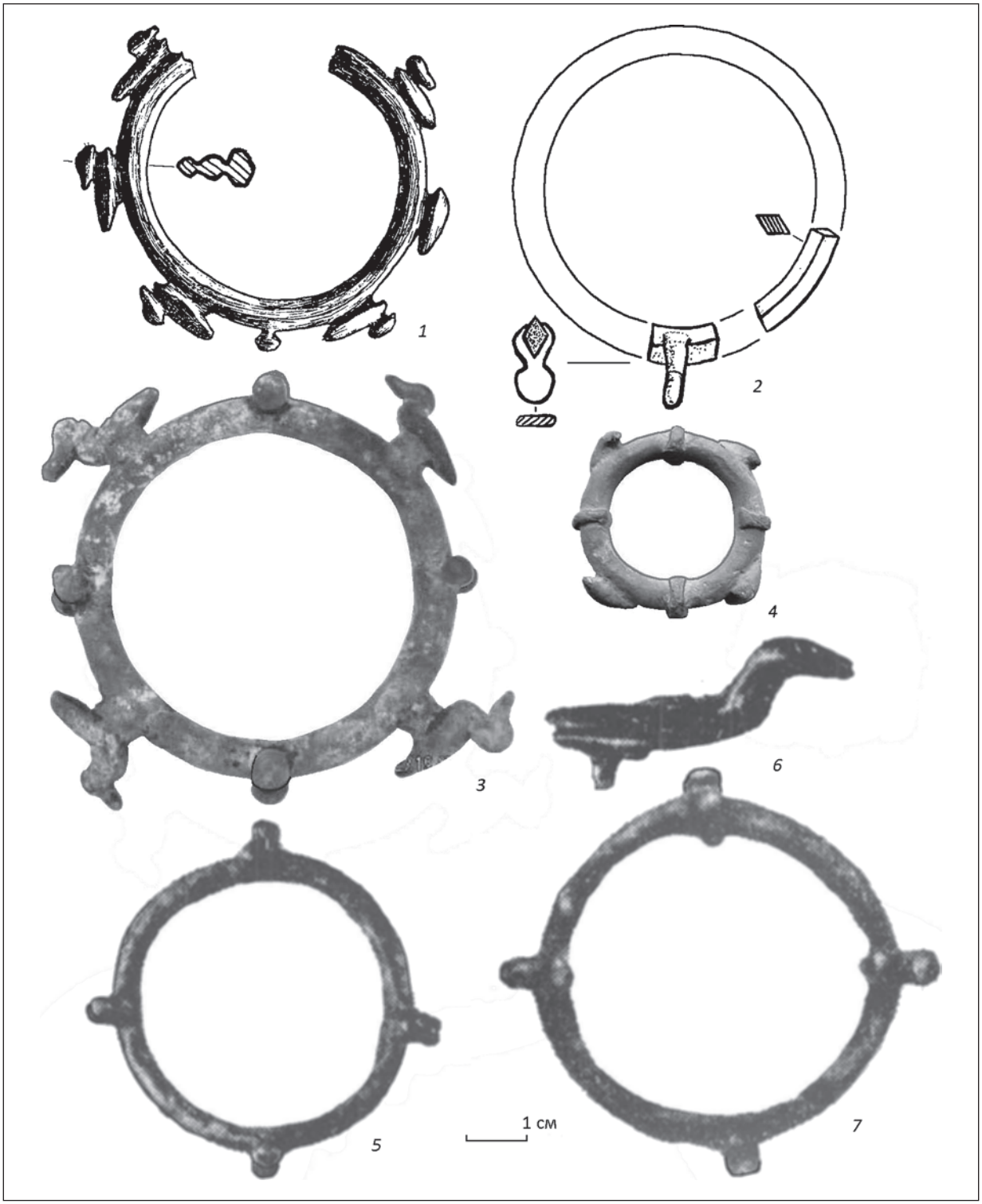

Рис. 4. Пошкоджена підвіска з Бруліно-Коскі, Польща (*1*); часткова реконструкція підвіски з могильника Легедзине (*2*); підвіски «подільско-львівського» типу (*3* — Поділля; *4* — Львівська обл., без масштабу); підвіски із скарбу біля с. Бережанка (*5—7*)

ми фазами черняхівської культури (C1b або C2). Припускаємо, що підвіски були піддані спільній європейській тенденції для деяких видів убору (наприклад фібул) пізньоримського і гунського періодів — появи з часом крупніших і більш складно оформлених екземплярів.

Важливим є питання про походження підвісок «з качками». Вже згадувалося, що за межами черняхівської культури відома одна така знахідка на вельбарському могильнику Бруліно-Коскі. Її автор А. Кемпісти посилається на низку аналогій, з яких доволі близькими є лише предмети гальштатського часу з Північної Італії (Schmiedehelm 1938, taf. XII, *f, g*). Але вони хронологічно і географічно надто віддалені від культур «готського кола». Такі знахідки не характерні і для здобичі приватних «пошуковців» із західних областей України, які входили до ареалу вельбарської культури. Тому навряд чи на її пам'ятках вдасться знайти прототипи амулетів «з качками». Не вдалося їх виявити і серед старожитностей пшеворської культури. Цілком вірогідно, що підвіска з Бруліно-Коскі була черняхівським імпортом.

У пошуках прототипів таких підвісок для нас здається важливою думка визнаного фахівця з латенского періоду Східної Європи Ю.В. Кухаренка: «Точні аналогії … підвісок з фігурами птахів серед кельтсько-латенських старожитностей мені невідомі. Однак за загальним характером орнаментації і композиції підвіски ці, безумовно, слід вважати латенськими, якщо не за походженням, то за стилем» (Кухаренко 1959, с. 37).

Ми також не знайшли їм близьких відповідників у доступних публікаціях кельтської металопластики. Однак на сайтах «пошуковців» нас зацікавили зображення двох кільцеподібних підвісок «з Поділля» і з Львівської обл., які за композицією і стилем помітно відрізняються від розглянутих вище речей (рис. 4, *3, 4*). Розміри першої підвіски (діаметр кільця 65 мм) відповідають розмірам великих амулетів групи 2, друга (без масштабу) за пропорціями кільця близька до амулетів типу 1.2. Кожна підвіска має по чотири фігури, відокремлені виступами, причому на першій підвісці парні шишкоподібні виступи виконані у латенських традиціях. На нашу думку, стиль цих речей значно ближче до латенського, ніж у черняхівських знахідок. Вважаємо, що вони можуть мати більш раннє датування, ніж черняхівські підвіски.

В якійсь мірі підвіски «подільсько-львівського» типу можна порівняти з речами зі скарбу, знайденого в тому ж регіоні, в Західному Поділлі, біля с. Бережанка Хмельницької обл. (Винокур 1969). Автор публікації знайшов для бронзових кілець і уламків золотих шийних гривень багато кельтських і менше сарматських аналогій і визначив дату скарбу як II—III ст. Пізніше М.Б. Щукін не дуже впевнено продатував його II ст. (Щукин 1979, с. 74, рис. 4, *XIV*). Деякі речі зі скарбу можна розглядати як головні елементи підвісок, що нас цікавлять. Це два бронзових кільця з чотирма групами шишкоподібних виступів, а також бронзова підвіска у вигляді качки (рис. 4, *5—7*). Якщо магічні функції цих двох видів амулетів були близькі, не виключено, що їх могли об'єднати в один, «більш сильний» амулет. Місцеве населення, яке зберегло латенські традиції до часу становлення черняхівської культури, могло належати до племені бастарнів. Відомі античним географам і історикам з II ст. до н. е., у II ст. н. е. вони названі Клавдієм Птолемеєм одним з «великих народів» Європейської Сарматії, а під час Готських воєн (до вимушеного переселення в Імперію у 280 р.) бастарни брали участь у походах на Балкани і в Малу Азію (Щукин 2005, с. 58—60, 69). Ідея амулета — кільця з фігурами птахів була сприйнята новим черняхівським (германським) населенням і набула деякого поширення.

Зображенням птахів у черняхівському суспільстві і без того надавали особливого, магічного або сакрального, значення. Крім кільцеподібних амулетів-підвісок, вони зрідка трапляються на побутових предметах. Відбитки штампа у вигляді водоплавного птаха є на фрагменті гончарної посудини з Фалешть у Молдові, прокреслений малюнок птаха — на гребені з Петроаселе в Румунії (Сымонович 1983, с. 133, рис. 1, *1*; 2, *1*; Diaconu et al. 1977, fig. 20, *1*). 14 знахідок фібул VII групи О. Альмгрена у вигляді птахів (в тому числі схожих на качок) з «черняхівських» західних і центральних областей України опубліковані серед «випадкових» знахідок (Бажан 2012, с. 64—67). Відсутність таких фібул у Східній Україні говорить, що вони датуються не пізніше ступені C2 (тобто не пізніше першої чверті IV ст.). Фібули у вигляді птахів трапляються також на вельбарських

пам'ятках Волині, а знахідки на суміжній території Польщі А. Коковскі вважає характерними для Масломенчської групи цієї ж культури (Kokowski 1995, s. 37; 2007, ryc. 50).

Велика кількість підвісок «з качками» серед «випадкових» знахідок і майже повна їх відсутність в матеріалах регулярних розкопок повинна мати свої причини. Оскільки переважна більшість знахідок інших видів черняхівських амулетів походить з поховань, можна припустити, що відсутність серед них цікавих для нас підвісок пов'язана з культовими заборонами. Подібні заборони відомі в культурах «готського кола». Саме так дослідники трактують відсутність залізної зброї у вельбарських і черняхівських похованнях. Знахідки підвісок на могильниках Бруліно-Коскі і Легедзине (рис. 4, *1, 2*) можна пояснити тим фактом, що обидві вони були пошкоджені (ймовірно, навмисне) і перебували поза похованнями, у культурному шарі. Ми можемо запропонувати і іншу відповідь на питання, чому підвіски «з качками» не знаходять у могилах. Чимало з них мають сліди тривалого користування, фігури птахів бувають сильно згладжені. Якщо ці амулети було прийнято не залишати померлим власникам, а передавати у спадок продовжувачам роду, то ними користувалося не одне покоління «черняхівців».

Висновки. Кільцеподібні підвіски «з качками» є маловідомим, практично новим видом археологічних артефактів. Їх первинне вивчення дало певні конкретні результати, але частина висновків має здогадний характер.

Встановлено належність підвісок до черняхівської культури. Запропонована типологія, ймовірно, відображає хронологічний розвиток виду у напрямку ускладнення композиції і збільшення розмірів предмету.

Картографування показало, що підвіски були поширені на основний черняхівській території, крім регіонів розташування Верхньодністровської і Причорноморської культурно-етнічних груп. Також вони не були характерні для сусідніх територій вельбарської, пшеворської культур і культури карпатських курганів. Крім того, на основі картографування встановлено час використання підвісок — у рамках існування черняхівської культури, принаймні, на її пізньому етапі.

Питання походження підвісок залишається поки що без однозначної відповіді. Їх близькі прототипи не виявлені у культурах, синхронних черняхівській, і у більш ранніх. Деякі знахідки у західних областях України дозволяють шукати ідею таких амулетів у місцевому середовищі.

Сподіваюся, що наша стаття приверне увагу колег до цих не зовсім звичайних знахідок і наблизить вирішення пов'язаних з ними проблем.

ЛІТЕРАТУРА

Бажан И.А. Ойум. Ч. 1. — М., 2012 (КСАН. — Вып. 4).

Винокур І.С. Бережанський скарб // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 14—21.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К.: ІА НАН Украины, 2008.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. В 4 т. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Казакевич Г.М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. — Київ, Вінниця: КНУ ім. Т. Шевченка, 2015.

Кухаренко Ю.В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА. — 1959. — № 1. — С. 31—51.

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin: Wyd. UMCS, 2001.

Магомедов Б.В., Диденко С.В. Исследования могильника черняховской культуры у с. Легедзино в 2008—2011 гг. // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 235—243.

Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К.: ИА НАН Украины, 2015.

Магомедов Б.В. Черняховские золотые кольцевидные подвески с ушком // Черняхівська культура. — Київ; Меджибіж, 2016. — С. 164—169 (Oium. — № 5).

Магомедов Б.В., Диденко С.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2008—2009 гг. // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Толочко Д.В., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г. — К., 2009. — С. 56—92.

Магомедов Б.В., Діденко С.В., Милашевський О.С. Могильник черняхівської культури Легедзине: дослідження 2015 року // АДУ 2015 р. — К., 2016. — С. 203—204.

Сымонович Э.А. Сюжетные изображения на черняховской керамике // СА. — 1983. — № 4. — С. 132—141.

Щукин М.Б. К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 66—89.

Щукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб, 2005.

Diaconu Gh., Tzoni M., Constantinescu M., Drambocianu V. L'ensemble archeologique de Pietroasele // Dacia. — 1977. — **21**. — P. 199—220.

Kempisty A. Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka // Wiadomości archeologiczne. — 1966—1967. — T. XXXII, z 3—4. — S. 409—450.

Kokowski A. Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995.

Kokowski A. Goci od Skandzy do Campi Gothorum. — Warszawa, 2007.

Schmiedehelm M. Ein Ringehänger mit Vogelfiguren aus Masuren // Elbinger Jahrbuch. — 1938. — H. 15: Festschrift für Bruno Ehrlich zum 70 Geburstag. — S. 57—60.

Terpilovskij R., Magomedov B. Bevölkerung der östlichen Ukraine in der Römerzeit. Über die Kontakten der Černjachov- und Kiever Kultur // Eurasia Antiqua. — 2010. — **16**. — S. 301—323.

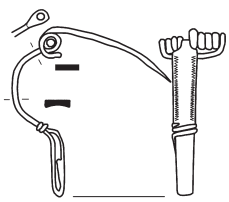
B. Magomedov

CHERNYAKHOV'S RING-SHAPED PENDANTS «WITH DUCKS»

This form of bronze amulets (fig. 1; 2) is little-known to specialists archaeologists. Most of the finds from the territory of Ukraine are illegal extraction of so-called «searchers». We have gathered information about them from an online auction. The conclusion concerning the cultural belonging of the finds is based on their association with chernyakhov's sites and with the area of this culture (fig. 3). The only pendant «with ducks» known to us outside Ukraine is in Poland, on the Wielbark culture's cemetery (fig. 4, *1*). The typological analysis allows us to divide the pendants into groups and types (table; fig. 1; 2). The pendants were common things on the main chernyakhov's territory, except the regions of the location of Upper Dniester's and Black Sea's cultural-ethnic groups (fig. 3). Also, they were not typical for the neighboring cultures. The question of the origin of pendants remains without a clear answer. Some finds from the western oblasts of Ukraine allow us to seek the idea of these amulets in the local environment. Two pendants of «Podolia-Lvov» type are made in a style that is much closer to the La Tene than the chernyakhov's finds (fig. 4, *3, 4*). Their main elements are present in some things of the La Tene style from the treasure of 2nd c. AD found near Berezhanka (Western Podolia; fig. 4, *5—7*). The local population, who preserved the La Тιпе's tradition till the time of formation of the Chernyakhov culture, could belong to the tribe Bastarnians (1st c. BC — 3rd c. AD).

О.В. Петраускас,
О.А. Коваль,
Т.Р. Милян,
М.О. Авраменко

ГОРНИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З КОМАРОВА (археологічні матеріали, особливості побудови та експлуатації)

Стаття присвячена публікації археологічних матеріалів чотирьох гончарних горнів досліджених на поселенні черняхівської культури біля с. Комарів. Подається докладний опис споруд та знахідок. Визначено період побутування горнів, особливості їх побудови та експлуатації.

***Ключові слова**: черняхівська культура, Комарів, гончарні горни, ремесло, пізньоримський час.*

Поселення III—IV ст. н. е. із залишками виробництва скла біля села Комарів, Кельменецького району Чернівецької обл. було відкрито О.П. Чернишом у 1950 р. Розкопки на пам'ятці проводились у 1956—1957, 1962, 1965, 1969 рр. під керівництвом М.Ю. Смішка. У 1974 р. на пам'ятці працювала Ю.Л. Щапова. Нажаль, переважна більшість матеріалів розкопок не введена до наукового обігу, лише результати досліджень перших двох років були опубліковані М.Ю. Смішком (Смішко 1959, с. 21; 1964). В подальшому вийшло декілька робіт, де подані загальні відомості про пам'ятку та її характер (Щапова 1978; Румянцева 2010), хіміко-технологічні (Безбородов 1964; Щапова 1964) або морфологічні (Цигилик 2006; Румянцева 2014) аналізи окремих зразків скла.

Виробнича факторія біля с. Комарів на Подністров'ї, насамперед, асоціюється із виробництвом та обробкою скла. Проте, дослідження Ю.Л. Щапової у 1974 р. дозволили говорити про те, що крім скляного виробництва тут займалися ще й виготовленням гончарного посуду черняхівського типу. Проведені нами дослідження 2012—2015 рр. засвідчили, що виробничий спектр пам'ятки можна розширити і за рахунок обробки чорного та кольорового металів та інших промислів (Петраускас 2014).

Предметом дослідження нашої статті є залишки теплотехнічних споруд, які для пам'яток черняхівської культури традиційно пов'язують із гончарним виробництвом [1]. На даний час маємо кілька комплексів, пов'язаних із випалом гончарного посуду місцевого черняхівського зразка. Мова йде про чотири горни, досліджені у 1974, 2012 (об'єкт 2), 2013 (об'єкт 9) та 2014 рр. (об'єкт 17) [2]. На сьогодні ці комплекси з різних причин повністю не введені в науковий обіг, тому докладний опис цих споруд та зроблених там знахідок подається окремим додатком до цієї статті (додаток 1).

1. Матеріали ремісничої факторії Комарів дозволяють ставити питання про більш широке використання споруд, які в археології пізньоримського часу традиційно пов'язують із випалом кераміки. Ми не виключаємо використання цих споруд в інших технологічних процесах — обробці скла, кольорових металів тощо.
2. М.Ю. Смішко (1956—1969 рр.) та Ю.Л. Щапова (1974 р.) вводили окрему нумерацію об'єктів для кожного року досліджень. Перелік об'єктів та їх коротку характеристику див.: Petrauskas 2014, p. 87—116. З 2012 р. нами розпочато наскрізну нумерацію об'єктів незалежно від року розкопок.

Крім того, аналіз залишків цих споруд дозволяє зробити деякі спостереження щодо особливостей їх побудови, конструкції та функціонування. Також можливо зробити певні спостереження щодо їх хронології, загальної планіграфії ремісничої частини поселення в Комарові та зв'язок виробничих об'єктів із певними етнокультурними компонентами черняхівської культури.

Щодо місця виробничої ділянки і, зокрема, гончарних комплексів у загальній планіграфії черняхівського поселення біля Комарова, то за результатами огляду поверхні пам'ятки, розкопок проведених М.Ю. Смішком, Ю.Л. Щаповою та нами, а також даними геофізичних досліджень можливо зробити наступні висновки [3]. В цілому, площа поселення розділена невеликим струмком, який за 5 км впадає в Дністер, на дві приблизно рівні половини — південну та північну. Матеріали з південної частини пам'ятки свідчать про переважно житловий її характер. Археологічні рештки виробництва (у всякому разі скляного) зосереджені на його північній половині (на правому березі струмка). На сьогодні можна говорити про такі види ремесел: склоробство, гончарство, ювелірну справу, вапнярство / чинбарство та ковальство. Чотири горни, досліджені розкопками, розташовані в різних місцях цієї частини поселення, відстань між крайніми з яких складає близько 300 м. Як свідчить карта геофізичних аномалій «плями» горнів займають майже всю площу поселення [4]. Вони розташовані вздовж лінії русла струмка але вище по схилу за 150—200 м. Між зоною гончарних горнів та струмком розташовані житлові та господарські об'єкти. Перевірити і підтвердити таку геофізичну модель планіграфії дали можливість результати археологічних розкопок 2013—2014 рр. Отже, на цей час можемо стверджувати, що теплотехнічні споруди в Комарові сконцентровані у периферійній частині поселення, яка розташована вище по схилу від житлової частини і максимально наближена до рівнини (в ландшафтознавстві межу між схилом і рівниною визначають терміном «бровка»). Всі досліджені горни повернуті устям до струмка — до низу схилу. Розміщення горнів вздовж бровки та їх орієнтація устям поперек схилу свідчать про те, що майстри максимально використовували особливості місцевості аби збільшити ефективність роботи цих пристроїв. В даному випадку це дозволяло збільшити повітряну тягу і досягти необхідних температур. Вважаємо, що саме це вплинуло на вибір місця розташування споруд. Фактор «брудного» та небезпечного виробництва очевидно не мав вирішального значення, оскільки житла та господарські споруди на цьому поселенні зафіксовані майже поруч із горнами.

За класифікацією О.А. Бобринського археологічних структур гончарних горнів всі чотири споруди відносяться до горнів 2 виду (горни з циліндричним стовпом) та 3 підкласу (зі «слабким проявом порушення стійкості руху газів по горизонтально-діагональній траєкторії» з довжиною топкового каналу 0,6—0,8 м; Бобринський 1991, с. 189, рис. 77, *195*). Горни такої конструкції найбільше поширені в черняхівській культурі, а їх концентрація фіксується саме в басейні Дністра. Окремі горни цього виду відомі на Середньому Дніпрі — Журавка Вільшанська, Малополовецьке-2 (Бобринский 1991, с. 197, рис. 79; Кравченко та ін. 2010, с. 127—150). За спостереженнями О.А. Бобринського така конструкція горнів була розповсюдження в римських провінціях Подунав'я та містах Причорномор'я.

За матеріалами середнього та нижнього Дунаю, Й. Хеннінгом розділив споруди для обпалу посуду I тис. н. е. на чотири варіанти. Варіант A представлений печами з розподільчим блоком між топковою та опалювальною камерами, що підтримується стовпом. Варіант B також двокамерної конструкції але перегородку підтримує опорна стінка. Варіант C відрізняє відсутність опори для перегородки. Печі варіанту D однокамерні і взагалі не мають розподільчого блоку (Henning 1977, S. 193 і далі, Abb. 5—8) [5]. Горни з Комарова належать до варіанту A. Такі печі відомі в грецьких містах Північного Причорномор'я — Істрії, Ольвії, Херсонесі, Німфеї — як в римський, так і

3. Геофізичні обстеження, проведені для північної половини поселення на площі понад 12 га дослідницькими групами під керівництвом К.М. Бондар (КНУ ім. Т. Шевченка) та У. Буркарта (Eastern Atlas GmbH & Co., Берлін) (Бондар, Петраускас, Діденко 2013; Бондар та ін. 2015).

4. За визначеннями колег К.М. Бондар та У. Буркарта таких горнів близько 20, три з яких перевірено археологічними зондажами.

5. Дослідник вказує і інші особливі варіанти, які мають унікальний характер і не отримали широкого поширення.

в попередній період. Їх існування підтверджують не тільки археологічні знахідки, але й тогочасні зображення. На думку Й. Хенніга така конструкція горнів привнесена грецькими колоністами в Причорномор'я і на рубежі II / III ст. поширюється в римських провінціях, але обмежується територією нижнього Дунаю і, зокрема, провінцією Дакія. В західному напрямку така конструкція відома тільки в Аквінкумі (Henning 1977, S. 194).

Матеріали Комарова дозволяють говорити про особливі форми спорудження та експлуатації горнів в черняхівській культурі. Досі, традиційними залишаються погляди, згідно з якими тіло горна будували з кількох окремих частин — полої частини (передгорнова яма та термічний блок) та перегородки, яка ділила термічний блок на топковий та опалювальний. Процес спорудження складався з викопування заглибленої частини топкової та обпалювальної камери і окремо робився т.зв. розподільчий блок, який розділяв обидві камери [6]. За нашими спостереженнями конструкція горнів, досліджених у 2012—2013 рр. (об'єкти 2 і 9), була *повністю вирізана у материковому ґрунті*. Послідовність будівництва можливо описати таким чином. Спочатку було викопано котлован передгорнової ями, а за 0,2—0,6 м від північної стінки — котлован майбутньої камери обпалу посуду. В дно камери встановлено дерев'яні кілки діаметром до 0,09 м, отвори від яких мали стати майбутніми продухами в розподільчій перегородці. Кілки скоріш за все «вкручували» в землю, оскільки їх вбивання могло дати тріщини в ґрунті. Висота кілків перевищувала висоту купола, про що свідчить нахил найближчих до стінок куполу отворів майбутніх продухів. Кілки залишалися в землі до кінця спорудження топкової камери. З боку передгорнової ями викопували топкову камеру та опорний стовп. Своєрідними «маячками» глибини та ширини камери для копача слугували дерев'яні кілки. По мірі розширення топкової камери кілки виймалися з землі.

Про такий спосіб побудови об'єкту свідчать такі факти. Розподільча перегородка комарівських горнів незвично товста. Зазвичай товщина її в черняхівських горнах не перевищує 0,1—0,2 м. Якби розподільчий блок зводили з глини на дерев'яній арматурі, то отвори-продухи мали б вертикальний нахил та специфічні валики-потовщення на краях, чого немає в комарівських горнах. Крім того, в розрізах тіла горнів відсутні прошарки з різних ґрунтів між розподільчим блоком, опорним стовпом, обпалювальною та топковою камерами (рис. 3; 20). Під час окремого спорудження тіла горна та перегородки простежуються межі між різними прошарками в місця їх стиків. Також, в горнах, для яких основні частини конструкції робилися окремо, зазвичай простежуються чіткі кути в місцях стиків розподільчого блоку з опорним стовпом та топковою камерою. За традиційною технологією в Комарові побудовано горн 2014 р. (об'єкт 17; рис. 27).

Особливості стану горну 2012 р. (об'єкт 2) його передгорнової ями та складу знахідок дозволяють висловити деякі спостереження щодо функціонування цього комплексу. Найімовірніше, його використовували нетривалий час і експлуатація споруди закінчилася досить раптово. Про це свідчить слабка ступінь пропеченості його основних елементів. Також, у споруді відсутні явні сліди ремонту, які з'являлись під час багаторазового (довготривалого) використання. Горн припинив свою роботу після кінцевого етапу циклу випалу гончарного посуду, а саме — задимлювання посуду, внаслідок чого вона отримувала характерне забарвлення сірого кольору різної насиченості. Про це свідчить темно-сірий або чорний колір переважної більшості внутрішньої поверхні горну. Сполучення вуглецю зафарбували тільки зовнішні тонкі прошарки, за якими слідують шари насичені сполученнями оксиду заліза (відтінки червоного). Наявність кам'яного закладу устя топкової камери можна також розглядати як свідчення того, що закриття об'єму опалювальної камери для насичення сполученнями вуглецю не встигли розібрати. Схожа картина зафіксована у Завадівці (Бобринский 1991, с. 138—139). Звернемо увагу на те, що закладка устя горна кам'яними плитками, надає певної зручності при багаторазовому використанні. За її наявності не треба повністю замазувати об'ємний отвір устя глиною, достатньо промазати щілини між каменями та материковими стінками устя.

Важливим є датування та синхронізація теплотехнічних споруд виявлених під час розкопок

6. Експериментальне відновлення такої технології відбувалося саме за таким зразком (Готун, Петраускас А., Петраускас О. 2004; Петраускас, Коваль 2017).

в Комарові. Матеріали досліджень Ю.Л. Щапової *горна у 1974 р.*, на жаль, не були введені до наукового обігу і це ускладнює визначення його датування. Проте, деякі попередні висновки все ж можна зробити. В об'єкті і на розкопі переважає кухонний посуд, в тому числі і миски. Лискованого посуду за спостереженнями дослідниці дуже мало. В такому разі датування цієї ділянки поселення і, можливо, горна більше тяжіє до IV ст. На думку Ю.Л. Щапової, на підставі знахідок амфор, фібул, уламків скла, які походять із 3 шару розкопу, споруду слід датувати другою половиною III ст. На нашу ж думку, фібули наведені дослідницею у звіті (Щапова 1974, рис. 11) не дозволяють датувати шар раніше ніж IV ст. Щиткову фібулу на цьому ж рисунку зі звіту (Щапова 1974, рис. 11, *2*) варто датувати першою половиною IV ст. (Петраускас, Синица 2010). Представлені на рисунках Звіту профільні частини амфор дозволяють розрізнити амфори типу Форлімпополі, Шелов F та боспорські амфори [7]. Проте, зв'язок їх з горном за даними Ю.Л. Щапової визначити неможливо. Звернемо увагу на т. зв. гончарні плошки, які походять з цього горна і яких на цьому поселенні виявлено відносно багато. Зокрема, такі плошки знайдені в горні розкопаному в 2013 р., об'єкт 9 (рис. 1, *2, 6*; 23, *22*; додаток 1). Гончарний посуд з цього об'єкту досить однорідний і, на нашу думку, може бути датований другою половиною IV ст. Зазначимо, що ці споруди поєднує низка інших рис — невеликі за розмірами передгорнові ями та конструкції самих горнів. *Горн досліджений у 2012 р*. (об'єкт 2) за сукупністю знахідок можливо більш впевнено датувати. Із заповнення передгорнової ями походить фібула, пластинчастий корпус якої орнаментований трімоліром (рис. 5, *1*). Такі застібки відомі в південних районах черняхівської культури України та Румунії і датуються переважно IV ст. Уламки скла з об'єкту 2 належать до тонкостінних посудин (рис. 5, *2, 5—10*). На одному уламку збереглась частина накладного ребра. Такі посудини належать до першої групи скла в Комарові за Ю.Л. Щаповою, які, на її думку, побутують у III ст. Проте, окремі групи цього посуду могли існувати і на початку IV ст., такі як посудини на кільцевому піддоні, зокрема, з ребрами на бочках (Petrauskas, in print). Важливими для датування горна є фрагменти пізніх варіантів амфор типу Шелов D, що датуються другою половиною III — початком IV ст. З цього ж об'єкту походить ніжка амфори типу Шелов F варіанту 1 за Кропотовим, Науменко та Ільяшенком, що датується 320/330—350 рр. (Диденко 2014, с. 34—48). Окремі форми гончарної черняхівська кераміки також вказують на певні хронологічні періоди: глеки з конусоподібною горловиною (рис. 6, *8—11*); глибокі округлобокі вазі (рис. 8; 9); закриті миски глибоких пропорцій з ребром на середині висоти або нижче (рис. 12, *2, 4, 6*); кубки біконічних форм (рис. 7: 1—3); горщики з пласким дном (рис. 16, *13, 15*). Сукупне датування цих форм посуду тяжіє в цілому до другої половини III — початку IV ст. (Petrauskas 2011). Цьому не суперечить переважання столового гончарного та відносно великий відсоток ліпного посуду з об'єкта. Отже, датувати горн досліджений в 2012 р. можна в межах першої половини IV ст., ближче до початку століття. *Горн, розкопаний у 2013 р. (об'єкт 9)*, в більшості своїй можливо датувати завдяки знахідкам посуду античного та черняхівського зразків, оскільки знайдений тут гольник з трубчастої кістки датується майже всім часом існування культури. Найбільше поширення таких гольників припадає на ступені C_3 та D_1 (IV — початок V ст.; Гопкало 2008). Кераміка пізньоантичного виробництва з об'єкту (фрагменти амфор, ручки червонолакового глека та червонолакової амфороподібної посудини) датується III—IV ст. Проте, амфори типу Зеєст 72/73, хоча і датуються цим часом, але пік найбільшого їх поширення припадає до середини IV ст. Гончарні форми черняхівського посуду такі як: глек з вузькою горловиною без ручки (ступінь C_3, перша половина IV ст.), миски закритого типу середніх пропорцій (коефіцієнт 0,42—0,46, ступінь C_3, IV ст.); денця від горщиків — пласкі, на піддоні та рідко кільцеві (ступінь C_3 та D_1; Petrauskas 2011, S. 399—416). Окремо звернемо увагу на гончарні конічні миски, знайдені в цьому об'єкті. Це рідкісні знахідки в черняхівській культурі, їх прототипи є в раніших культурах — пізніх скіфів, даків (південний регіон). Ґенеза безсумнівно цього регіону, бо там ця традиція є і в ліпному, і в гончарному виконанні. Ранні екземпляри в черняхівській культурі мають найближчі аналогії в дакійських старожитностях — характерний бортик на мисках-кришках

7. Тут і далі всі типологічні та хронологічні визначення пізньоантичного посуду проведені С.В. Діденком. Користуючись нагодою висловлюємо йому свою подяку.

до урн. В черняхівській культурі такі екземпляри походять з комплексів III ст. — Боромля-2, житла 3 і 8 (Некрасова 2006, рис. 25, *29*; 34, *15*). Пізніші різновиди — Комарів та Жовнине / Біленкові Бурти (з гребенем Томас III, Петраускас, Цындровская 2002, рис. 1, *2*) свідчать про спрощення форми та втрату характерної закраїни у вигляді бортика під вінцем. Отже, із урахуванням сукупності датувань речей, знайдених в цьому горні, період його функціонування можна визначити в межах середини — другої половини IV ст. *Горн досліджений у 2014 р. (об'єкт 17)* можливо датувати за знахідками уламків скляних посудин, гончарного посуду черняхівського та пізньоантичного походження. Вироби зі скла представлені посудом 1 й 2 групи скла за Ю.Л. Щаповою. Перша група представлена нечисленними уламками стінок та одним фрагментом ручки від глека. Більш інформативними є уламки від посудин із шліфованим декором. Один з них, а саме верхня частина тонкостінного сферичного кубка з крупним овалом, міг належати посудинам типу Еггерс / 220—221. Дата цих посудин обмежується ступенем C_3 (Петраускас, Пастернак 2003). Один уламок, ймовірно, належав скляному кубку конічної форми. Особливість цього фрагменту полягає в порівняно товстій стінці та, відповідно, глибоко шліфованими горизонтальними смугами, виготовленими зі скла оливкового відтінку. В пізньоантичних центрах Подунав'я та Причорномор'я схожі форми датуються IV — першою половиною V ст. (Barkoczi 1988, taf. VII, *77*; IX, *103*; X, *106*; Засецкая 1993, табл. 51, № 254, с. 35; 2000, рис. 6, *2, 6*; 8). Наш екземпляр схожий на кубок із Шагвара, п. 262, дата якого визначається кінцем IV — початком V ст. (Barkoczi 1988, S. 85, taf. X, *110*). Об'єкт добре датується завдяки профільним фрагментам амфор. Переважна більшість матеріалу вказує на досить пізній час функціонування комплексу. За фрагментами горловин світлоглиняних амфор типу Шелов F (варіант 1 за В.В. Кропотовим), використання горну розпочалося у другій чверті IV ст. (Діденко 2014). Об'єкт продовжував функціонувати в середині — другій половині IV ст., що підтверджується знахідками стінок та ручки синопських амфор типу Зеєєт 100 / Делакеу середини IV — V ст. (Magomedov, Didenko 2012). Фінал використання об'єкту 17, ймовірно, припадає на останню чверть століття. З цим часом слід пов'язувати знайдені в заповненні уламки світлоглиняних гераклейських амфор типу Шелов Е, що з'явилися близько 70-х рр. IV ст. (Шелов 1978; Диденко 2014, с. 44, 45). Гончарний посуд з цього об'єкту також не суперечить датам амфор та скляних посудин. Це і переважання кухонного посуду зі значним відсотком горщиків, і наявність уламків піфосів та горщиків на кільцевому піддоні. На користь цієї дати говорить і мідна монета Констанція II, відчеканена в Нікомедії, 336—337 рр. н. е., знайдена в шарі поблизу об'єкта [8]. Отже, за цими даними теплотехнічну споруду слід датувати другою половиною IV ст. — початком V ст. [9]

Таким чином, враховуючи дати об'єктів, можна говорити про те, що найранішим з них є горн 2012 р. (об'єкт 2), пізнішими — горни 1974 р. і 2013 р. (об'єкт 9) і найпізнішим є горн 2014 р. (об'єкт 17). Отже, найбільш рання теплотехнічна споруда збудована вище по схилу аніж пізні горни. Крім того, горн 2012 р. (об'єкт 2) нині є одним з найраніших гончарних горнів черняхівської культури з обґрунтованою датою.

Етнокультурний аспект може виявитися корисним з огляду на проблему появи та подальшої соціальної організації ремесла в черняхівській культурі. О.А. Бобринський в частині своєї роботи, присвяченій генезису теплотехнічних споруд в черняхівській культурі, не виключав, що деякі конструктивні деталі цих споруд можна пов'язувати з певними етнокультурними центрами Західної Європи. Це стосується і горнів 2 виду. Проте, цей напрям, на думку дослідника, ще потребує подальшого вивчення. Традиційний археологічний маркер етнокультурних груп черняхівського населення, а саме, ліпна кераміка, представлена в двох комплексах — об'єкті 2 та 17. В першому горні її відсоток досить великий і вона має виразні ознаки. Тут виявлено посуд двох етнокультурних традицій — пізньоскіфо-сарматський (рис. 17, *1, 3*; 18, *3, 7, 8*) та ранньослов'янський (рис. 17, *2, 4*; 18, *2,*

8. Визначення монет з розкопок в Комарові виконане К.В. Мизгіним і, користуючись нагодою, висловлюємо колезі свою вдячність.

9. Наявність раніших знахідок — скло 1 групи, окремі гончарні форми (рис. 28, *2, 3, 5—7, 10, 12*; 29, *3*; 31, *2*; 33, *16*), можна пояснити або наявністю поруч об'єкта 19 ранішого періоду, або довготривалим використанням горна. На користь останнього може свідчити збільшення розміру печі в порівнянні з іншими на цьому поселенні оскільки кожен ремонт міг збільшувати обсяги термічних камер.

5, 6; 19, *1, 3—5, 7*) [10]. Останній виразно переважає. Уламки належать горщикам слабопрофільованих форм. Поверхня жовто-коричневого кольору, горбкувата, іноді загладжена, в домішках — шамот, часом жорства. Найближчі аналогії такий посуд має серед черняхівських пам'яток басейну Дністра «типу Черепин—Дем'янів» (Баран 2004). Горни досліджені у 1974 та 2013 рр. не містили виразних ліпних посудин. В об'єкті 17 серед нечисленних профільних фрагментів переважають уламки від посудин східногерманського походження (рис. 31, *7, 8, 10, 11*), і інші компоненти представлені в меншій мірі. Таким чином, можливо стверджувати, що найраніша теплотехнічна споруда в Комарові пов'язана з місцевим населенням.

Із наведеного вище, можна зробити такі висновки. Гончарні горни, досліджені в Комарові, належать до найпоширеніших типів споруд для випалу гончарної кераміки в черняхівській культурі, зона концентрації яких знаходиться на Дністрі. Для комарівських споруд характерні певні специфічні риси, які об'єднують їх між собою та відрізняють від інших горнів культури — невелика топкова камера, товста перегородка, викладка устя кам'яними плитками та ін. Горни досліджені у 2012—2013 рр., дозволяють стверджувати, що тіло споруд виготовлено повністю з материкового ґрунту [11]. Така технологія на території культури зафіксована вперше. Розташування чотирьох археологічно досліджених горнів та дані геофізичних обстежень свідчать про наявність окремих зон з різною функціональною спрямованістю — ремісничо-житлові, ремісничі зони різного профілю. Зокрема гончарні горни, яких за аномаліями нараховується не менше 20, винесені на зовнішній край поселення, вище по північному схилу струмка, аніж інші будівлі. Гончарні горни функціонували в Комарові від кінця III до початку V ст. Найбільш ранні горни пов'язані із місцевим східноєвропейським етнокультурним компонентом черняхівської культури. Проте, остаточно стверджувати про «монополізацію» ремісництва за етнокультурною ознакою поки неможливо. Тенденції виготовлення асортименту гончарного посуду в Комарові в часовому вимірі відповідають розвитку в загальній схемі культури — від переважання столового посуду в асортименті до поступового збільшення частки кухонного.

Дослідження 2012—15 рр. у Комарові дозволяють говорити про наявність тут широкого спектру ремісничого виробництва — скляного, гончарного, ковальського та ювелірного. Крім того, мали місце інші промисли — видобуток дьогтю (Войнаровський 2014, с. 19), вапнярство (Петраускас та ін. 2015). Такий широкий спектр відрізняє комарівську факторію від інших виробничих центрів пізньоримського часу центральної та південної Європи. Відомі на сьогодні центри, як правило, спеціалізувалися на виготовлені одного виду продукції: Іголомя — гончарний посуд (Dobrzańska 1990), Бирлад Валя Сяке, Велика Снітинка 2 — обробка рогу (Palade 2004; Магомедов 1992); Умань-Синиця — видобуток заліза (Паньков, Недопако 1999) та ін. Звернемо увагу на те, що добре документовані ремісничі центри дозволяють стверджувати що час їх заснування та розквіту припадає на другу половину III — початок IV ст. (Іголомя, Бирлад Валя Сяке, Велика Снітинка 2), так само як і Комарів. Тобто, можливо припускати, що на цей час ремісництво концентрувалося в потужних спеціалізованих осередках (монополії), які забезпечували продукцією окремі обширні регіони культури. В пізніші часи, соціальна структура ремісництва в черняхівської культури змінюється за рахунок поширення осередків ремесла в межах конкретних поселень.

Наостанок, у зв'язку з багатогалузевим ремісничим комплексом Комарова хочемо звернути увагу на інші можливі сфери використання горнів на цьому поселенні. Нагадаємо, що основне призначення побудови і використання таких теплотехнічні споруд полягало в створенні високотемпературного середовища. І ця споруда використовувалась періодично, на відміну від залізо- або мідноплавильних горнів, які після виплавки однієї порції речовини руйнувалися. Горни пізньоримського часу дозволяли досягати температури до 1200 °С. Це давало можливість плавити практично всі кольорові метали дав-

10. Один уламок верхньої частини з майже прямими вінцями близький до посудин східногерманського типу (рис. 18, 1), але характер обробки поверхні (горбкувата), колір (руда) та домішки до глини (шамот) не дозволяють відносити її до цього типу.

11. Ми не виключаємо й того, що і горн Ю.Л. Щапової був так само вирізаний з материку. Про це свідчить деякі ознаки — товста перегородка, вирізаний з материку опорний стовп, обидві камери та ін. Але, враховуючи обмеженість інформації поданої в звіті, не вважаємо це за остаточно доведений факт.

нини — мідь (температура плавлення 1083 °С), бронза (1190 °С), срібло (961 °С), золото (1063 °С); випалювати вироби з глини (1000—1100 °С). В тому числі було можливо плавити і скло на содовій основі (1100 °С) (Петраускас, Коваль 2017, с. 223). Ми жодним чином не заперечуємо основного призначення більшості горнів в черняхівській культурі. Проте, враховуючи специфіку Комарова, де беззаперечно відбувалася обробка скла, а можливо і його виплавка, не виключаємо, що подібні теплотехнічні споруди могли використовуватися саме для цих потреб.

Додаток 1

ОПИС ДОСЛІДЖЕНИХ В КОМАРОВІ ТЕПЛОТЕХНІЧНИХ СПОРУД

Горн з передгорновою ямою, розкопки 1974 р. [12] (рис. 1). Теплотехнічна споруда збереглася майже повністю. Горн мав двоярусну конструкцію з усічено-конічною опалювальною камерою. Споруда за довгою віссю (горн — передгорнова яма) орієнтована за лінією південь—північ, глибина котловану — 2,35 м (рис. 1, *8—10*). *Купол опалювальної камери* зберігся на висоту 0,3—0,4 м, діаметр його верхнього краю близько 1, дна — 1,13 м. Стінки камери зроблені у материковому ґрунті, який пропечений на 0,1 м. Верхня частині куполу зафіксована на глибині 1,27 м від рівня сучасної денної поверхні; після його руйнування та заповнення культурним шаром, вона була вислана глиняними плитами завтовшки 6 см і використовувалось як вогнище [13]. Нижче цього шару із заповнення опалювальної камери походять уламки глиняних та скляних посудин, черепиці та цегли. Дно камери зафіксовано на глибині 1,6 м від умовного нульового репера. *Перегородка між топковою та опалювальною камерами* збереглася повністю і мала один отвір-продух під північною стінкою. Діаметр перегородки 1,2, товщина 0,24 м (за кресленням не менше 0,3 м — *автори*). Перегородка зроблена з глини на дерев'яній конструкції, оскільки всередині знаходилися сліди від вигорілого пруття діаметром 0,03—0,035 м. Поверхня загладжена рукою. *Топкова камера* в плані мала округлу форму, устям орієнтована на північ з максимальним діаметром близько 1,19 м. Висота камери 0,5 м. Знахідок не виявлено. Устя камери довжиною 0,7 м було викопане в материковому ґрунті, в перетині овальне. Стінки топки «зміцнені» вертикально поставленими кам'яними плитками [14]. Висота устя 0,25 м (за кресленням 0,36 м — *автори*). О*порний стовп* висотою 0,55—0,60 м вирізаний з материкового ґрунту мав вигляд зрізаного конуса з діаметрами 0,45 м у верхній частині та 0,7 м у нижній. Стінки горну обмазані глиною у верхній частині товщиною 0,02, у нижній — 0,04 м і сильно пропалені. Материковий ґрунт та стовп обпалені до червоного кольору на 0,10—0,15 м. *Передгорнова яма* розташована з південного боку горну і безпосередньо примикала до устя топкової камери. Довжина котловану 2,8, дно — на глибині 0,9—1,0 м (від рівня материку — *автори*). У південній частині ями вирізана сходинка шириною 0,25—0,30 та висотою 0,25 м (за іншими джерелами кілька сходинок — *автори*) (Смишко, Щапова 1975, с. 355).

12. Основним джерелом для характеристики комплексу є звіт Ю.Л. Щапової (Щапова 1974). Скорочена інформація про його дослідження подана в спільній статті з М.Ю. Смішком (Смишко, Щапова 1975, с. 355). Майже повний опис горну з докладною критикою методів його розкопок наведено в монографії О.А. Бобринського (Бобринский 1991, с. 171 і далі). Зазначимо, що деякі метричні дані, наведені тут, різняться з тими, які навела дослідниця. У звіті Ю.Л. Щапової об'єкт позначений як «гончарна майстерня». Виходячи з опису та креслень горн був розкопаний частково «на три четверти» (Щапова 1974, с. 10). Також є певні незрозумілості в описі самої споруди, на що в свій час звернув увагу О.А. Бобринський (Бобринский 1991, с. 9—10, 171). Крім того, не виключено, що три стратиграфічні шари, зафіксовані дослідницею на розкопі IX є рештками відвалів старих розкопів III та V М.Ю. Смішка 1965 р., оскільки розкоп 1974 р. замикав площу між ними. Перший шар є орним шаром, як це визначила і сама дослідниця, другий шар — чорний та рихлий товщиною 0,25—0,30 м, за її словами, містив керамік, уламки плінфи та скла. Найімовірніше, це залишки будівель і культурного шару з розкопів 1965 р., тим більше, приблизно в цих квадратах М.Ю. Смішко дослідив кілька об'єктів та зафіксував концентрацію подібних знахідок (Смішко 1965, с. 3—6 і далі). Третій шар товщиною близько 0,4 м, який Ю.Л. Щапова визначила як найбільш інтенсивно насичений знахідками, на нашу думку, і є культурним шаром поселення *in situ* (Щапова 1974, с. 8—10). В такому випадку глибини передгорнових ям та горнів всіх відкритих в Комарові горнів практично співпадають. Проте, опис комплексу (глибини, розміри і т. п.) наводимо відповідно до звіту Ю.Л. Щапової.

13. У звіті Ю.Л. Щапова пише, що верхня частина куполу була укріплена уламками цегли і використовувалася як вогнище. Для чого на гл. 0,25 від верхнього краю купола зроблено глиняний черінь («плита») товщиною 6 см. На черені вогнища в шарі золи знайдено 8 річкових мушель, уламки кераміки та скла. Також із заповнення вогнища походить і черепиця (Щапова 1974, с. 7). На с. 11 пише, що черінь вогнища складений з глиняних плит. Опис вогнища не зовсім зрозумілий і його конструкція не співпадає з кресленням профілю стінки розкопу, наведений на рис. 2 того самого звіту. В даному випадку ми схильні довіряти більше кресленню.

14. За кресленням кам'яні плити поставлені на вході до устя (рис. 1, *9—10*). Таку конструкцію мають і інші горни з Комарова.

Заповнення передгорнової ями у вигляді темно-коричневої землі містило шматки вапняку, пісковику, обмазки, кераміки та скла.

На жаль, детального опису знахідок з комплексу у звіті не наведено. Згідно з інвентарним описом з самого горну походять: вісім мушель, скляне пряслице, чотири уламки скла. Про деякі форми гончарного посуду можна судити за рисунками кераміки в таблицях (рис. 1, *1—7*). За наявними даними горн може бути датований другою половиною IV ст.

Горн з передгорновою ямою, розкопки 2012 р., об'єкт 2 (рис. 2—19). Об'єкт досліджено на місці геофізичної аномалії. Після зачистки на глибині 0,25—0,30 м зафіксовано верх куполу горна у вигляді масиву обпаленої глини округлої форми, діаметром близько 1,0—1,2 м. З півдня простежувалися контури передгорнової ями, видовжено-округлої форми, розмірами 3,0 × 3,4 м. З північного боку на відстані приблизно 1,0—1,2 м від горну простежено чотири стовпові ями від накриття споруди. Весь комплекс орієнтований за лінією південь—північ. Заповнення комплексу досліджувалося пошарово із двома стратиграфічними бровками. Для з'ясування конструкції горну зроблено розріз його південно-східної чверті [15]. Теплотехнічна споруда збереглася майже повністю. Лише верх обпалювальної камери частково був пошкоджений оранкою. Горн мав двоярусну конструкцію зі зрізаною конічною опалювальною камерою. *Купол обпалювальної камери* зберігся на висоту 0,80—0,85, діаметр його верхнього краю 1,0—1,1, на рівні дна — 1,6 м. Стінки камери зроблені у материковому ґрунті, які в деяких місцях обмазані тонким шаром з того ж самого материкового суглинку. Стінки та шар обмазки камери слабо пропалені, лише в нижній частині ближче до топкової камери вони мали світло-коричневий або червоний колір. Купол найбільше обпалений у частині, яка відділяла його від передгорнової ями. На шарі обмазки зафіксовано відбитки пальців у вигляді хаотичних слідів згладжування глини. *Перегородка між топковою та обпалювальною камерами* збереглася повністю і мала 26 отворів-продухів, діаметром 0,06—0,09 м. Зауважимо, що повздовжній напрямок найближчих до стінок куполу отворів паралельний його стінкам. Мінімальна товщина перегородки — 0,25—0,30 м. Але вона збільшувалась в бік опорного стовпа та стінок горну і сягала 0,35—0,40 м. Поверхня продухів міцна, обпалена, темно-сірого, іноді коричнюватого кольору. *Топкова камера* мала округлу в плані форму, устям орієнтована на північ. Устя камери довжиною 0,4—0,5 м у вертикальному поперечному перетині мало округлу форму, дещо сплющену зверху. Висота устя з боку передгорнової ями 0,4, ширина — 0,6 м. На вході устя, зі східної та західної його сторін, вертикально вставлено дві кам'яні плитки, які зверху були перекриті ще двома плитками. Крім того, з боку ями устя було заставлене («запечатане») ще однією щільно припасованою плиткою з місцевого пісковику. Таким чином, «кам'яне устя» топкової камери мало розміри 0,25 × 0,40 м. Плитки підпрямокутної форми розмірами близько 0,30 × 0,35 × 0,08—0,12 м. Всі вони мали крихку структуру, тріщини та сліди кіптяви внаслідок дії вогню. *Топкова камера* в плані мала округлу форму з максимальним діаметром близько 1,3—1,4 м. У вертикальному поперечному перетині камера мала округлу сплюснуту форму, її розміри зменшувалися в бік стінок та опорного стовпа. На стінках камери простежувалися повздовжні вузькі заглиблення, зроблені під час її спорудження. Максимальна висота камери сягала 0,35, а ширина — 0,55 м. Стінки топкової камери пропалені. Максимальна довжина опалювальної камери з устям склала 1,85 м. Посередині топкової камери знаходився *опорний стовп*, вирізаний з материкової глини. Він мав біноклеподібну форму висотою 0,30—0,35 м. Його діаметр у найвужчий частині, приблизно на середині висоти, становив 0,3, у верхній частині — 0,5, у нижній — 0,5—0,6 м. Стовп добре обпалений, у його розрізі простежувалися два прошарки обпалу — зовнішній темно-сірого або чорного кольору та внутрішній — цегляного. *Накриття горну.* Як зазначалося вище, з північної сторони горну на відстані приблизно 1,0—1,2 м простежено чотири округлі в плані ями діаметром 0,15—0,20 та глибиною 0,08—0,20 м від рівня материка. Найімовірніше, що це — ями від дерев'яних стовпів, які підтримували сезонне накриття споруди аби вона не руйнувалася під впливом природних чинників. *Передгорнова яма* розташовувалась з півдня від горну і примикала до устя топкової камери. Котлован ями на рівні долівки мав розміри 2,8 × 3,2 м, заглиблений у материк на 1,4—1,5 м. Стінки ями трохи нахилені назовні, дно в перетині коритоподібне і по центру мало два невеликі округлі заглиблення. Під східною стінкою та біля устя горна простежено пропечені до коричневого кольору ділянки долівки. В південній частині ями зафіксовано дві сходинки, вирізані в материку, висотою 0,25 та 0,32 м.

Заповнення передгорнової ями однорідне, у вигляді темно-сірого ґумусованого суглинку, який ближче до дна та стінок набував більш світлого коричнево-сірого кольору. Знахідки у заповненні розміщувалися без певної концентрації, досить рівномірно і представлені численними уламками амфор, черняхівського гончарного та ліпного посуду, печиною, камінням, кістками тварин, вугликами та індивідуальними знахідками.

Знахідки.

1. Сережка з бронзового дроту, зігнутого в кільце. Діаметр кільця 2, перетину — 0,3 см (рис. 5, *4*).

2. Пряслице глиняне. Глина без домішок. Поверхня ретельно загладжена. Біконічної форми з плоскими торцями. Діаметр ребра 3,3, отвору — 0,7, висота пряслиця 2,3 см (рис. 5, *16*).

3. Намистина (?) глиняна. Глина без домішок. Поверхня загладжена, темно-коричневого кольору. Кулькоподібної форми. Діаметр ребра 2, отвору — 0,6, висота намистини 1,6 см (рис. 5, *15*).

4. Фрагмент скляного напівфабриката. Скло прозоре, слабкого зеленуватого відтінку. Розміри фрагмента 3,3 × 3,4, товщина — 0,9 см (рис. 5, *7*).

5. Фібула бронзова підв'язної конструкції. Корпус пластинчастий, в перетині прямокутний, з невеликим заглибленням із внутрішнього боку. З зовнішньої сторони

15. Зважаючи на гарний стан збереженості комплексу повний розріз горну не проводився з метою можливої музеєфікації об'єкту в майбутньому.

спинки нанесено вздовж країв дві зигзагоподібні лінії. Висота фібули 4, максимальний перетин спинки 0,2 × 0,6 см (рис. 5, *1*).

6. Бронзова пластина (окуття?). Тонка пластина зігнута в чотири оберти. Ширина пластини 0,8, товщина 0,1, діаметр трубочки 0,7—0,9 см (рис. 5, *3*).

7, 8. Фрагменти залізних стрижнів (рис. 5, *12, 14*).

9. Шило залізне. Залізний стрижень гострий з обох кінців. Одна половина чотирикутна в перетині, інша — кругла. Довжина шила 7,4, максимальний перетин 0,5 × 0,5 см (рис. 5, *13*).

10. Предмет залізний — уламок дроту. Довжина 1,8, діаметр перетину 0,2 см (рис. 5, *11*)

11. Кубок зі скла —фрагмент вінчика. Скло прозоре, бірюзового відтінку. Вінчик прямий, краплеподібний в перетині. Із зовнішнього боку збереглися паски від абразиву. Розміри фрагмента 2,2 × 1,4, товщина стінки 0,15, діаметр вінчика 8,2 см (рис. 5, *2*).

12. Посудина зі скла — фрагмент стінки (або дна) з накладним ребром. Скло прозоре, слабкого зеленуватого відтінку. Розміри фрагмента 3,1 × 2,3, товщина стінки 0,15, накладки — до 0,23 см (рис. 5, *6*).

13. Скляна посудина — уламок стінки. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 1,4 × 1,4, товщина стінки 0,06 см (рис. 5, *5*).

14. Посудина зі скла — фрагмент стінки, деформований. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагменту 1,4 × 2,9, товщина стінки 0,12 см (рис. 5, *10*).

15. Посудина зі скла — фрагмент стінки, оплавлений. Скло прозоре, слабкого зеленуватого відтінку. Розміри фрагмента 2,3 × 3, товщина стінки 0,2 см (рис. 5, *8*).

16. Посудина зі скла — фрагмент від товстостінної посудини. Скло напівпрозоре, слабкий бірюзовий відтінок. Розміри фрагмента 2,1 × 1,6, товщина стінки 0,26 і 0,3 см (рис. 5, *9*).

17. *Пізньоантичний посуд.* Із заповнення об'єкту походять численні фрагменти пізньоримських амфор, окремі уламки мисок та глеків. Важливими для датування є фрагменти пізніх варіантів амфор типу Шелов D, які датовані другою половиною III — початком IV ст. З цього ж об'єкту походить ніжка амфори типу Шелов F варіанту 1 за Кропотовим / Науменко / Ільяшенком, що датована 320/330—350 рр.

18. *Гончарна черняхівська кераміка.* Керамічний матеріал, отриманий у ході розкопок горна, представлений більш ніж 1000 фрагментів. Серед гончарної кераміки 67 % становлять столові посудини, з добре відмуленого тіста, 10% доводиться на частку кухонного посуду, із шорсткою поверхнею та домішками дрібного піску. Весь керамічний матеріал із заповнення горна й предгорнової ями, знайдений у сильно фрагментованому стані. Звертає увагу, що столова кераміка представлена крупнішими фрагментами, ніж кухонна (це в основному дрібні уламки стінок горщиків). З урахуванням цього, можна припустити, що партія посуду, що випалювалась у горні, складалася винятково зі столової кераміки, а уламки кухонної кераміки потрапили туди вже після припинення використання горна. На те, що цей посуд був однією партією (або належав одному майстрові) вказують й інші ознаки — схожий склад глини, схожі прийоми обробки виробу (підрізка дна, особливості оформлення вінець) та ін. *Столова кераміка* з об'єкта представлена практично всіма категоріями черняхівського «сервізу». Все тісто посуду світло-сіре, щільне, добре відмулене, без видимих домішок (зрідка зустрічаються середніх розмірів вапнякові домішки, округлої форми, білого кольору). Поверхня більшості посудин має кольори різних відтінків коричневого; посуд сірого та чорного кольорів трапляється набагато рідше. Основний масив становить лискована кераміка, посуд із загладженою поверхнею становить приблизно 20 %. Лискування суцільне, горизонтальне, у деяких випадках погано збережене. Характерною рисою для більшої частини столової кераміки є специфічна обробка дна посудини. Більшість денець оформлені в такий спосіб: по зовнішньому краю вони мають кільцевий виступ (піддон), по центру денця збереглася заглиблена площадка, на якій добре помітні сліди зрізу ниткою у вигляді ряду кільцевих ліній. У деяких випадках простежуються спроби загладити ці сліди (рис. 15, *6*). Кераміка зі столової групи відрізняється різним ступенем випалу: від слабко обпаленої — практично сирцевий посуд, до крайнього ступеню спікання.

Категоріально форми посуду розподіляються наступним чином.

Вази. 57 інформативних фрагментів, з них вісім профільних частин із заповнення горна та 49 — із заповнення передгорнової ями. Представлені в основному фрагментами верхніх частин посудин. Серед них можна розрізнити вінчики за формою: Т-подібні (шість фрагментів) і краплеподібні (43 фрагменти). Т-подібні вінця зустрічаються як «прості», у вигляді пласкої не декорованої площадки, іноді нахиленої всередину, так і «ускладнені» валиками по краях площадки. Краплеподібні вінця зустрічаються двох типів: округлі та зі сплощеною верхньою площадкою. Ребро, як правило, округле, розташоване у верхній частині висоти посудини, два фрагменти мають гостре, чітко виражене ребро. Денця, що за розмірами можна співвіднести з вазами, усі на кільцевому піддоні (рис. 7, *13—15, 17—20*; 8—11).

Миски відкритого типу представлені 39 профільними фрагментами, серед яких можна виділити чотири групи: сильно розкриті (діаметр вінчика перевищує діаметр ребра) сильно й слабко профільовані; слабко розкриті (діаметр вінчика незначно перевищує діаметр ребра, приблизно дорівнює йому) сильно й слабко профільовані (рис. 13, 14). Миски закритого типу представлені 26 фрагментами вінець і трьома фрагментами нижніх частин (рис. 12, *2—9*; 15).

Глечики представлені 13 фрагментами. Серед них ручки з різним профілем перетину, фрагменти краплеподібних вінець та два фрагменти шийки широкогорлих глечиків (рис. 6).

Кубки представлені кількома фрагментами, з яких реконструйовано сім форм: кубок напівсферичної форми, зі штампованим орнаментом (рис. 7, *7*); біконічні кубки з прямими або відігнутими вінцями, двома валиками у верхній частині посудини, низько опущеним, чітко вираженим гострим ребром (рис. 7, *1—3, 6, 8*).

Кухонна кераміка представлена профільними фрагментами від горщиків з краплеподібними злегка відігнутими він-

цями. До цього посуду належать і кілька плоских денець світло-сірих кольорів, тісто щільне, з домішкою піску й слідами від випадання домішок на поверхні (рис. 16, *1—3, 5—15*).

Одиничні форми. Товстостінна чорнолискована миска. По плечу проходить валик, ребро зрізане, чітко виражене, верхня частина тулуба вкрита горизонтально спрямованим лискуванням, нижня — вертикально спрямованим лискуванням. Тісто сіре, щільне, без видимих домішок (рис. 15, *3*). Товстостінна посудина великих розмірів. Поверхня загладжена, жовто-червоних кольорів, на внутрішній поверхні простежуються ряди пальцевих відбитків. Тісто без видимих домішок, з рідкими вкрапленнями конкрецій білих кольорів.

19. Ліпна кераміка.

Весь ліпний посуд за характером виконання та формою можливо розділити на кілька етнокультурних груп. Пізньоскіфсько-сарматський посуд представлений уламками верхніх частин від округлобоких горщиків з подовженими відхиленими назовні вінчиками (рис. 17, *1*; 18, *3, 7, 8*). З цим посудом можливо зв'язати і кілька денець від ліпних горщиків (рис. 19, *5, 6, 8*). Ранньослов'янський посуд представлений уламками від ліпних слабкопрофільованих горщиків (рис. 17, *2—4*; 18, *1, 4—6*; 19, *1—5, 7*) та мискою-плошкою (рис. 18, *2*).

Відсотковий склад кераміки. Гончарний античний посуд — біля 6 %. Гончарна черняхівська кераміка (%): столова — 67; кухонна — 10; тарна — 2. Ліпна кераміка становить 15 %.

Споруду можна датувати в межах першої половини IV ст., ближче до початку століття.

Горн з передгорновою ямою (розкопки 2013 р., об'єкт 9) (рис. 20—26).

Об'єкт досліджено на місці геофізичної аномалії. Після зачистки на глибині 0,35—0,40 м чітко позначився верхній контур обпалювальної камери у вигляді масиву обгорілої глини округлої форми діаметром близько 0,9—1,1 м. З півдня добре простежувалися контури передгорнової ями видовженої округлої форми розмірами 1,2 × 1,4 м. Південно-східну частину передгорнової ями пошкодила господарча яма більш пізнього часу (об'єкт 10). Для з'ясування конструкції горну зроблено розріз його південно-східної чверті. Теплотехнічна споруда збереглася майже повністю. Лише верхня частина обпалювальної камери була пошкоджена оранкою. Горн мав двоярусну конструкцію з усіченою конічною опалювальною камерою.

Обпалювальна камера. Діаметр камери по дну склав 0,96—1,20, верхньої частини на рівні що зберігся — 0,9—1,1 м. Дно опалювальної камери знаходилось на гл. 0,5 м від верхнього краю купола. Стінки камери зроблені у материковому ґрунті (глинистий суглинок світлого жовто-коричневого кольору, дуже щільний і міцний), які в деяких місцях обмазані тонким шаром з того ж самого материкового суглинку. Стінки та шар обмазки камери слабо пропалені, лише в нижній частині, ближче до топкової камери, вони мали світло-коричневий або червоний колір. Найбільший обпал купол камери отримав в частині, яка відділяла його від передгорнової ями. Під впливом високих температур стінки потріскались, особливо сильно пропечений шар обмазки, який в деяких місцях обсипався. На шарі обмазки фіксувалися відбитки пальців рук, у вигляді хаотичних слідів згладжування глини. Обпалювальна камера була заповнена чорним гумусованим ґрунтом, в якому знайдено фрагменти гончарної та ліпної черняхівської кераміки, уламки амфор, куски печини, каміння та шлаків. Перегородка між топковою та обпалювальною камерами збереглася частково. *Перегородка між топковою й обпалювальною камерами* або тепло-розподільчий блок у частині, яка збереглася мала 16 отворів-продухів. Діаметри отворів 0,06—0,09 м. Повздовжній напрямок отворів найближчих до стінок куполу має нахил паралельний його стінкам (рис. 20, *2*). Мінімальна товщина перегородки — 0,15 м. Її товщина збільшується в бік опорного стовпа та стінок горну і сягає 0,3 м. Поверхня продухів обпалена, міцна і має темно-сірий іноді коричнюватий колір. *Топкова камера* мала овальну в плані форму розмірами 1,20 × 1,60 м. Висота камери становила 0,32—0,50 м. В центрі топкової камери розташовувався опорний стовп, так званий «козел», вирізаний із материкового суглинку. Його діаметр у найвужчій, середній, частині становив близько 0,50, у найтовщій — 0,65 м. До топкової камери вів топковий канал вирізаний у материковому суглинку, який мав вигляд труби підовальної форми довжиною 0,80 і висотою 0,25—0,40 м. *Передгорнова яма* розташовувалась з півдня від горну і безпосередньо примикала до устя топкової камери. Споруда витягнута в плані з півдня на північ. Розміри ями за верхнім контуром 2,5 × 2,7 м. Глибина долівки від рівня материку 1,00—1,08 м. Стінки ями дещо нахилені всередину, дно в перетині коритоподібне. Заповнення передгорнової ями однорідне у вигляді темно-сірого гумусованого суглинку, який ближче до дна та стінок набував світлішого коричнево-сірого кольору. Знахідки у заповненні розміщувалися без певної концентрації, досить рівномірно і представлені численними уламками амфор, черняхівського гончарного посуду, печиною, камінням, кістками тварин, вугликами та індивідуальними знахідками.

Знахідки.

1. Гольник (?). Зроблений з трубчастої кістки тварини. Поверхня полірована із помітними слідами зрізування ножем. Довжина гольника 8,4, діаметр — 0,9 см (рис. 21, *1*).

2. Гончарна черняхівська кераміка представлена більш ніж 322 фрагментами. З загальної маси кераміки 22 % становлять столові посудини, з добре відмуленого тіста. Частка кухонного посуду із шорсткою поверхнею та домішками дрібного піску у керамічній масі складає 67 %.

Основний масив кераміки складають кухонні горщики різних розмірів форми (рис. 23, *1—17*; 24—26). Основною домішкою в глиняній масі майже всіх горщиків є пісок, зрідка трапляється також і жорства. Денця здебільшого плитчасті, або пласкі, посудин на кільцевому піддоні не виявлено. Вінця різноманітні за своєю конфігурацією. Деталей, що дозволяли б говорити про певну «стилістику» майстра, на посуді з об'єкту 9 не виявлено. Особливої уваги серед кераміки, що виготовлена з кухонного тіста, заслуговують миски лійчастого типу (рис. 23, *20, 22, 23*). Денце подібної миски було також виявлене в горні 1974 р.

Характерною особливістю тарного посуду з заповнення цього горну є домішка крупного піску або жорстви.

Оскільки кількість столового посуду в заповненні значно менша, а також відсутня повторюваність форм або технологічних прийомів, неможливо стверджувати, що він випалювався у цьому горні, а не потрапив туди іншим шляхом. Серед більш-менш виразних фрагментів можна виділити верхню частину глечика з високим нешироким горлом та округлим тулубом (рис. 22, *5*), а також крупний уламок невеликої мисочки закритого типу (рис. 22, *3*). Також траплялись інші дрібні фрагменти мисок відкритого та закритого типів. Інших категорій столового посуду в заповненні горну не виявлено.

3. Гончарний посуд пізньоантиного виробництва представлений фрагментами амфор (стінки, ручки, денця), зокрема типу Зеєст 72/73, та червонолакового глека (ручка, стінки).

Частка гончарної черняхівської кераміки з об'єкту (%): столова — 22; кухонна — 67; тарна — 4. Гончарний античний посуд складає біля 7 %.

З урахуванням датувань речей, знайдених в об'єкті, період функціонування можливо визначити в межах другої половини IV ст.

Горн з передгорновою ямою (розкопки 2014 р., об'єкт 17) (рис. 27—38).

Об'єкт досліджено на місці геофізичної аномалії. Після зачистки на глибині 0,25—0,3 м чітко позначився верхній контур обпалювальної камери у вигляді масиву обгорілої глини колоподібної форми діаметром близько 1,2 м. З південно-східного боку добре простежувалися контури передгорнової ями округлої форми розмірами 2,4 × 2,8 м. Для з'ясування конструкції горну зроблено розрізи його тіла. Теплотехнічна споруда збереглася добре. Лише верхня частина опалювальної камери горна майже повністю була пошкоджена оранкою. Горн мав двоярусну конструкцію з усіченою конічною обпалювальною камерою.

Обпалювальна камера. Її діаметр по дну склав 1,24, верхньої частини на рівні що зберігся — 1,1 м. Дно обпалювальної камери знаходилось на гл. 0,95 м від верхнього краю купола. Стінки камери зроблені у материковому ґрунті (глинистий суглинок світлого жовто-коричневого кольору, дуже щільний і міцний), які в деяких місцях обмазані тонким шаром з того ж самого материкового суглинку. Материкові стінки та шар обмазки камери сильно пропалені. Обпалювальна камера була заповнена чорним гумусованим ґрунтом, в якому знайдено фрагменти гончарної черняхівської кераміки, уламки амфор, шматки печини, каміння та шлаків. Декілька крупних каменів з вапняку лежали під стінками камери. Перегородка між топковою та обпалювальною камерами збереглася не повністю. *Перегородка між топковою та обпалювальною камерами* або теплорозподільний блок мав отвори-продухи, яких збереглося 18. Діаметри отворів 0,07—0,1 м. Товщина перегородки — 0,1—0,15 м. Збільшуючись в бік опорного стовпа та стінок горну, вона досягає 0,2 м.

Поверхня продухів обпалена, міцна і має темно-сірий, іноді коричнюватий колір. *Топкова камера* мала грушоподібну в плані форму, устям орієнтована на північний схід. Устя мало вигляд короткої «труби» довжиною 0,35—0,5 м. У вертикальному поперечному перетині воно мало майже прямокутну форму з округлими кутами. Максимальні розміри устя з боку передгорнової ями: висота 0,4, ширина 0,6 м. В бік топкової камери устя поступово розширюється. Стінки його тверді, добре пропалені зсередини і мали коричневий або червоний колір (0,01—0,02 м), за цим шаром простежувався сильно пропалений шар товщиною 0,05 м материкового суглинку цегляного кольору. З боку передгорнової ями устя було закладено плитками пісковику підпрямокутної форми розмірами близько 0,3 × 0,35 і товщиною 0,08—0,12 м. З східного та західного боків вертикально вставлено дві плитки, які зверху були перекриті ще однією плиткою. Таким чином «кам'яне устя» топкової камери мало розміри 0,25 × 0,6 м. З боку ями устя з каміння було заставлене («запечатане») ще однією щільно припасованою плиткою з місцевого пісковику. Всі плитки мають крихку структуру, тріщини, сліди кіптяви внаслідок дії вогню. Топкова камера мала максимальний діаметр близько 1,9 м. Максимальна довжина камери з устям склала 2,1 м. У вертикальному поперечному перетині камера мала прямокутну форму з округлим кутами. Максимальна висота камери сягала 0,45, а ширина 1,9 м. Стінки топкової камери пропалені і мають три шари. Внутрішній шар темно-сірого кольору (закопчений) товщиною 0,02 м (можливо шар обмазки), за ним йде шар материкового ґрунту цегляного кольору товщиною 0,06—0,1 м. Далі з боку материка простежується шар пропалу материкового ґрунту на глибину 0,1 м. В центрі топкової камери знаходився *опорний стовп*. Він мав майже циліндричну форму із незначним потоншенням на середині висоти, загальна його висота 0,5—0,55 м. Його діаметр у найвужчий частині приблизно на середині висоти становив 0,32, у верхній частині — 0,4, у нижній 0,45 м. Стовп добре обпалений і в його розрізі простежувалося два прошарки обпалу: зовнішній темно-сірого або чорного кольору та внутрішній — цегляного. В розрізі стовпа між ним та розподільчою перегородкою границя в кольорі ґрунтів добре простежувалася. *Передгорнова яма* розташовувалась з південного сходу від горну і безпосередньо примикала до устя топкової камери. Споруда близька до прямокутної форми із закругленими кутами дещо витягнута в плані з південного-заходу на північний-схід. Котлован ями на рівні зачистки мав розміри 2,16 × 2,7 та 1,4 × 1,8 м на рівні долівки. Стінки ями нахилені назовні, дно в перетині коритоподібне і по кутах мало чотири неглибоких округлих заглиблення. В південно-східній частині зафіксовано залишки входу до споруди у вигляді сходинки вирізаної в материку висотою близько 0,5 м. З північно-східного боку передгорнової ями впритул до неї знаходилась яма (об'єкт 18), призначення якої не зрозуміле.

Заповнення передгорнової ями однорідне у вигляді темно-сірого гумусованого суглинку, який ближче до дна та стінок набував більш світлого коричнево-сірого кольору. Знахідки у заповненні розміщувалися без певної концентрації, досить рівномірно і представлені чисельними уламками амфор, черняхівського гончарного та ліпного посуду, печиною, камінням, кістками тварин, вугликами та індивідуальними знахідками.

Знахідки.

1. Посудина зі скла — фрагмент тонкостінної посудини із вигином. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 2 × 2, товщина стінки 0,3 см (рис. 28, *5*).

2. Посудина зі скла — фрагмент тонкостінної посудини з вигином. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 1,4 × 1,6, товщина стінки 0,1 см.

3. Посудина зі скла — фрагмент тонкостінного виробу циліндричної форми (горловина?). Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 2 × 2,5, товщина стінки 0,2 см (рис. 28, *8*).

4. Посудина зі скла — фрагмент стінки. Скло прозоре, слабкого бірюзового відтінку. Розміри фрагмента 1,8 × 2,7, товщина стінки 0,15 см (рис. 28, *6*).

5. Посудина зі скла — фрагмент товстостінної посудини. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 1,2 × 3, товщина стінки 0,35 см (рис. 28, *9*).

6. Посудина скляна — уламок ручки. Скло прозоре, вкрите патиною. Ручка пласка в перетині, на зовнішньому боці три повздовжні рельєфні виступи. Загальні розміри уламка 2 × 3, товщина перетину 0,6 см (рис. 28, *12*).

7. Посудина зі скла — фрагмент стінки із шліфованим орнаментом. Скло прозоре, оливкового відтінку. Посудини мала циліндричну форму, на зовнішньому боці зроблені дві широкі горизонтальні шліфовані смуги. Розміри фрагмента 2 × 4,7, товщина стінки 0,4, ширина смуг — 0,8 см (рис. 28, *11*).

8. Посудина зі скла — фрагмент стінки. Скло прозоре, без кольору, пошкоджене корозією. Розміри фрагмента 1,5 × 2,5, товщина стінки 0,15 см (рис. 28, *7*).

9. Посудина зі скла — фрагмент стінки. Скло прозоре, без кольору, вкрите патиною. Розміри фрагмента 1,2 × 2, товщина 0,2 см (рис. 28, *2*).

10. Ковпачок скляний. Скло прозоре, без кольору. Уламок циліндричної форми. Загальні розміри знахідки 0,8 × 1,7, товщина стінки 0,5 см.

11. Виріб зі скла — конічної форми, невеликих розмірів. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 2 × 2,5, товщина стінки 0,3 см (рис. 28, *10*).

12. Посудина зі скла — фрагмент стінки із шліфованим орнаментом. Скло прозоре, без кольору, вкрите патиною. Уламок тонкостінної посудини сферичної форми, на зовнішньому боці збереглась частина шліфованого овалу. Розміри фрагмента 3 × 4, товщина стінки 0,2 см (рис. 28, *1*).

13. Посудина зі скла — фрагмент посудини з незначним вигином. Скло прозоре, без кольору. Розміри фрагмента 1,5 × 1,5, товщина стінки 0,1 см.

14. Посудина зі скла — фрагмент тонкостінної посудини з незначним вигином. Скло прозоре, слабкого бірюзового кольору. Розміри фрагмента 1,8 × 2,5, товщина стінки 0,1 см (рис. 28, *3*).

15. Нитка скляна. Скло прозоре, зеленого кольору. Уламок тонкої нитки. Довжина 2, діаметр перетину 0,2 см.

16. Оплавлене скло у вигляді витягнутої краплі. Скло непрозоре, матового кольору. Довжина 1, діаметр перетину 0,5 см.

17. Сирець (?) виплавки скла. Пориста, крихка маса із прошарками скла світло-зеленого кольору. Без форми. Загальні розміри знахідки 1,5 × 2,5 × 3,5 см (рис. 28, *14*).

18. Джгут скляний із нерівною товщиною. Скло прозоре, без кольору. Довжина уламка 3,2, діаметр 0,2—0,4 см (рис. 28, *4*).

19. Оплавлене скло, прозоре, без кольору. Без форми. Загальні розміри 0,5 × 0,7 × 1,5 см.

20. Крем'яний відщеп. Кремінь світло-сірого кольору. Загальні розміри 0,4 × 1,5 × 2 см.

21. Намистина з бурштину. Призматичної форми із фацетованими кутами, 14-гранна. Розміри намистини 0,4 × 0,6 × 0,8 см.

22. Плінфа глиняна. Глина щільна, без домішок, жовто-коричневого кольору. Плитка (кут), один бік плоский, протилежний загладжений нерівний, торцева площина рівна. Товщина плитки 4,5, загальні розміри уламка 5 × 10 см (рис. 28, *13*).

23. Плінфа глиняна . Глина щільна, з домішками шамоту, жовто-коричневого кольору. Плитка — один бік плоский, протилежний — загладжений нерівний. Товщина плитки 4,3, загальні розміри уламка 5,5 × 6,5 см (рис. 28, *15*).

24. Гончарний античний посуд. Із заповнення об'єкту походить 22 фрагменти (4 %) пізньоримських амфор, зокрема типів Шелов F та Е, Зеєт 100 / Делакеу та ін.

25. Гончарна черняхівська кераміка представлена більш ніж 500 фрагментами (рис. 29, 30, 31, *1—6*; 32—38).

Столова кераміка (39 %). Тісто столового посуду світло-сіре, щільне, добре вимулене, без видимих домішок (зустрічаються середніх розмірів домішки вапняку білого кольору округлої форми). Поверхня більшості посудин має різні відтінки сірого та чорного кольорів. Лискування суцільне, горизонтальне, у деяких випадках погано збережене. Серед столового посуду наявні всі основні категорії: вази, кубки, миски відкритого та закритого типів, глечики. На відміну від об'єкту 2 однотипна серія простежується лише серед глечиків — широкогорлі глечики з розширеним до низу округлим тулубом (рис. 29, *4*; 32, *1—6*). Великою кількістю фрагментів представлені також миски закритого типу, але певної серіації вони не утворюють. Миски відкритого типу утворюють дві групи: сильно відкриті миски з потовщеними вінцями (рис. 29, *2*; 33, *4*) та слабко відкриті миски з краплеподібними або прямими вінцями (рис. 29, *1*; 33, *8*). Кількісно миски відкритого типу представлені значно менше, аніж миски закритого типу.

Варто враховувати, що передгорнова яма частково прорізала більш ранній об'єкт 19, тому частина кераміки може відноситися до нього. Кухонна кераміка (40 %) представлена профільними фрагментами від горщиків. Звертає увагу великий відсоток тарного посуду, що значно перевищує показники інших об'єктів.

26. Ліпна кераміка із об'єкту становить близько 7 %. За характером виконання та формою виділяються посудини виконані в традиціях північно-західного та ранньослов'янського посуду (рис. 31, *7—11, 13*). Уламок вушка від ліпної посудини можливо пов'язувати з дакійськими традиціями ліпного посуду (рис. 31, *12*).

Гончарний античний посуд складає 4 %. Гончарна черняхівська кераміка (%): столова — 39; кухонна — 40; тарна — 10. Ліпна кераміка становить 7 %.

Датування об'єкту — кінець IV — початок V ст.

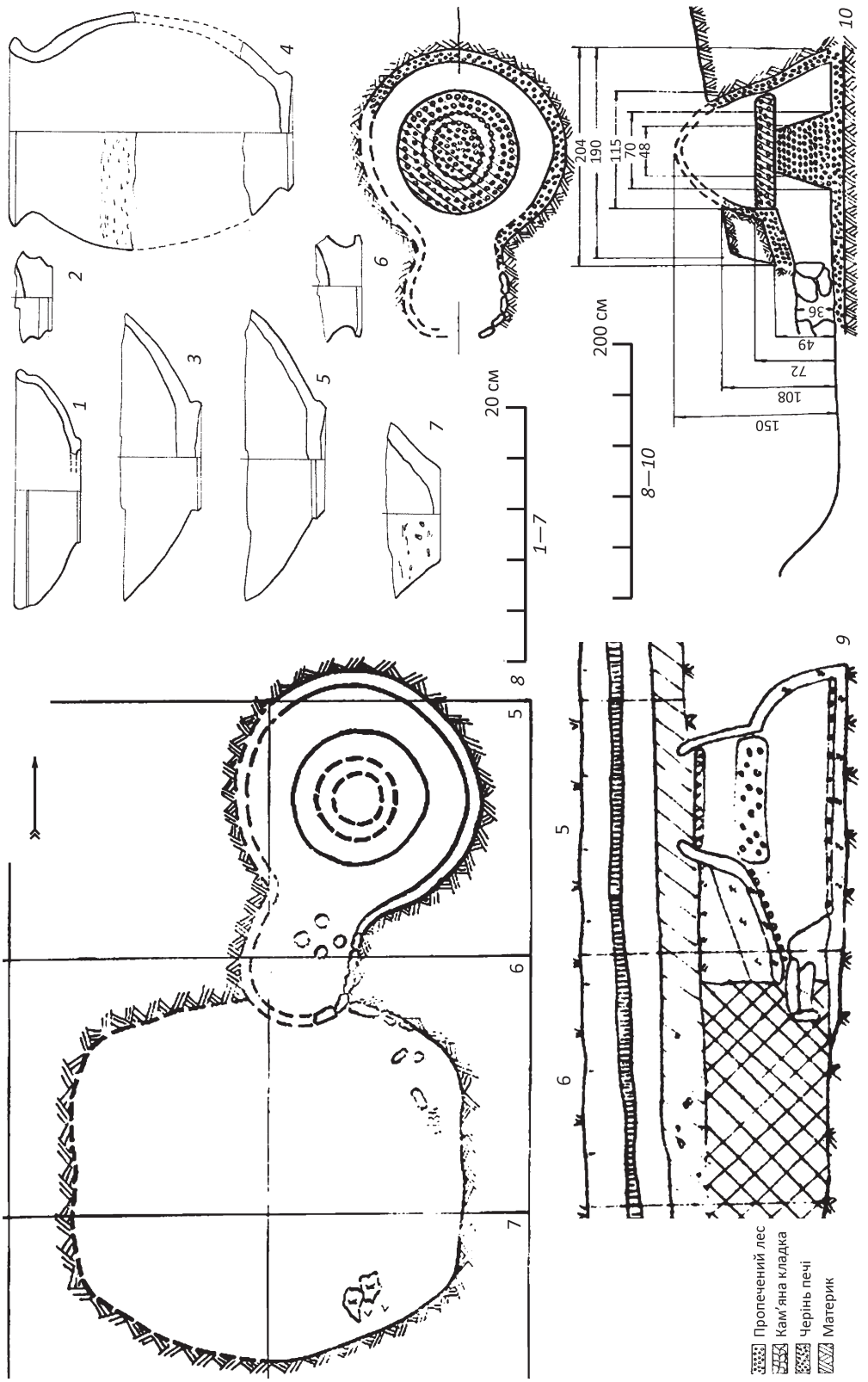

Рис. 1. Горн, досліджений у 1974 р.: *1–7* — знахідки гончарної посуди; *8* — план; *9, 10* — розрізи

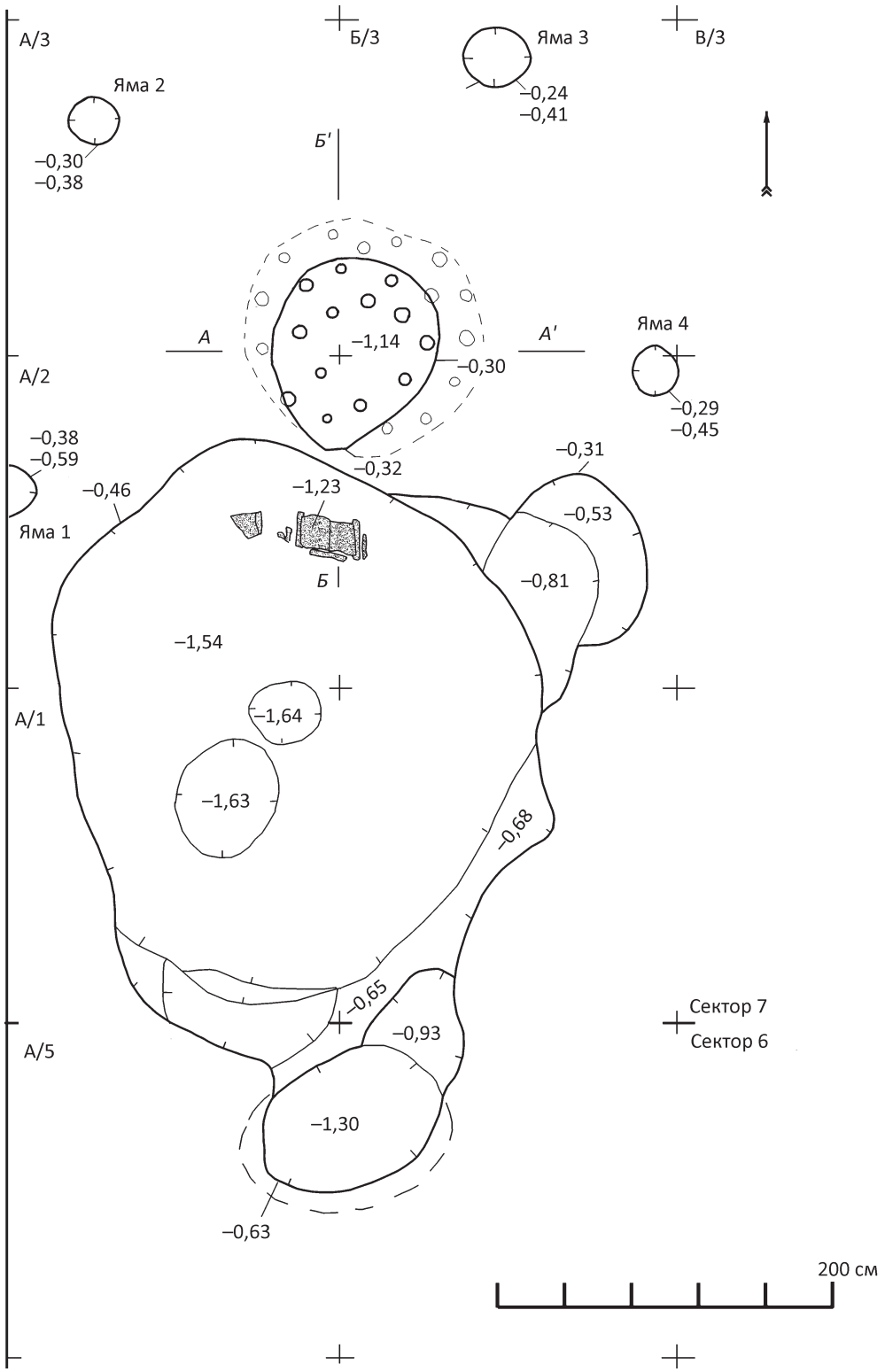

Рис. 2. План горна та передгорнової ями, об’єкт 2

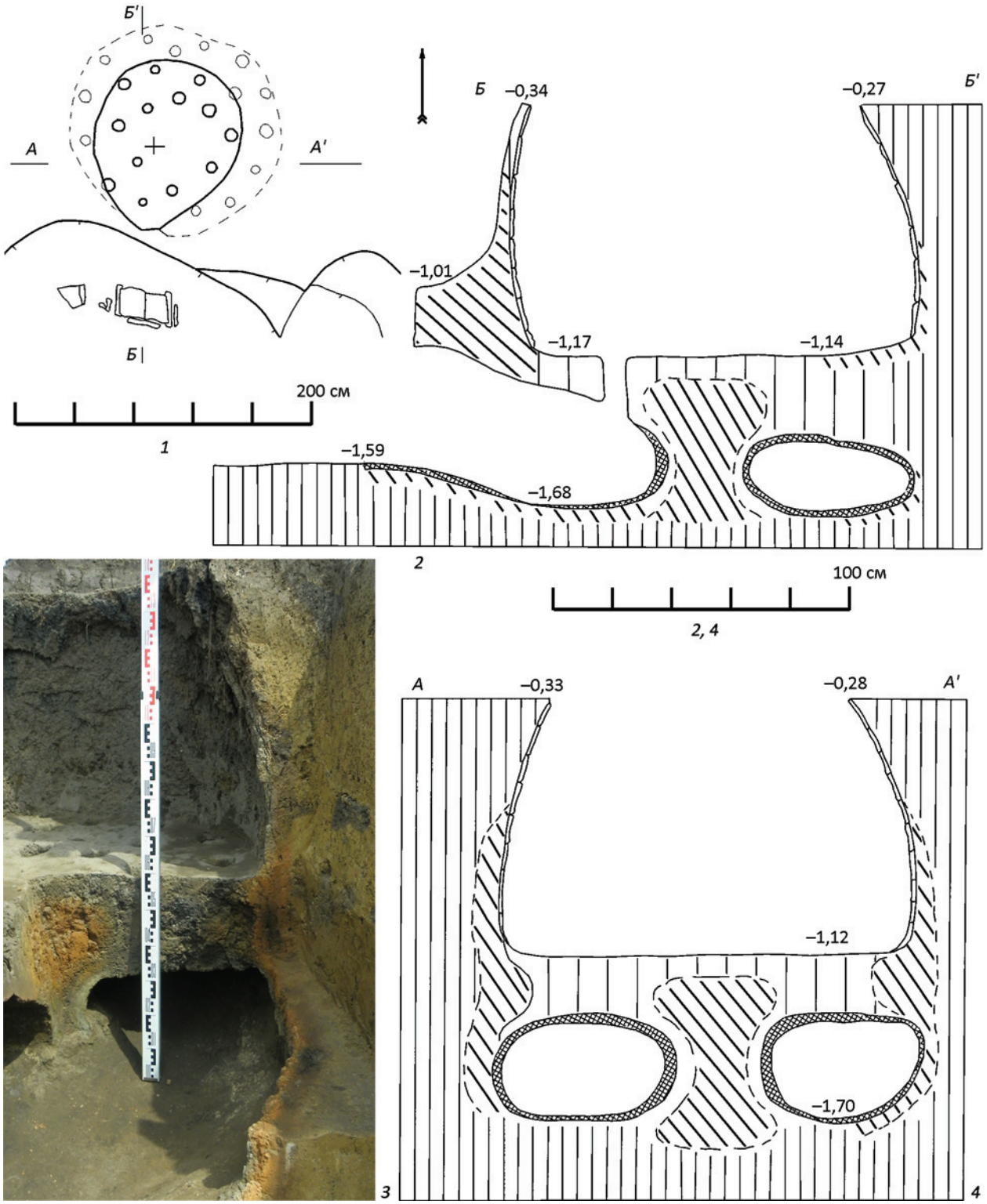

Рис. 3. Горн і передгорнова яма, об'єкт 2: *1* — план; *2—4* — розрізи

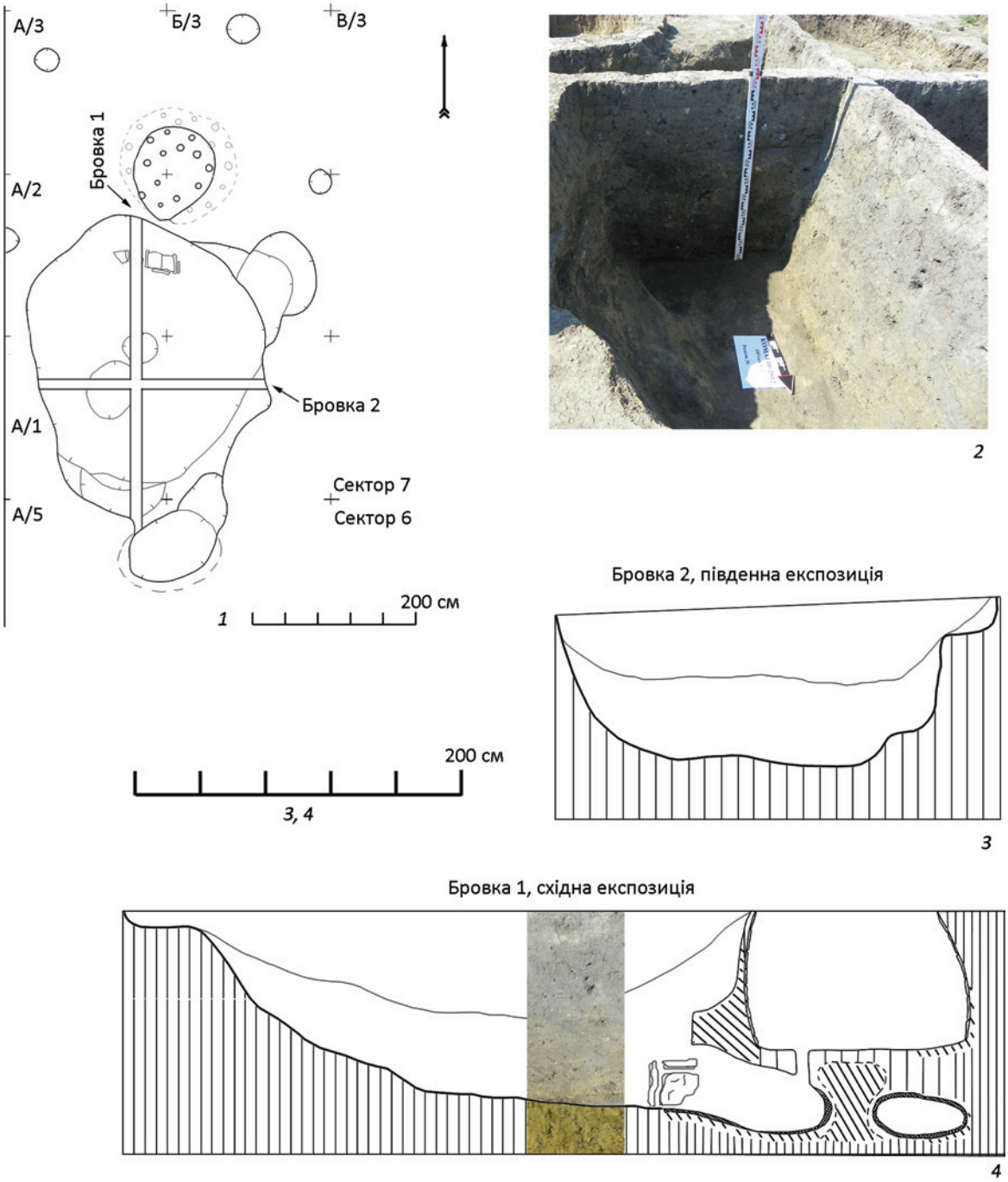

Рис. 4. Горн і передгорнова яма, об'єкт 2: *1* — план; *2—4* — розрізи

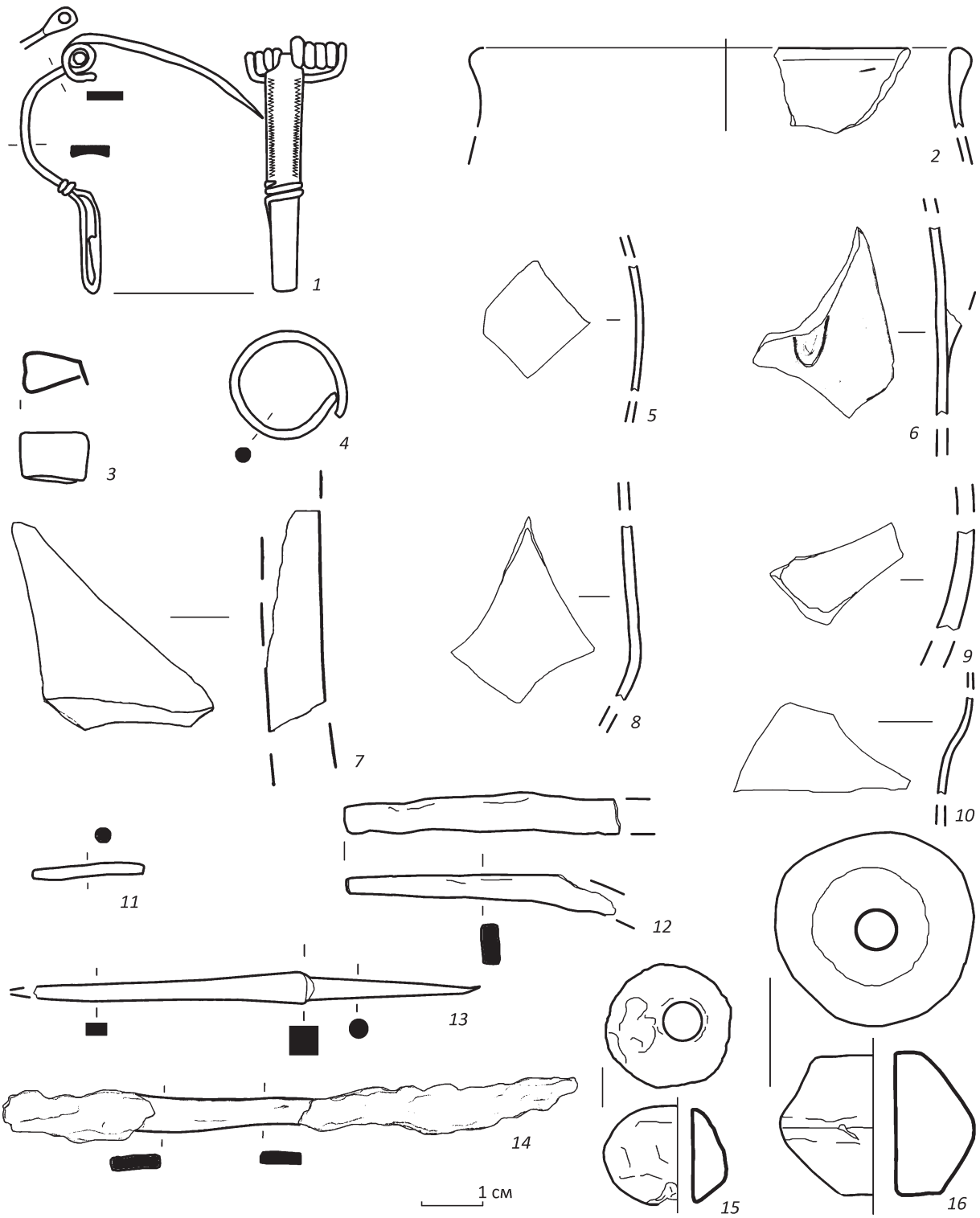

Рис. 5. Індивідуальні знахідки із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2 (*1, 3, 4* — бронза; *2, 5—10* — скло; *15, 16* — глина; *11—14* — залізо)

Рис. 6. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

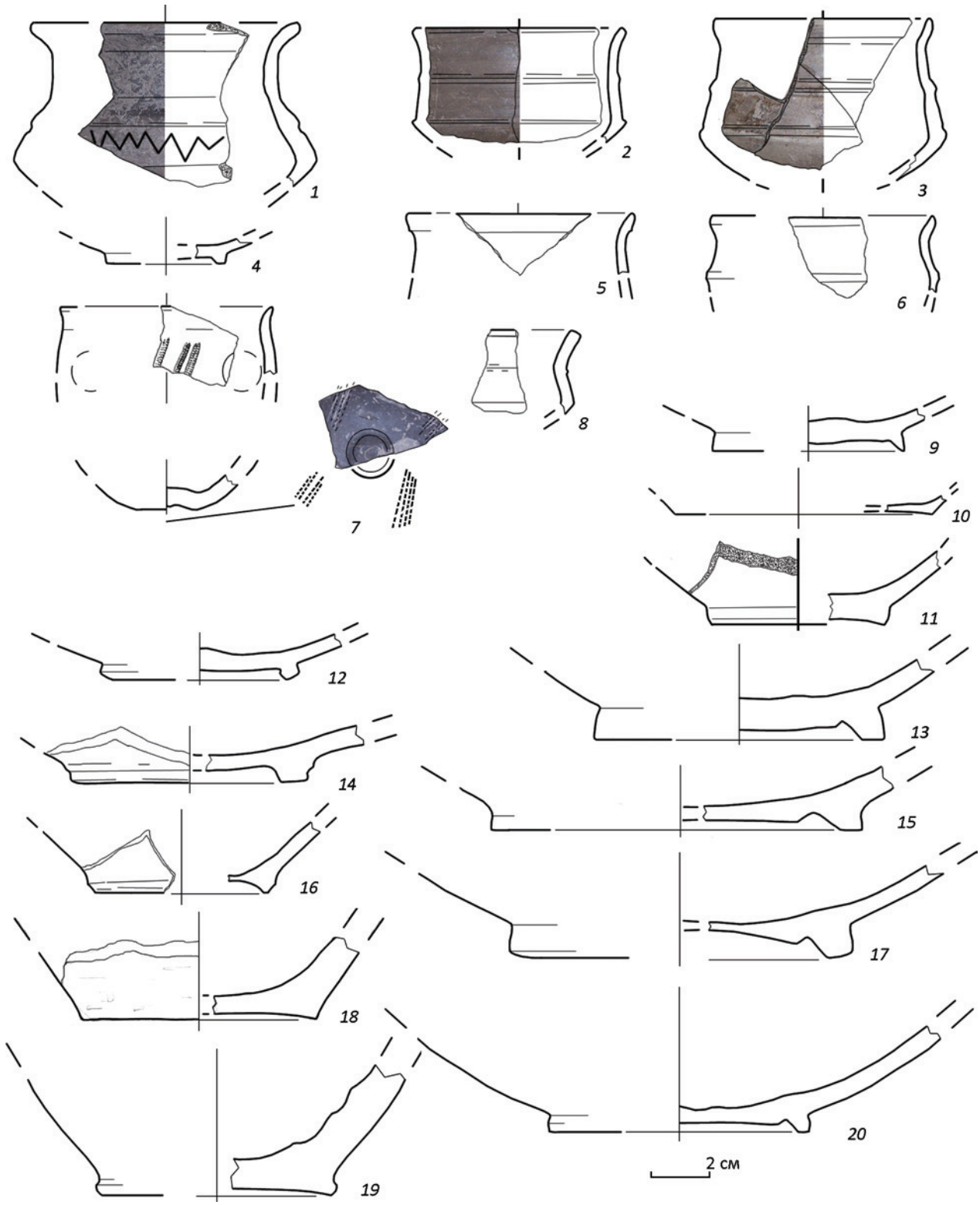

Рис. 7. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

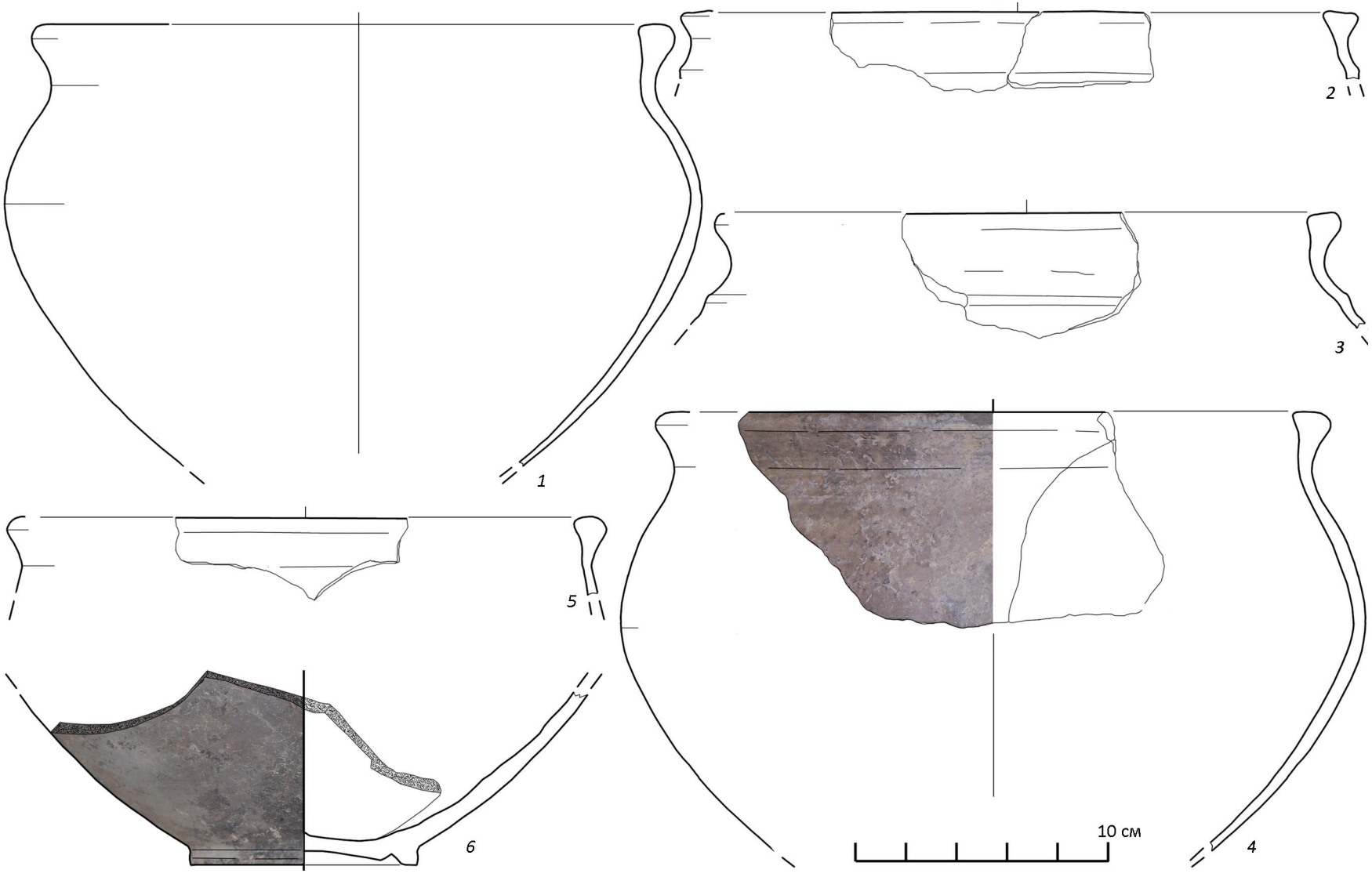

Рис. 8. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

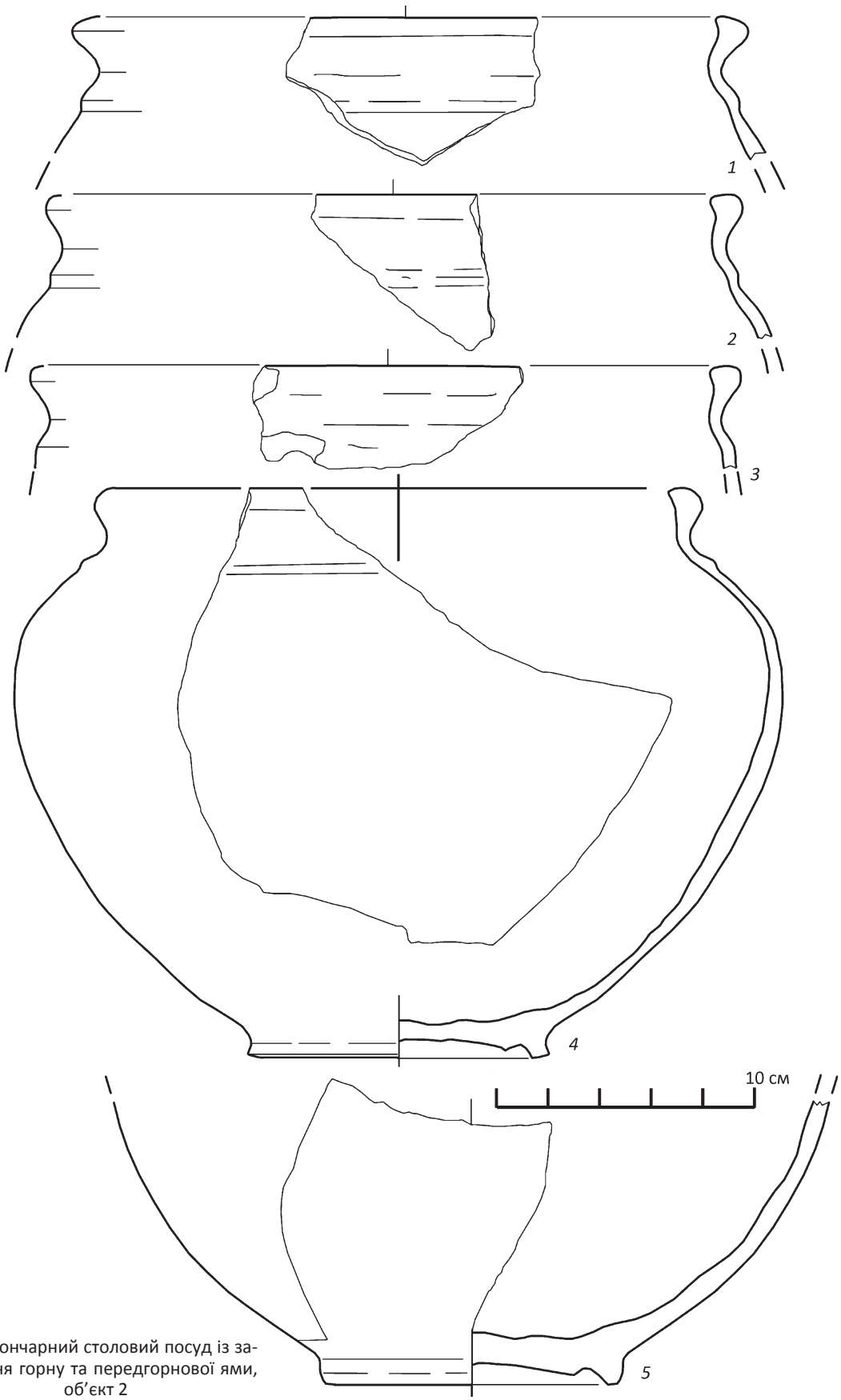

Рис. 9. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

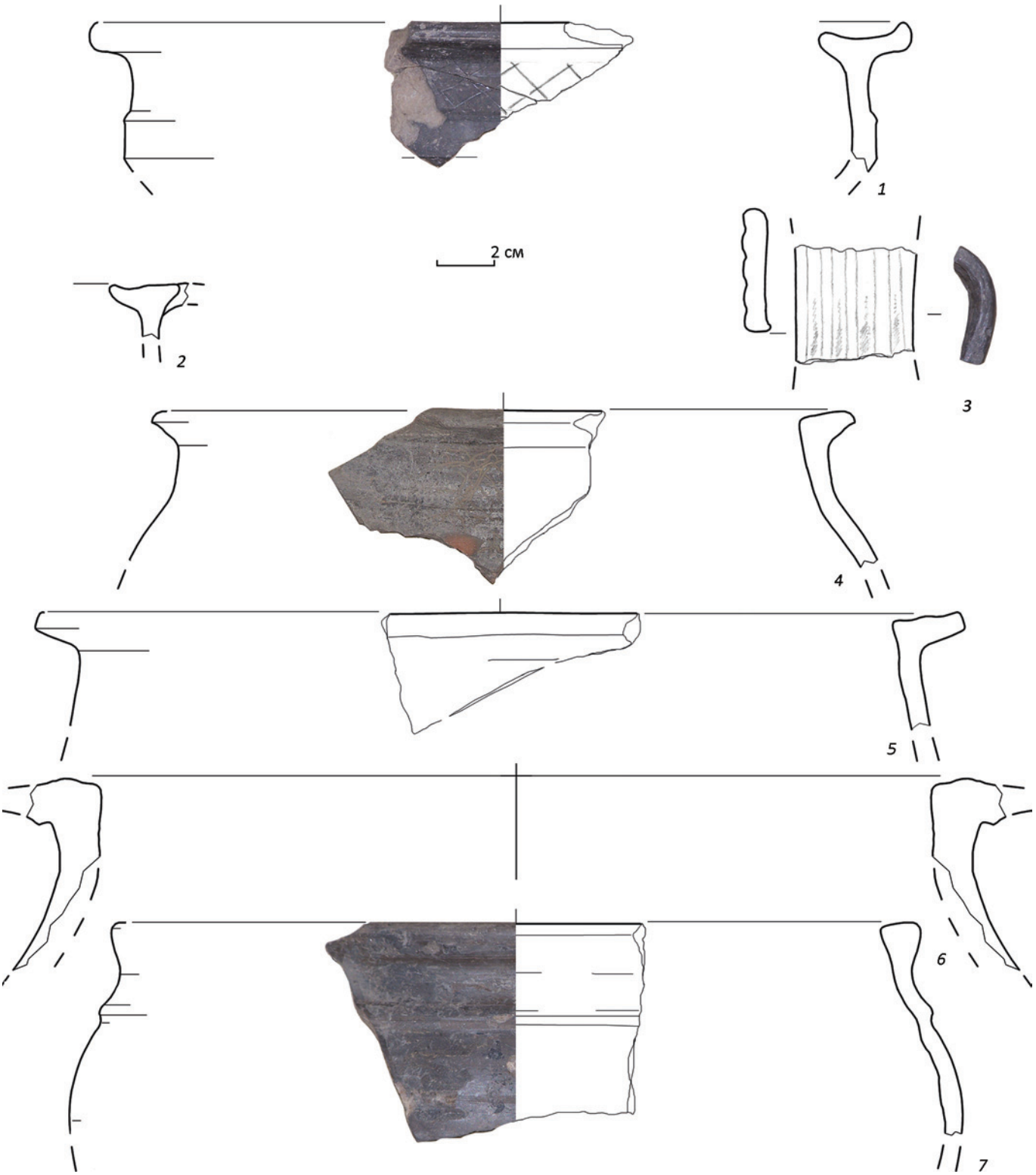

Рис. 10. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

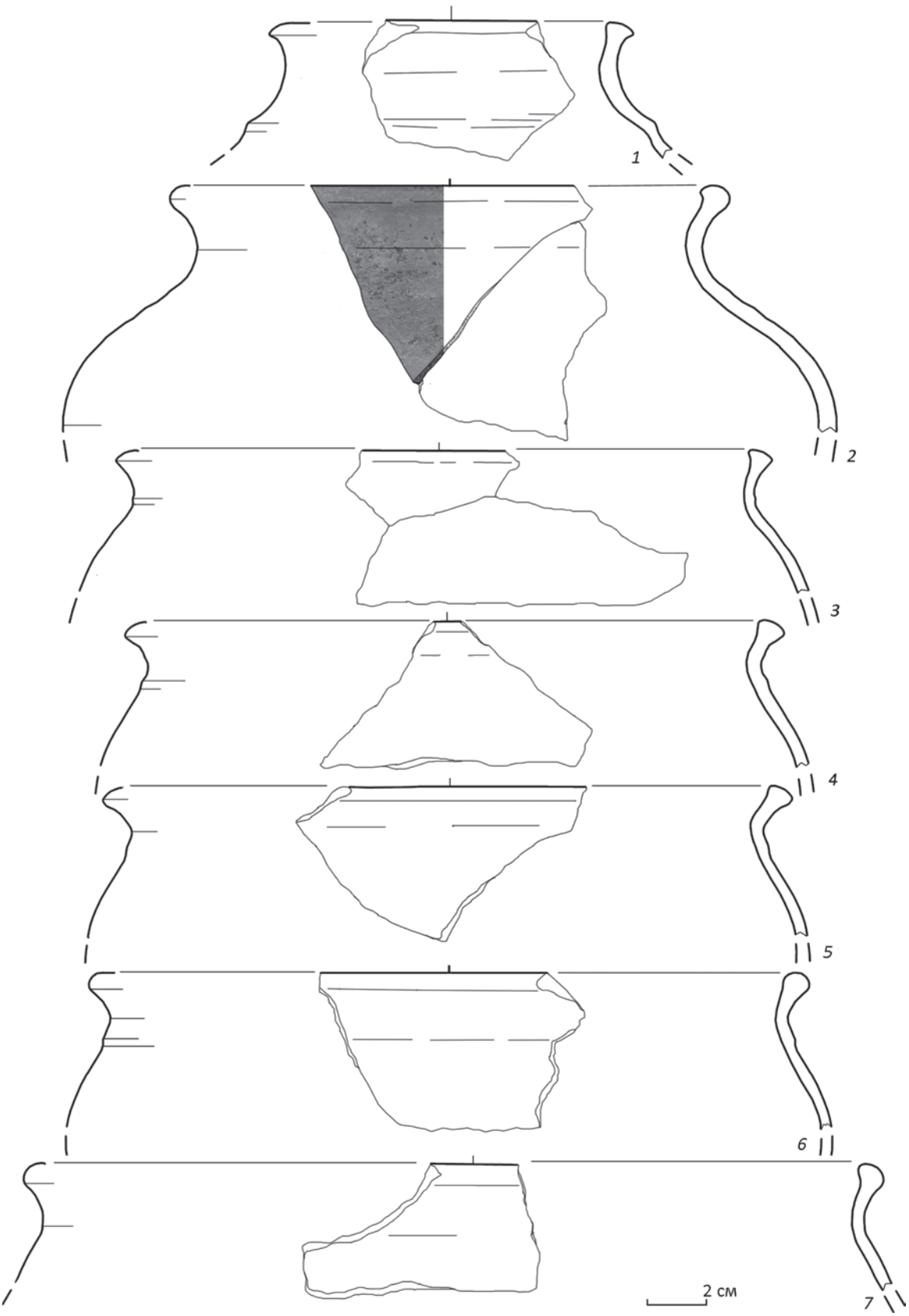

Рис. 11. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об’єкт 2

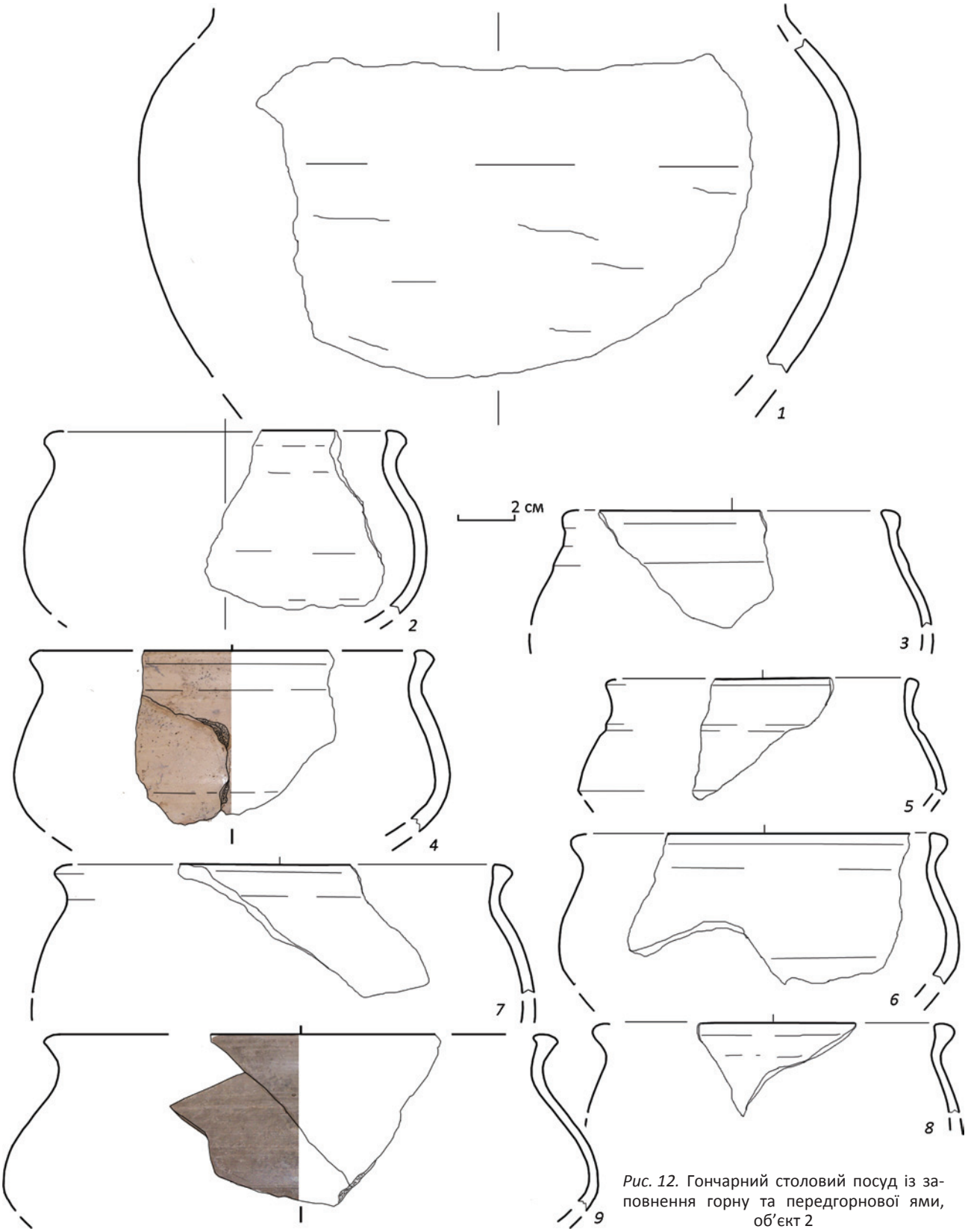

Рис. 12. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

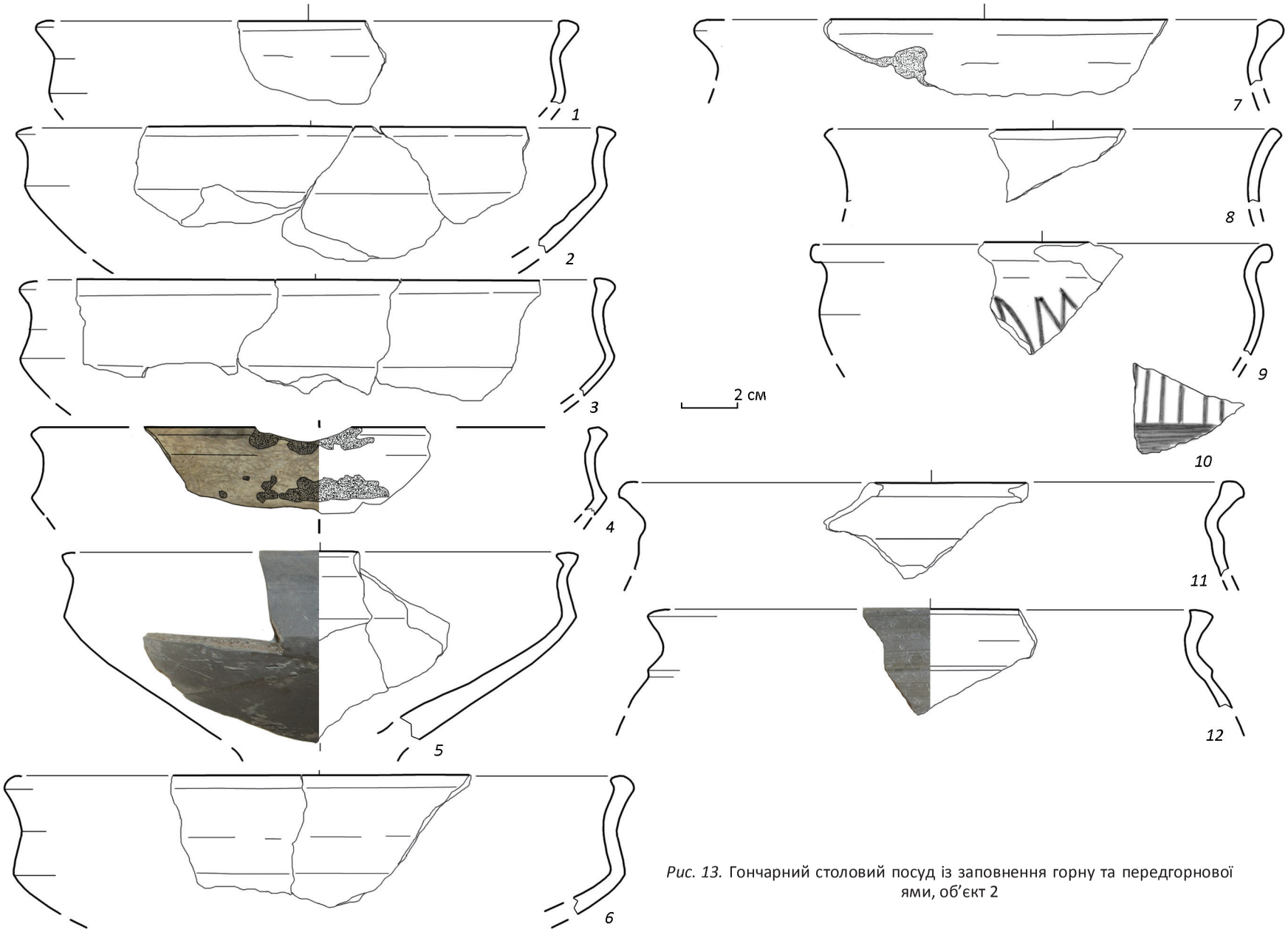

Рис. 13. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

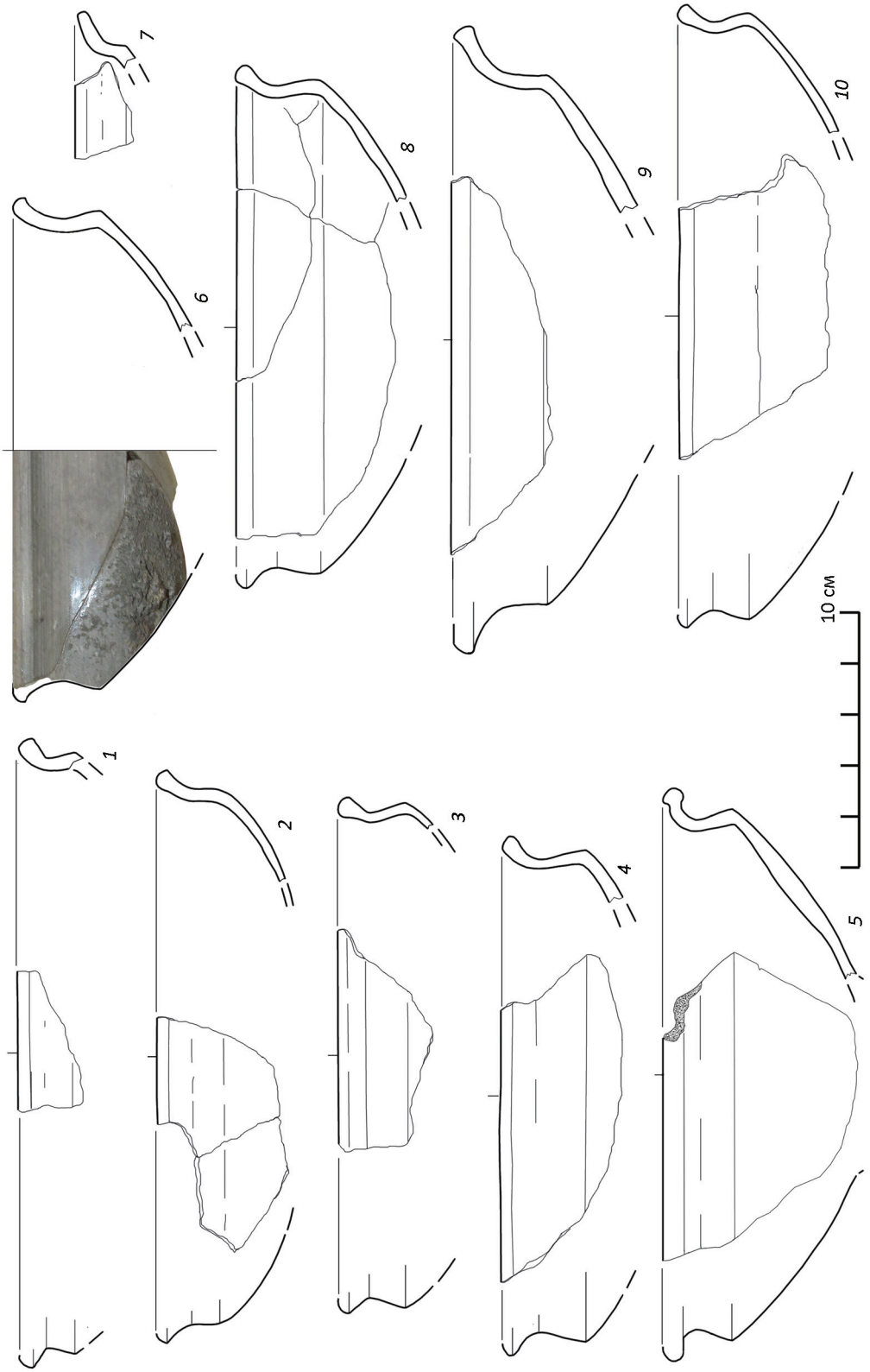

Рис. 14. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

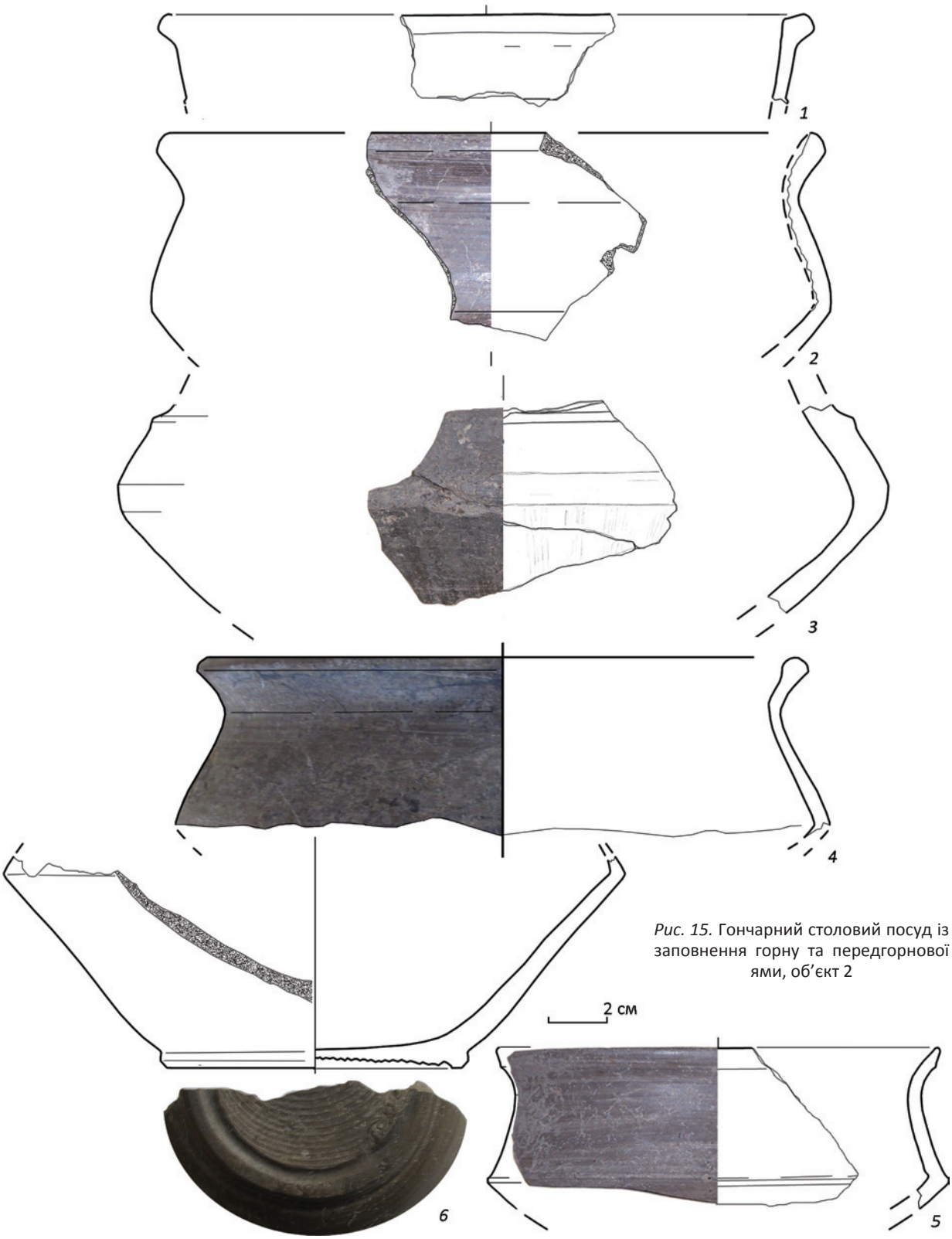

Рис. 15. Гончарний столовий посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

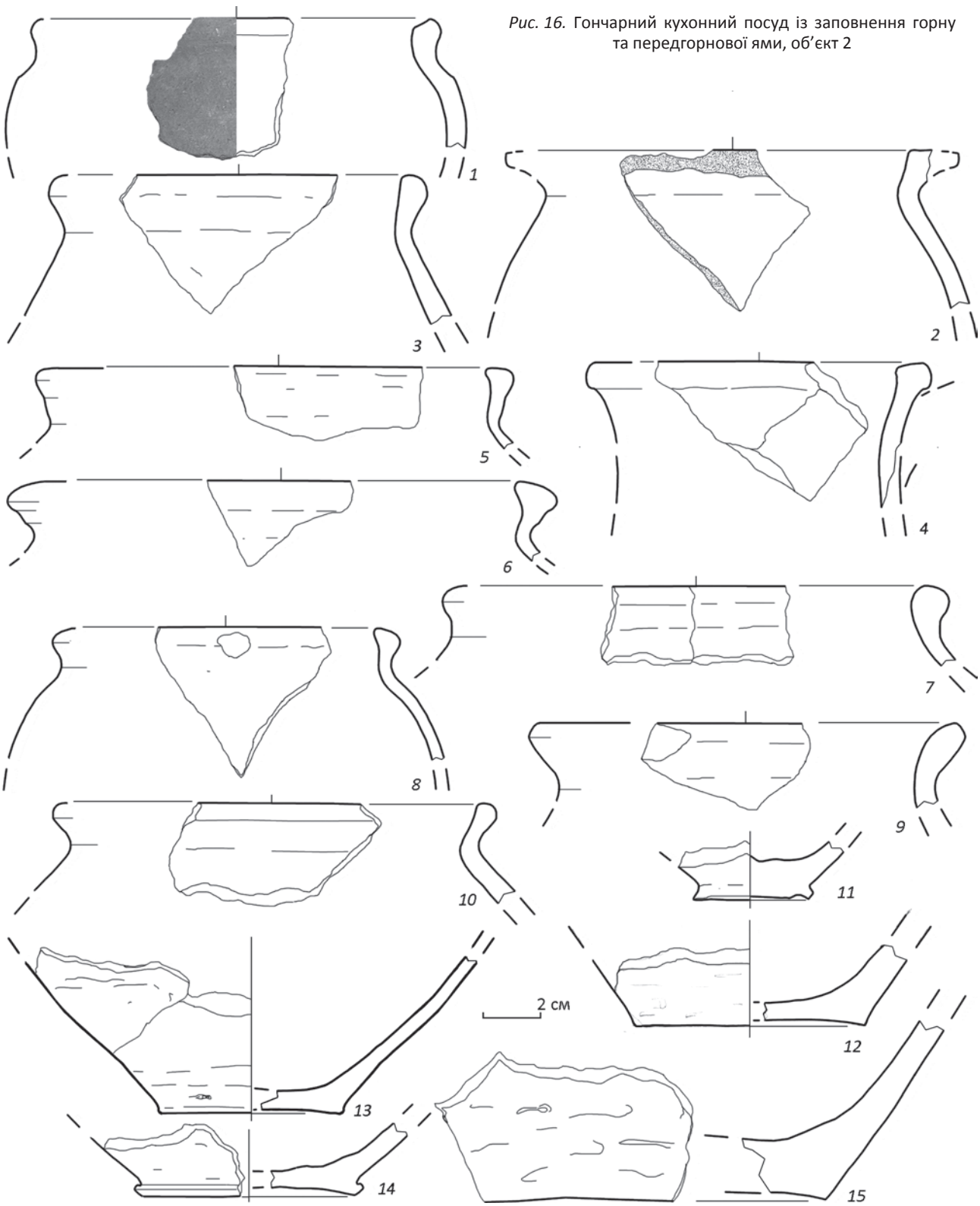

Рис. 16. Гончарний кухонний посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

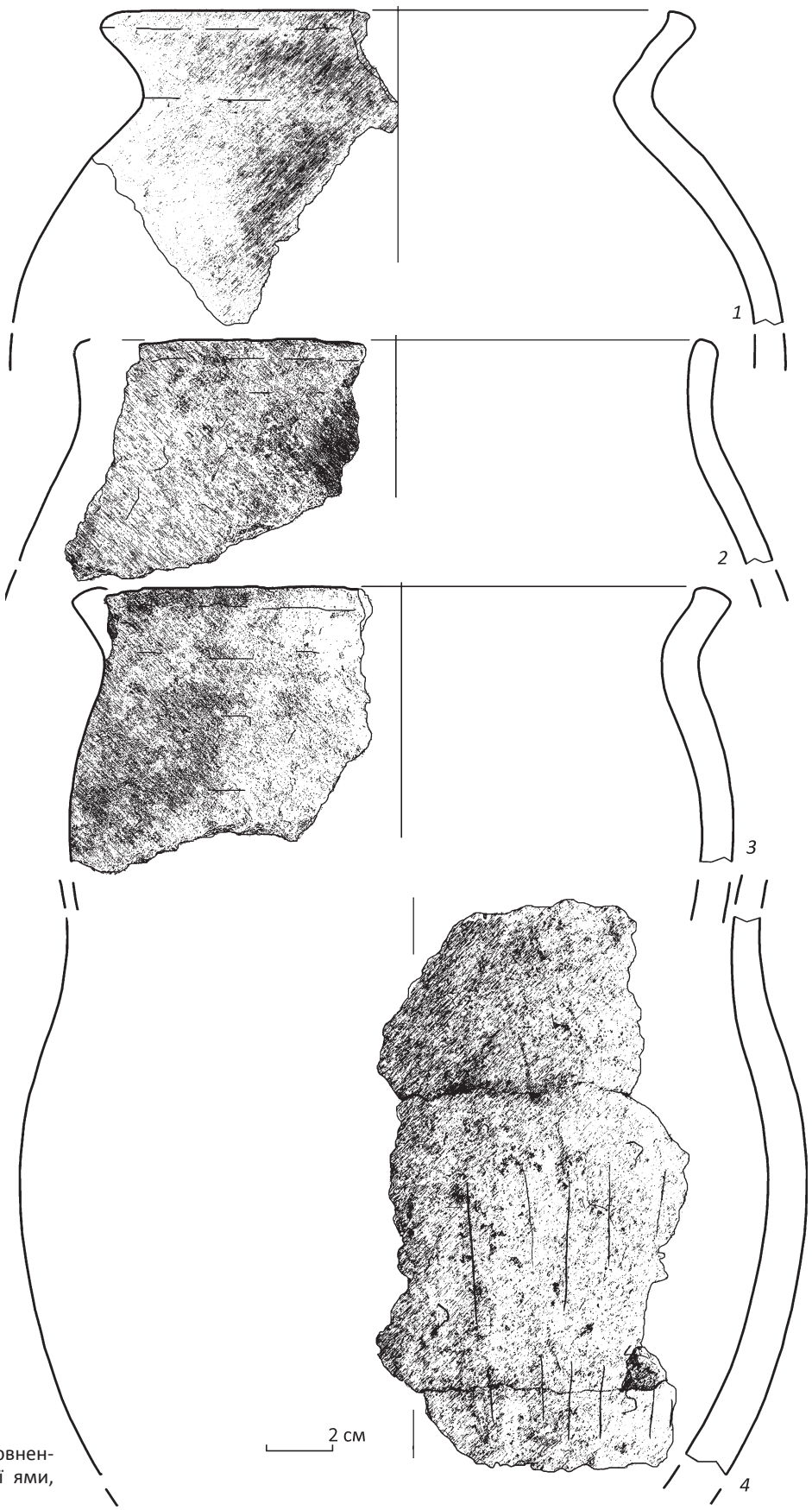

Рис. 17. Ліпний посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

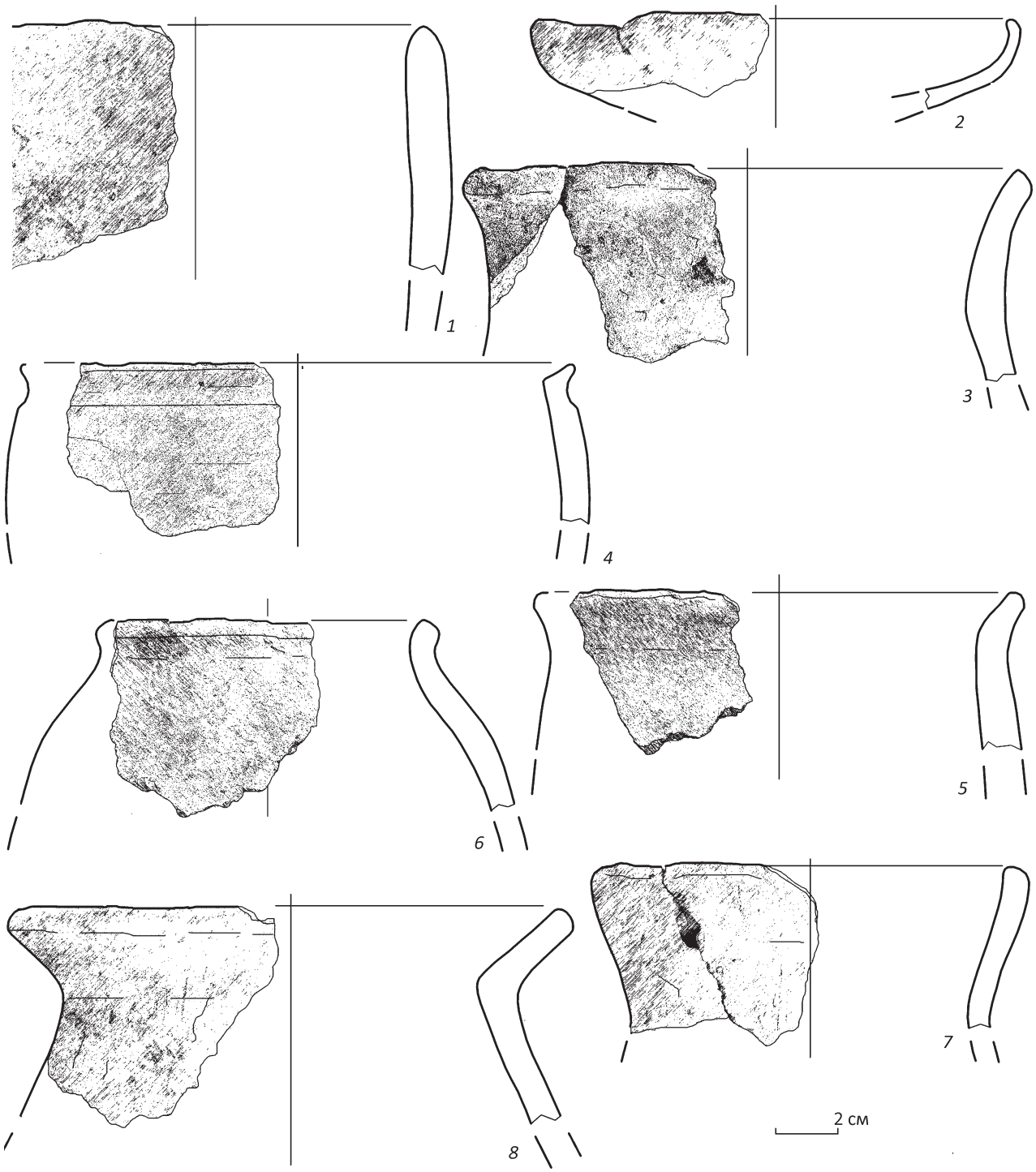

Рис. 18. Ліпний посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

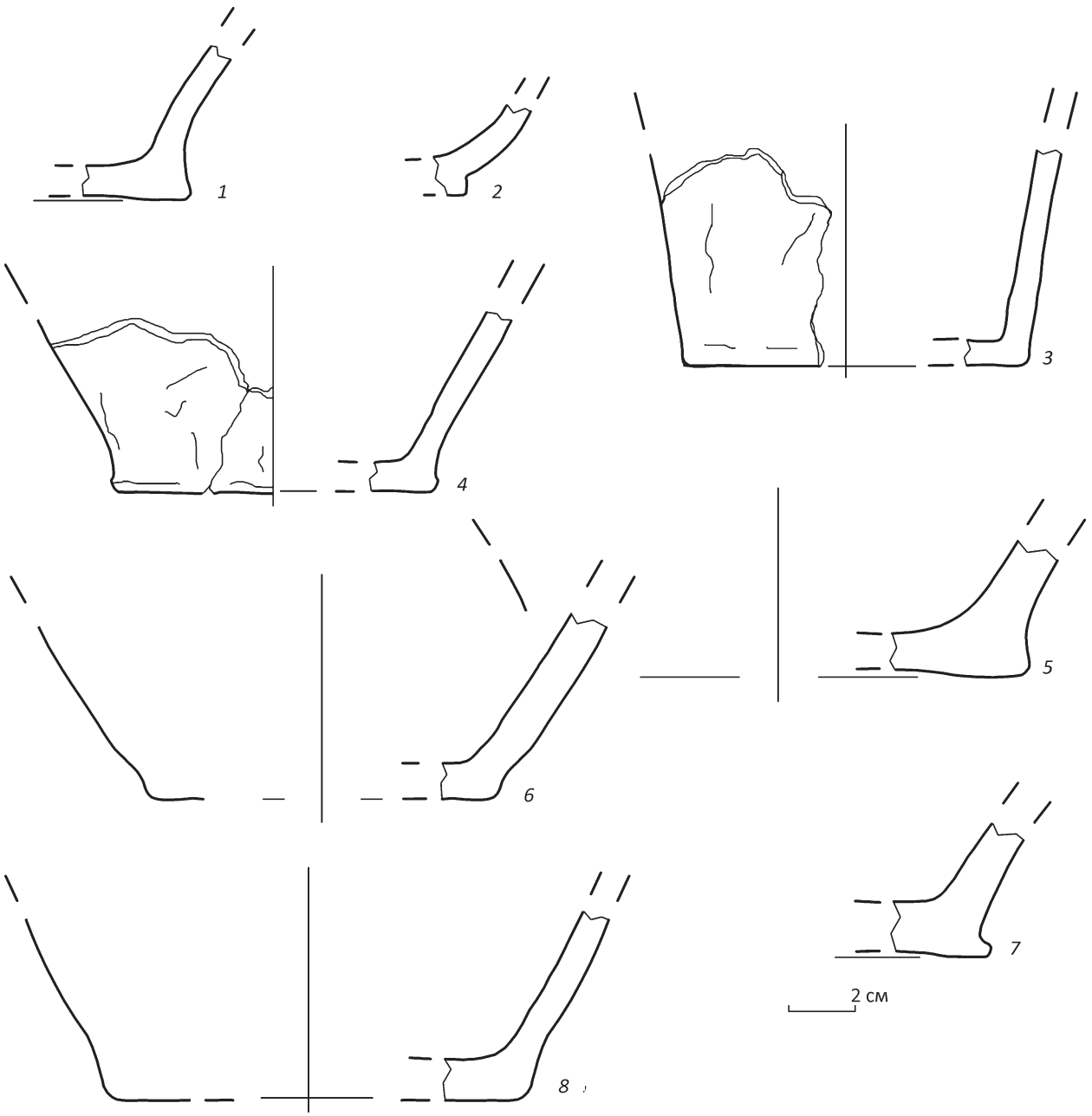

Рис. 19. Ліпний посуд із заповнення горну та передгорнової ями, об'єкт 2

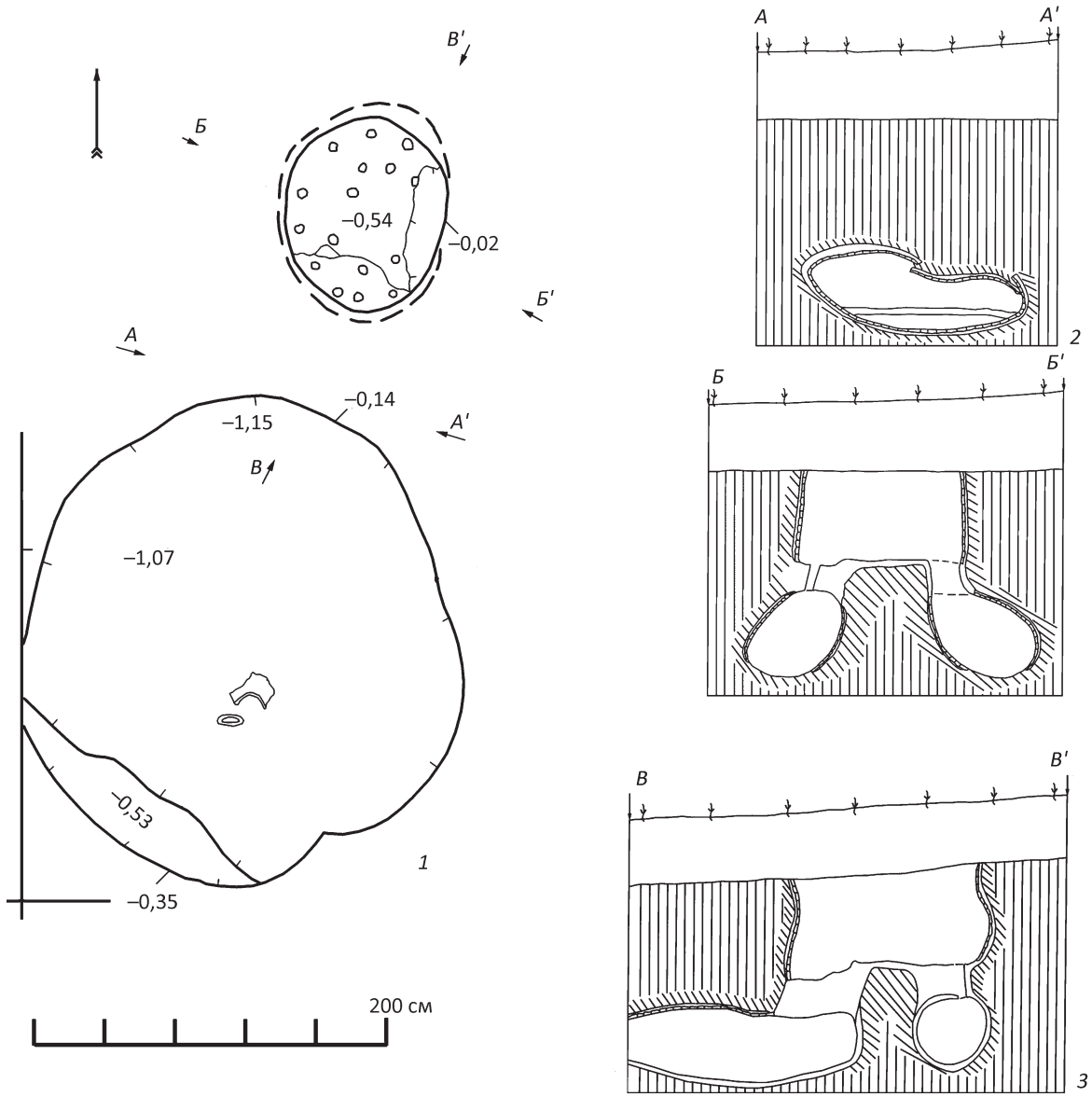

Рис. 20. Об’єкт 9, горн: *1* — план; *2, 3* — розрізи

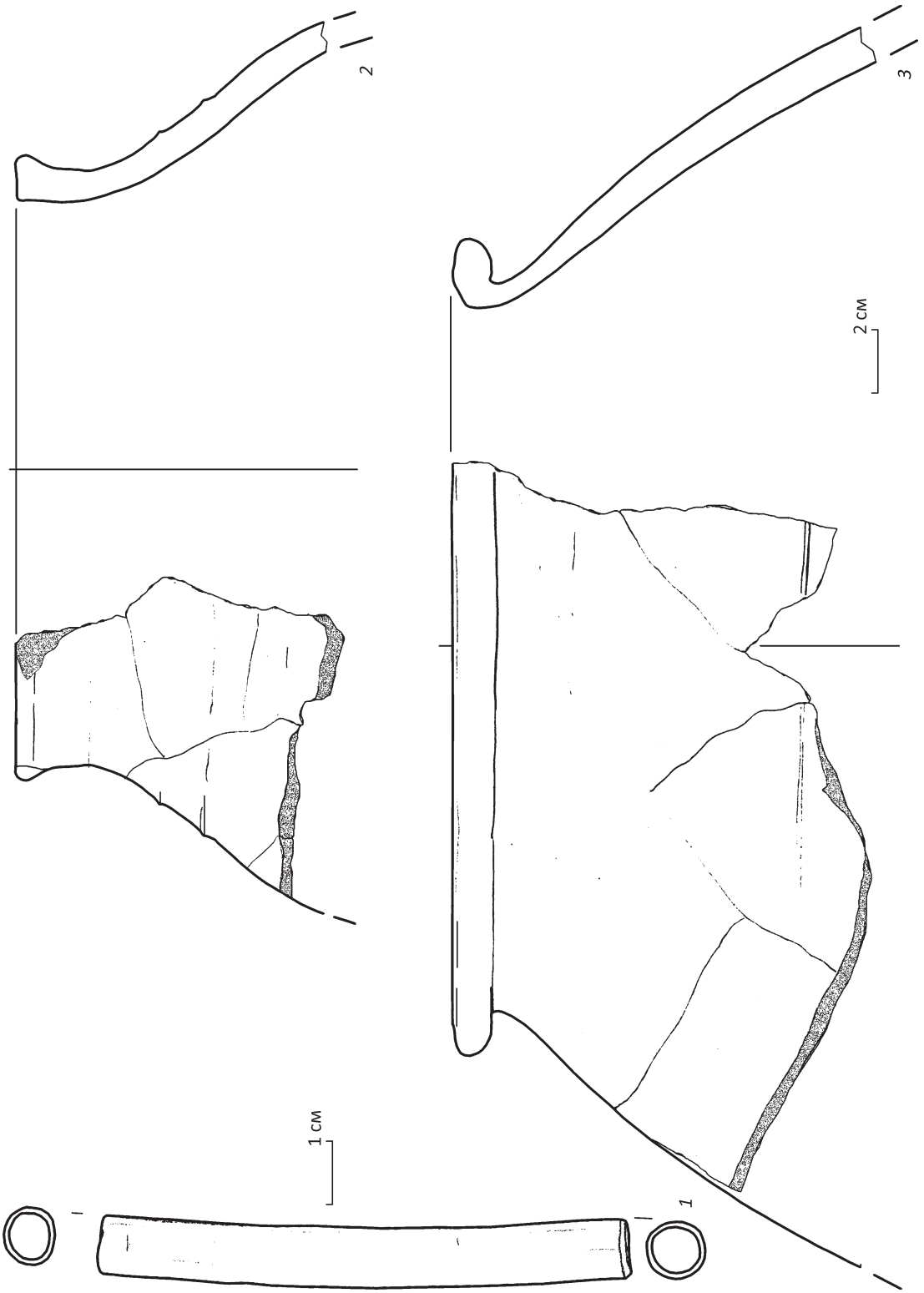

Рис. 21. Індивідуальні знахідки і гончарний посуд із заповнення передгорнової ями та горну, об'єкт 9 (*1* — кістка; *2, 3* — глина)

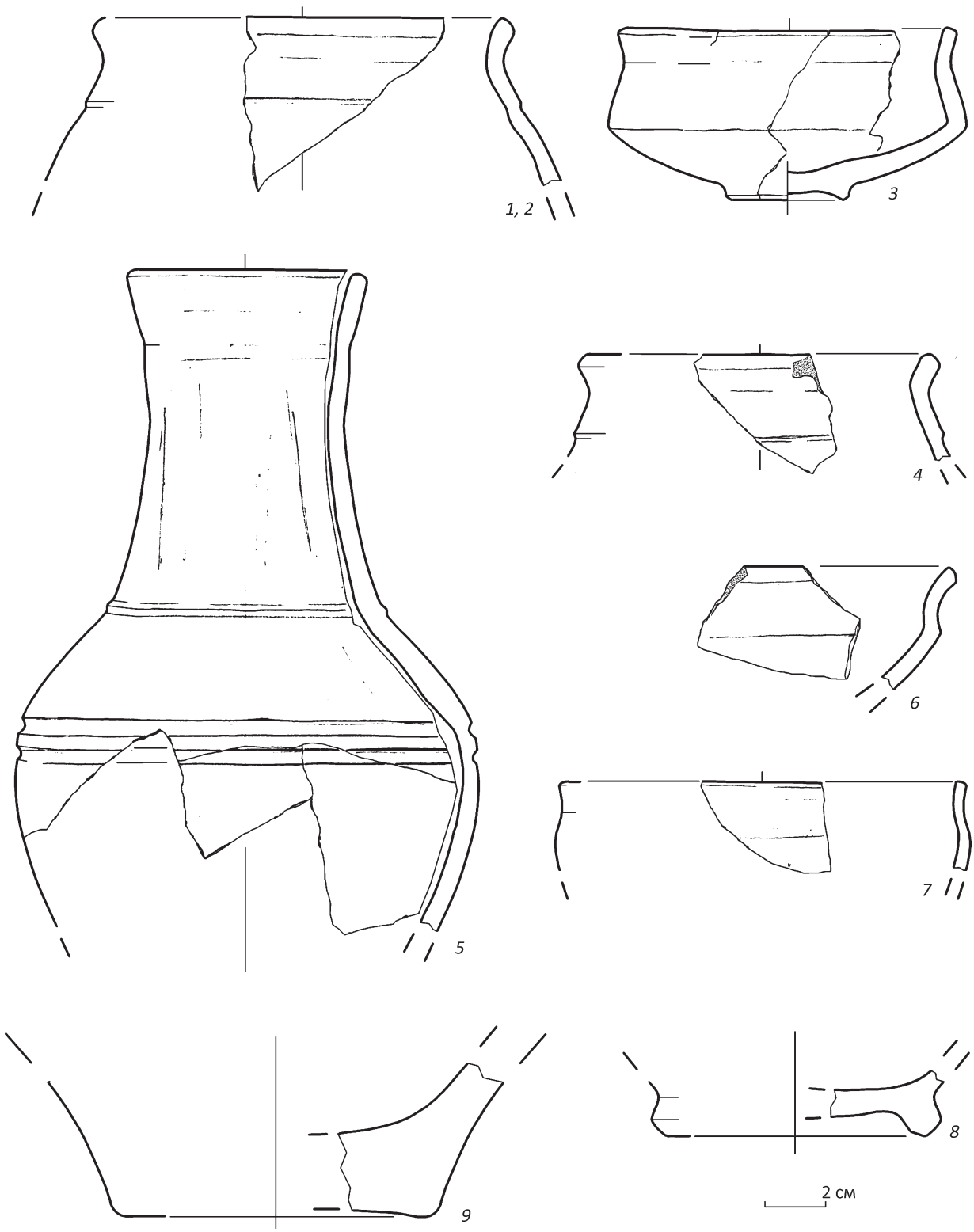

Рис. 22. Гончарний посуд із заповнення передгорнової ями та горну, об'єкт 9

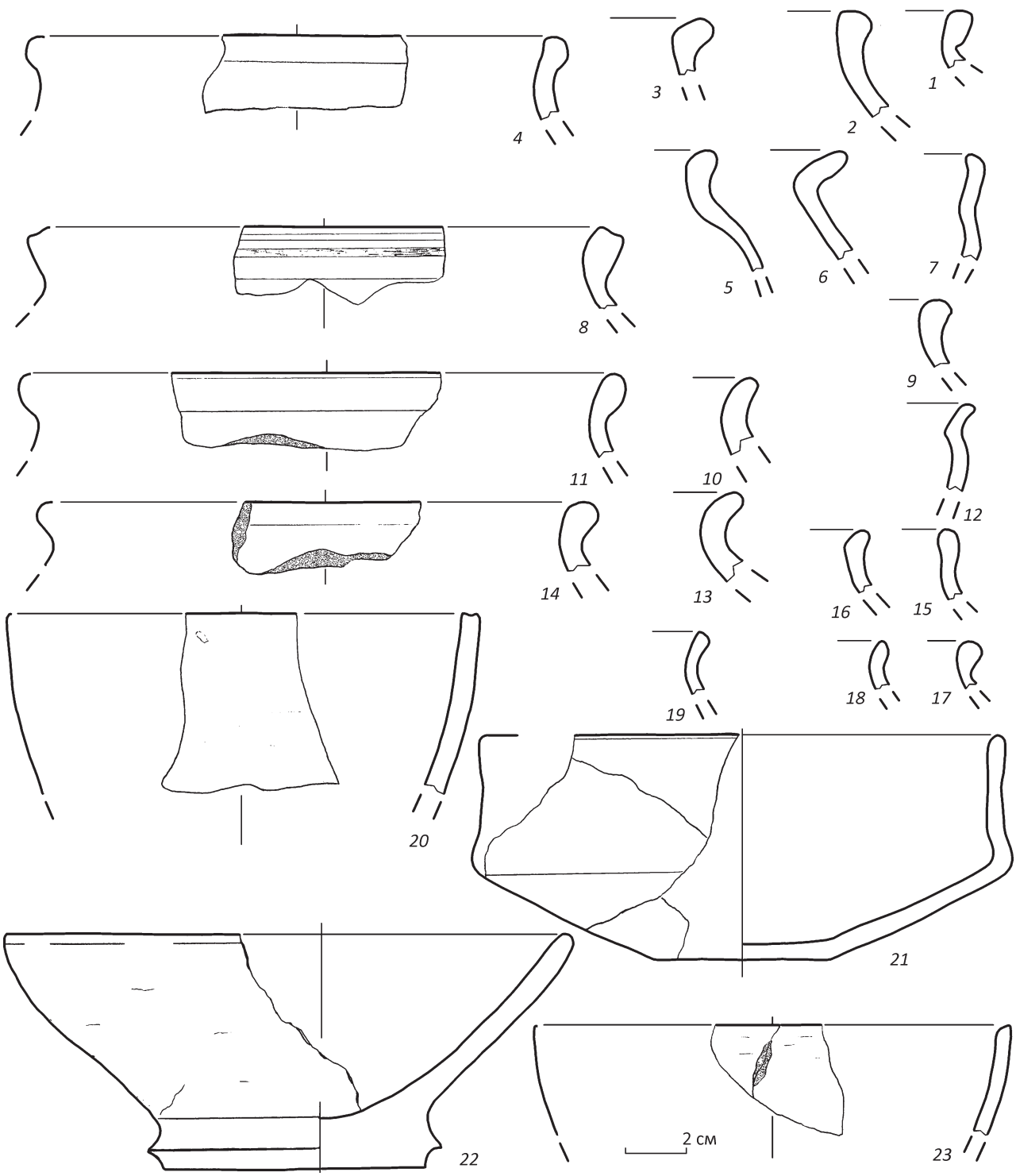

Рис. 23. Гончарний посуд із заповнення передгорнової ями та горну, об'єкт 9

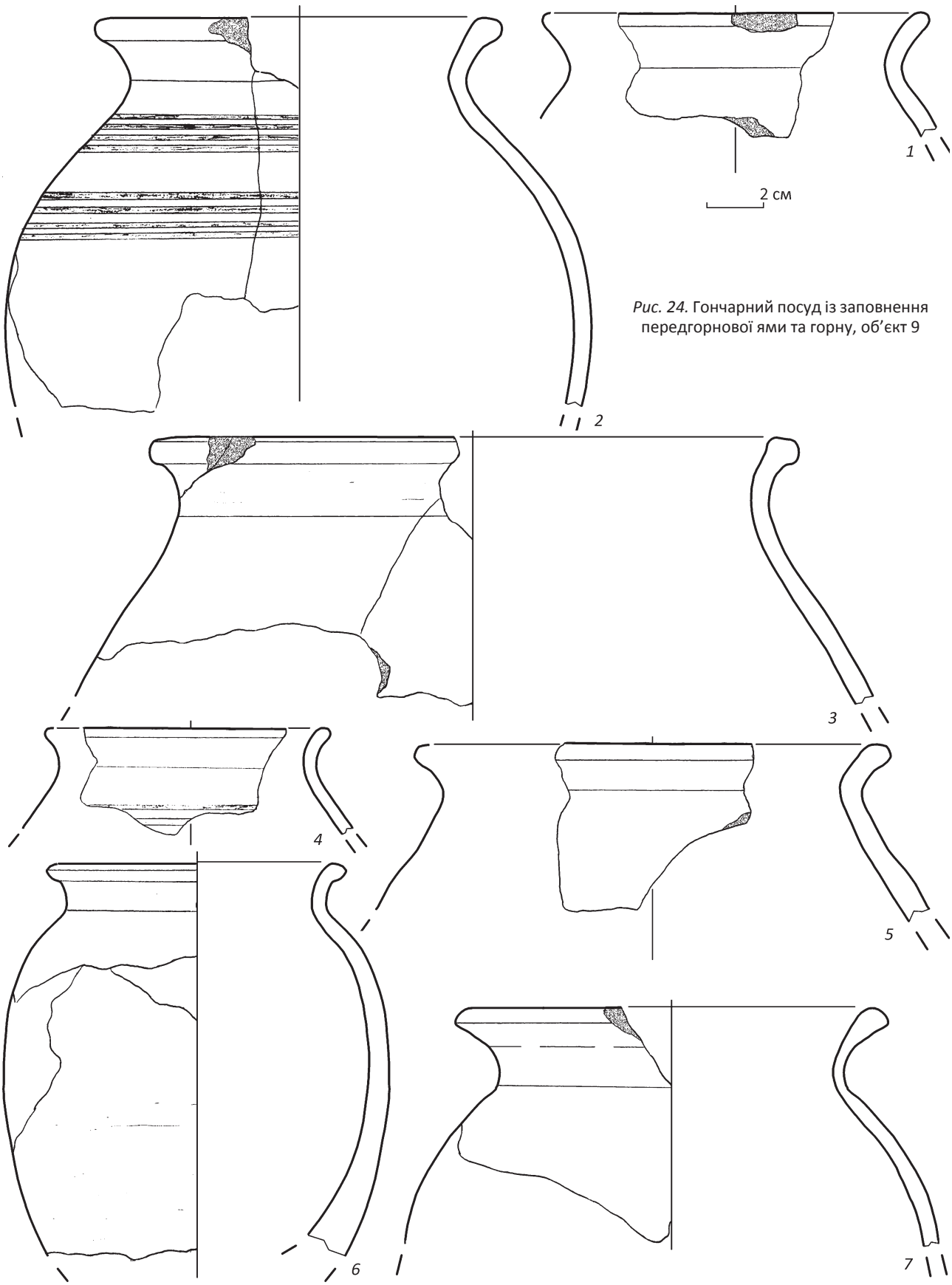

Рис. 24. Гончарний посуд із заповнення передгорнової ями та горну, об'єкт 9

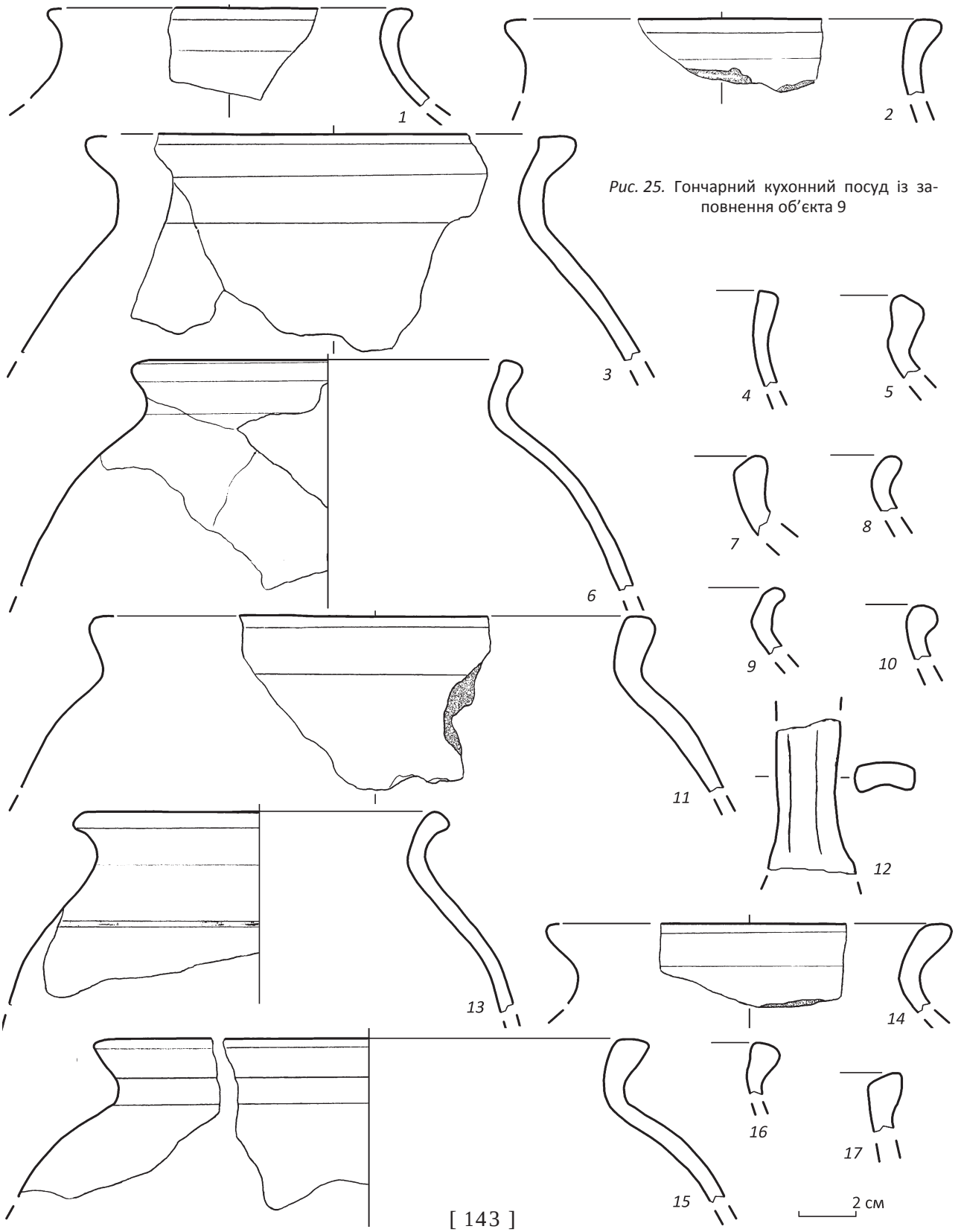

Рис. 25. Гончарний кухонний посуд із заповнення об'єкта 9

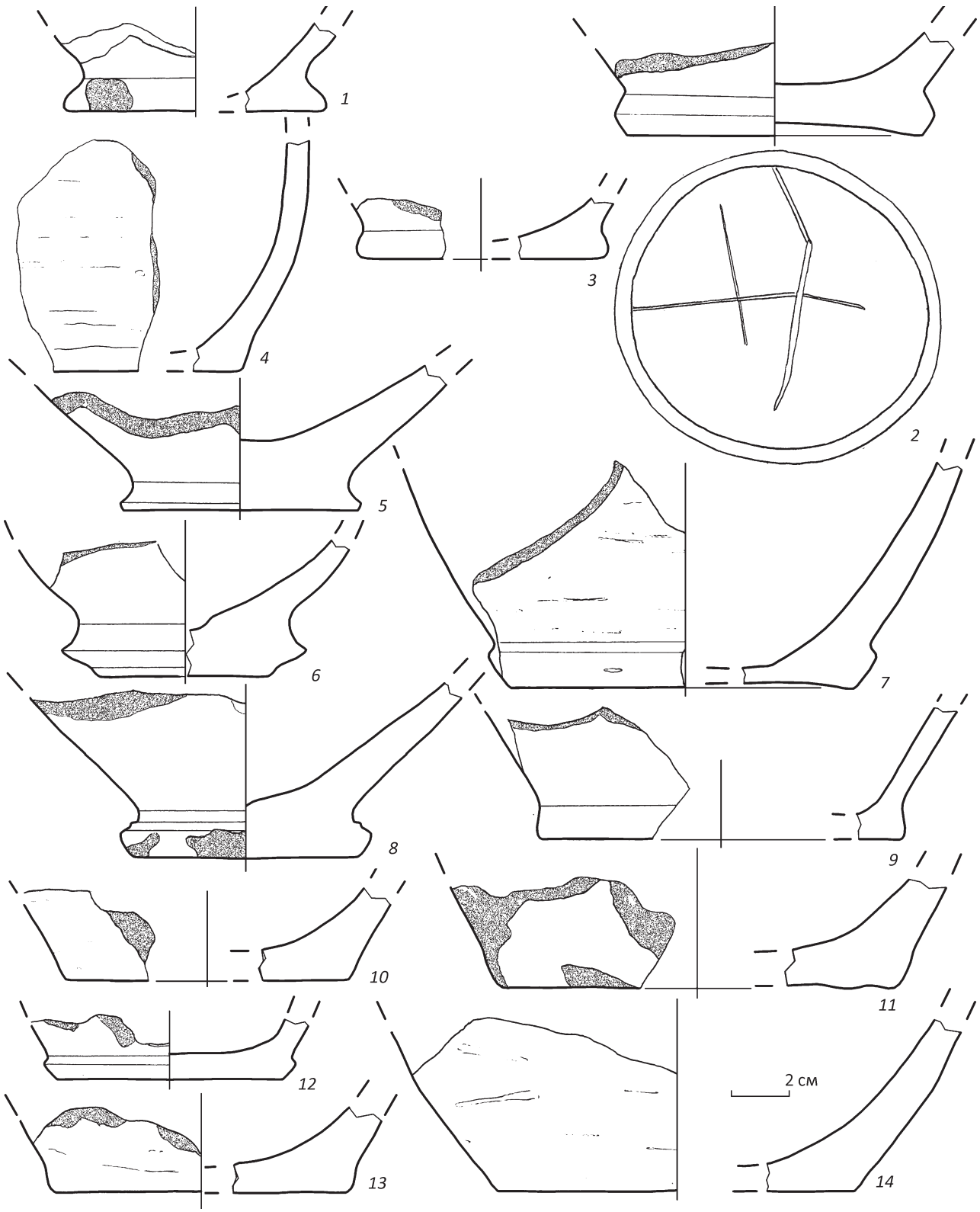
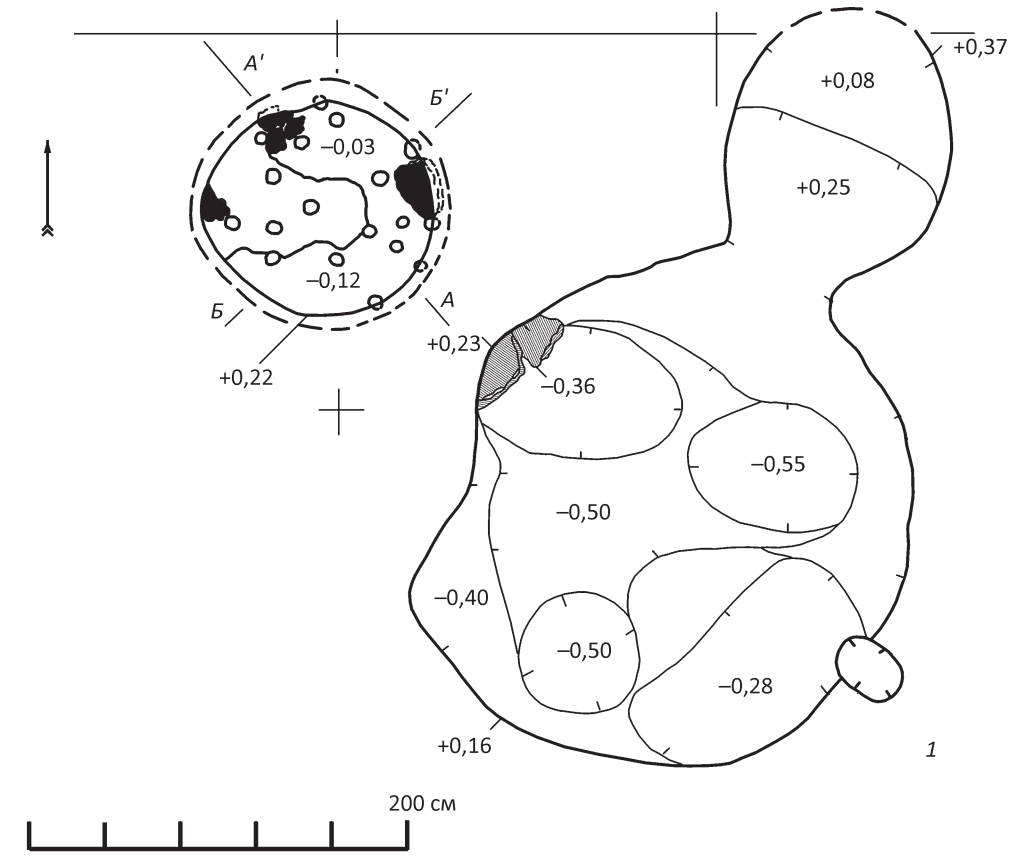

Рис. 26. Гончарний кухонний посуд із заповнення об'єкта 9

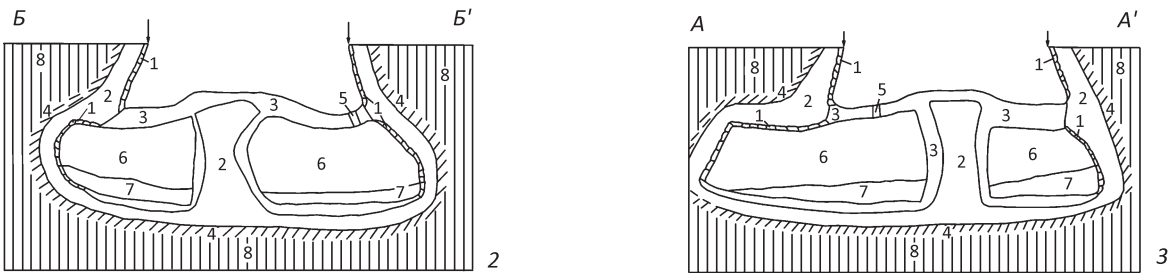

Рис. 27. Горн, об'єкти 17—18: *1* — план; *2, 3* — розрізи. *Позначення стратиграфічних шарів на розрізах*: *1* — світло-сірий обпалений суглинок; *2* — червоний обпалений суглинок; *3* — сірий обпалений суглинок; *4* — коричнево-червоний слабо обпалений суглинок; *5* — продух; *6* — сіро-чорний гумусований супісок (заповнення топкової камери); *7* — чорний гумусований супісок із включенням вугликів і золи; *8* — жовтий суглинок (материк)

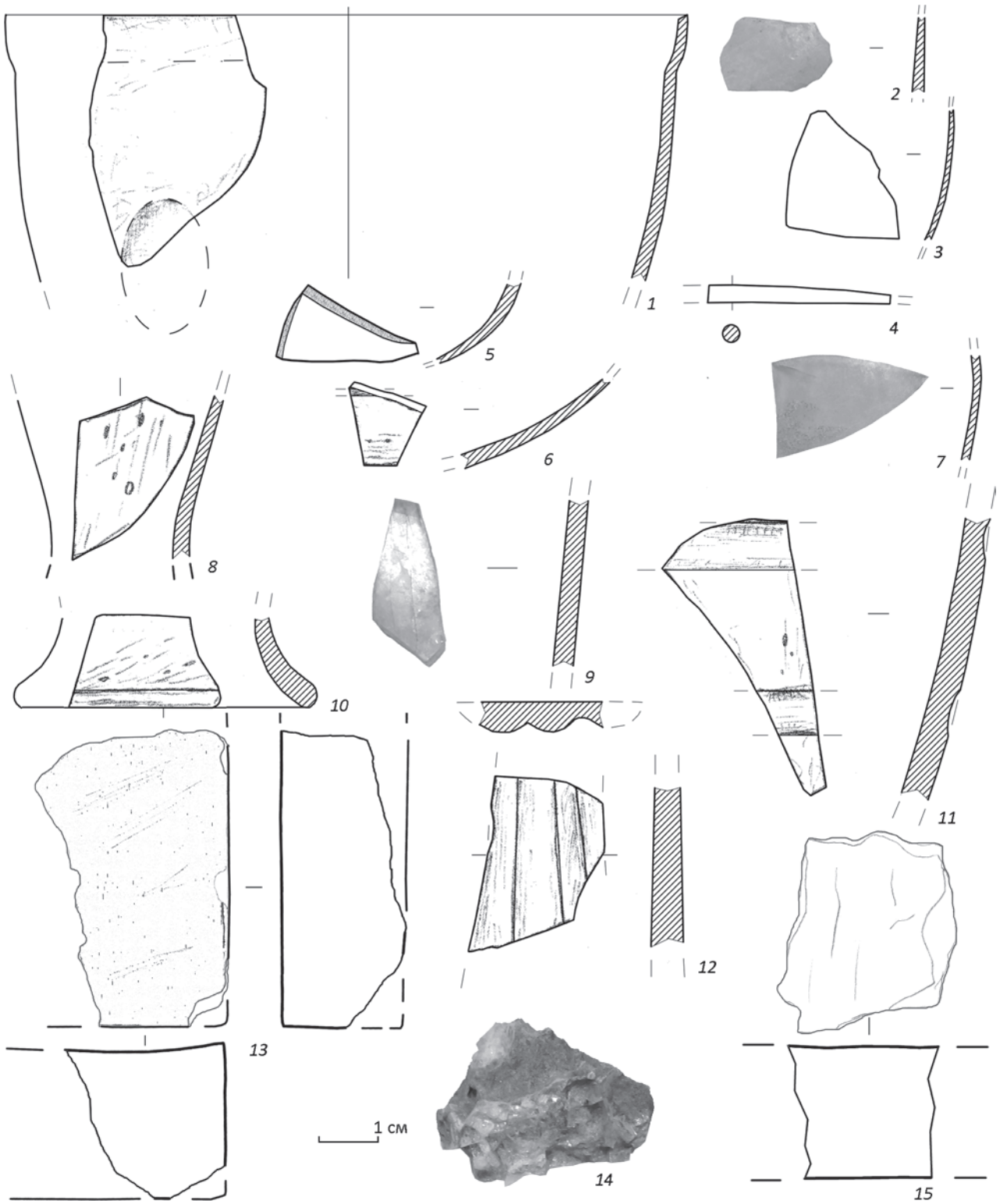

Рис. 28. Об'єкт 17, індивідуальні знахідки із заповнення передгорнової ями та горна (*1—12, 14* — скло; *13, 15* — глина)

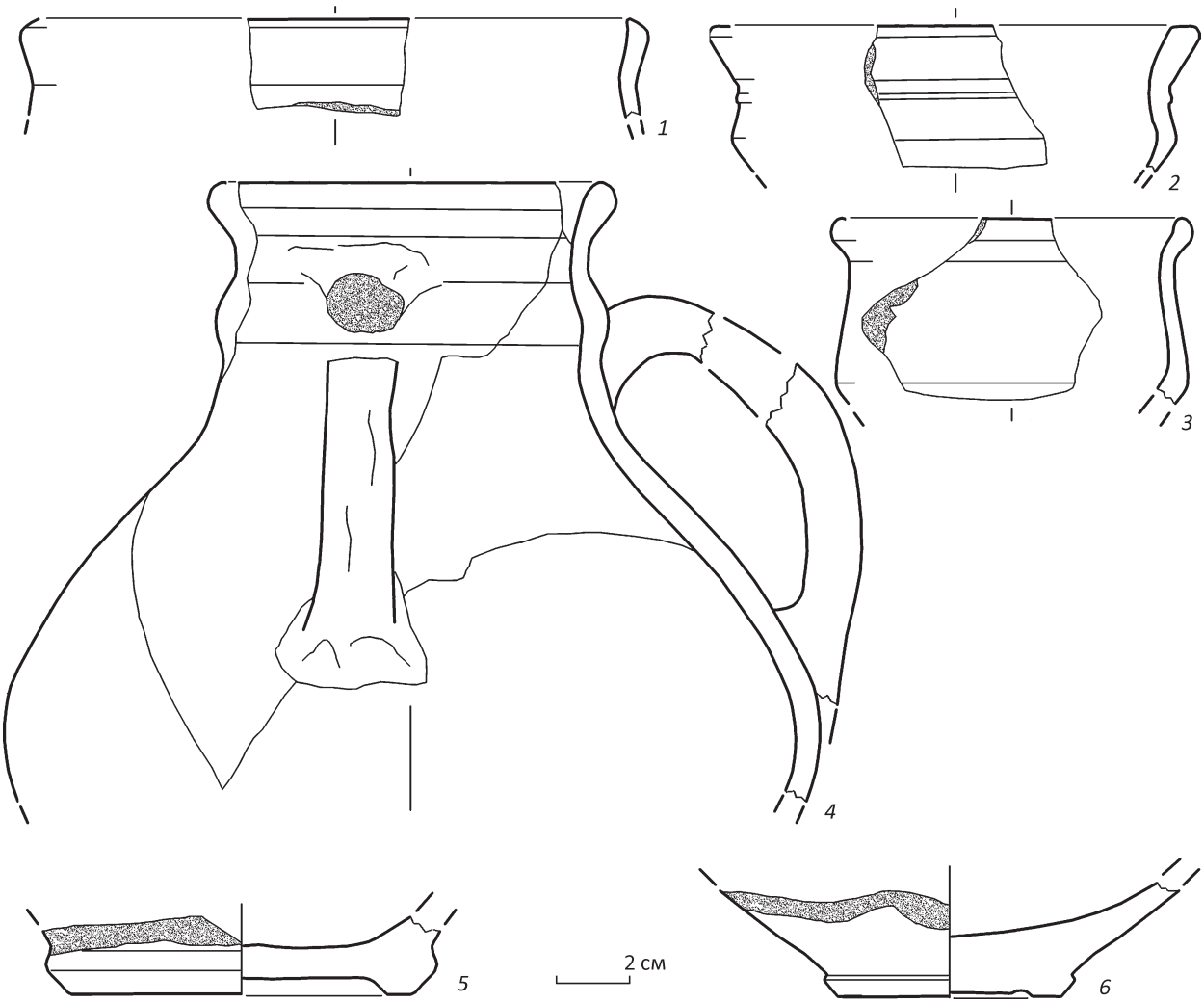

Рис. 29. Гончарний столовий посуд із заповнення об'єкта 17, обпалювальна камера

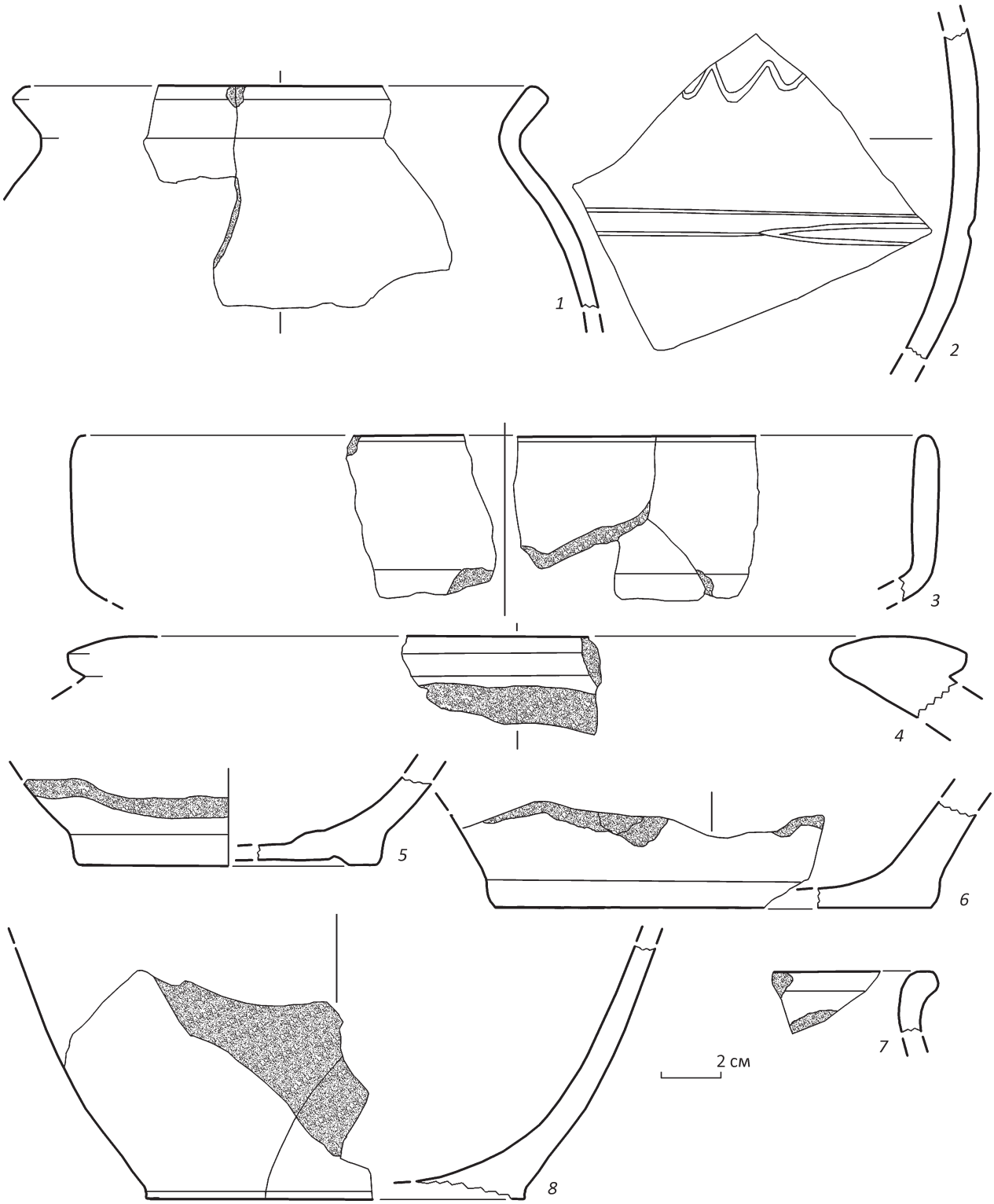

Рис. 30. Гончарний кухонний посуд із заповнення об'єкта 17, обпалювальна камера

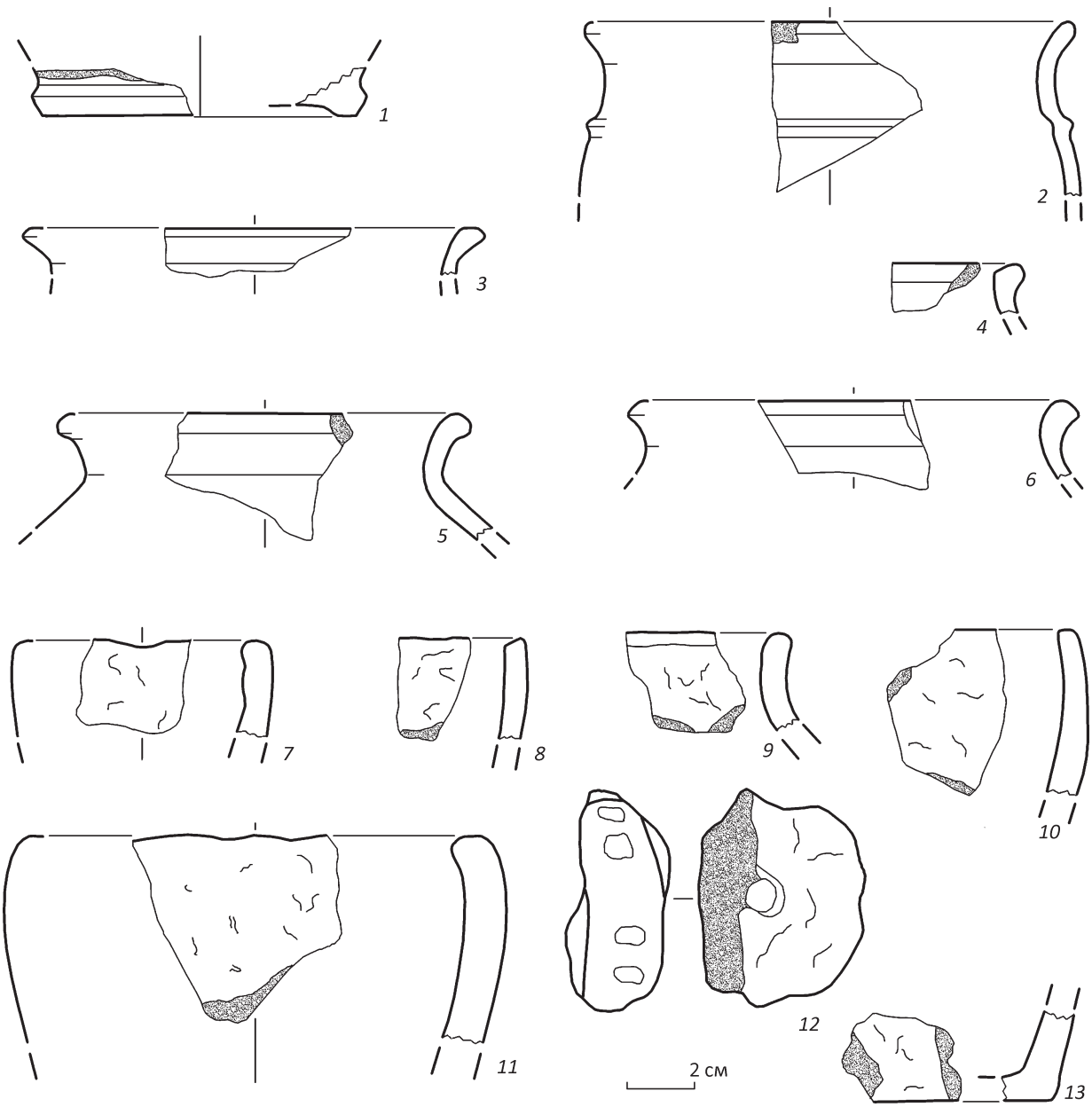

Рис. 31. Об'єкт 17, *топкова камера*: *1, 2* — гончарний столовий посуд; *3—6* — кухонний посуд; *заповнення передгорнової ями*: *7—13* — ліпний посуд

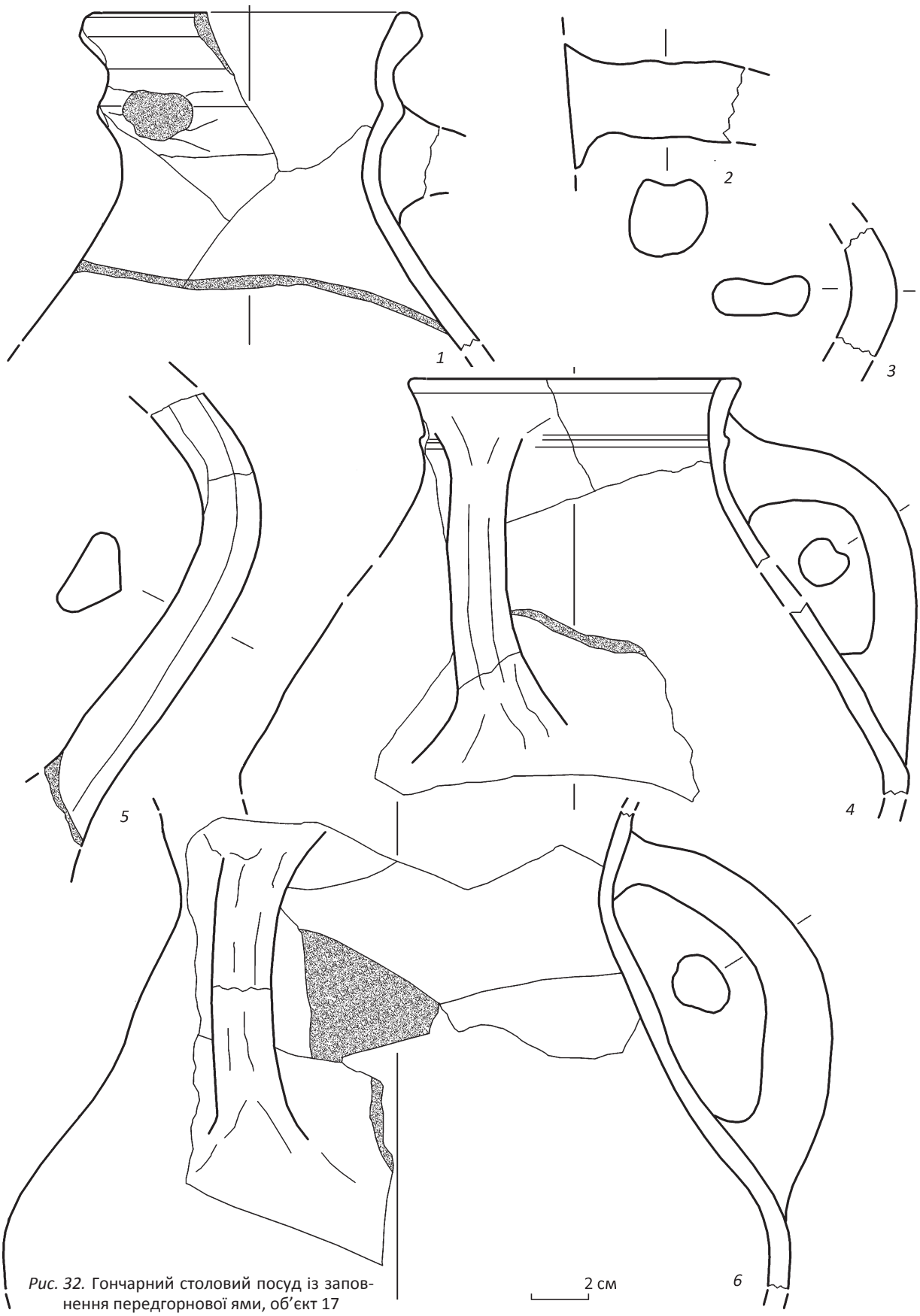

Рис. 32. Гончарний столовий посуд із заповнення передгорнової ями, об'єкт 17

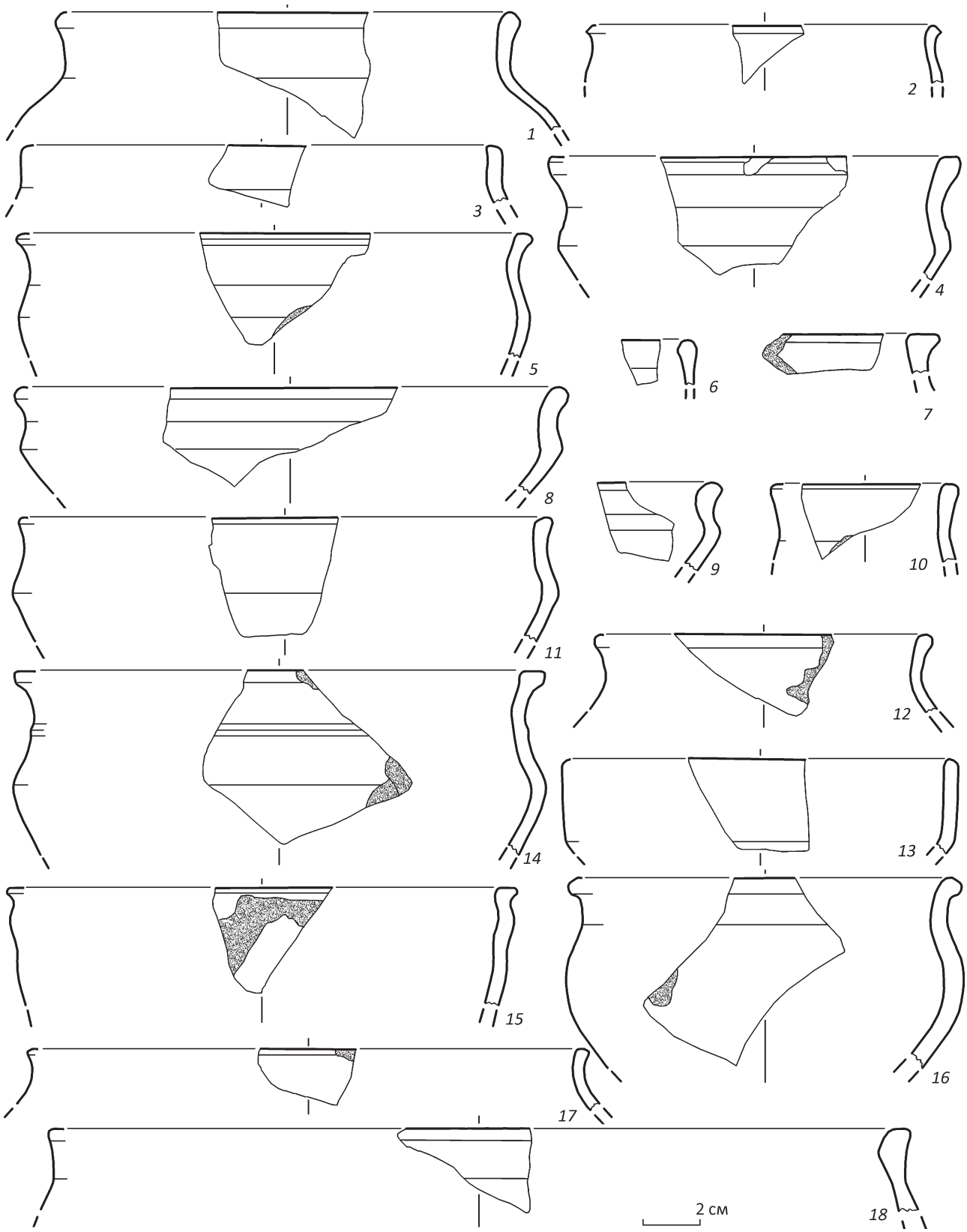

Рис. 33. Гончарний столовий посуд із заповнення передгорнової ями, об’єкт 17

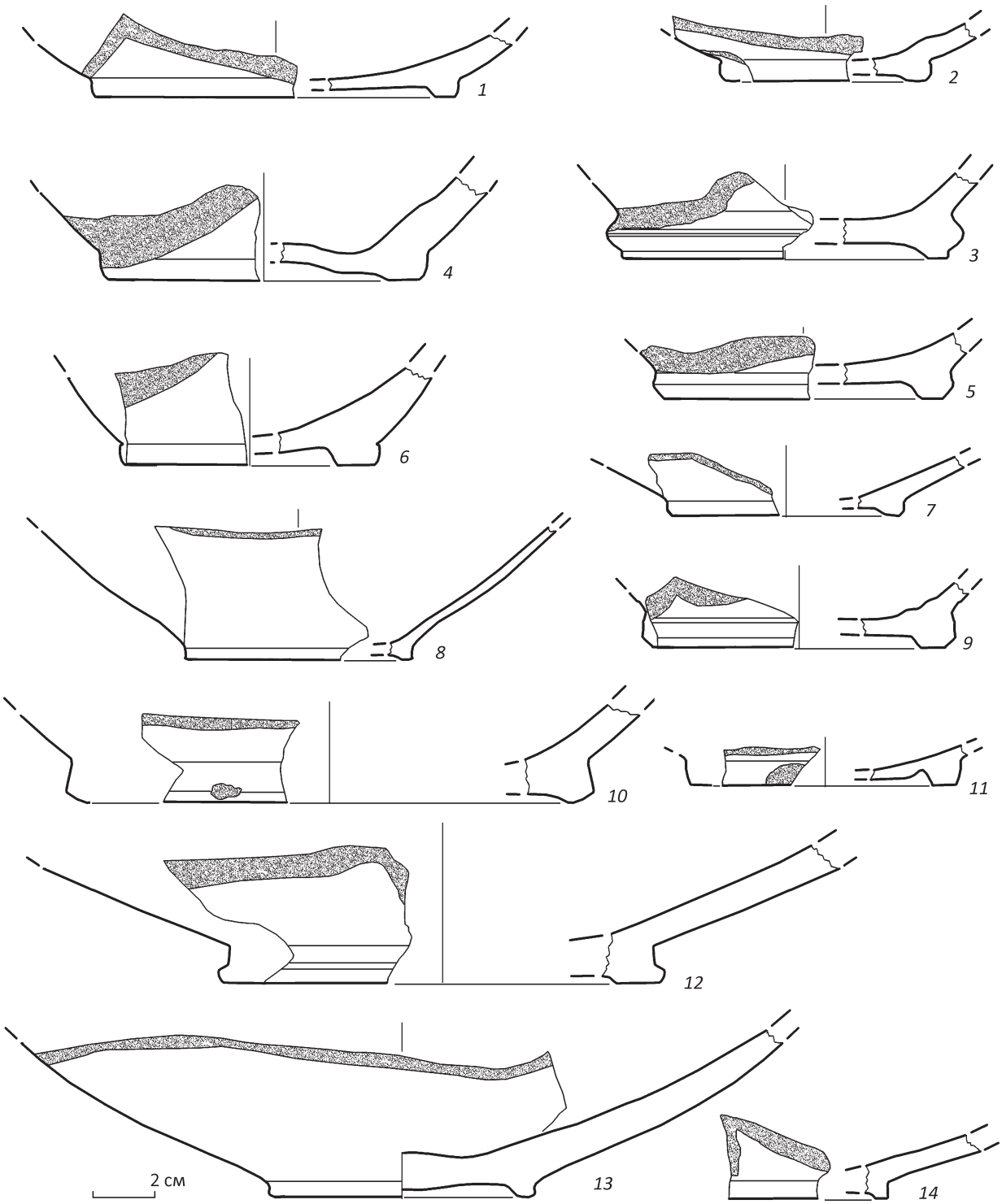

Рис. 34. Гончарний столовий посуд із заповнення передгорнової ями, об'єкт 17

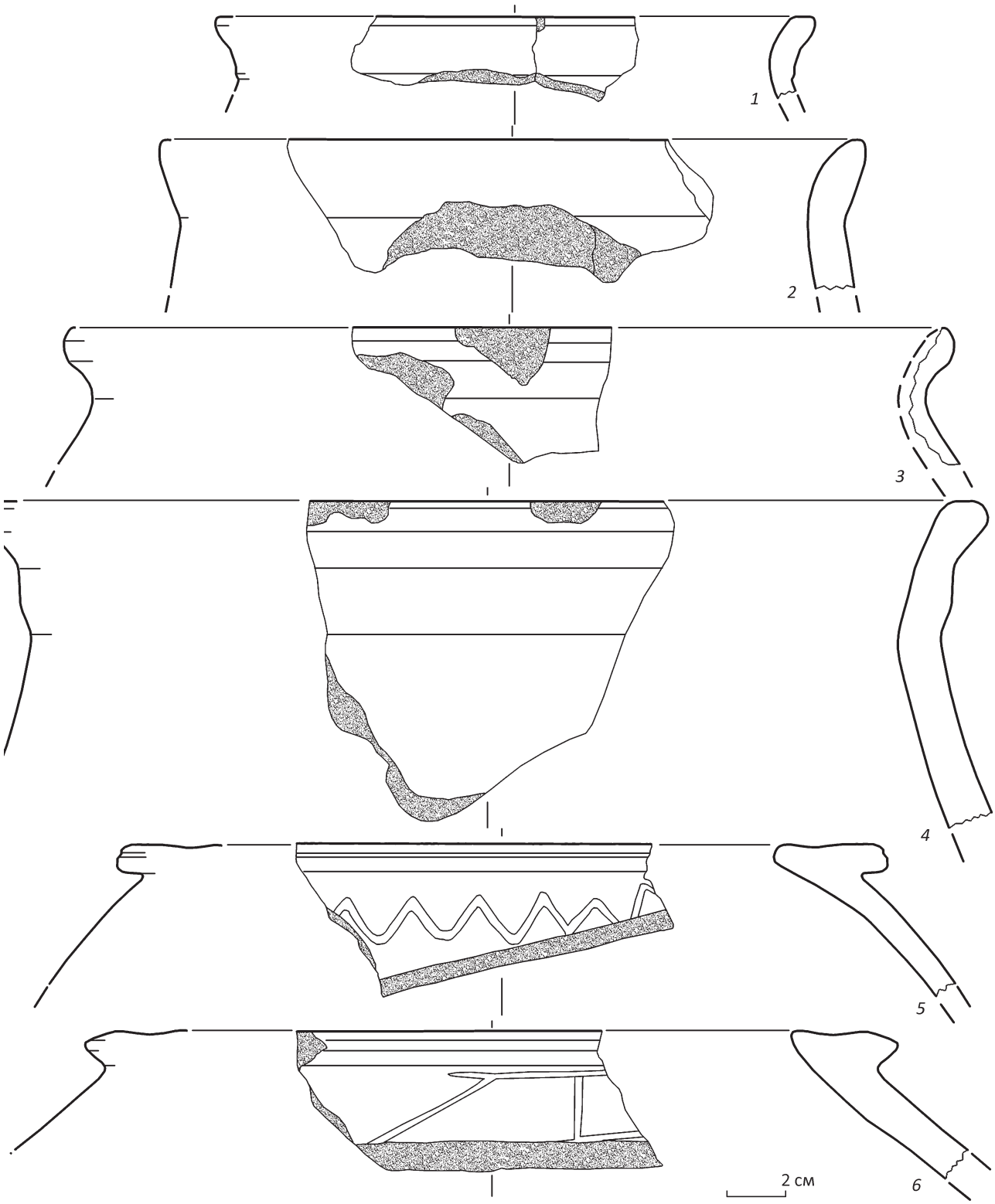

Рис. 35. Гончарний кухонний (*1*) і тарний (*2—6*) посуд із заповнення передгорнової ями, об'єкт 17

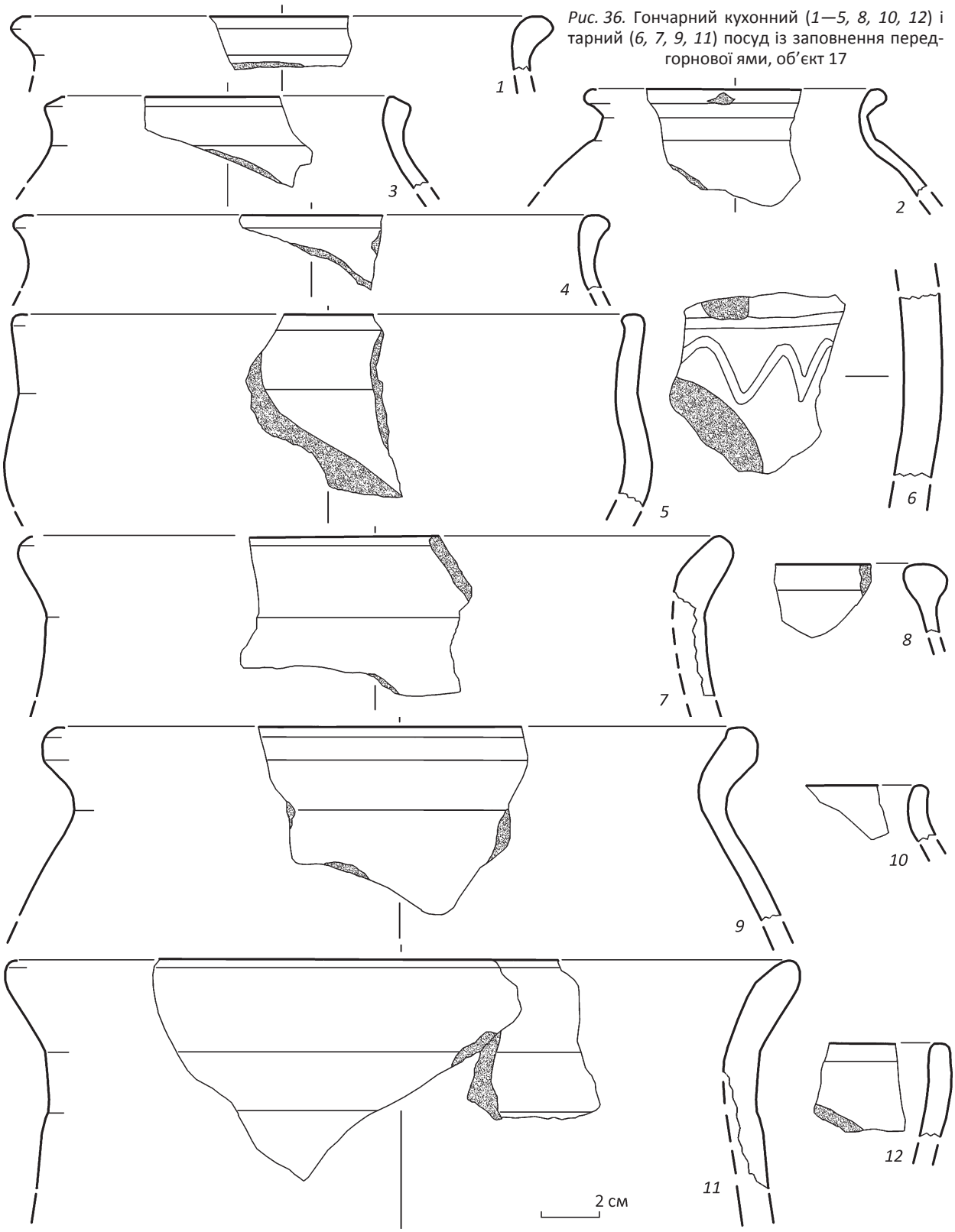

Рис. 36. Гончарний кухонний (*1—5, 8, 10, 12*) і тарний (*6, 7, 9, 11*) посуд із заповнення передгорнової ями, об'єкт 17

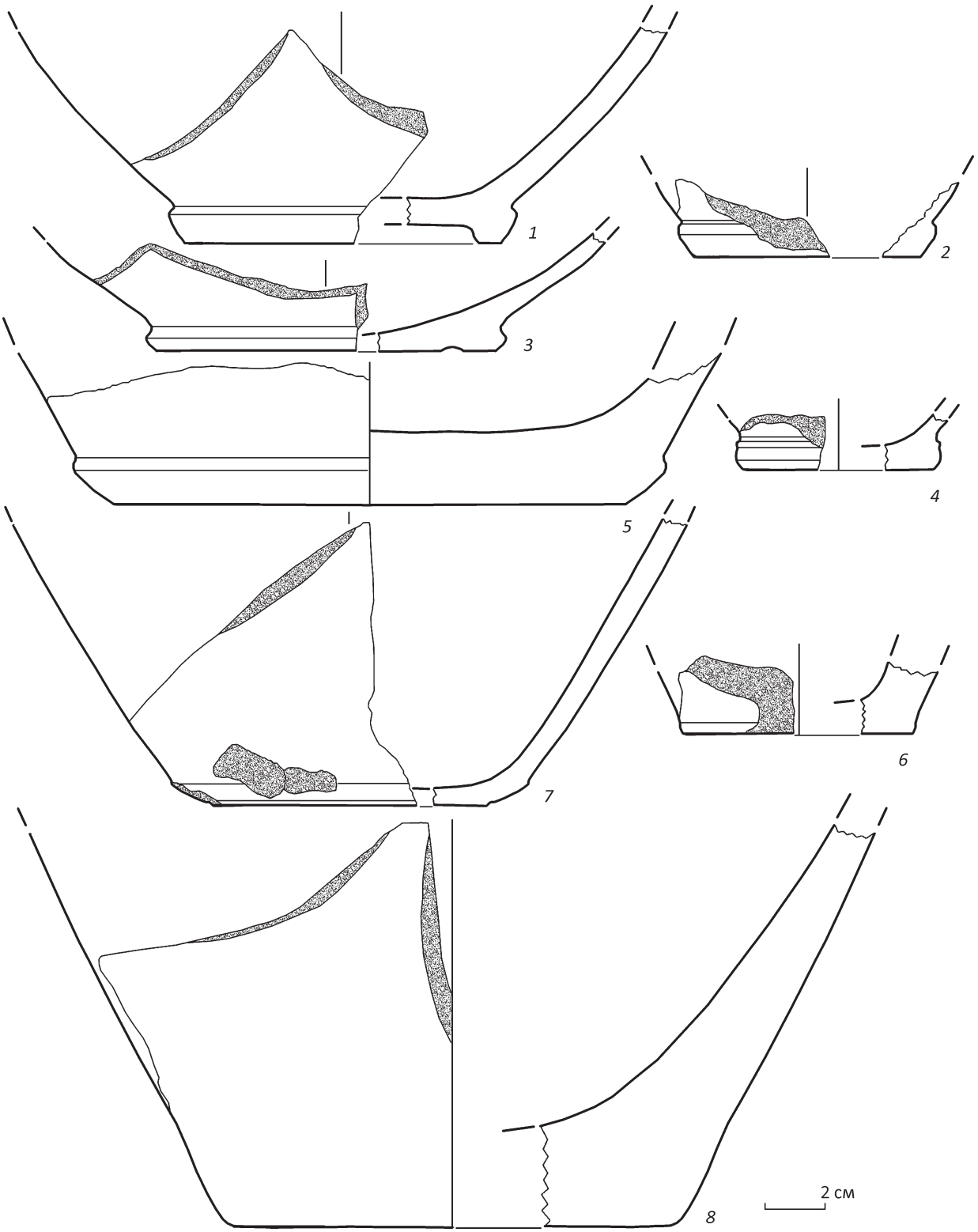

Рис. 37. Гончарний кухонний посуд із заповнення передгорнової ями, об'єкт 17

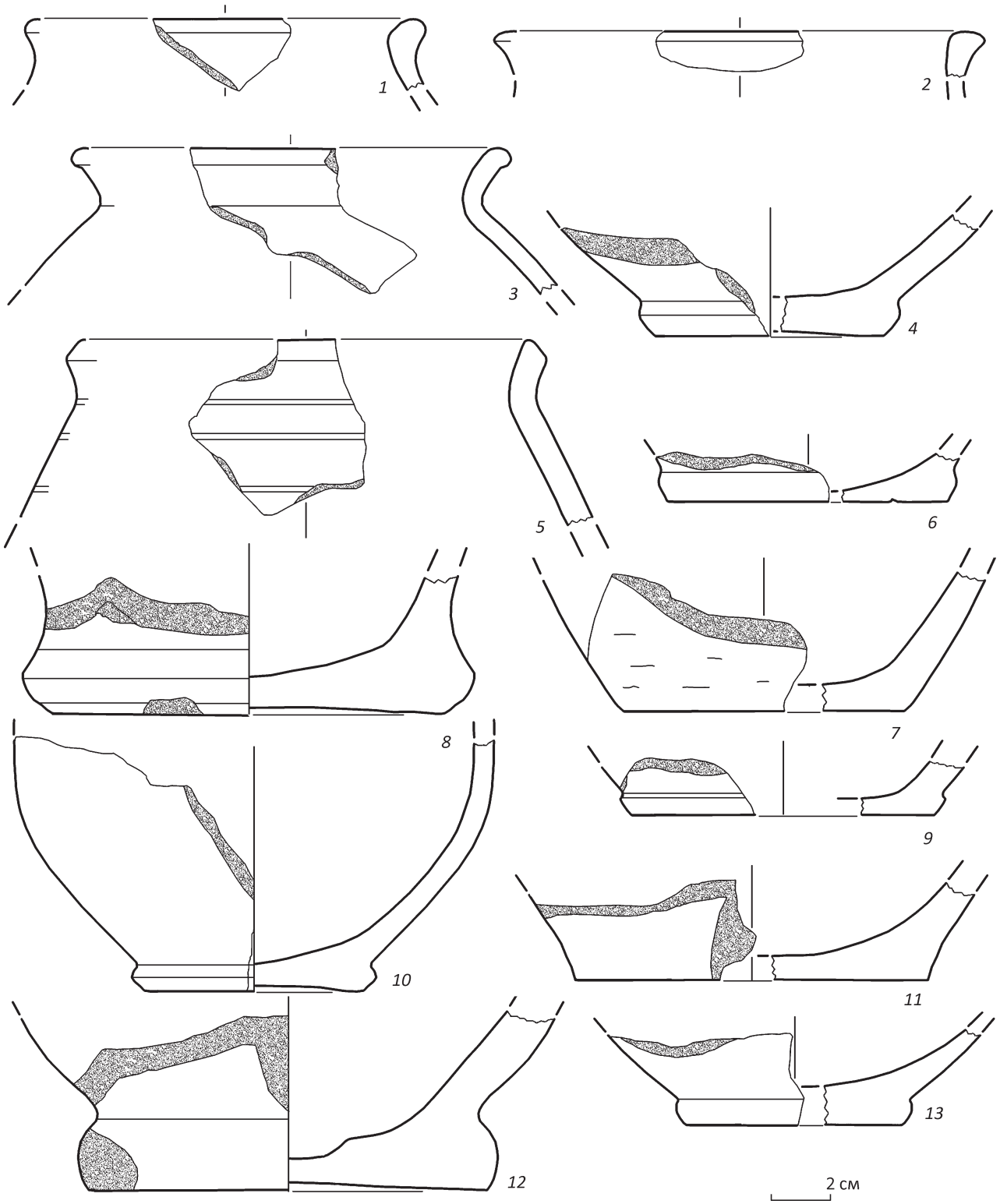

Рис. 38. Гончарний кухонний посуд із заповнення передгорнової ями, об'єкт 17

ЛІТЕРАТУРА

Баран В.Д. Черняхівська культура — поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 91—102.

Безбородов М.А. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III-IV вв. н. э. у с. Комаров // МДАПВ. — 1964. — Вип. 5. — С. 81—85.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М.: Наука, 1991.

Бондар К.М., Петраускас О.В., Діденко С.В. Геофізичне картування поселення пізньоримського часу Комарів // АДУ—2012 рр. — 2013. — С. 374—376.

Бондар К.М., Петраускас О.В., Попов С.А., Хоменко Р.В. Геофізичні дослідження поселення та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів в 2014 р. // АДУ 2014 р. — 2015. — С. 264—265.

Войнаровський В.М. Про деякі «недіагностичні» об'єкти з поселення черняхівської культури Комарів // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова — К., 2014. — С. 14—22 (Oium. — № 4).

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К.: ИА НАН Украины, 2008.

Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 65—81.

Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова — К., 2014. — С. 34—48 (Oium. — № 4).

Засецкая И.П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // МАИЭТ. — 1993. — Вып. 3. — С. 23—104.

Засецкая И.П. О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла // Нижневолжский археологический вестник. — 2000. — Вып. 3. — С. 209—238.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины — К.: КНТ, 2007.

Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116.

Некрасова А.Н. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200 (Бібліотека Vita Antiqua).

Паньков С.В., Недопако Д.П. Поселение и производственный центр позднезарубинецкого времени у села Синица // РА. — 1999. — № 4. — С. 149—162.

Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова — К., 2014. — С. 165—183 (Oium. — № 4).

Петраускас О.В., Коваль О.А. Експериментальні роботи Комарівської археологічної експедиції в 2015 р. // Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. — К., 2017. — С. 220—228 (АДІУ. — Вип. 1 (22)).

Петраускас О.В., Пастернак В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія — 2003. — Вип. 4. — С. 65—76.

Петраускас О.В., Синица Е.В. Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры // Germania-Sarmatia. — Калининград; Курск, 2010. — **II**. — С. 112—132.

Петраускас О.В., Циндровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). — К.: ІА НАН України, 2002.

Петраускас О.В., Авраменко М.О., Коваль О.А., Чорний А.М., Шишкін Р.Г. Археологічні розкопки поселення Комарів // АДУ 2014 р. — 2015. — С. 274—275.

Румянцева О.С. Свидетельства стеклоделия в черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных // Черняхівська культура: актуальні проблеми дослідження: тези доповідей на конференції (15 —17 жовтня 2010 р.). — К., 2010. — С. 71—74.

Румянцева О.С. Толстостенные стеклянные сосуды с шлифованным декором и хронология поселения Комаров // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов — М., 2014 — С. 401—435 (РСМ. — Вып. 15).

Смішко М.Ю. Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади // МДАПВ — 1959. — Вип 2. — С. 5—28.

Смішко М.Ю. Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області // МДАПВ. — 1964. — Вип. 5. — С. 67—80.

Смішко М.Ю. Звіт про дослідження поселення III—IV ст. із слідами скляного виробництва біля с. Комарове Чернівецької області у 1965 році / НА ІА НАН України. — 1965/68.

Смишко М.Ю., Щапова Ю.Л. Раскопки у с. Комарово-Днестровка // АО 1974 г. — 1975 — С. 355.

Цигилик В. До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті // МДАПВ. — 2006. — Вип. 10. — С. 100—106.

Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // Античность и варварский мир. — М., 1978. — С. 16—21 (КСИА — Вып. 156).

Щапова Ю.Л. Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой у с. Комаров Черновицкой области // МДАПВ. — 1964. — Вип. 5. — *С.* 86—87.

Щапова Ю.Л. Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Комарово Кельменецкого района Черновицкой области в июне—июле 1974 года / НА ІА НАН України. — 1974/133.

Щапова Ю.Л. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 230—242.

Barkoczi L. Pannonische Glasfunde in Ungarn. — Budapest: Akademiai Kiado, 1988 (Studia Archaeologica — **9**).

Dobrzańska H. Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Cz. I. Materiały. —Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.

Henning J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. // ZfA. — 1977. — **11**. — S. 181—206.

Magomedov B., Didenko S. Sinopian amforae and Chernyakhov culture // Sinope: The Results of Fifteen Years of Research. — Leiden; Boston, 2012. — P. 479—485.

Palade V. Aşezarea şi necropola de la Bârlad—Valea Seacă secolele III—V. — Bucureşti: Editura ARC, 2004.

Petrauskas O.V. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven) // Ephemeris Napocensis. — 2014 — **XXIV**. — S. 87—116.

Petrauskas O.V. Scheibengedrehte Keramik als chronologischer Anzeiger nach den Materialen des Gräberfeldes der Černjachov-Kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine // Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. — 2011. — Bd. 13. — S. 399—416.

Petrauskas O.V. Übergang von der Stufe C2 zu C3 in der Černjachiv-Kultur (Auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). — In print.

O. Petrauskas, O. Koval,
T. Myljan, M. Avramenko

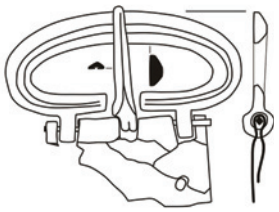
DIE KEISERZEITLICHE TÖPFEROFFEN BEI KOMARIV (Funde und Befunde, Besonderheit der Konstruktion und des Betriebes)

Die Siedlung mit den Resten der Glasproduktion bie Komariw wurde in 1950—1970 Jahren von M.Ju. Smischko und Ju.L. Schtschapova untersucht. Die Mehrheit der Ausgrabungsmaterialien ist in die wissenschaftliche Wendung nicht eingeführt. Es sind nur die Ergebnisse der zwei ersten Ausgrabungsjahre von M.Ju. Smischko veröffentlicht. Im Folgenden erschienen einige Beträge, wo die allgemeinen Angaben zur Fundort, einzelne Funde oder die chimiko-technologischen Glasanalysen vorgestellt sind. Hauptliche Thema unseres Betrages sind die Reste der Töpferproduktion. Es handelt sich um vier Töpferoffen, deren ausführliche Beschreibung in der Beilage zum Artikel.

Alle Töpferoffen von Komariv haben die Zweikammerkonstruktion, die von der Scheidewand geteilt sind. Die Scheidewand stützt sich auf die Säule. Die Ofen, die in Jahre 2012—13 untersucht worden, wahrscheinlicher, waren vollständig aus des Bodens aufgebaut. Solche Technologie auf dem Territorium der Černjachiv-Kultur ist zum ersten Mal festgelegt. Die Datierung der Ofen lässt zu behaupten, dass auf der Siedlung sie während 4. Jh. funktionierten. Es ist möglich zu behaupten, dass in Komariv wir das zwei verschidene Produktions- und Wohnzonen beobachten. Von unser Expedition durchgeführte Forschungen bei Komariv lassen zu, über verschiedener Produktion (Töpfer, Metallbearbeitung, Glas u. a.) zu sagen. Das breite Spektrum der Handwerke unterscheidet Komariw von anderen spätkeiserzeitliche Produktionszentren in Mittel- und Südeuropas. In Anbetracht der handwerklichen Besonderheit der Siedlung bei Komariv schließen wir nicht aus, dass dieser Bauten nicht nur für das Glühen der Keramik als auch für die Bedürfnisse anderer Handwerke (Metallbearbeitung, Glas u. a.) verwenden konnten.

В.С. Тилищак

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ГРОМАД (за матеріалами Чернелево-Руського могильника)

У статті на основі матеріалів Чернелево-Руського могильника черняхівської культури здійснена спроба встановлення чисельності громади, що його використовувала.

***Ключові слова**: Чернелів-Руський могильник, черняхівська культура, палеодемографія, чисельність давнього населення.*

Одним із важливих аспектів у дослідженні соціальної організації та економічного ладу населення черняхівської культури, як і давнього населення загалом, є визначення його демографічного потенціалу. Певні дослідження у цьому напрямку в черняхівістиці вже здійснювались (Брайчевський 1964, Винокур 1972, Гудим-Левкович 1997).

Дослідники опирались у своїх розрахунках переважно на матеріали досліджених поселень культури. Проте М.А. Тихановою ще у 1970-х рр. висловлено справедливе зауваження, що визначати чисельність і середню густоту населення, виходячи лише із розмірів жител і поселень, до того ж розкопаних не повністю, а лише частково і «без врахування даних могильників неможливо і методично неправильно» (Тиханова 1974, с. 44).

Аналізу матеріалів поховальних пам'яток у палеодемографії приділяється значна увага. Розроблені методики які дозволяють, ґрунтуючись на дані щодо кількості похованих на могильнику, визначити можливу чисельність громади, яка його використовувала. Серед археологів поширення набула методика визначення чисельності населення давніх громад на підставі кількості похованих на могильниках, що відображається у формулі:

$$Q = N \times V/T,$$

де Q — чисельність громади, що залишила могильник, N — загальна кількість похованих на могильнику, V — покоління або середня тривалість життя; T — час функціонування могильника.

Розрахунки за цією формулою здійснені і для окремих пам'яток латенського та римського часу України, у тому числі черняхівської культури (Безсонова, Бунятян, Гаврилюк 1988, с. 71; Обломский, Терпиловский, Петраускас 1990, с. 13; Гудим-Левкович 1997). Зокрема, О.М. Гудим-Левковичем підраховано, що громада, яка залишила Данченський могильник, налічувала біля 140 осіб (Гудим-Левкович 1997, с. 81—82). Щоправда, результати цих розрахунків, на наш погляд, потребують певної корекції. Так, автор розкопок Данченського могильника І.О. Рафалович відзначав, що територія могильника піддавалась багаторічній оранці, в тому числі плантажній, у результаті чого «було зруйновано значну кількість поховань». Також він відзначає, що поховання руйнувались місцевими жителями при спорудженні будинків села (Рафалович 1986,

с. 6). Таким чином, загальна кількість похованих на могильнику була більшою, ніж 338 поховань, які розкопані. З іншого боку, і тривалість функціонування могильника, мабуть, була більшою ніж 75 років (четверта чверть III ст. — перша половина IV ст.), як це припустив О.М. Гудим-Левкович (пор.: Щукин, Щербакова 1986, с. 210—212; Гороховский 1988, с. 45; Шаров 1992, с. 197—198).

Тож, як помітно з наведеного прикладу, основна проблема у застосуванні вищенаведеної формули полягає у повноті вихідних даних. Чернелево-Руський могильник є, на сьогодні, одним із найбільш широко розкопаних некрополів черняхівської культури (Ґерета 2013). Звичайно, вичерпними даними ми не володіємо, проте повнота дослідження пам'ятки дозволяє використати його матеріали для демографічного моделювання. Тож у подальших розрахунках виходитимемо із таких вихідних даних та припущень:

Середня тривалість життя (V): Дослідженню проблем палеодемографії черняхівської культури присвячена дисертаційна робота О.М. Гудим-Левковича (1997). Дослідник визначив середню тривалість життя населення черняхівської культури, яка, за його підрахунками, становить 31,3 року. Ці дані не суперечать результатам досліджень С.П. Сегеди та В.Д. Дяченко, які визначили середній вік похованих на Холмському могильнику і який становив 31,9 року для чоловіків та 28,8 року для жінок (Сегеда, Дяченко 1984, с. 94).

Кількість похованих (N): У своєму останньому Звіті за 2000 рік І.П. Ґерета зазначив, що на Чернелево-Руському могильнику досліджено 288 поховань черняхівської культури (Ґерета 2000, с. 1). Проте загальна кількість похованих на некрополі у черняхівський час була більшою. Так, в окремих випадках дослідником під одним номером поміщено кілька поховань, як наприклад, у похованні 38, де поряд зафіксовано залишки трьох скелетів, зокрема їх нижні кінцівки, що, до того ж, мали різну орієнтацію, а також різночасовий інвентар (Ґерета 2013, с. 33—34; рис. 23). Тобто, маємо справу із ситуацією, коли в результаті порушень трьох поховань (38а, 38б, 38в) розташованих поряд, їх кістки виявились перемішаними. Також, в окремих могилах могли бути поховані по кілька осіб, як, наприклад, у похованні 55, де виявлено залишки черепів дорослої людини і дитини (Ґерета 2013, с. 37) [1]. З іншого боку, такі об'єкти, як «умовне поховання 143» чи «поховання 207», навряд чи були поховальними спорудами (Ґерета 2013, с. 56—57, 69; рис. 85, *10*; 110, *2*). Вони, скоріш за все, відігравали якусь ритуальну роль (Тиліщак 2011, с. 16).

Для визначення загальної кількості похованих на могильнику потрібно врахувати і повністю зруйновані пізнішими земляними роботами поховання, сліди яких фіксувались І.П. Ґеретою у різних частинах могильника. Наприклад, у 1985 р. дослідником виявлено, що «сучасною траншеєю, що мала глибину та ширину 1 м, зруйновано поховання підлітка. Його рештки виявлені на різній глибині на площі двох квадратів» (Ґерета 1985, с. 8). Такі знахідки І.П. Ґерета означував як повністю зруйновані поховання і давав їм окрему нумерацію у межах років розкопок. Загалом за всі роки досліджень І.П. Ґеретою зафіксовано 22 зруйнованих поховань. Тож, загалом, на могильнику виявлено не менш як 310 поховань та 2 ритуальних об'єкти черняхівської культури [2].

Також не розкопаною залишилась західна окраїна могильника, зайнята городами селян. У цій частині могильника, як можна судити із сусідніх розкопаних ділянок, густота поховань є меншою, ніж у центрі некрополя. Проте, у кожному разі нерозкопаними лишаються кілька десятків поховань. Тож для визначення можливої загальної кількості поховань на могильнику пропонуємо наступні формули:

$$N = Sз/Sn,$$

де: $Sз$ — загальна площа могильника; $Sn = Sp/Np$ — площа могильника, що припадає на одне похо-

1. Антропологом Т.О. Рудич, що досліджувала остеологічні матеріали могильника, зауважено наявність залишків кількох кістяків у цілій низці поховань. Проте це могло стати наслідком необережного поводження із даними остеологічними матеріалами при їх транспортуванні у 1990-х рр.

2. Можливо, подібних повністю знищених поховань, зокрема кремацій, було дещо більше, адже центральна частина некрополя була зайнята спорудами бензозаправки, при будівництві якої здійснювались активні земляні роботи. Саме в центральній частині некрополя, поміж споруд заправки, культурний шар насичений уламками кераміки, кісток, у тому числі і перепалених.

вання, яка вираховується, через розділення розкопаної площі могильника (*Sp*) на кількість відкритих поховань (*Np*).

Подібний підхід свого часу пропонував О.Е. Симонович, який для встановлення загальної кількості похованих на могильнику в Гаврилівці відштовхувався від розмірів могильника та середньої щільності поховань (Сымонович 1960, с. 197).

На розкопаній частині Чернелево-Руського черняхівського могильника, площею біля 6670 м^2 (в межах розкопів 1 і 5) виявлено, як уже зазначено вище, 310 поховань. Тобто, на одне поховання припадає 21,52 м^2 розкопаної площі (Sn). Розділивши загальну площу могильника на площу, що припадає на одне поховання, отримаємо можливу загальну кількість поховань.

Могильник за обрисами наближається до не правильного еліпсу (рис. 1). За приблизними розрахунками площа не розкопаної частини пам'ятки може коливатись від 1000 до 1500 м^2. Тобто загальна площа могильника, ймовірно, становила від 7700 до 8200 м^2.

Виходячи з цього, за вище наведеною формулою можна визначити можливу загальну кількість похованих на могильнику:

$$N\,(1) = 7700/21{,}52 = 357{,}9 \text{ осіб.}$$
$$N\,(2) = 8200/21{,}52 = 381{,}1 \text{ осіб.}$$

Таким чином, загальна кількість похованих на могильнику в черняхівський час могла становити 360—380 осіб.

Час функціонування могильника (*T*).

Чернелево-Руський могильник, як загальновизнано, належить до найраніших пам'яток черняхівської культури. Його найраніше фаза охоплює комплекси з гладкими підв'язними фібулами типу Гороховський / А 1, 2, 5, із високим приймачем групи Альмгрен VII та воїнські типу Альмгрен 170 (рис. 2, *2—8*). Для цієї групи комплексів характерні Ω-подібні пряжки (рис. 2, *1*), ранні форми гребенів із низькими дугоподібними, а також із трапецієподібними та підтрикутними спинками (рис. 2, *19—21*). Широко представлена ліпна кераміка вельбарських типів (рис. 2, *11, 13—17*), а також невеликі гончарні чорнолисковані миски закритих типів (рис. 2, *9, 10*). Прикраси представлені скляними намистинами наступних типів за О.В. Гопкало: Ос I/1, II/1, VIII/2, 4, 9, 10, XVI/2, 11, Пс III/7, бурштиновими намистинами типів IV/1, VIII/2 (рис. 2, *22—32*), відерцеподібними підвісками з кольорових металів та малими залізними.

Абсолютна хронологія фази визначається за знахідкою золотого ауреса Отаційли у п. 265, а також рідкісними римськими імпортами (рис. 2, *33—37*), що могли з'явитись на Поділлі внаслідок участі місцевого населення у «Готських війнах» середини III ст. Типи речей дозволяють співвіднести ранній етап розвитку могильника переважно із з ступенями C1b та C2 середньоєвропейської археології та синхронізувати її із найранішою «ружичанською» фазою черняхівської культури за Є.Л. Гороховським, що охоплює другу третину — третю чверть III ст. (Гороховский 1988, с. 44).

У той же час А. Коковський припускає переселення на схід з ареалу масломичської групи дещо раніше — на стадії C1a (Kokowski 1995, s. 37—38). Початок функціонування Чернелево-Руського могильника польський дослідник синхронізує з фазою «B» масломичської групи, яка синхронна стадії C1a центральноєвропеської хронологічної системи і датується в межах 200—230 р. н. е. (Kokowski 1995, s. 175; tab. 1; rys. 45B). На думку А. Коковського (Kokowski 1995, s. 37—38), одним зі свідчень початку раннього освоєння території Поділля вихідцями з Грубешівської уголовини, є поява на Поділлі та у Верхньому Побужжі підв'язних фібул із чотиригранного у перетині дроту типу Грудек-20 (рис. 2, *3*).

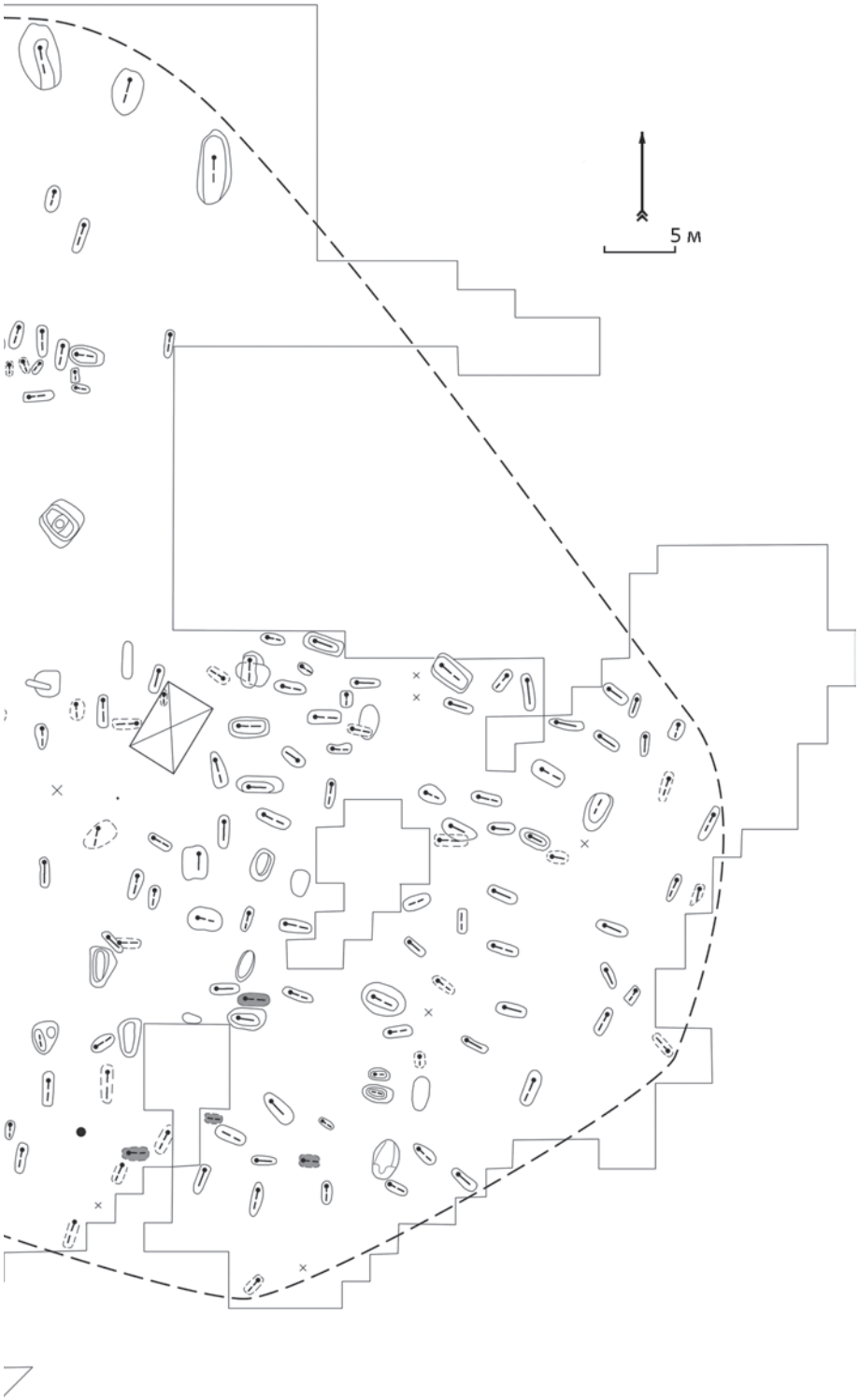
Три фібули цього типу виявлені в Чернелеві-Руському (п. 29, 70 та у культурному шарі). Така фібула становила єдиний вид інвентарю у п. 29, а у п. 70 до складу інвентаря, окрім фібули, входила лише ліпна миска другого варіанту типу XaA ліпної кераміки вельбарської культури за Р. Волангієвичем. Ці обставини не дозволяють надійніше визначити хронологію комплексів.

Переважно ранньоримським часом у пшеворській культурі датуються ліпні миски з сильно увігнутим дном (рис. 2, *12*), які входили до складу інвентаря поховань 72 та 123 Чернелево-Руського могильника (Ґерета 2013, рис. 46, *2*; 76, *5;* Moszczyński, Siciński 1997, s. 22, tabl. 1, *25, 26*).

На могильнику відомі також інші типи інвентаря, що з'являються на стадії C1a. Це, зокрема, фібули AVII, ранні форми трьохшарових гребенів,

Рис. 1. Чернелево-Руський могильник

5 м

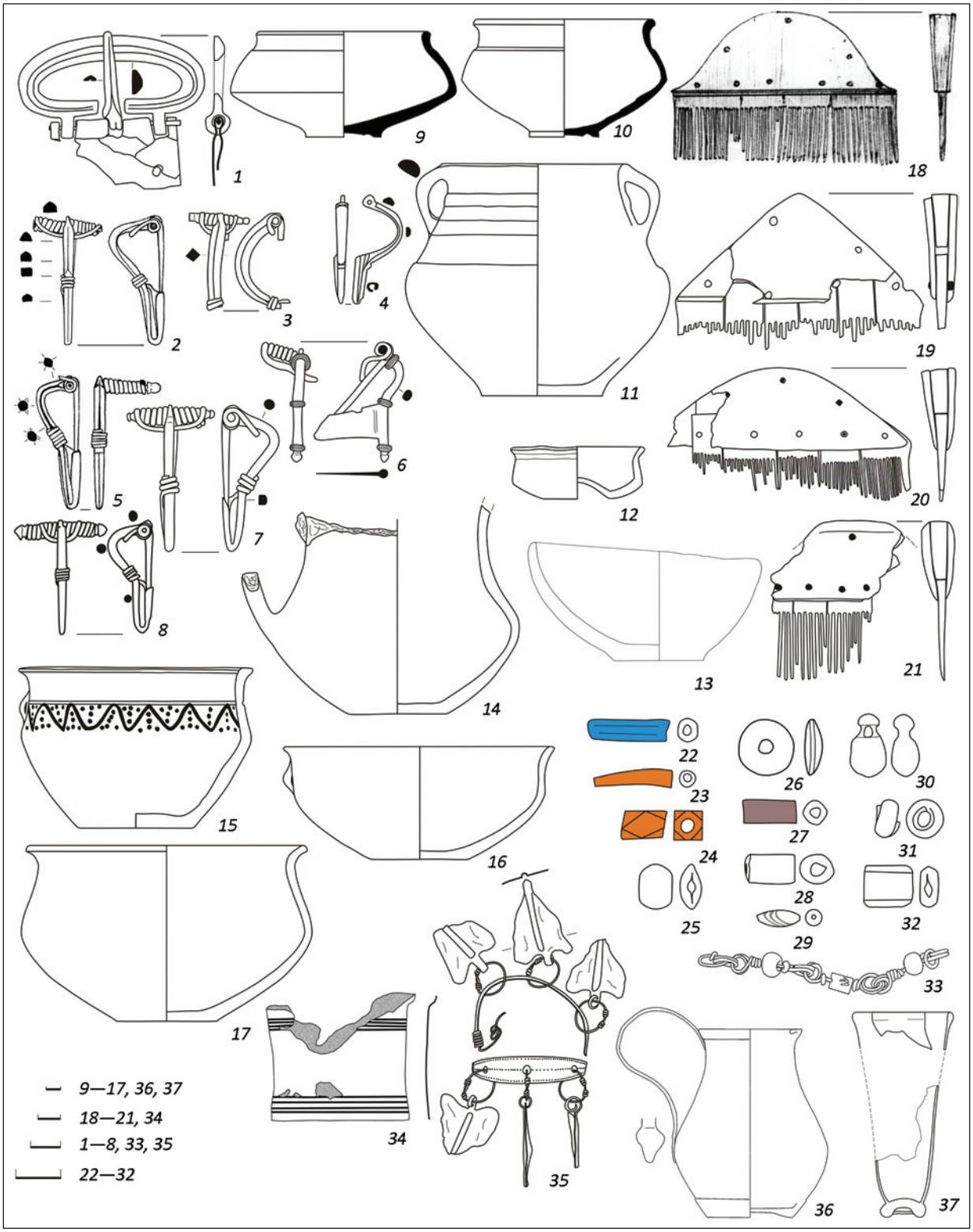

Рис. 2. Хронологічні індикатори найранішої фази могильника

тощо (Godlowski 1970, p. 92). Проте, всі ці типи речей продовжують використовуватися в наступних хронологічних періодах (C1b—C2). У той же час у Чернелеві-Руському невідомі ранньоримські типи речей, які побутували на стадії C1a, як, наприклад, фібули AII—V, присутність яких є одним із визначників цього хронологічного етапу (Godlowski 1970, p. 92).

Щоправда, існує думка, що на стадії C1a на східній периферії вельбарської культури, в умовах переселення та нестабільності, старі елементи ранньоримського часу виходили з ужитку швидше, поступаючись місцем дешевшому та практичному пізньоримському стилю (Белявец 2007, с. 53). Але на могильнику невідомі й найраніші форми двочленних арбалетовидних підв'язних фібул із дугоподібною спинкою, які В. Белявец пропонує виділяти у варіант Ковальовка та датує етапом C1a (Белявец 2007, с. 56—57).

З іншого боку, певним опосередкованим свідченням на користь раннього часу заснування могильника може розглядатись і значна кількість поховань, що віднесені до раннього етапу його функціонування.

Таким чином, існують певні підстави припускати заснування могильника ще на етапі C1a, проте, ймовірніше, що все-таки могильник міг бути заснований наприкінці етапу C1a — на початку C1b. Тож, в абсолютних датах початок функціонування могильника можна віднести до кінця першої — початку другої третини III ст.

Фінальна фаза могильника охоплює комплекси із пряжками з витягнуто-овальними масивними рамками серії Гороховський / Д, з круглими кованими рамками діаметром понад 2,5 см серії Гороховський / Е, гребенем III класу (за Р.Г. Шишкіним) із довгими масивними плечиками, вузькою півкруглою спинкою та глибокими вирізами при її основі, скляними намистинами типів (за О.В. Гопкало): ОСХII/9, ОСХIII/10 (рис. 3).

Пряжки та гребені цієї групи мають аналогії у матеріалах гунського часу. Зокрема, Е. Іштвановіч датує масивні витягнуті залізні пряжки Верхнього Потисся, що аналогічні знайденим у п. 10 та 186 (рис. 3, *1*) до кінця IV ст. (Istvanovits 1992, s. 97—98; fig. 5). У п. 304 також виявлено фрагмент скляного кубка декорованого шліфованими

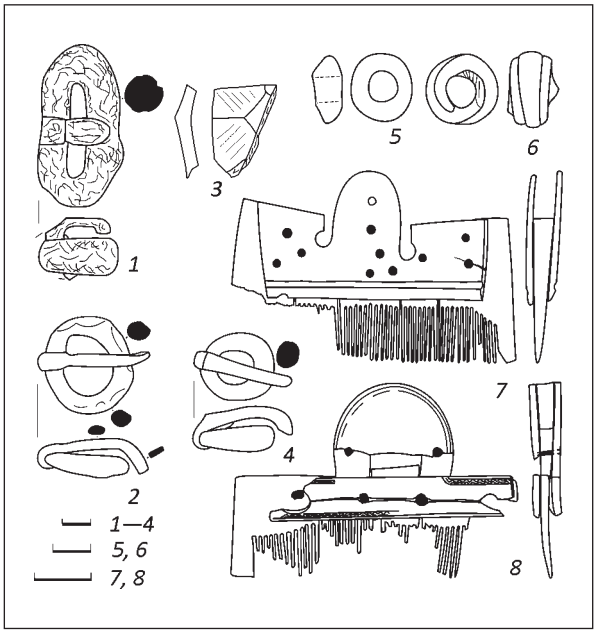

Рис. 3. Хронологічні індикатори фінальної фази могильника

шестикутниками (рис. 3, *3*). Подібні вироби, як доводить І.О. Гавритухін поширюються у гунський час (Гавритухин 1999, с. 50—51; 2007, с. 18).

Найпізнішими комплексами на могильнику, мабуть, є п. 67 та 150, до складу яких входили пряжки із масивними язичками, довгі кінці яких далеко виступають за рамку і загнуті під тупим кутом (рис. 3, *2, 4*). Подібні язички характерні для пряжок ступені D2 (Tejlar 1997). Пряжки з подібної форми рамками та язичками значно поширені на півдні Східної Європи наприкінці IV — V ст. (Засецкая 1994, с. 79—80). Причому, на думку І.П. Засецької, пряжки із довгими хоботовидними язичками, кінці яких загнуті під тупим кутом, є типологічно пізнішими від пряжок із язичками, краї яких тісно охоплють рамку та загнуті під прямим кутом (Засецкая 1993, с. 25).

Таким чином, найпізнішу хронологічну групу могильника можна віднести до гунського часу і синхронізувати її з п'ятою «журавською фазою» черняхівської культури за Є.Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 45).

Припинення існування могильника варто пов'язувати із відходом готів у Подунав'я. Загалом можна говорити про кілька хвиль відходу готів із території України у Подунав'я. Наймас-

штабнішими з них були відступ від гунів у 376—378 рр., рух Радагайста у 405—406 рр. Завершенням процесу цього відходу стало формування остготського королівства у Паннонії у 450-х рр.

Зважаючи на матеріали гунського часу на могильнику, видається, що гунська навала в останній чверті IV ст., безпосередньо не зачепила чернелево-руську громаду. Могильник продовжував функціонувати у гунський час. Відзначимо, що у цей період продовжують функціонувати також інші черняхівські могильники на Тернопільському плато. Зокрема, матеріали гунського часу відомі на сусідніх могильниках у Чистилові, Романовому Селі, Білій (Кропоткин 1973, с. 240 — 243; Строцень 2008, с. 68; Ґерета 2007, рис. 6, *2*; Строцень 2010).

Хоча найпізніші комплекси могильника, як уже відзначено, містять речі, характерні для стадії D2, але їх обмеженість не дозволяє значно омолоджувати фінал функціонування могильника. Тож найімовірніше завершення існування черняхівської громади у Чернелеві-Руському варто пов'язувати із рухом на захід готів Радагайста. У 405 р. готські загони на чолі з Радагайстом вторглись у римські провінції Середнього Подунав'я. Численність готів Радагайста сучасники оцінювали до 400 тис. осіб (Вольфрам 2003, с. 242—243, прим. 142). У 406 р. Радагайст був переможений і у рабство було продано десятки тисяч варварів. Саме з цими подіями декотрі дослідники пов'язують різкий демографічний спад населення в ареалі черняхівської культури (Казанский 2011, с. 28). Тож припинення функціонування могильника також може бути віднесене до часу цих подій, чи дещо пізніше.

Узагальнюючи наведені вище спостереження над хронологією пам'ятки, варто відзначити, що найймовірніше могильник був закладений наприкінці стадії C1a чи на початку C1b і функціонував до кінця стадії D1 чи початку стадії D2 та припинив своє існування на початку V ст. Достатніх даних, які б дозволяли надійно датувати початок функціонування могильника ранішим часом немає, як і продовжувати час його існування далі, ніж початок V ст. Таким чином, ймовірно функціонувала пам'ятка біля 170—180 рр.

Чисельність громади: Виходячи із наведених даних, можемо розрахувати ймовірну кількість мешканців громади, яка залишила могильник. Підставляючи різні дані у пропоновану формулу, ми отримаємо наступні результати:

$$Q_а = NV/T = 360 \times 31{,}3/170 = 66{,}3$$
$$Q_б = NV/T = 360 \times 31{,}3/180 = 62{,}6$$
$$Q_в = NV/T = 380 \times 31{,}3/170 = 70{,}0$$
$$Q_г = NV/T = 380 \times 31{,}3/180 = 66{,}1$$

Таким чином, можна припускати, що чисельність черняхівського колективу, який залишив Чернелево-Руський могильник, могла становила понад 60 осіб, що проживали одночасно. Ця величина відповідає як чисельності невеликої громади, так і чисельності однієї великої сім'ї патріархального типу. В етнографії відомі приклади, коли великосімейна громада могла налічувати до 100 і більше осіб (Косвен 1963, с. 65). Проте, доволі складна планіграфічна структура могильника схиляє до думки, що спільнота, яка залишила могильник, складалась із кількох сімейно-родових груп, які утворювали територіальну (сусідську) громаду.

Можна відзначити, що за розмірами серед черняхівських могильників виділяються великі (Чернелів-Руський, Будешти, Данчени, Тіргшор, Міхалишень, Бирлад-валя-Сяке) та малі (Холмське, Ранжеве, Коблево, Курники, тощо). Для останніх переважно притаманна доволі чітка планувальна схема із вираженим центром, що може свідчити на користь припущення про приналежність таких пам'яток окремим великосімейним колективам. На відміну від малих кладовищ великі некрополі мають переважно ускладнену планувальну структуру. Наприклад, М.Б. Щукін та Т.А. Щербакова на Данченському могильнику виділили 7 (А—Ж) територіальних ділянок (Щукин, Щербакова 1986, с. 207—208). Г.Ф. Нікітіна на досліджуваних нею черняхівських некрополях Північної Буковини (Романківці, Оселівка, Одая) виділила сімейні ділянки (Никитина 1996, с. 133—134; рис. 70; 2008, с. 115—116; 131—133). У Чернелеві Руському також можна виділити територіальні групи різночасових поховань.

Тож цілком ймовірно, що планіграфічні відмінності між великими і малими могильниками можуть засвідчувати різну соціальну структуру громад, які їх використовували.

ЛІТЕРАТУРА

Безсонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акшанский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К.: Наук. думка, 1988.

Белевец В. Могильник Брест-Тришин: 30 лет по окончании раскопок // Acta archaeologica Albaruthenica. — 2007. — Vol. I. — С. 49—85.

Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). — К.: Наук. думка, 1964.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дніпро-Дністровського межиріччя II—V ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1972.

Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). — СПб: Ювента, 2003.

Гавритухин И.О. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры. 1. Толстостенные кубки со шлифованной и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236—238, Straume VI—IX) // Сто лет черняховской культуре. Библиотека Vita Antiqua. — К., 1999. — С. 48—86.

Гавритухин И.О. Финал черняховской культуры. // Восточная Европа в середине I тысячилетия н. э. — М., 2007. — С. 9—24.

Ґерета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури в с. Чернелів-Руський у 1985 р. / НА ІА НАН України. — 1985/79а.

Ґерета І.П. Звіт про розкопки черняхівського могильника в Чернелеві-Руському в 2000 році / НА ІА НАН України. — 2000/119.

Ґерета І.П. Могильник черняхівської культури в с. Біла на Тернопільщині. Тернопіль: Меркьюрі-Тернопіль, 2007.

Ґерета І. Чернелево-Руський могильник. — Київ; Тернопіль, 2013 (Oium. — **3**).

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К.: ИА НАН Украины, 2008.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — М., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Гудим-Левкович А.Н. Демографическая реконструкция черняховского населения Украины III — V вв. н. э.: Дисс. … канд. ист. наук. — К., 1997.

Засецкая И.П. Материалы боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III. — С. 23—109.

Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху. — СПб: Эллипс, 1994.

Казанский М.М. Радагайс и конец черняховской культуры // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 22—32 (Oium. — **1**).

Косвен М.О. Семейная община и патронимия. — М.: Наука, 1963.

Кропоткин В.В. О датировке кувшина из Чистиловского могильника (Тернопольская область) // СА. — 1973. — № 3. — С. 240—243.

Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М.: Наука, 1996.

Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья: по результатам анализа археологических источников. — М.: Таус, 2008.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Петраускас О.В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К.: Препринт, 1990.

Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев: Штиница, 1986.

Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологические материалы из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.

Строцень Б.С. Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. — Тернопіль, 1997. — С. 38—56.

Строцень Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль: Астон, 2008.

Строцень Б.С. Пам'ятки пізнього етапу черняхівської культури на Західному Поділлі // АДІУ. — К., 2010. — Вип. 2.: Археологія Правобережної України. — С. 165—173.

Сымонович Э.А. Разкопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре // МИА. — 1960. — № 82. — С. 192—238.

Тиханова М.А. К вопросу о поселениях и жилищах черняховской культуры // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений: краткие тезисы докладов на объединенном симпозюме методологического семинара и сектора Средней Азии и Кавказа ЛОИА АН СССР (23—26 апреля 1973 г.). — Л., 1974. — С. 42—44.

Тиліщак В.С. «Ритуальний майдан» Чернелево-Руського могильника та питання «могильних кругів» на некрополях черняхівської культури // Доистория Восточной Европы позднеримского времени — начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.). — Харьков, 2011. — С. 15—21.

Шаров О.В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // Проблемы хронологии латена и римского времени. По материалам Первых Тихановских чтений (Ленинград, 1988 г). — СПб, 1992. — С. 158—207.

Щукин М.Б., Щербакова Т.А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 177—219.

Godłowski K. The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. — Kraków, 1970

(Zeszyty naukowe uniwersitetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne. — Z. 11).

Istvanovits E. Some data on the late roman — early migration period chronology of the upper Tisza region // Probleme der relativen und absoluten Cronologie ab Latènezieit bis zum Frühmittelalter: Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet (Kraków — Karniowice 3.—7. Dezember 1990). — Kraków, 1992. — S. 89—102.

Kokowski A. Grupa Masłomęcka z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995.

Moszczyński J., Siciński W. Importy przemysłowe i ich naśladownictwa na obzarze górnego i środkowego dorzecza Bzury // Kultura przeworska. — Kraków, 1997. — T. III. — S. 77—88.

Tejral J. Neue Aspekte der Früchvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mitteltren Donauraum. — Brno, 1997. — 321—362.

V. Tylishchak

TO THE PROBLEM OF QUANTITY OF THE CHERNYAKHIV CULTURE COMMUNITIES (based on the materials from Cherneliv-Rus'kyj cemetery)

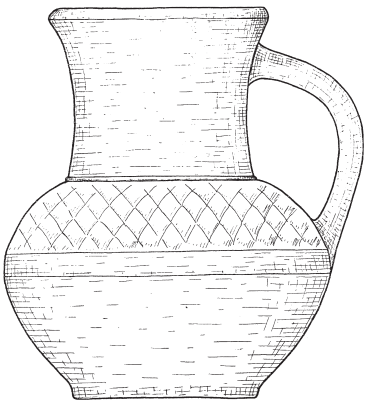
Determination of the population of ancient communities according to the relation between the number of buried and the period of functioning of the cemetery is applied in the article to count the population that used Cherneliv-Rus'kyj cemetery.

On this cemetery 310 tombs of Chernyakhiv culture are found. Taking into account still uninvestigated part of the cemetery the total number of buried could reach 360—380 peoples (fig. 1). Most probably, a cemetery was founded in the late phase C1a or in early C1b (fig. 2) and was used to the end of the phase D1 or to the beginning of D2 (fig. 3). The cemetery ceased to exist at the beginning of the V century. So this cemetery is supposed to have been functioning for 170—180 years.

According to calculations carried out, the number of appropriate staff, who used a cemetery, could be more than 60 people who lived at the same time. Taking into account the complex structure of locations of tombs in the cemetery it is suggested that the community which has left a cemetery consisted of several family-tribal groups that formed the territorial community.

A. Błażejewski

ZWIĄZKI KULTUROWE GRUPY DOBRODZIEŃSKIEJ. NOWE SPOSTRZEŻENIA

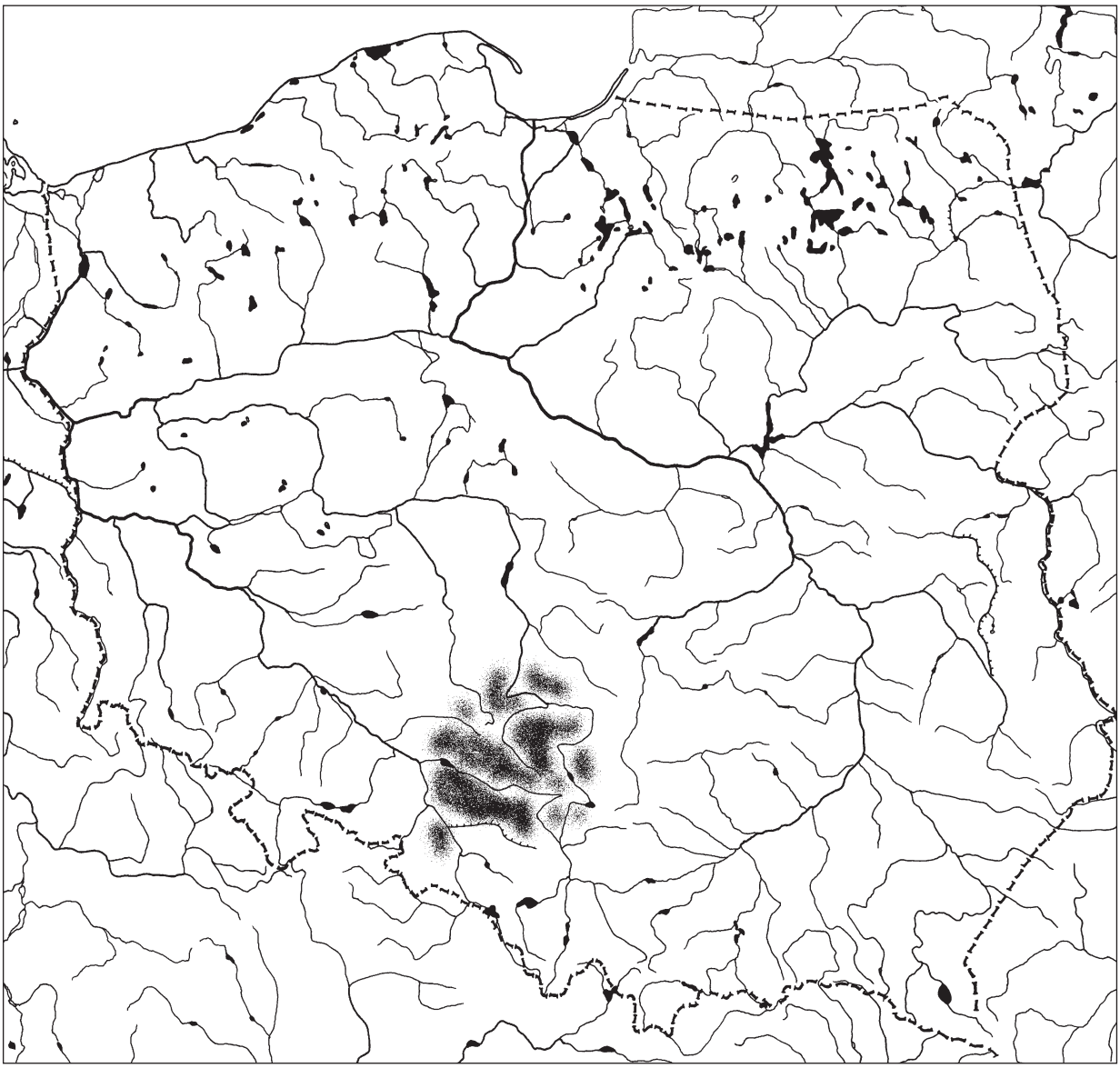
Artykuł omawia związki kulturowe tzw. grupy dobrodzieńskiej kultury przeworskiej z obszarem dorzecza Cisy w późnym okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów, szczególnie na podstawie analizy obrządku pogrzebowego.

***Słowa kluczowe**: okres rzymski, grupa dobrodzieńska, obrządek pogrzebowy, Karpaty.*

Pojęcie tzw. grupy dobrodzieńskiej pojawiło się po raz pierwszy w literaturze archeologicznej jeszcze w latach międzywojennych. Na istnienie cmentarzysk ciałopalnych o specyficznej, warstwowej formie na obszarze dorzecza górnej Odry zwrócił uwagę F. Pfützenreiter, opisując w krótkich artykułach nekropolę na eponimicznym stanowisku w Dobrodzieniu-Rędzinie (Pfützenreiter 1938; 1941). Już wówczas pojawiło się pojęcie grupy kulturowej, lub nawet oddzielnej kultury archeologicznej (niem. guttentager Gruppe, guttentager Kultur), przy czy jedynym w zasadzie kryterium jej wydzielenia była właśnie wspomniana, nietypowa forma obrządku ciałopalnego. Zwracał on jednak uwagę na ogólnie późną chronologię badanych stanowisk i zespołów, obejmującą ogólnie V w. a nawet początek VI w. Na podstawie materiału zabytkowego wysnuł też wniosek o związku omawianej grupy z plemieniem Gotów, a w każdym razie nie widział powiązań z miejscową kulturą, identyfikowaną przez archeologyw niemieckich z Wandalami.

Po II wojnie światowej cmentarzyska dobrodzieńskie stały się obiektem badań polskich archeologów. Do tej problematyki odnosili się liczni badacze, nie tylko zajmujący się okresem wpływów rzymskich. Józef Kostrzewski wypowiadał się na temat powiązań grupy z gockim środowiskiem kulturowym, nie dając jednak ostatecznej odpowiedzi na to pytanie (Kostrzewski 1946, s. 24). Kontakty takie widział zdecydowanie Zbigniew Trudzik (1956, s. 89—91). Włodzimierz Antoniewicz natomiast uważał ceramikę «dobrodzieńską» za oryginalną, nie wykluczał jednak jej powiązań z wytwórczością Gotów. Dokładniej do zagadnienia podszedł Konrad Jażdżewski, który w zasadzie jako pierwszy wyznaczył zasięg terytorialny grupy dobrodzieńskiej. Stwierdził przy tym, iż różni się ona od kultury przeworskiej i ma heterogeniczny charakter. obok elementów miejscowych widział tu wpływy gocko-gepidzkie, huńskie i alańskie. pod względem chronologicznym umieszczał on grupę dobrodzieńska pomiędzy końcem IV^{s} w. a pierwszymi dziesięcioleciami VI^{s} w. (Jażdżewski 1959, 59—60; 1960, s. 28).

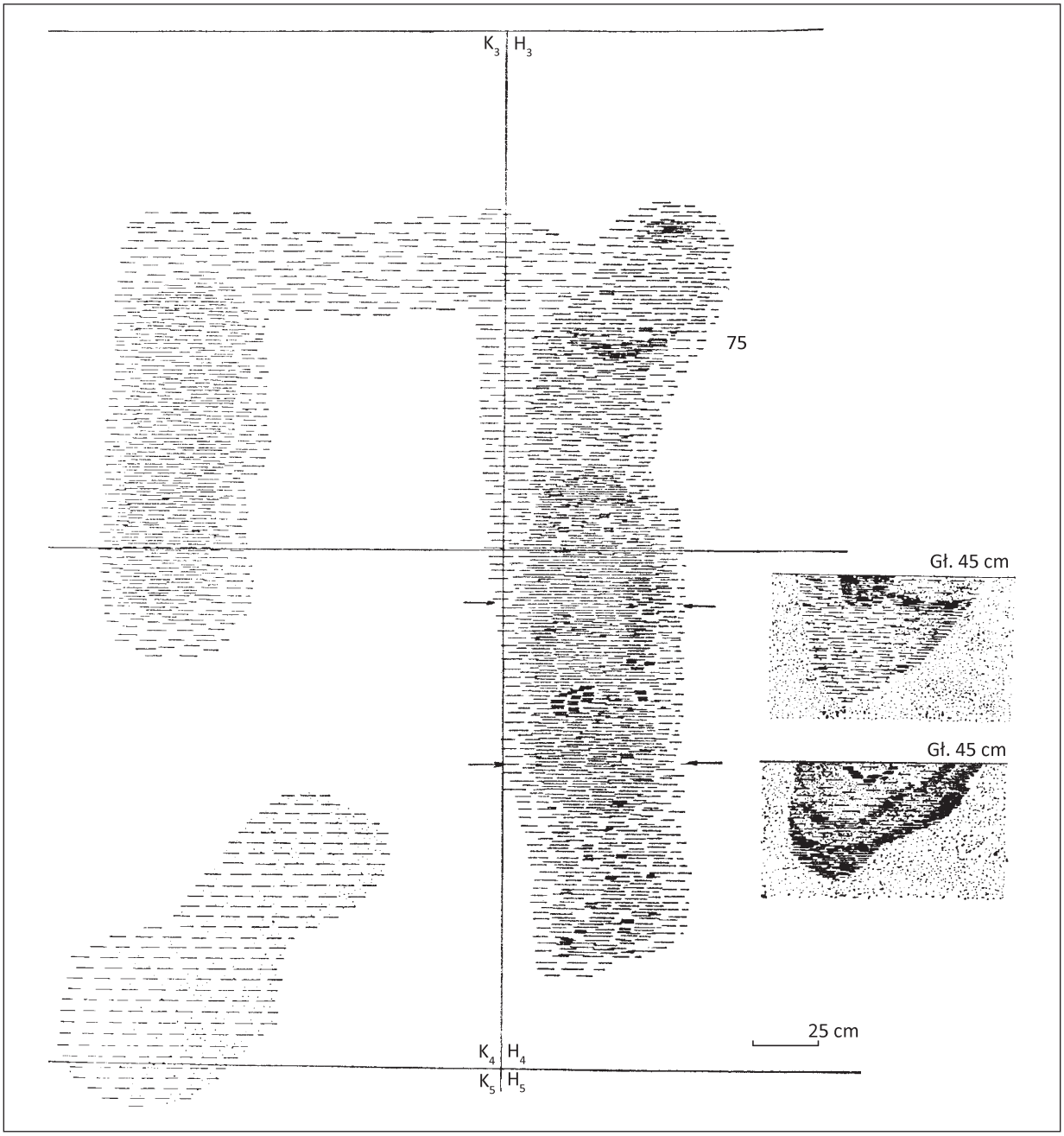
Największe zasługi w opracowaniu tego zagadnienia ma niewątpliwie Jerzy Szydłowski, który jest autorem licznych opracowań materiałowych, przede wszystkim tzw. cmentarzysk dobrodzieńskich: Dobrodzienia-Rędziny, Opola i Szczedrzyka (Szydłowski 1974). On także ponownie zdefiniował grupę dobrodzieńską, określając jej zasięg terytorialny (ryc. 1) i chronologię (1977a; 1977b). Odniósł się też

Ryc. 1. Zasięg grupy dobrodzieńskiej w późnym okresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów. Rys. A. Błażejewski

do jej cech kulturowych. Trwał przy opinii, że jest ona efektem przemian lokalnej społeczności kultury przeworskiej z obszaru Górnego Śląska, i że wykształciła się być może pod wpływem pewnych oddziaływań zewnętrznych z obszarów kultur dackich i kultury czerniachowskiej.

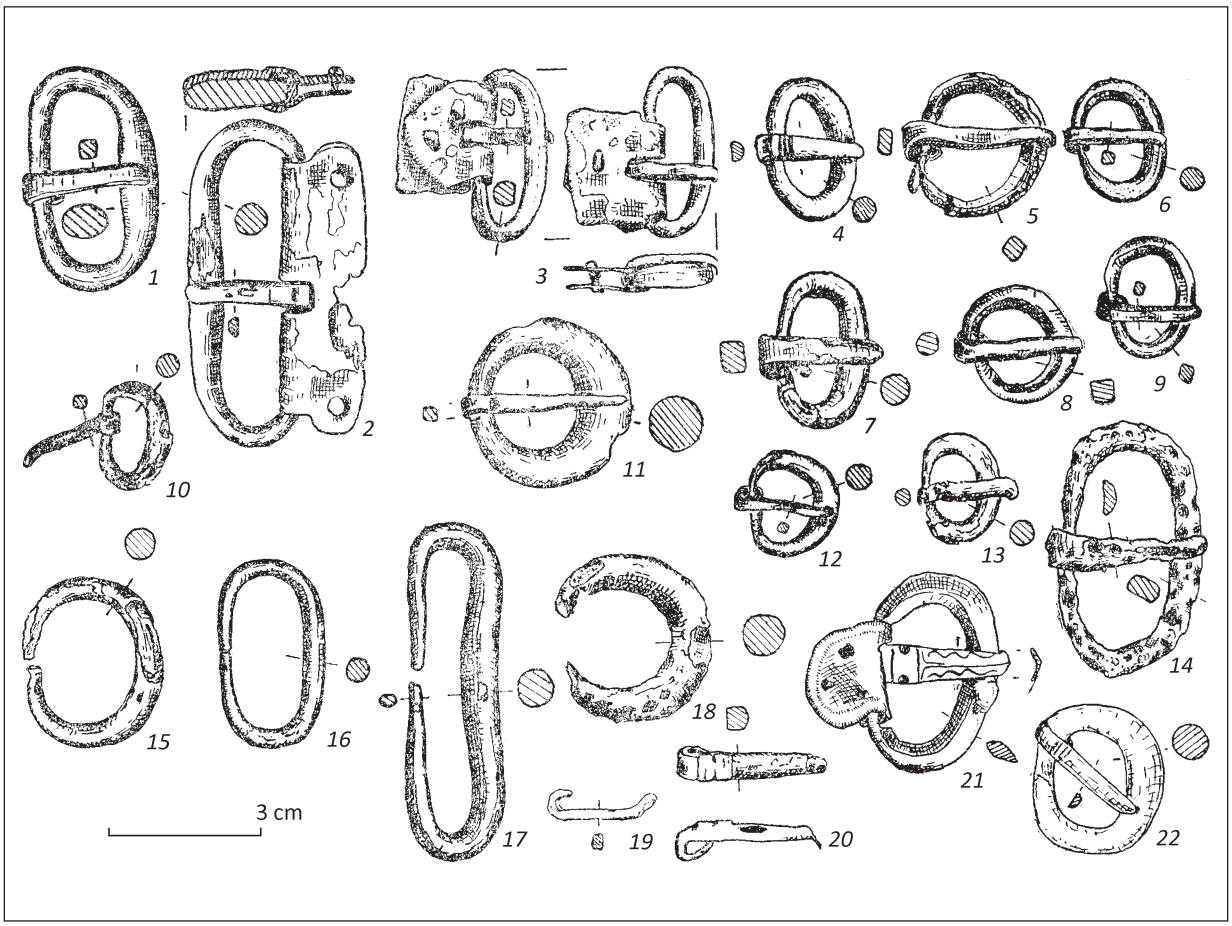
Od czasu cytowanych tu prac J. Szydłowskiego jedynie bardzo rzadko odnoszono się do problematyki grupy dobrodzieńskiej. Sam czyniłem to przy okazji omawiania obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej, w tym także jego niektórych cech specyficznych (Błażejewski 1998, s. 128). Podobnie też w innych publikacjach zagadnienia te pojawiają się wyłącznie na marginesie innych rozważań. Warto zwrócić uwagę, że od czasu opublikowania prac J. Szydłowskiego, które mają niezaprzeczalny walor źródłoznawczy, minęło blisko pół wieku, postęp w badaniach nad obrazem kulturowym środkowoeuropejskiego Barbaricum u schyłku starożytności od tamtego czasu jest ogromny. Wskazać tu trzeba szczególnie na pojawienie się dużej ilości nowych źródeł pozyskanych w wyniku prac wykopalisko-

Ryc. 2. Dobrodzień-Rędzina, pow. Lubliniec. Skupisko nr 75 na cmentarzysku (wg Szydłowski 1974)

wych na obszarze Ukrainy, Węgier, Rumunii i Słowacji, a zwłaszcza niezwykle interesujących zabytków znad Cisy oraz z ukraińskich Karpat. Znaleziska te mogą zmienić nasze poglądy na sposób formowania się grup kulturowych w okresie wędrówek ludów, w tym także omawianej grupy dobrodzieńskiej.

Istnieje zatem oczywista potrzeba ponownego rozpatrzeniu charakteru zabytków określanych jako «dobrodzieńskie», w tym ich chronologii i genezy. Naturalnie ten krótki tekst nie może zawierać pełnej analizy źródeł archeologicznych. Taka powinna być dokonana w oparciu o pełen korpus zabytków, nie

Ryc. 3. Olsztyn, pow. Częstochowa. Sprzączki pasów (wg Szydłowski 1974)

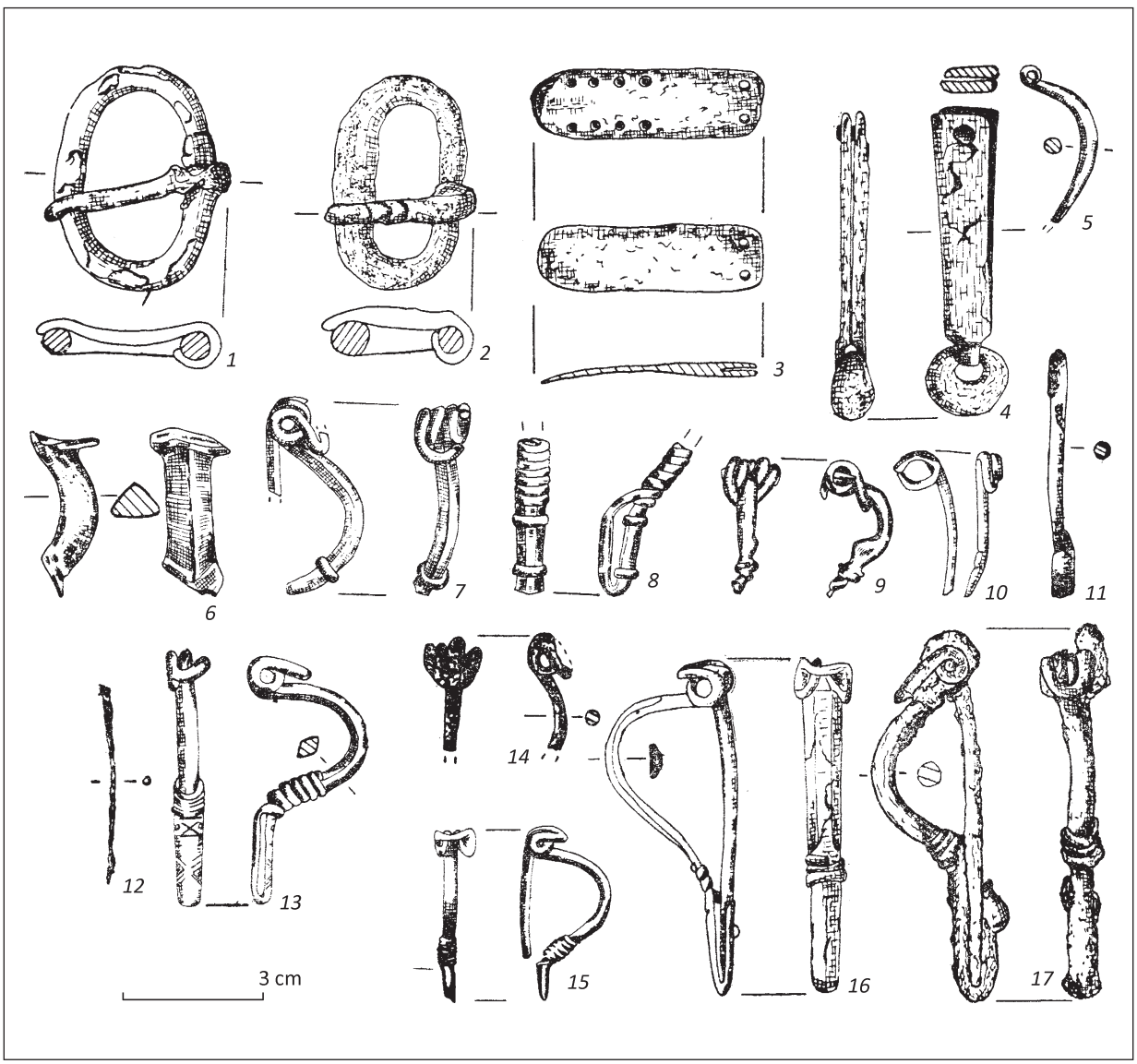
tylko pochodzących z cmentarzysk, leż także z towarzyszących im osad. Niezbędna jest tu dogłębne zbadanie tak obrządku pogrzebowego, jak i artefaktów, w tym uważne omówienie najbardziej masowego materiału, czyli ceramiki. Pragnę tu jednak zwrócić uwagę na zasadnicze aspekty tego problemu i wskazać na najbardziej prawdopodobne powiązania kulturowe grupy dobrodzieńskiej, w świetle nowych danych archeologicznych.

Wydaje się, że omówienia wymaga szczególnie obrządek pogrzebowy, bowiem jego niezwykle charakterystyczne cechy skłoniły archeologów do wydzielania grupy kulturowej.

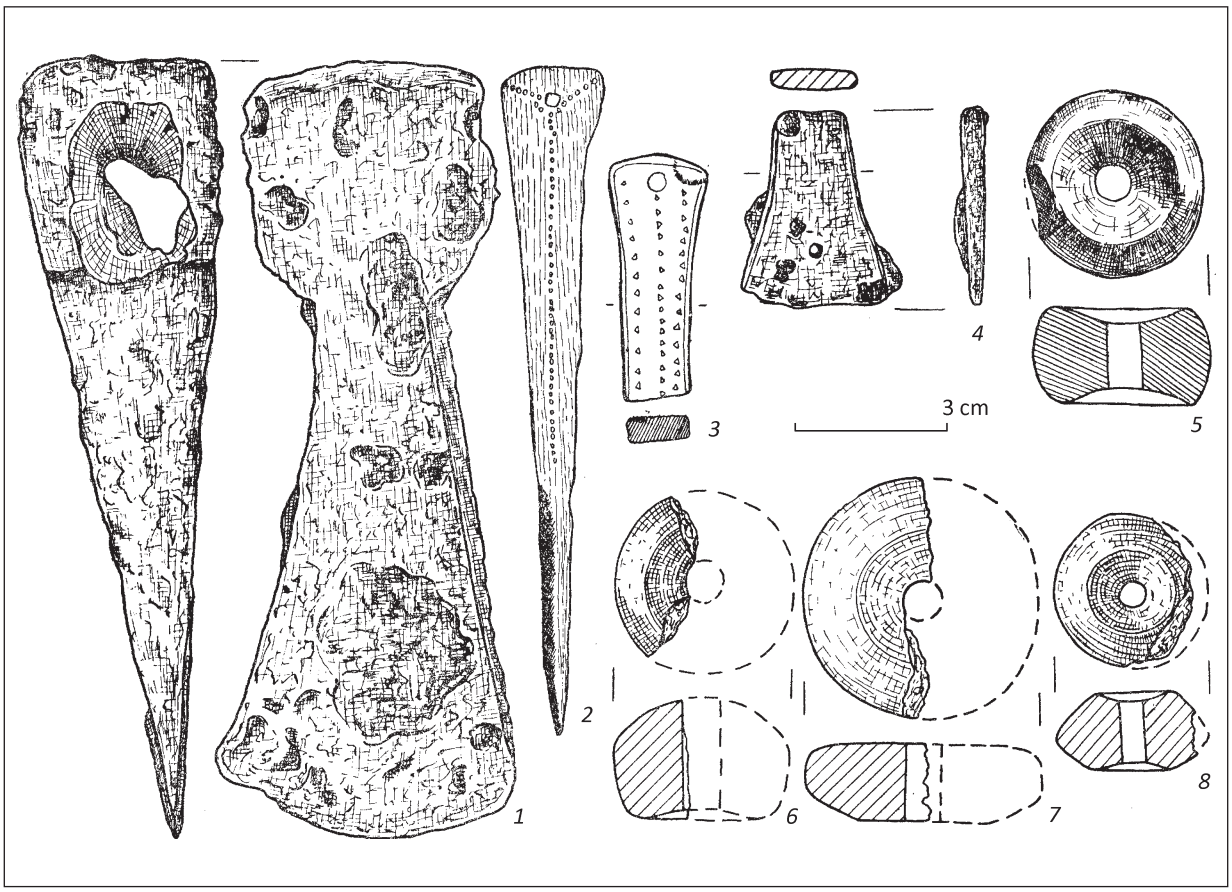
Podstawową cechą cmentarzysk typu dobrodzieńskiego jest występowanie ciałopalnych pochówków warstwowych. Co bardzo istotne, mamy tu do czynienia w zasadzie z jedną warstwą ciałopalenia, często o miąższości dochodzącej do 40 cm, w której bardzo trudno wydzielić pochówki poszczególnych osobników, choć w bardzo rzadkich przypadkach jest to możliwe. J. Szydłowski stwierdził kilkakrotnie, że pojawienie się cmentarzysk o takiej formie jest efektem przemian rytuału pogrzebowego kultury przeworskiej (Szydłowski 1977a, s. 108—109; 1977b, s. 128). Generalnie opinię tę podzielał Kazimierz Godłowski, przede wszystkim na podstawie obserwacji dokonanych na cmentarzysku w Opatowie (Godłowski 1969, s. 121). Byłby to zatem rozwój, czy raczej ewoluowanie bezpopielnicowych grobów ciałopalnych od formy niecek, lekko tylko zagłębionych w ziemię (typowych dla wczesnych faz kultury przeworskiej) poprzez stopniowo coraz płytsze obiekty aż do grobów napowierzchniowych — warstwowych, i wreszcie jednolitych warstw ciałopalenia (por. Błażejewski 1998, s. 110). Rozwój ten wynikałby najpewniej ze zmian w obrzę-

dowości pogrzebowej i, być może, w wierzeniach. Rzeczywiście, obserwacje poczynione na niektórych nekropolach dobrodzieńskich zdają się potwierdzać tę tezę. Ważną cechą nekropoli tego typu jest też dokonywanie kremacji in situ, a następnie pozostawianie, czy może nawet rozpraszanie szczątków ludzkich i inwentarza grobowego oraz resztek stosu na powierzchni gruntu.

Problem ten jest jednak bardziej skomplikowany. Jeśliby prześledzić formy grobów ciałopalnych kultury przeworskiej, w których nie złożono popielnicy, okaże się, że nie można mówić o takim ewolucyjnym przekształceniu, jest to obraz wyidealizowany. Już od samego początku funkcjonowania tej kultury formy grobów bezpopielnicowych są bardzo różnorodne, tak gdy chodzi o kształt jamy, jak i jej głębokość (Błażejewski 1998, s. 151). Trudno tu dostrzec prawidłowości. Zdarzają się więc groby głębokie tak w okresie przedrzymskim, jak i w okresie rzymskim, to samo oczywiście dotyczy obiektów płytkich. Być może na głębokość jamy grobowej miały wpływ czynniki klimatyczne — po

Ryc. 4. Szczedrzyk, pow. Opole. metalowe części stroju (wg Szydłowski 1974)

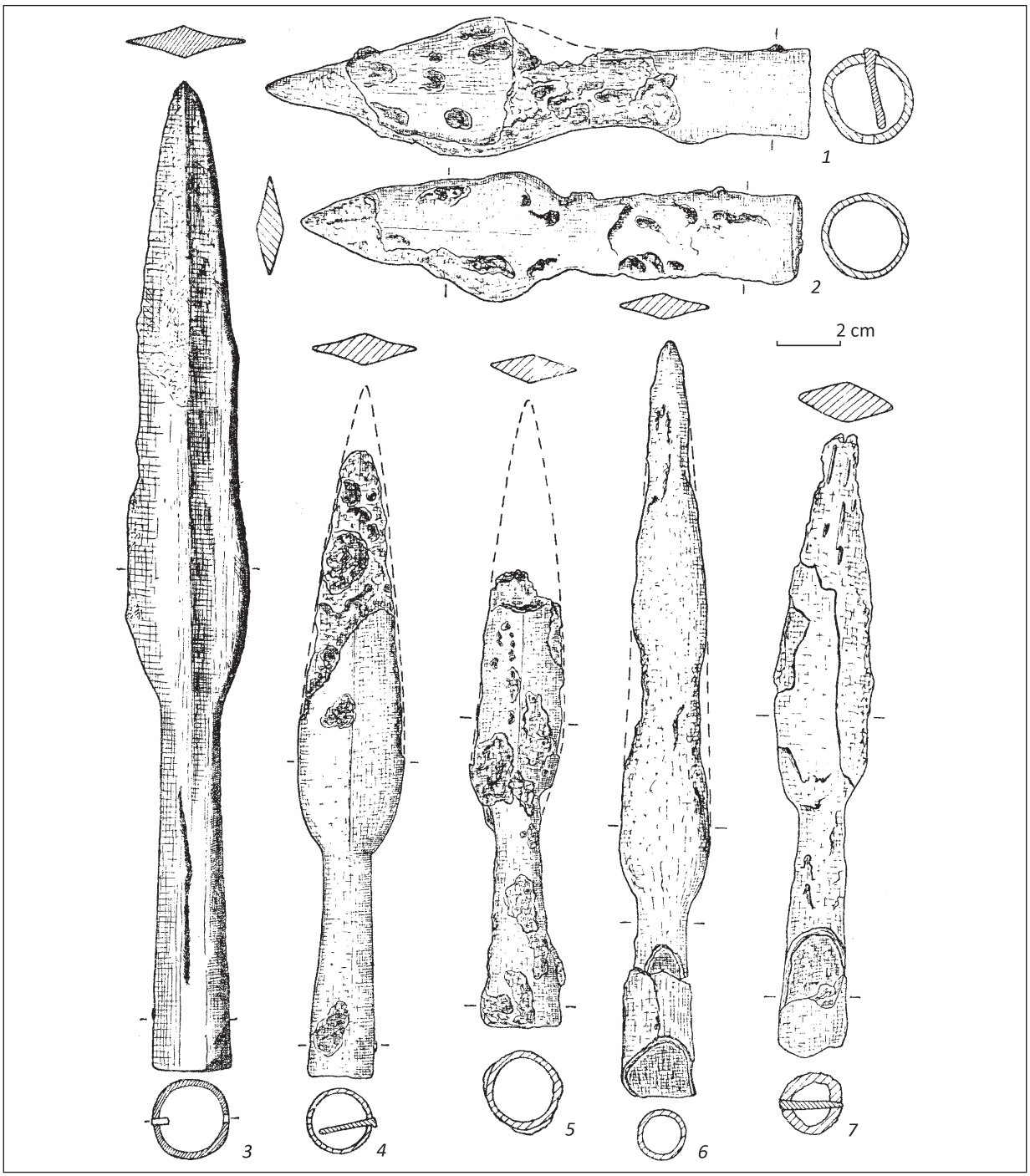
Ryc. 5. Dobrodzień-Rędzina, pow. Lubliniec. Wybór zabytków (wg Szydłowski 1974)

prostu w czasie mrozów wykopanie głębokiej jamy na szczątki ludzkie może być niemożliwe z powodu twardości gleby. Jeśli zatem mielibyśmy do czynienia z rozwojem cmentarzysk, to chyba raczej tylko w obrębie pochówków warstwowych, od pojedynczych grobów osobniczych do warstwy ciałopalenia, powstałej w wyniku nakładania się poszczególnych szczątków.

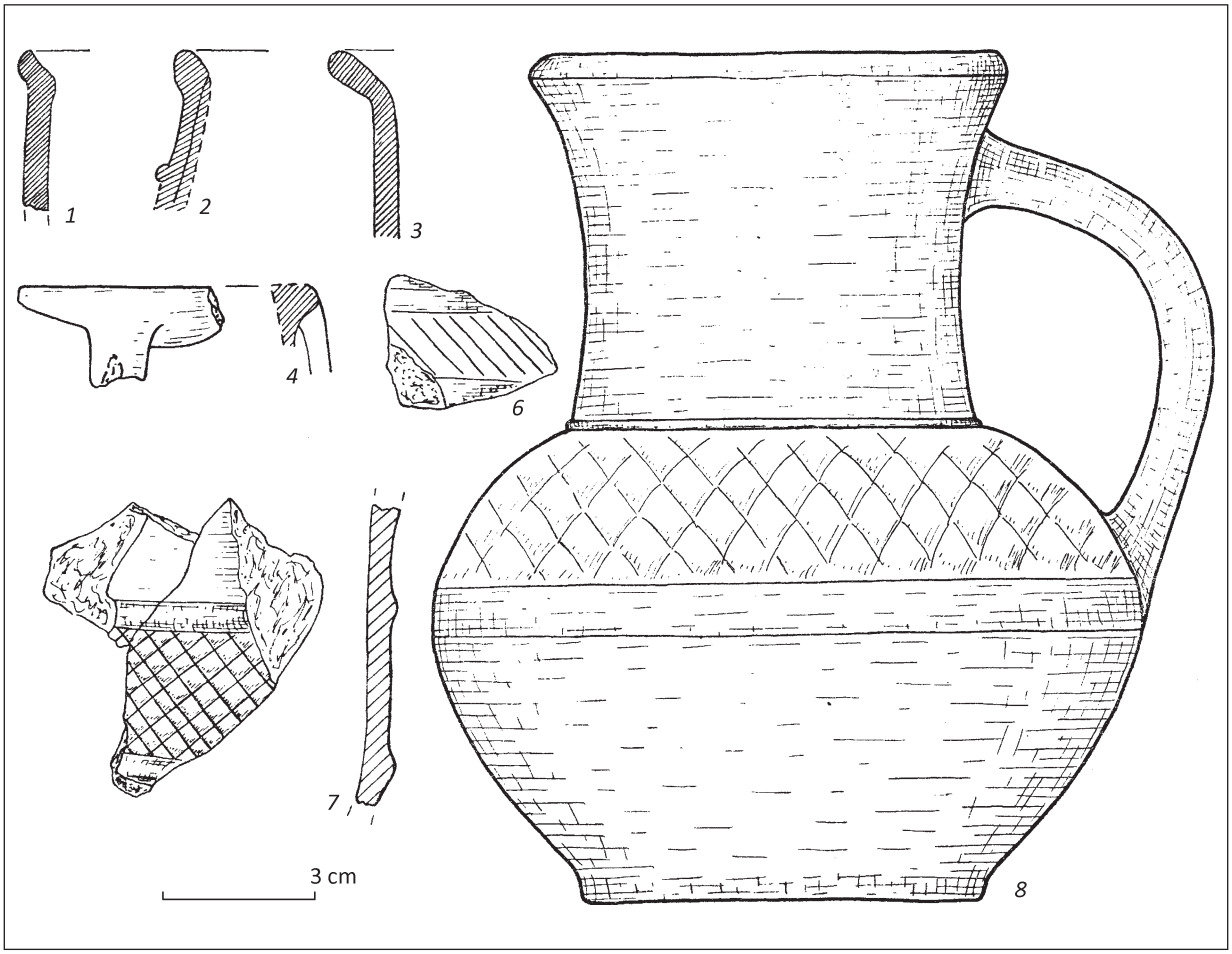
Kolejne wątpliwości nasuwają się w przypadku miejsca dokonywania kremacji. Cechą charakterystyczną obrządku kultury przeworskiej jest bowiem dokonywanie spalenia zwłok zmarłych poza ścisłym obrębem cmentarzyk (Błażejewski 1998, s. 173; 2007, s. 34). Przy ogromnej liczbie znanych nekropoli tej kultury jedynie w kilkunastu przypadkach udało się stwierdzić obecność ustryn — nie może to być przypadek. Nie można zgodzić się z opinią R. Madydy-Legutko, J. Rodzińskiej-Nowak i J. Zagurskiej-Telegi o przeprowadzaniu kremacji na cmentarzysku (2002, s. 339). Opierają się one na obserwacji cmentarzyska w Opatowie — trzeba jednak zwrócić uwagę, że ta ogromnych rozmiarów nekropola rozrastała się i była wielokrotnie powiększana w czasie jej użytkowania. Ustryny pierwotnie znajdujące się poza jej obrębem, związane z grobami wcześniej założonymi, stopniowo otaczane były nowymi pochówkami, zaś sam akt kremacji przeprowadzano w nowych miejscach. Spalanie zwłok in situ nie jest zatem praktyką typową dla populacji kultury przeworskiej w dorzeczach Odry i Wisły.

Kwestia genezy pochówków warstwowych przedstawia się więc niejednoznacznie. Ponadto trzeba zwrócić uwagę, że są i inne obszary Europy barbarzyńskiej, gdzie taka forma ciałopalnych grobów popielnicowych się pojawia. zwracałem ta to uwagę w kilku publikacjach (Błażejewski 1998; 2007; 2016), jednak wypada tu przytoczyć te przykłady raz jeszcze.

Po pierwsze, pochówki w formie warstwy znane są z kultury luboszyckiej, usytuowanej jak gdyby na pograniczu kultury przeworskiej i nadłabskiego kręgu kulturowego. Pojawiają się tam bardzo wcześnie, bo zapewne już w fazie B2/C1 wg chronologii relatywnej Barbaricum (Domański 1979, s. 199). Na dobrze przebadanym cmentarzysku w Luboszycach cmentarzysko warstwowe wyraźnie przykryło star-

Ryc. 6. Dobrodzień-Rędzina, pow. Lubliniec. Groty broni drzewcowej (wg Szydłowski 1974)

Ryc. 7. Dobrodzień-Rędzina, pow. Lubliniec. Dzban i fragmenty dzbanów wykonane na kole (wg Szydłowski 1974)

sze pochówki pojedyncze, choć są tam też groby mu współczesne lub młodsze, położone poza obrębem warstwy (Domański 1982, s. 118).

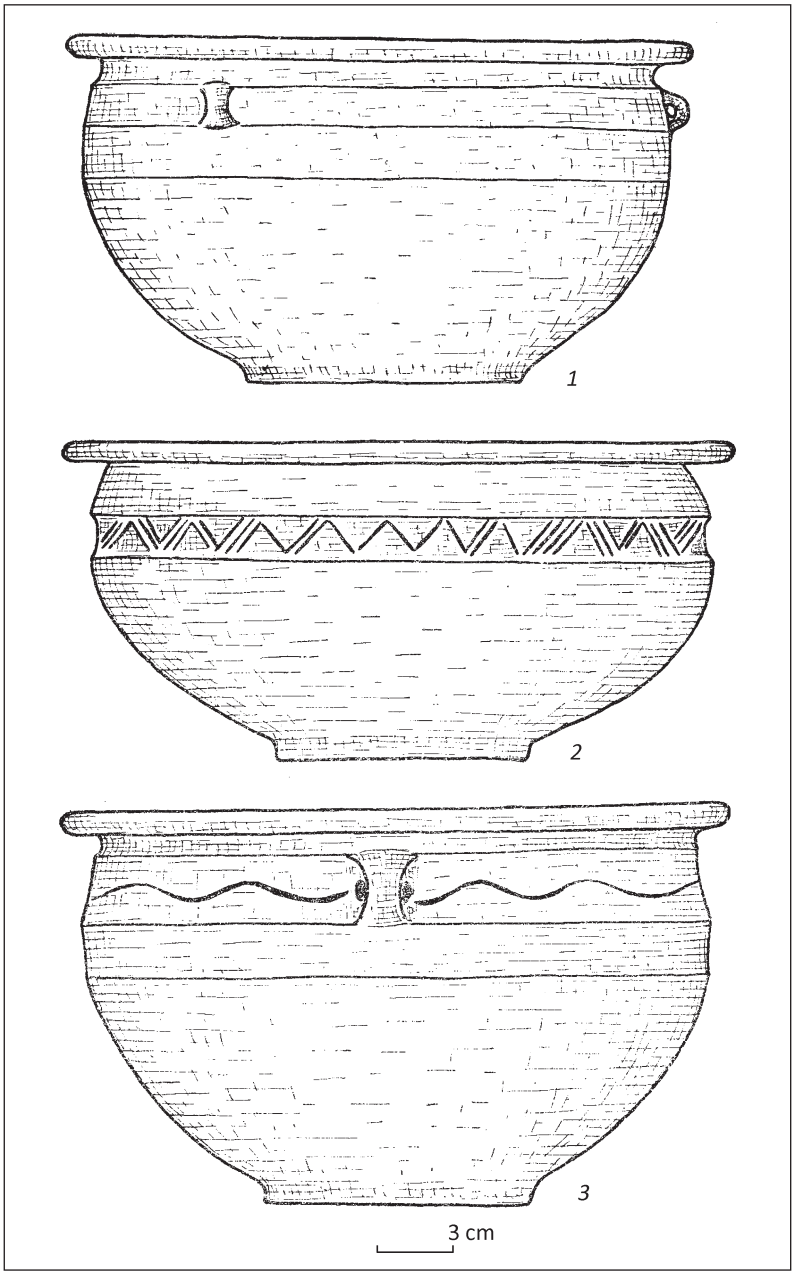
Trzeba też koniecznie przytoczyć tu inne pochówki warstwowe z obszaru kultury przeworskiej, a mianowicie te odkryte przede wszystkim na nekropolach w dorzeczu rzeki Barycz, a które wiążę z wpływami kulturowymi Germanów reńsko-wezerskich (Błażejewski 2007, s. 36—42). Tu jednak w zasadzie nigdzie nie wystąpiła zwarta forma warstwy ciałopalenia, a wydzielenie pochówków jednostkowych jest niemal zawsze możliwe. Być może jednak jest to kwestia nie samego obrządku pogrzebowego a zastosowanej metody eksploracji nekropoli podczas wykopalisk. Wykrycie i przebadanie grobów warstwowych, a zwłaszcza określenie skupisk przepalonych kości ludzkich i inwentarza jako groby właściwe pojedynczym osobnikom było możliwe dzięki prowadzeniu eksploracji metodą tzw. metrów kwadratowych, jaką najczęściej stosuje się w badaniach stanowisk epoki kamienia (paleolitu i mezolitu). Nie wykluczone zatem, że gdyby tę samą metodę zastosowano podczas badań cmentarzysk dobrodzieńskich, również dałaby ona efekt w postaci wydzielenia grobów osobniczych.

Zaznaczyć trzeba jednak, że między grobami warstwowymi o cechach reńsko-wezerskich a cmentarzyskami dobrodzieńskimi istnieje zasadnicza rozbieżność chronologiczna. Te pierwsze bowiem związane są przede wszystkim z fazami B2/C1 i C1, natomiast nekropole dobrodzieńskie są związane szczególnie z okresem wędrówek ludów. Co prawda niektóre stanowiska, zakwalifikowane przez J. Szydłowskiego do grupy dobrodzieńskiej mają

pewne cechy wpływów ze strefy reńsko-wezerskiej, jednak nie są to nekropole typowo warstwowe, a ponadto mają właśnie dużo wcześniejszą chronologię. Chodzi tu przede wszystkim o cmentarzysko na stan. 22/23 w Strzelcach Opolskich, gdzie ponadto wystąpiły kurhany, nieobecne w ogóle na stanowiskach typu Dobrodzień-Rędzina (Holc, Matuszczyk 1987; Błażejewski 2007, s. 31). W związku z tym przynależność tychże stanowisk do grupy dobrodzieńskiej można poddawać w wątpliwość.

Także i na terenach położonych bardziej na zachód i na południe od kultury przeworskiej występują groby warstwowe o formie, jak się wydaje podobnej do obiektów zlokalizowanych nad Baryczą, na pograniczu Śląska i Wielkopolski. Chodzi tu z jednej strony o cmentarzyska stref środkowego Nadłabia, szczególnie Schlotheim (Dušek 2001, s. 14). Z drugiej strony mamy nekropole na obszarze Czech, mianowicie Opočno (Pleinerová 1995) i Dobřiochov-Třebička (Pič 1907, tabl. XCVI, XCVII). Jestem skłonny przypisać je efektom tych samych kontaktów czy wpływów co w przypadku strefy Baryczy, a więc wywodzącymi się znad Renu i Wezery (aczkolwiek niekoniecznie przybyłymi stamtąd bezpośrednio).

Pochówki ciałopalne w formie warstwy występują jednak także na terenach położonych na wschód od zasięgu grupy dobrodzieńskiej. W pierwszym rzędzie mowa to o niektórych cmentarzyskach zlokalizowanych w zachodniej strefie kultury czerniachowskiej, np. Kosanow (Кравченко 1967) i Kompanijiwcy (Махно 1971). Na podstawie inwentarzy grobowych można domniemywać, że są to stanowiska związane przede wszystkim z germańskim, najpewniej gocko-gepidzkim komponentem tej kultury (Магомедов 2001, с. 39).

Ryc. 8. Dobrodzień-Rędzina, pow. Lubliniec. Wazy wykonane na kole (wg Szydłowski 1974)

Cmentarzysko warstwowe zostało odkryte także w Masłomęczu, na eponimicznym stanowisku grobowym grupy masłomęckiej (Kokowski 1999, s. 123—125). Obok bowiem znacznie lepiej poznanych grobów szkieletowych, występujących tam w ogromnej liczbie, deponowano tam również spalone szczątki zmarłych. Niezależnie od tego, czy uznamy tę grupę

za w pełni oryginalną jednostkę taksonomiczną, czy też będziemy ją widzieć jako część składową kultury wielbarskiej lub czerniachowskiej, należy ona bez wątpienia do tzw. gockiej strefy kulturowej. Trzeba ten fakt wyraźnie odnotować, bowiem sprawa ta nie była w ogóle znana w chwili definiowania grupy dobrodzieńskiej przez J. Szydłowskiego.

W latach 1970. były już natomiast znane pochówki warstwowe ze stanowisk przyporządkowywanych dackiemu kręgowi kulturowemu (Daicoviciu 1943, s. 11—112). Być może ten fakt skłonił J. Szydłowskiego do stwierdzenia, że pojawienie się cmentarzysk warstwowych to jeden z efektów tzw. renesansu celtyckiego, ponieważ kultury dackie należały na pewno do najbardziej zlatenizowanych (Szydłowski 1977a, s. 77). Tezę tę należy odrzucić, zważywszy na fakt zbyt dużej rozbieżności chronologicznej między schyłkiem kultury lateńskiej a omawianymi tu zjawiskami. Jednak także uważam, że pochodzenia cmentarzysk warstwowych należy poszukiwać gdzieś między Karpatami a Dunajem.

Tu dochodzimy do zasadniczego, moim zdaniem zagadnienia, mianowicie stanowisk grobowych położonych w dorzeczy rzeki Cisy, a szerzej między środkowym biegiem Dunaju a łukiem Karpat. Wymienić tu trzeba cmentarzysko Sołoncy, wyraźnie odseparowane, jak cały region ukraińskiego Zakarpacia, od kultury kurhanyw karpackich (Вакуленко 2010, c. 234—244, 264), przez niektórych badaczy łączone z kulturą Blažice-Bereg (Olędzki 2001, s. 147). Było ono pierwotnie interpretowane jako miejsce ofiarne (Котигорошко 1981, c. 176—191). Liana Vakulenko, w swoim wybitnym studium późnego okresu rzymskiego w ukraińskich Karpatach bardzo szczegółowo przedstawiła sprawę powiązań kulturowych tej nekropoli (bo taki jest na pewno charakter tego stanowiska) i całej kultury w ogóle (Вакуленко 2010, c. 234—244). Wspomniane cmentarzysko z racji zupełnego braku kurhanów odróżnia się od stanowisk sepulkralnych kultury kurhanów karpackich (przecież charakter jej obrządku jest oddany nawet w jej nazwie). Niebagatelną rolę odgrywają tu zagadnienia etniczne, do których także odniosła się L. Vakulenko. Wiąże ona wspomnianą kulturę ewidentnie z germańskim środowiskiem kulturowym (konkretnie z plemieniem Tajfalów), a jej genezę z zaistnieniem podobnych zjawisk i procesów jak to jest w przypadku kultury czerniachowskiej (Вакуленко 2010, c. 215—219). Twierdzenia te oparte są na dokładnej analizie materiału zabytkowego. Jest to jednocześnie wyraźna zmiana w stosunku do starszych prac, których autorzy łączyli tę kulturę z kręgiem dackim, a także ze Słowianami (Вакуленко, Смишко 1986, c. 126). W przypadku Zakarpacia mamy natomiast niewątpliwie do czynienia z infiltracją elementów kultury przeworskiej, natomiast nie ma tu mowy o elementach getto-dackich (Вакуленко 2010, c. 244).

Poza analizą obrządku pogrzebowego w poszukiwaniu powiązań grupy dobrodzieńskiej można oczywiście odwołać się także do przeglądu zabytków ruchomych, tak jak to czynniki wcześniej inni badacze. Jak wspomniano na wstępie Konrad Jażdżewski, a następnie bardziej szczegółowo Jerzy Szydłowski, przedstawili analogie dla zabytków dobrodzieńskich, przede wszystkim metalowych — w tym części stroju. O powiązaniach kultury przeworskiej z szeroko pojętą strefą naddunajską pisał T. Gralak (2012, s. 177). Jednakże najbardziej szczegółowe omówienie podobieństw kompleksów zabytków ruchomych między tzw. grupą dobrodzieńską a strefą Cisy w okresie późnorzymskicm przedstawiła L. Vakulenko w cytowanej już pracy (Вакуленко 2010, c. 93—142, 193—218). Nie ma zatem sensu powtarzać tamte, bardzo szczegółowe ustalenia. Wystarczy stwierdzić, że analogie między obiema strefami są bardzo liczne, a podobieństwa ewidentne.

Wydaje się, ze jedną z zasadniczych różnic tzw. grupy dobrodzieńskiej w stosunku do gockiego kręgu kulturowego jest obecność wyrobów żelaznych na cmentarzyskach, w tym uzbrojenia: grotów włóczni i oszczepów, umb. Nie występują one jak wiadomo w inwentarzach kultury wielbarskiej i wielu pokrewnych, także i na cmentarzysku w Sołoncach.

Na pewno bardzo istotna byłaby tu analiza ceramiki. Takie zadanie przekracza jednak możliwości tak krótkiej pracy, jak niniejszy artykuł. Musiałoby to być dokonane na podstawie szczegółowego poglądu kompleksów ceramicznych ze stanowisk grupy dobrodzieńskiej, szczególnie trzech cmentarzysk, wymienionych przez J. Szydłowskiego jako najważniejsze: Dobrodzień-Rędzina, Szczedrzyk i Olsztyn (Szydłowski 1974). Konieczne będą także dokładne analizy techniki i technologii produkcji naczyń, a nie samych tylko ich form. Prawdziwe bowiem podobieństwa kryją się właśnie w cyklu produkcji ceramiki. To zadanie badawcze wymaga osobnego, obszernego studium, oraz oczywiście badań porów-

nawczych z zespołami ceramicznymi innych stanowisk, gdzie wystąpiły cmentarzyska warstwowe, podobne do dobrodzieńskich.

Już teraz jednak można podejrzewać, że początków tego wyjątkowego obrządku ciałopalnego należy szukać po wewnętrznej, zachodniej stronie łuku Karpat, nad Cisą. Najnowsze znaleziska z terenu dzisiejszej Rumunii, przede wszystkim osad, wskazują na liczne podobieństwa do materiałów kultury przeworskiej, także w fazie C2 i później (Gindele 2010, s. 135—142). Wygląda jednak na to, że to nie plemiona dackie dały początek cmentarzyskom warstwowym. Trzeba zwrócić uwagę, że w zasadzie na obszarze Ukrainy zakarpackiej, Słowacji i Węgier w zasadzie brak śladów pobytu Daków (Istvanovits 1997, s. 724; Lamiová-Schmiedlová 1997, s. 745, Вакуленко 2010, с. 250). Chodzi tu zapewne o populacje germańskie, prawdopodobnie o zróżnicowanym pochodzeniu, zarówno z terytorium kultury przeworskiej, jak i ze strefy kultur gockich.

Podsumowując trzeba stwierdzić, że zarówno w zakresie obrządku pogrzebowego, jak i artefaktów, związki tzw. grupy dobrodzieńskiej kultury przeworskiej z osadnictwem germańskim dorzecza Cisy są ewidentne. Wydaje się, że dalsze odkrycia kolejnych stanowisk archeologicznych, w tym sepulkralnych, a także opublikowanie już wyeksplorowanych, przyniesie odpowiedź na wiele pytań stawianych w literaturze przedmiotu.

LITERATURA

Вакуленко Л. Українські Карпаты у пізньоримский час. — К.: ННАН України, 2010.

Вакуленко Л.В., Смишко М.Ю. Культура карпатских курганов // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 3. — С. 113—126.

Котигорошко В.Г. Жертвенник III—IV вв. н. э. у села Солонцы // СА. — 1987. — № 2. — С. 177—191.

Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалом раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко) // МИА. — 1967. — Вып. 139. — С. 77—135.

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.

Махно Э.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні вікі на Україні. — К., 1971. — Т. 1. — С. 87—95.

Błażejewski A. Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku. — Wrocław: Sudety, 1998.

Błażejewski A. Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

Daicoviciu C. Siebenburgen im Altertum. — Bukarest, 1943.

Domański G. Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II—IV^{s} w. — Wrocław: Ossolineum, 1978.

Domański G. Cmentarzysko w Luboszycach (II—IV w.). — Wrocław: Ossolineum, 1982.

Dušek S. Das germanische Gräberfeld von Schlotheim, Untrrut-Hainisch-Kreis. — Stuttgart, 2001 (Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte. — T. 36).

Godłowski K. Kultura przeworska na Górnym Śląsku. — Katowice; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.

Gralak T. Influence from the Danubian Zone of the Barbaricum on the Territory of Poland in Late Antiquity. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012.

Holc E., Matuszczyk E. Szymiszyw, gm. Strzelce Opolskie, stanowisko A // Opolski Informator Konserwatorski, Rocznik. — 1987. — S. 32—37.

Istvánovits E. Some Data on the Ethnical and Chronological Determination of he Roman Age Population of the Upper Tisza region // Acta Musei Porolissensis. —1997. — Nr. XXI. — S. 717—724.

Jażdżewski K. Das gegenseitige Verhältnis slawischer und germanischer Elemente in Mitteleuropa seit dem Hunneneinfall bis zur awarischen Landnahme an mittle-ren Donau // Archeologia Polona. — 1959. — T. 2. — S. 51—70.

Jażdżewski K. Stosunki etniczne na Śląsku. — Katowice: Śląski Instytut Naukowy, 1960.

Kokowski A. Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej. — Lublin: IdeaMedia, 1999.

Kostrzewski J. Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w 6—8^{s} w. po Chr. // Przegląd Archeologiczny. — 1946. — T. 7. — S. 1—29.

Lamiová-Schmiedlová M. Dacians on the Territory of Present day Slovakia // Acta Musei Porolissensis. — 1997. — Nr. XXI. — S. 743—754.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. Pozostałości miejsc kremacji z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. Śląskie // Varia barbarica. — Warszawa; Lublin, 2002. — T. 1. — S. 331—351.

Pfützenreiter F. Ein völkerwanderungszeitlichens Gräberfeld im Staatsforst Guttentag OS // Altschlesien. — 1938. — T. 7. — S. 40—44.

Pfützenreiter F. Eine neue spätgermanische Kulturgruppe in Oberschlesien // Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit. — 1941. — T. 7. — S. 53—55.

Pič J.L. Die Urnergräber Böhmens. — Leipzig, 1907.

Pleinerová I. Opočno. Ein Brandgräberfeld der jüngeren und späten Kaiserzeit in Nordwestböhmen. — Kraków: Secesja, 1995.

Szydłowski J. Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńskiego // Roczniki Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. — 1974. — T. 11. — 1974.

Szydłowski J. Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej. — Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1977a.

Szydłowski J. Zur Frage der fremden Komponenten in der Dobrodzień-Gruppe // Przegląd Archeologiczny. — 1977b. — T. 25. — S. 97—134.

Trudzik Z. Z węzłowych zagadnień dziejów Polski na przełomie starożytności i wieków średnich // Dawna Kultura. — 1956. — R. 2. — S. 86—92.

A. Błażejewski

CULTURAL CONNECTIONS OF THE DOBRODZIEŃ GROUP. NEW REMARKS

The co called Dobrodzień Group of the Przeworsk Culture, first mentioned by the German archaeologist: E. Petersen and F. Pfützenreiter, but very detailed studied by J. Szydłowski, is very important in the researches on the Late Roman Period and Early Migrations Period in Central-Eastern Europe, especially by its very unusual funeral rite: cremation layer-cemeteries.

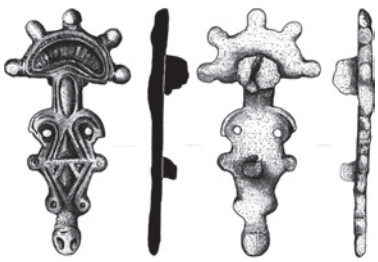
Thanks to new data from the Ukrainian Carpathians, but also from the Transcarpathian Region and the Upper Tisa region (Hungary and Romania), we can make some observations about its cultural connections and the origins of the funeral custom.

The analogies for the layer-cemeteries, first of all from the territory of Ukraine (Cherniakhiv Culture, Soloncy in the Trabncarpathian Region) and from Poland (Masłomęcz Group) gives us a possibility to re-interpret this problem. But there are very clear and direct analogies for the artefacts from Dobrodzień-type cemeteries as well (brooches, belt elements) — the complex of finds was studied earlier by J. Szydłowski, and lately by L. Vakulenko.

In the light of the analysis of the funeral customs and find complexes the very close relations between Dobrodzień Group and the Carpathian region (including Tisa River basin) seems to be clear. However, the roots of this special rite are, most probably, not Dacian. Every traces lead us to the cultural groups connected with Germanic tribes of the 3rd and 4th century AD, settled on the west from Carpathians (Goths and Vandals).

B.-Sz. Szmoniewski

NOWE ZNALEZISKO ZAPINKI PALCZASTEJ TYPU PLENIȚA-TUMIANY (WERNER I D) ZE ŚRODKOWEJ DOBRUDŻY [1]

W artykule znajduje się omówienie nowego znaleziska zapinki palczastej z Târgușor, dep. Constanta. Fibula została odkryta przypadkowo w trakcie prac ziemnych. Nawiązuje ona do grupy I typu D według podziału Joachima Wernera zwanego także Plenița-Tumiany [2]. Typ I D jest rozprzestrzeniony na znacznych obszarach Europy Środkowo-Wschodniej. Zapinki typu Plenița-Tumiany wchodzą w skład zespołów datowanych od 2. połowy VI wieku do 2. połowy VII wieku. Chronologia ich intensywnego użytkowania natomiast zamyka się w granicach od końca VI — początku VII wieku.

Okaz ten jest interesującym przyczynkiem do studiów nad kontaktami interkulturowymi na terenie Dobrudży w późnym okresie antycznym i w początkach wczesnego średniowiecza.

***Słowa klucze**: Zapinka palczasta, późny antyk, wczesne średniowiecze, Dolny Dunaj, Dobrudża Dolny Dunaj, Dobrudża.*

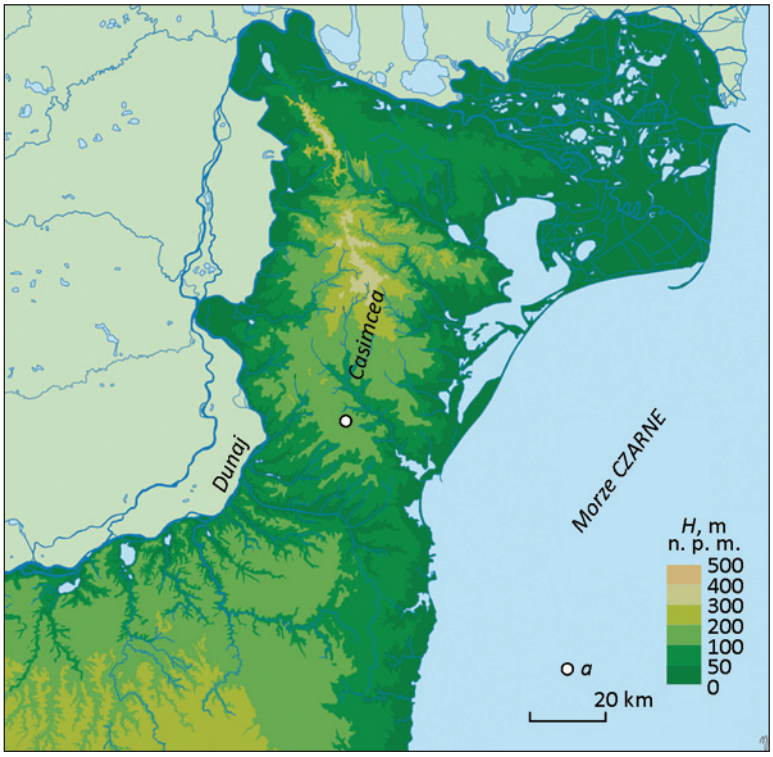
W 2010 roku do kierujących badaniami archeologicznymi w Cheile Dobrogei [3] w środkowej Dobrudży zgłosił się mieszkaniec z pobliskiego miasteczka Târgușor z kolekcją różnorodnych przedmiotów. W tym bogatym zbiorze, na który składały się wyroby metalowe, ceramiczne, kamienne i rogowe, znajdowała się omawiana zapinka palczasta. Została ona znaleziona w trakcie prac ziemnych (?) prowadzonych na wschód od Târgușor w kierunku jaskini La Adam, w pobliżu niewielkiego cieku wodnego Visterna (Vistorna), prawobrzeżnego dopływu rzeki Casimcea, na Wyżynie Casimcea (ryc. 1). Wyżyna ta jest zbudowana z wapieni jurajskich i kredowych. Okolice Târgușor charakteryzują się lekko falistą powierzchnią, pokrytą różnej grubości warstwą lessów z licznymi ostańcami o wysokości nieprzekraczającej 200 metrów. Z form krasowych występują tu jaskinie (około 15), wywierzyska, wąwozy i jary, których dnem płyną potoki. Pierwsze ślady osadnictwa sięgają środkowego paleolitu (Păunescu 1999). Ten teren był zasiedlony z różną intensywnością od czasów neolitu aż po okres ottomański (Voinea, Szmoniewski 2013a; b; Voinea, Szmoniewski, Popescu, Mototolea, Florea 2016, tam lit.). Szczególne miejsce w pejzażu kulturowym zajmują jaskinie, w których odkryto liczne ślady praktyk magiczno-religijnych, datowane co najmniej od okresu neolitu po wczesne średniowiecze (Voina, Szmoniewski 2010; 2011, tam lit.). W najbliższym otoczeniu miejsca znalezienia zapinki odkryto przypadkowo skarb składający się ze 1332 monet brązowych. Najmłodsze monety z tego zespołu są datowane na lata 425—435 (Custurea, Talmațchi 2011, p. 359). Natomiast w trakcie badań powierzchniowych zarejestrowano dwa punkty osadnicze z ceramiką datowaną od IX do X wieku (Paraschiv-Talmațchi 2010, p. 288—292).

Prezentowana fibula jest odlewem ze stopu na bazie miedzi (ryc. 2, 3). Składa się z półkolistej główki z pięcioma owalnymi, symetrycznie rozmieszczonymi, profilowanymi u nasady występami. Wewnętrzna powierzchnia płytki jest zdobiona w górnej części jednym, a w dolnej trzema półkolistymi rowkami, między którymi znajduje się wypukła przestrzeń, także półkolista, dekorowana serią pionowych nacięć. Kabłąk jest krótki, wysklepiony, obwiedziony

1. Chciałbym w tym miejscu podziękować Valentynie Voinea (Constanța), Andrei Magureanu (Bukareszt), Tadeuszowi Baranowskiemu (Warszawa) i Annie Tyniec (Kraków) za pomoc i cenne uwagi w trakcie pisania tekstu. Artykuł powstał dzięki stypendium JSPS Fellowship Programs for Overseas Researchers.

2. W wersji Joachima Wernera Plenița-Daumen.

3. Badania w Cheile Dobrogei były realizowane pod kierunkiem dr V.M. Voinea i dr. B.Sz. Szmoniewskiego w ramach rumuńsko-polskiego projektu badawczego pt. Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja w latach 2010—2013 (Voinea, Szmoniewski 2013a; b).

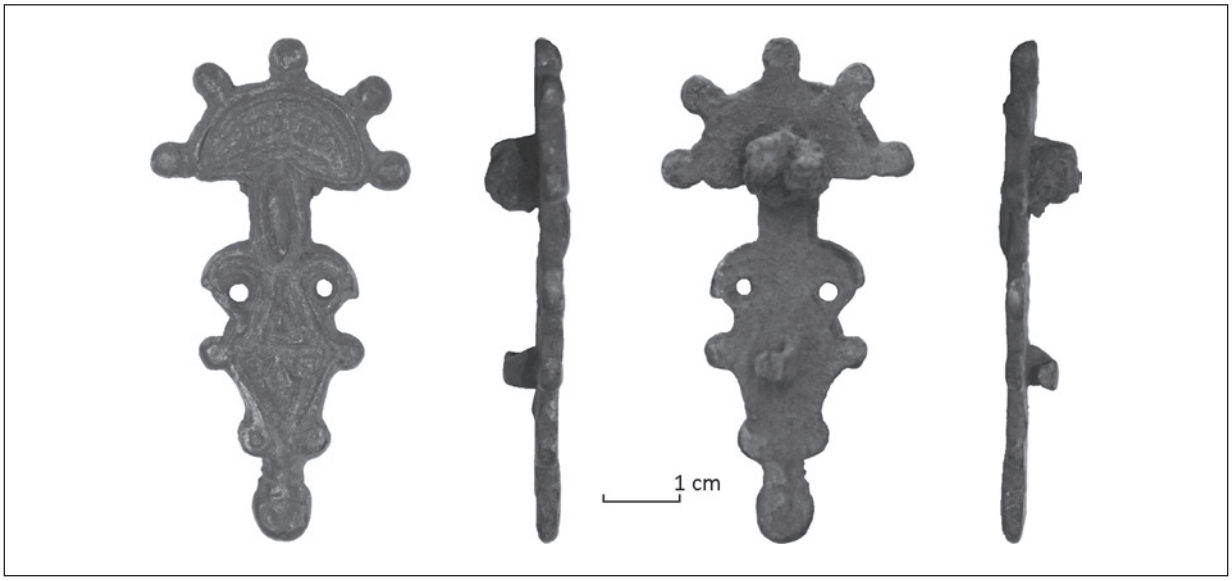
Ryc. 1. Miejsce znalezienia zapinki palczastej (*a*), Târgușor, jud. Constanța (rys. I. Jordan, B.-Sz. Szmoniewski

poziomymi żłobkami. Nóżka, w górnej części, składa się z dwóch przeciwlegle usytuowanych, silnie stylizowanych wyobrażeń głów ptaków. Półkoliste dzioby są zespolone z jej bocznymi krawędziami. Powstała w ten sposób przestrzeń tworzy koliste otwory. W środkowej i dolnej części nóżki, po obu stronach, znajdują się półkoliste wypustki z okrągłymi zagłębieniami w środku. Wewnętrzna powierzchnia nóżki jest bogato ornamentowana i rozdzielona na dwie części biegnącym przez środek poziomym żeberkiem. W dolnej partii dekorację tworzy wypukły romb z dwoma niewielkimi trójkątami o podstawach skierowanych w stronę główki zapinki. Górna część jest zdobiona wyciętym, lekko wypukłym trójkątem równoramiennym, o ramionach około półtora razy dłuższych od podstawy przylegającej do środkowego żeberka. Całość wewnętrznej dekoracji została zamknięta w rombie o krawędziach utworzonych przez żłobkowaną linię, która obustronnie, półkoliście obiega wewnętrzną część występu w postaci wyobrażenia głów ptaków drapieżnych. Dolna krawędź nóżki jest zakończona owalną, profilowaną w górnej części tarczką — prawdopodobnie schematycznym wyobrażeniem ludzkiej twarzy. Na spodniej stronie zapinki, w górnej części zachowała się oś (silnie skorodowana) wraz z fragmentem żelaznej sprężyny, a w dolnej partii niewielka pochewka.

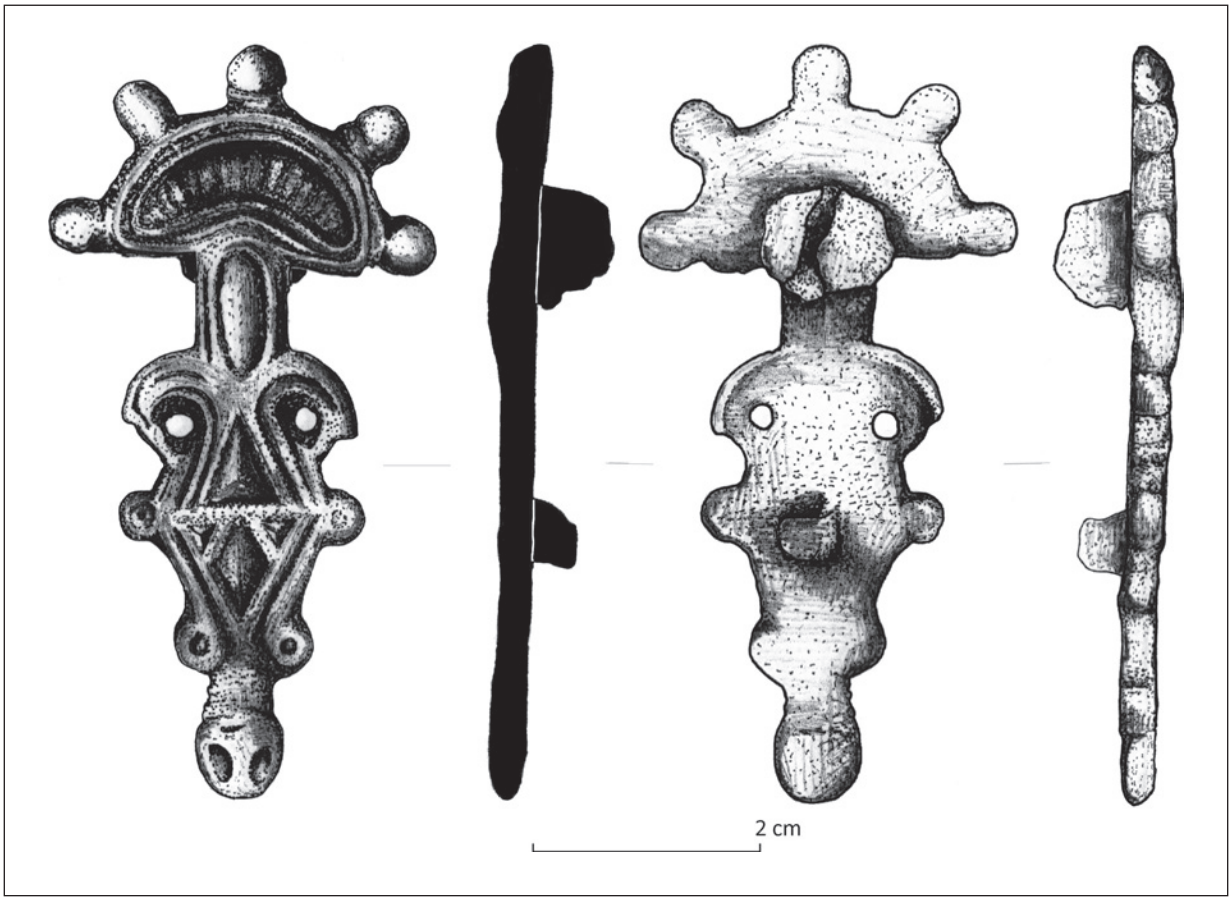
Długość zapinki wynosi 69 mm. Szerokość główki, wraz z owalnymi występami, ma 35 mm. Szerokość nóżki w górnej części liczy 22 mm, w środkowej 23 mm i w dolnej 13 mm. Wymiary owalnej tarczki przylegającej do dolnej krawędzi nóżki wynoszą: długość — 11 mm i szerokość 8 mm.

Fibula z Târgușor nawiązuje do I grupy zapinek palczastych typu D według typologii Joachima Wernera zwanego także Plenița-Tumiany (Werner 1950, p. 153—154, 167; Curta 2006; 2012, p. 12; fig. 5, 6) [4]. Budowa oraz detale zdobnicze tego typu fibul wykazują duże zróżnicowanie stylistyczne. Cechą charakterystyczną jest romboidalna nóżka, z odchodzącą od jej górnej krawędzi parą stylizowanych ptasich głów oraz mniejszymi, półkolistymi wypustkami znajdującymi się w jej środkowej i dolnej partii. Główki o formie półkolistej płytki są zakończone pięcioma lub siedmioma kolistymi, rzadziej owalnymi, wypustkami o gładkich lub profilowanych i ornamentowanych powierzchniach. Wnętrze tarczki zdobią pasma rowków, równoległych do jej górnej krawędzi. Zdobienie nóżek jest bardzo zróżnicowane. Najczęściej jest to relief wypukły, składający się z serii pionowych rowków o różnych konfiguracjach, wycięte romby i trójkąty, rzadziej są to koncentryczne koła z zagłębieniem w centrum lub dekoracja w formie spirali. Zdobienie owalnej tarczki przylegającej do dolnej krawędzi nóżki charakteryzuje się w większości przypadków gładką powierzchnią. Mniej licznie występują owalne zagłębienia lub koncentryczne kręgi z punktem

4. Zapinki palczaste, zwane także płytkowymi były przedmiotem kilku analiz typologiczno-chronologicznych (Werner 1950; Vagalinski 1984; Katsougiannopoulou 1999; 2000; Teodor 1992). Podział zaproponowany przez J. Wernera w 1950 r., mimo upływu czasu, jest zdaniem autora wciąż aktualny.

Ryc. 2. Fibula palczasta typu Plenița-Tumiany z Târgușor, jud. Constanța (fot. B.Sz. Szmoniewski)

Ryc. 3. Fibula palczasta typu Plenița-Tumiany z Târgușor, jud. Constanța (rys. B.Sz. Szmoniewski)

w centrum. Długość zapinek typu Pleniţa-Tumiany waha się w przedziale od 49,5 mm do 91 mm (Curta 2006, p. 430, 463—465, fig. 1—2; 22—30; Rudnicki 2009, s. 603). W większości przypadków są one odlane ze stopu na bazie miedzi. Nieliczne okazy wykonano ze srebra, sporadycznie ich powierzchnia nosi ślady pozłacania (Curta 2006, p. 463—465; Rudnicki 2009, s. 602).

Florin Curta (2006, p. 463—465, 2012, p. 12, 60—79) zebrał 58 egzemplarzy zachowanych w całości i 15 fragmentów, które można zaliczyć do typu D. Odkryto je przede wszystkim na obszarze między dolnym Dunajem a Dniestrem oraz w mniejszej liczbie nad środkowym Dnieprem (ryc. 4; Curta 2006, fig. 4; 5; 2012, fig. 6). Poza wymienionymi powyżej terenami, które w starszych fazach

Ryc. 4. Rozmieszczenie zapinek palczastych typu Pleniţa-Tumiany w Europie i Azji Mniejszej (*A, B*) (wg Curta 2006; Rudnicki 2009, z uzupełnieniami autora; rys. B.Sz. Szmoniewski)

wczesnego średniowiecza łączone są z osadnictwem ludności kultur wczesnosłowiańskich (Приходнюк 1998, с. 21; рис. 1—6; Godłowski 2001, ryc. 15, Parczewski 2005, ryc. 1; Гавритухин 2009) fibule typu Plenița-Tumiany znaleziono w dwych skupiskach na Pojezierzu Mazurskim (Rudnicki 2009, s. 602—608; ryc. 3) i na południu Półwyspu Krymskiego. Pojedyncze egzemplarze odkryto na Nizinie Panońskiej, w południowej części Półwyspu Bałkańskiego, w Azji Mniejszej oraz na północy na grodzisku w Mikol'cy (vobl'. Mińsk) w północnej Białorusi (Curta 2006, p. 436, 463—465, tam lit.; fig. 5). W wyposażeniu kilku grobów na cmentarzysku gepidzkim w Bratei w Rumunii natrafiono na zapinki tego typu (Curta 2010, p. 61, nr kat. 32—36, tam lit.). W Dobrudży, oprócz omawianego okazu z Târgușor, fragment zapinki typu I D znaleziono we wczesnobizantyńskiej twierdzy w miejscowości Garvan (Ştefan, Barnea, Chişvasi-Comşa Mitrea 1959, p. 632—633; ryc. 7).

Zapinki typu Plenița-Tumiany wchodzą w skład zespołów datowanych od 2. połowy VI wieku do 2. połowy VII wieku. Chronologia ich intensywnego użytkowania natomiast zamyka się w granicach od końca VI — początku VII wieku (Curta 2012, p. 35—36, 39; table 1).

Najbliższe podobieństwo stylistyczne do okazu z Târgușor wykazują dwie zapinki z grobu szkieletowego (gr. A) odkrytego w Edessa w greckiej Macedonii (ryc. 5; Πέτσας 1969, p. 307; fig. 320, *ε, η*; Curta 2006, p. 437; fig. 6, *2, 3*). Różnice między fibulami są niewielkie i ograniczają się do nieco innych proporcji palczastych występów oraz stylistyki owalnej tarczki przylegającej do nóżki. W wyposażeniu pochowku oprócz dwóch zapinek znajdowała się sprzączka typu Syrakuzy oraz nóż żelazny. Sprzączki typu Syrakuzy znane są przede wszystkim z inwentarzy grobowych pochodzących z terenu Cesarstwa Bizantyńskiego [5] (Eger 2010, tam lit.), a ich chronologia zamyka się w przedziale od końca VI wieku do trzeciej ćwierci VII wieku (Schulze-Dörrlamm 2002, S. 176, 179; Abb. 62, Eger 2010, S. 139—140).

Podobieństwo w zakresie budowy i niektórych detali do zapinki z Târgușor wykazuje grupa fibul odkrytych na terenie zajętym przez osadnictwo ludności grupy olsztyńskiej w północno-wschodniej Polsce (ryc. 6; Rudnicki 2009, ryc. 2; 3; 4, *1*; 5; 6; 7, *3*; 8, *1,*

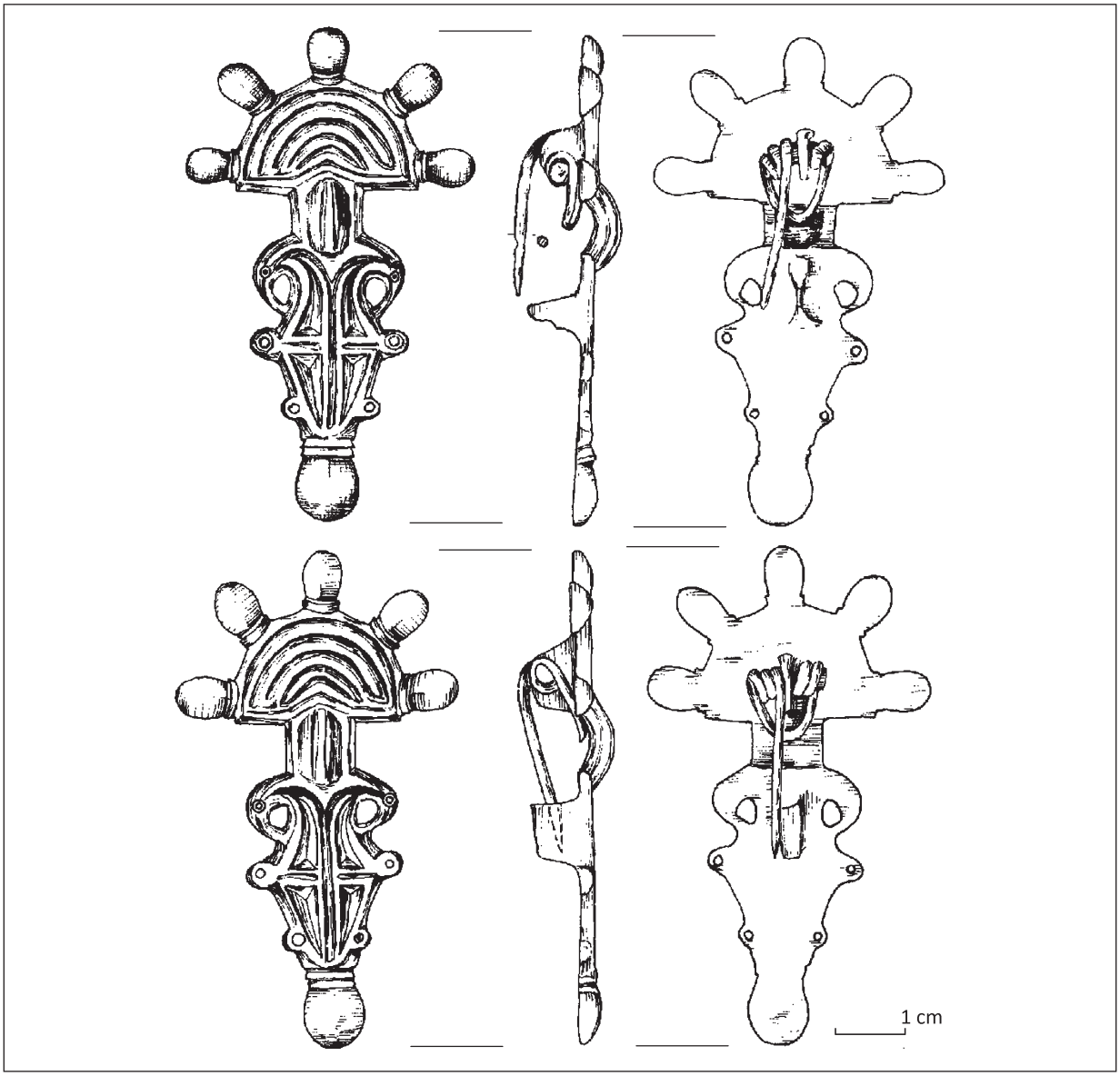

Ryc. 5. Fibule z grobu A z Edessy, Grecja (wg Πέτσα 1969)

2). Są one datowane od ostatniej ćwierci VI wieku do końca pierwszej połowy VII wieku. Ich obecność w grupie olsztyńskiej łączona jest z falą napływu przedmiotów o cechach słowiańskich i awarskich (Rudnicki 2009, s. 611).

Sprawa pochodzenia zapinek typu Plenița-Tumiany oraz miejsce ich produkcji jest przedmiotem dyskusji. Ewolucyjnie wywodzone są od grupy fibul z końca V wieku rozpowszechnionych od Półwyspu Krymskiego przez tereny dzisiejszej Bułgarii, Rumunii, Węgier, Szwajcarii po północną Francję. Zatem nie jest to nowy i oryginalny pod względem budowy typ zapinek, ale wariant będący wynikiem kombinacji szeregu odmiennych cech o różnej chronologii i pochodzeniu (Curta 2006, p. 426—430). W literaturze podkreśla się nawiązania do gockiej tradycji zdobniczej, manifestujące się przede wszystkim obecnością stylizowanych głów ptaków drapieżnych w górnej części nóżki. Ten element zdobniczy ma być świadectwem kontaktów epigonów ludności gockiej i, w mniejszym stopniu, gepidzkiej z ludnością słowiańską. Wobec tego fibule mogły być wytarzane przez złotników obcego, niesłowiańskiego pochodzenia (Rudnicki 2009, s. 609). Według części badaczy zapinki typu Plenița-Tumiany były produkowane na południu — na terenach naddunajskich lub na wschodzie — nad środkowym Dnieprem, skąd miały docierać na północ w drodze kontaktów interegionalnych. Florin Curta (2006), na podstawie analizy zespołu cech stylistycznych, wyróżnił grupę bardzo

5. Cześć badaczy interpretuje groby ze sprzączkami typu Syrakuzy jako pochówki oficerów armii bizantyńskiej (Katsougiannopoulou 2009, p. 220).

Ryc. 6. Zapinki palczaste typu z grobu 26 z Tumian, pow. Olsztyn (badania 1969), Polska (wg Baranowski, Moszczyński 2004)

podobnych fibul, których zasięg jest ograniczony do niewielkiego obszaru zajętego przez osadnictwo ludności grupy olsztyńskiej. Ich chronologia jest wcześniejsza od datowania egzemplarzy spoza tego terenu. Wobec tego, zdaniem badacza, to z północy ten typ zapinek miał się rozpowszechnić na obszary południowe i, dalej, wschodnie. Zdaniem Mirosława Rudnickiego słabą stronę tej propozycji jest «bezkrytyczne podejście do periodyzacji grupy olsztyńskiej» (Rudnicki 2009, s. 610), które przełożyło się na zbyt wczesne datowanie zespołów z tymi zapinkami. W związku z tym, «północna», wywodzona z obszarów zajętych przez osadnictwo ludności grupy olsztyńskiej, geneza fibul typu Plenița-Tumiany wydaje się «bardzo dyskusyjna» (Rudnicki 2009, s. 610). Niezależnie od sygnalizowanych różnić w datowaniu poszczególnych zespołów, Florin Curta słusznie zaobserwował niespotykane na innych terenach podobieństwo w zakresie budowy i detali fibul odkrytych w Polsce północno-wschodniej. Szczególną uwagę

zwracają dwa identyczne egzemplarze z Tumian [6], z grobu 26 (ryc. 6; Dąbrowski 1975, s. 267, 278; Abb. 16; Baranowski, Moszczyński 2004, ryc. 4). W przypadku pozostałych, pojedynczych okazów z Tumian, grób 30 [7], z Piecek, groby 1 i 8, Miętkich, grób 424, Kielar, grób 85 czy Smolanki [8], grób 66 zauważalne jest bardzo duże podobieństwo w zakresie budowy i detali (Rudnicki 2006, ryc. 2; 4, *1*; 6, *1, 2a*; 8, *2*). Drobne różnice wynikają głównie ze sposobu zdobienia wewnętrznej powierzchni płytki główki czy też nóżki.

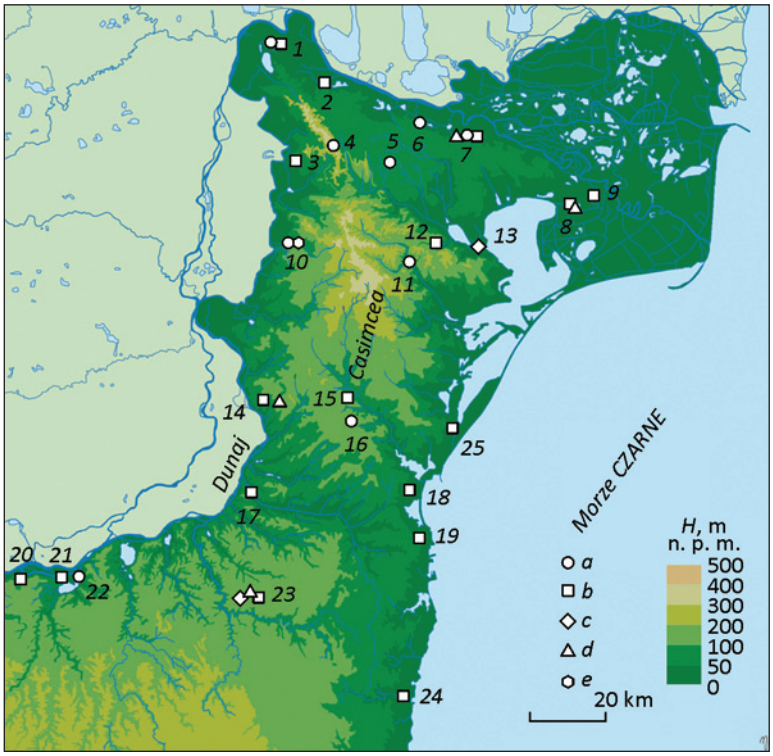
Biorąc pod uwagę te wszystkie podobieństwa, wysoce prawdopodobna jest miejscowa wytwórczość tego typu, jak i zapinek odmian I C, I F, I G przez wędrownego, «obcego» złotnika przybywającego z południa (?), który oprócz produkcji zajmował się ich dystrybucją [9]. Niewielkie różnice w zakresie budowy i detali fibul (Curta 2012, p. 25), obecność identycznych okazów (Baranowski, Moszczyński 2004, fig. 4) mogą wskazywać na umiarkowane wymagania estetyczne ludności grupy olsztyńskiej, przejawiające się zadawalaniem się przez odbiorców egzemplarzami o mniej wyszukanej formie, bez cech indywidualnych.

W literaturze przedmiotu toczy się dyskusja na temat przynależności etnicznej zapinek palczastych (np.: Vagalinski 1994; Katsougiannopoulou 1999; 2009; Curta 2012, p. 55—57, tam przegląd lit.). J. Werner (1950), na podstawie analizy porywnawczej z fibulami germańskimi w zakresie ich budowy, dekoracji, jak również liczby zapinek odkrywanych w zespołach (głównie pochówkach), przypisał je ludności słowiańskiej. Przez długi czas fibule grupy I i II uznawano za główny dowód potwierdzający osadnictwo słowiańskie na obszarach Europy środkowej, a zwłaszcza południowo-wschodniej (por. Štefanovičová 1997, ryc. 1; Katsougiannopoulou 2009; Curta 2002, p. 56, footnote 226). Nowe odkrycia zapinek palczastych powiększają w znaczący sposób nieliczny zbiór dostępny J. Wernerowi w latach 50. ubiegłego stulecia. Kontekst ich odkrycia, zwłaszcza obecność w wyposażeniu grobów szkieletowych z terenów zajętych przez osadnictwo ludności kultur wczesnosłowiańskich oraz obszarów sąsiednich, zmieniają dotychczasowe podejście do bezkrytycznego łączenia tego typu przedmiotów z konkretnym etnosem. F. Curta (2012, p. 53, tam lit.) przypisuje zapinkom palczastym szeroki aspekt znaczeniowy wykraczający poza standardowe ramy ich interpretacji jako elementu stroju kobiecego. Badacz ten uznaje fibule za ważny element wyróżniający w środowisku, podkreślający wysoki status społeczny. W swoich rozważaniach przyjmuje za Polly Wiessner (1983, p. 256; 1990, p. 102—115), że analiza stylu (zróżnicowanie formalne w kulturze materialnej) przynosi informacje o indywidualnej (styl asertywny) i grupowej (styl emblemiczny) tożsamości. Posiadanie i noszenie zapinek było zatem niewerbalnym przekazem o przynależności grupowej (styl emblemiczny). Zbiorowe postrzeganie symboli wzmacniało to poczucie.

Florin Curta łączy okres upowszechnienia mody noszenia fibul palczastych z krystalizacją lokalnych elit plemiennych nad dolnym Dunajem po wznowieniu wypraw przeciw Bizancjum w 570 roku [10], czego świadectwem mają być wzmiankowane w źródłach bizantyńskich imiona wodzów słowiańskich: Ardagasta, Dauritasa, Peiragastosa i Musokiosa (Curta 2012, p. 57). Zatem kobiety, które nosiły zapinki, nie tylko mogły manifestować swoją przynależność do elit, ale ich strój odzwierciedlał aspiracje społeczne spokrewnionych z nimi członków grupy i mężów (Curta 2012, p. 57). Jednocześnie badacz ten nie widzi możliwości odnoszenia znalezisk fibul palczastych tylko z jednym, słowiańskim etnosem (Curta 2012, p. 55).

Zapinka z Târgușor jest kolejnym przykładem fibuli palczastej odkrytej w ostatnim czasie w Dobrudży. Budową i dekoracją nawiązują one do grup I i II zapinek palczastych, według podziału Joachima Wernera (Ailincăi, Constantinescu, Curta, Soficaru 2014, p. 74, fig. 15). Szczególnie interesujące są egzemplarze wchodzące w skład inwentarzy grobowych dwóch pochówków szkieletowych odkrytych w Adamclisi (Tropaeum Traiani) i w Enisala. W pierwszym z nich, zlokalizowanym tuż przy murach

6. Badania z 1969 r.
7. Badania z 1895 r.
8. Cmentarzysko kultury Dollkeim / Kovrovo (Rudnicki 2009, s. 608).
9. Zapinki jednego typu mogły być produkowane przy pomocy modelu formującego (por. Shablavina, Szmoniewski 2006). Szerzej o wędrownych rzemieślnikach w początkach wczesnego średniowiecza, por. Werner 1970; Щеглова 2006.
10. Proces ten miał rozpocząć się w 2. połowie VI wieku (Curta 2012, p. 57).

Ryc. 7. Rozprzestrzenienie wybranych kategorii zabytków z VI—VII wieku odkrytych na terenie rumuńskiej części Dobrudży (jud. Tulcea i Constanța): *a* — znaleziska zapinek palczastych (Werner I C, I D, I G, I H, II A, II C); *b* — ceramika lepiona ręcznie; *c* — pochywki szkieletowe z zapinkami palczastymi; *d* — formy odlewnicze; *e* — ołowiane nakładki; *1* — Garvăn (Dinogetia); *2* — Isaccea (Noviodunum); *3* — Turcoaia (Troesmis); *4* — Căprioara; *5* — Valea Teilor; *6* — Somova; *7* — Tulcea (Aegyssus); *8* — Murighiol (Halmirys); *9* — Dunavățu de Sus (Ad Stoma?); *10* — Piatra Frecatei (Beroe); *11* — Slava Rusă (Ibida); *12* — Babadag-Topraichioi; *13* — Enisala; *14* — Capidava; *15* — Cheile Dobrogei — Peștera La Izvor; *16* — Târgușor; *17* — Cernavodă (Axiopolis); *18* — Ovidiu; *19* — Constanța (Tomis); *20* — Bugeac; *21* — Silistra (Durostorum); *22* — Dervent; *23* — Adamclisi (Tropaeum Traiani); *24* — Callatis; *25* — Histria (w nawiasach podano nazwy antyczne; według Ailincăi, Constantinescu, Curta, Soficaru 2014; Хрисимов 2015; Szmoniewski, w druku, z uzupełnieniami autora)

późnoantycznego miasta Tropeum Traiani [11] znaleziono jedną, odlewaną ze stopu na bazie miedzi, zapinkę grupy II typu C według Joachima Wernera (Papuc 1987, p. 207—210; fig. 1 *a—b*). Fibule tego typu najliczniej występują w zespołach datowanych między końcem VI i początkiem VII wieku, a ich genezę (podobnie jak typów II A i II C) wywodzi się z terenów nad środkowym Dnieprem (Curta 2012, p. 36, tabl. 1, tam lit.). Natomiast w grobie kobiecym z Enisala, datowanym na początek VII wieku, znajdowały się dwie zapinki wykonane ze stopu na bazie miedzi, zaliczone do grupy I typu I G, różniące się jednak między sobą w zakresie budowy i detali oraz dwie, także miedziane, bransolety (Ailincăi, Constantinescu, Curta, Soficaru 2014, p. 68; ryc. 9, *1—4*; 10, *1—4*).

Znaleziska zapinek palczastych, zwłaszcza grupy II typu A i C oraz szkieletowych pochywkyw kobiecych z opisanym pokrótce wyposażeniem, wykazują interesujące nawiązania do terenów nad środkowym Dnieprem oraz Półwyspu Krymskiego (Ailincăi, Constantinescu, Curta, Soficaru 2014, p. 74).

Obraz powiązań z obszarem nad środkowym Dnieprem, a w szczególności z kręgiem kultury Pieńkowskiej, uzupełniają znaleziska ceramiki ręcznie lepionej (Comșa 1973; 1999), form odlewniczych (Szmoniewski, w druku), ołowianych nakładek (ryc. 7; Щеглова 2009, с. 44, tam lit.). Szczególnie interesującym zagadnieniem jest obecność ceramiki lepionej ręcznie, o powierzchniach lekko chropowatych, nieornamentowanych [12], o stosunkowo prostej tektonice, określanej powszechnie jako garnki lub naczynia garnkowate, w późnorzymskich / wczesnobizantyńskich twierdzach i miastach w północnej i środkowej Dobrudży (Хрисимов 2015, с. 314—322, рис. 1—8; 10). Analiza strukturalna form naczyń wykazała silne nawiązana do zespołów z ceramiką lepioną ręcznie charakterystyczną

11. Po zewnętrznej stronie murów miasta z późnego okresu antycznego Tropeaum Traiani znaleziono dwa pochówki szkieletowe. W jednym odkryto fibulę palczastą, a w drugim prawdopodobnie monetę (Papuc 1987).

12. Fragment wylewu wraz z górną części brzuśca lepionego ręcznie naczynia, zdobionego poziomą, wypukłą listwą plastyczną, odkryto w destrukcie budynku mieszkalnego w Tulczy (Vasiliu, 1980, p. 447, 448, pl. VIII/3). Podobna dekoracja zdobi powierzchnie naczyń ręcznie lepionych odkrytych na obszarze zajętym przez osadnictwo ludności kultury pieńkowskiej (np. Приходнюк 1998, рис. 2, *32*; 10, *12*; 34, *12*; 36, *7, 12*; 38, *15*; 40, *1*; 45, *8, 10*; 50, *20*; 52, *5, 7*).

dla kultury pieńkowskiej [13] (Topolanu, Teodor 2009; por. Kazanski 2013, fig. 2; Хрисимов 2015, с. 313, 318, 320).

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że zapinki palczaste współwystępują częściej w zespołach z formami naczyń nawiązujących do wytwórczości ceramicznej kultury pieńkowskiej niż praskiej. Zapinki typu I D zaobserwowano w trzech przypadkach (Curta 2012, p. 42; table 2) [14].

Wspomniane powyżej powiązania z kręgiem kultur wczesnosłowiańskich wiąże się na ogół z wędrówką ludności słowiańskiej w kierunku południowym, przede wszystkim z Antami znanymi ze źródeł pisanych (Szmoniewski 2010; Kazanski 2013). Znaleziska ceramiki ręcznie lepionej w twierdzach późnorzymskich / wczesnobizantyńskich w Dobrudży interpretuje się jako świadectwo obecności Antów w szeregach armii bizantyńskiej broniącej północno-wschodniej części cesarstwa (Бонев 1986; Szmoniewski 2010).

W świetle przedstawionych powyżej uwag należy stwierdzić, że zapinka z Târguşor stanowi interesujący przyczynek do studiów nad kontaktami interkulturowymi na terenie prowincji Scythia Minor w późnym okresie antycznym i w starszych fazach wczesnego średniowiecza.

13. Jak złożonym zagadnieniem jest problematyka obecności ręcznie lepionej ceramiki w miastach w późnym okresie antycznym w prowincji Scythia Minor pokazują prace Eugena S. Teodora (Topolanu, Teodor 2009; Teodor 2010). Przykładem może być ceramika z twierdzy Capidava z tzw. strażnicy (Teodor 2010, p. 220), ktyra po ponownej analizie jest zdaniem badacza «old Provincial Roman pottery «reinterpreted» in Barbaricum». Nie wyklucza on jednak «contribution of Barbaric cultures, more or less Romanized, from the proximal geography, is also obvious, coming either from Sarmatian tradition, or from east-Dacian (Carpi) culture of its later developments (the central-eastern parts of Ipoteşti-Cândeşti culture). Also, a Middle-Danube Germanic compound shouldn't been excluded». Trudno jednak bezkrytycznie przyjąć tak daleko idące wnioski, pamiętając, że wysnuto je podstawie analizy strukturalnej ręcznie lepionej ceramiki.

14. Kultura pieńkowska wydaje się zdecydowanie bogatsza pod względem liczby znajdowanych w jej obrębie wyrobów wykonanych z metali nieżelaznych w stosunku do kultury praskiej (por. Приходнюк 1998, с. 38—39, рис. 62). Obraz ten może być odzwierciedleniem złożonej struktury etnicznej związku antyjskiego, którego główny człon stanowili niewątpliwie Słowianie (Szmoniewski 2010, tam lit.).

LITERATURA

Ailincăi S., Constantinescu M., Curta F., Soficaru A.D. An early seventh-century female grave from Dobruja // Archaeologia Bulgarica. — 2014. — T. 18, **1**. — P. 65—84.

Baranowski T., Moszczyński W.A. Ornamentyka naczynì z zespoływ grobowych dato-wanych zabytkami metalowymi // Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji (Białystok 23—24 września 2002 roku). — Białystok, 2004. — S. 167—179.

Бонев Ч. Анти и славини в Добруджа през VI в. // Руско-български връзки през вековете. — София, 1986. — С. 55—61.

Хрисимов Н. Раннеславянские памятники в северо-восточной части Балканского полуострова // Stratum plus. — 2015. — № 5. — С. 309—342.

Comşa M. Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.—7. Jahrhundert // Zeitschrift für Archäologie. — 1973. — T. 7. — S. 197—228.

Comşa M. La province de la Scythie Mineure (Dobroudja) et les Slaves pendant les VI—VII ss. // История и культура древних и средневековых славян. — М., 1999. — P. 301—213.

Curta F. Slavic bow fibulae? Werner's class I D revisited // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 2006. — T. 57. — P. 423—474.

Curta F. Slavic Bow Fibulae: Twenty Years of Research // BRGK. — 2012. — T. 93. — P. 235—342.

Custurea G., Talmaţchi G. Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea. — Constanţa: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, 2011.

Dąbrowski K. Archäologische Untersuchungen in Tumiany, Kr. Olsztyn // Zeitschrift für Archäologie. — 1975. — T. 9. — S. 265—279.

Eger Ch. Byzantinische Gürtelschnallen aus Nordafrika — ein typologischer Überblick // Ephemeris Napocensis. — 2010. — T. 20. — S. 129—168.

Гавритухин И.О. Понятие пражской культуры // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции (14—18 мая 2007 года, Государственный Эрмитаж). — СПб, 2009. — С. 7—25.

Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism pod redakcją Michała Parczewskiego. — Kraków: Instytut Archeologii UJ, 2000.

Katsougiannopoulou Ch. Studien zu ost- und südosteuropäischen Bügelfibeln: Ph. D. Dissertation. University of Bonn. — Bonn, 1999.

Katsougiannopoulou Ch. The Slavic bow brooches in Greece revisited. Some remarks on ethnicity and social status // Foreigners in Early Medieval Europe. Thirteen International Studies in Early Medieval Mobility. Monographien des RGZM. — Mainz, 2009. — **78**. — S. 219—231.

Kazanski M. The Land of the Antes according to Jordanes and Procopius // The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. — Iaşi, 2013. — P. 35—42.

Parczewski M. Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian // Archeologia o początkach Słowian: Materiały z konferencji (Kraków, 19—21 listopada 2001). — Kraków, 2005. — S. 503—512.

Papuc Gh. O fibulă digitată de la Tropaeum Traiani şi câteva considera ii asupra fibulelor de acest tip // Pontica. — 1987. — T. 20. — S. 207—215.

Paraschiv-Talmaţchi C. Noi informaţii privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei // Pontica. — 2010. — T. 43. — S. 283—301.

Păunescu Al. Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei. — Bucureşti: Satya Sai, 1999.

Πέτσα Φ. Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικές Μακεδονίας // Αρχαιολογικό Δελτίο. — 1969. — T. 24, **2**. — S. 291—312.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования). — Воронеж: Воронежский университет, 1998.

Rudnicki M. Nowe odkrycie zapinki typu Pleniţa-Tumiany z Piecek, pow. mrągowski, na tle znalezisk z Polski północno-wschodniej // Archeologia Barbarzyniców 2008: powiązania i kontakty w siwiecie barbarzyńskim: Materiały z IV Protohistorycznej Konferencji (Sanok, 13—17 października 2008). — Rzeszów, 2009. — S. 601—604.

Schulze-Dörrlamm M. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30. — Mainz; Bonn: Verlag des Römisch-Germanischen Zentral- museums; In Kommission bei Habelt, 2002.

Shablavina E.A., Szmoniewski B.Sz. The forming model of the Kertch type finger-shaped fibula // Sprawozdania Archeologiczne. — 2006. — T. 58. — P. 519—526.

Щеглова О.А. Мастера без мастерских (к реконструкции организации ювелирного дела в раннесредневековых славянских культурах Восточной Европы) // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения. — СПб, 2006. — С. 98—104.

Щеглова О.А. Волны распространения вещей из Подунавья на северо-восток в VI—VIII вв. как отражение миграций или культурных влияний // Труды Государственного Эрмитажа. — 2009. — T. 49. — С. 39—65

Ştefan Gh., Barnea A., Chişvasi-Comşa M., Mitrea B. Săpăturile arheologice de la Garvăn // Materiale şi Cercetări Arheologice. — 1959. — T. 6. — S. 629—651.

Štefanovičová T. Slavic settlement of Greece in the ligth of archaeological sources // Этногенез и этнокультурные контакты славян. Труды VI Международного конгресса славянской археологии. — К., 1997. — T. 3. — С. 206—217.

Szmoniewski B.Sz. The Antes: eastern «brothers» of the Sclavenes? // Neglected Barbarians. — Turnhout, 2010. — P. 53—82.

Szmoniewski B.Sz. Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert à la cite de Tropaeum Traiani (dep. Constanta) // Pontica. — W druku. — T. 50—51.

Teodor D.Gh. Fibule «digitate» din secolele VI—VII în spaţiul carpato-dunăreano-pontic // Arheologia Moldovei. — 1992. — T. 15. — S. 119—152.

Teodor E.S. Handmade pottery from the Late Roman Fortress at Capidava // Între Stepă şi Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu. — Bucureşti, 2010. — P. 211—223.

Topoleanu F., Teodor E.S. Handmade pottery from Halmyris and its cultural context // Peuce. — 2009. — T. 7. — P. 347—360.

Vagalinski L. Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau-Karpaten-Becken (M. 6.—7. Jh.) // Zeitschrift für Archäologie. — 1994. — T. 28. — S. 261—305.

Voinea V., Szmoniewski B.Sz. O groapă rituală descoperită în Peştera Craniilor din zona Cheile Dobrogei (cam. Grădina, jud. Constanţa) // Pontica. — 2010. — T. 43. — S. 191—202.

Voinea V., Szmoniewski B.Sz. Din nou despre peştera Casian // Pontica. — 2011. — T. 44. — S. 221—238.

Voinea V.M., Szmoniewski B.Sz. L'habitation Énéolithique jusqu'au début de la période Médiévale dans la région de Cheile Dobrogei — Vallée Casimcea (projet roumano-polonais) // Annales de l'Académie Polonaise des Sciences a Paris. — 2013a. — T. 15. — S. 189—204.

Voinea V.M., Szmoniewski B.Sz. Dynamique de l'habitation Néolithique jusqu'au début de la période Médiévale dans la région Cheile Dobrogei — Vallée Casimcea // Recherches croisées en Dobrogea. — Bucarest — 2013b. — S. 121—132.

Vasiliu I. Două locuinţe feudale timpurii de la Aegyssus // Peuce. — 1980. — T. 8. — S. 437—449.

Voinea V.M., Szmoniewski B.Sz., Popescu A., Mototolea A., Florea M. The Rural Landscape in the Ottoman Period. New discoveries from Cheia-Pazvant Sites, County Constanta, Romania // Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi — Journal of Aegean and Balkan Studies. — 2016. — T. II, no 3. — P. 155—200.

Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947. — Mainz, 1950. — S. 150—172.

Werner J. Zur Zur Verbraitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstatt-Wanderhandwerk-Handel-Familienverbindung) // Antikvarisk arkiv. — 1970. — T. 38. — S. 65—81.

Wiessner P. Style and social informations in Kalahari San projectile points // American Antiquity. — 1983. — **48**. — P. 253—276.

Wiessner P. Is there a unity to style? // The Uses of Style in Archaeology. — Cambridge, 1993. — P. 102—115.

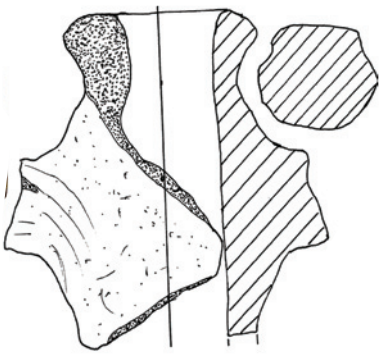
B.-Sc. Szmoniewski

A NEW FIND OF THE BOW FIBULA OF WERNER'S CLASS I D (PLENIŢA-TUMIANY) FROM CENTRAL DOBRUJA

The paper presents new find of cast, copper-based alloy fibula of Joachim Werner's class I D also known as Pleniţa-Tumiany group. The brooch has been found accidentally near Târgușor, a small town in department of Constanta in the Central Dobruja. The majority of specimens of Werner's class ID was found from the Lower Danube to the Middle Dnieper and Carpathian Basin, Mazuria, Crimea, Southern Balkans and Asia Minor. The most of assemblages with such fibulae are dated to the late sixth and early seventh century. The fibula from Târgușor is another find of the bow brooches recently discovered in Dobruja. Many of them have good analogies in the Middle Danube region. This picture of the contacts between the Roman province of Scythia with the communities of the Middle Dnieper Rives may be completed by finds of the handmade pottery from Northern Dobruja assign to the Pen'kivka culture, stone moulds and lead mounts. The presence of the Pen'kivka pottery is attributed to Antes which have been recruited for the garrisons of the forts located in northern Dobruja. Thus, the brooch from Târgușor is a good example of the interregional contacts between the community of the Roman province of Scythia with other regions in the Late Antique and Early Medieval times.

В.В. Приймак
Р.С. Луговий

ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. БІЛЬСЬК НА ПОЛТАВЩИНІ

Публікація матеріалів черняхівської культури з досліджень 2005 р. на багатошаровому поселенні біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.

Ключові слова: черняхівська культура, Лівобережжя Дніпра, поселення.

Поселення було відкрите П.Я. Гавришем, введено до наукового обігу С.П. Степановичем та І.М. Кулатовою. Поселення, разом із матеріалами інших пам'яток округи Більського городища, описане під назвою Перещепине (та пункт 3 цього урочища) (Степанович 1995, с. 89—90; Кулатова 1996, с. 129). В процесі погодження місця розташування майданчика свердловини у 1999 р. експедицією ЦОДПА (керівник О.Б. Супруненко) було здійснене шурфування селища (закладено п'ять шурфів: № 1, 2 у східній частині, № 3, 4 — у західній, № 5 — на периферії східної частини поселення). Найпотужніші культурні нашарування виявлені у середній частині поселення, де вони сягають 0,3—0,9 м; у західній частині шар з чорнозему з включеннями суглинку, вуглинами та окремими знахідками сягає 0,3—0,6 м; на східній периферії селища культурний шар потужністю 0,35 м практично повністю ореться. Із селища походить виразний підйомний матеріал, зокрема фібула. У північній частині пам'ятки, на тлі розораного поля, простежено плями від п'яти наземних споруд, позначених скупченнями обмазки, уламками посуду, вуглинами, площею 10 × 12 м, кожна. На схилі вздовж струмка знайдено кальциновані кістки, що може вказувати на можливе місце розташування могильника. Крім того, біля стрілки мису було зафіксовано два курганні насипи (Супруненко 2000; Рейда, 2001, с. 106—109).

Періодично селище Перещепине 2 оглядалося працівниками ІКЗ «Більськ». У 2015 р. воно, разом з черняхівськими поселеннями Перемірки та Марченки, розташованими на протилежних берегах струмка Тарапунька та р. Суха Грунь від першого, було черговий раз оглянуте. Опубліковано загальний план селищ, розташованих у гирлі струмка Тарапунька (Шапорда 2016, с. 164—167, рис. 6; 8). У 2015 р. селище Перещепине 2 оглядалося також фахівцями ІА НАН України (Могилов, Панченко 2016, с. 189—203, рис. 27—34). Очевидно, ці черняхівські поселення могли разом утворювати один населений пункт.

Поселення розташоване на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Суха Грунь (басейн Псла), при впадінні в неї пересихаючого Більського струмка, на якому знаходиться ставок — так зване Більське озеро. За 0,5 км на північний захід — північ знаходиться територія не існуючого на сьогодні с. Холодівщина Зіньківського р-ну. Долина р. Суха Грунь частково заболочена, а струмка нижче ставу — пересо-

хла, частково розорюється. Висота тераси, на якій розташоване поселення, над заплавою Сухої Груні становить до 10 м. Схили долини річки і струмка задерновані. Селище витягнуте уздовж долини Сухої Груні смугою шириною 60—120 м на 0,5 км. Його площа за останніми даними становить 4,714 га. Західним краєм селища є балка, яка розпочинається на території с. Холодівщина, що впадає у долину р. Суха Грунь.

Роботи на поселенні розпочалися в умовах наявності на селищі двох ділянок руйнувань траншеями — шламонакопичувачами, площею близько 300 і 320—340 м^2, глибиною близько 3 м кожен. Було змінено і місце розташування амбару із західного, як планувалось (у бік колишнього хутора Холодівщини, на місці розкопаних курганів), на південний — на стрілку мису, утвореного долиною струмка та р. Суха Грунь.

Матеріали черняхівської культури переважають, також на селищі було виявлено нечисленні уламки посуду скіфського часу та ліпний посуд київської традиції (Рейда 2001, с. 106). Територія поселення співпадає з південною частиною курганного могильника Перещепине 2, під час досліджень було зафіксовано окремі об'єкти могильника (їх публікація планується окремо; рис. 4). У траншеях вздовж труби від свердловини до амбару на стрілці мису черняхівські об'єкти були відсутніми. Тут у розкопі 2 і траншеї 3 виявили об'єкти, які можна співвіднести із ровиком кургану раннього залізного віку (його центр залишився похованим відвалами переміщеного з шламонакопичувачів грунту).

На території між двома шламонакопичувачами, повністю включеної до розкопу 1, було виявлено об'єкти черняхівської культури, які простежувалися у плані від рівня передматерика. Щільність ґрунту була дуже високою, оскільки верхній його шар знімався потужною технікою. Після завершення розкопок ґрунт на майданчику свердловини, в тому числі на території розкопів, знімався бульдозером під археологічним наглядом. У різний час на поселенні побували практично всі дослідники Більського городища, які проводили розкопки у сезоні 2005 р.

Крім розкопів 1, 2, 4 і траншеї 3, здійснювалися спостереження за земляними роботами у північно-західному секторі майданчика свердловини, де було вирито два шламонакопичувачі глибиною понад 4 м, а також у центрі, безпосередньо біля свердловини, куди частково було перекачано вміст шламонакопичувачів із розкопу 1. Ніяких об'єктів, крім сучасних перекопів, там виявлено не було. Сумарно площа розкопів, траншеї і зони спостережень за земляними роботами перевищила 1000 м^2, тобто 0,1 га.

Розкоп 1 (рис. 3), площею біля 700 м^2, складався із трьох ділянок. Ділянка 1 являла собою траншею довжиною біля 40 м, шириною 2 м, розширюючись лише на кінцях шламонакопичувачів, де глибина останніх (близько 3 м кожен) дещо зменшувалась або у стінках простежувались об'єкти. Дві прилеглі ділянки становили собою зону руйнувань, на яких відбувалося збирання знахідок та фіксація профілів у шламонакопичувачах; при зніманні ґрунту бульдозером об'єктів тут виявлено не було. Розкоп 4 був прирізаним до розкопу 1, з протилежної сторони від західного шламонакопичувача.

Приміщення 1 (рис. 5) виявлене у вигляді підпрямокутної плями передматерикового суглинку і чорнозему, насиченої обмазкою і керамікою, розмірами близько 2 м на понад 3 м. Пізніше, після вибирання, його розміри зросли за рахунок вибирання запливів. Приміщення мало довжину 4,1—4,2 м по довгій вісі та 3,5 м — по короткій. Воно зорієнтовано кутами за сторонами світу. У південному кутку був виступ, можливо від розташованого тут входу, оскільки підлога виступу була втоптаною. Об'єкт заглиблений у материк на 0,1—0,15 м. Біля південної стінки також простежено сліди долівки нижче рівня підлоги, глибиною до 0,02—0,03 м. Культурні залишки у заповненні представлені нечисленними знахідками черняхівської кераміки. Дещо більше їх виявилося під час зачистки, на рівні виявлення приміщення. Призначення приміщення визначається як господарське. З ним може бути зв'язана господарська яма 2, розташована на 4,5 м південніше.

Яма 2 (рис. 6) розмірами 2,1 м по короткій вісі та понад 2,2 м — по довгій (захід—схід), заглиблена на 0,6 м у передматерик та материк. Заповнення було стратифікованим: до глибини 0,25 м від верхніх країв — суміш жовтої глини і чорнозему, при превалюванні першої, нижче — чиста жовта м'яка глина. Швидше всього, яма призначалася для зберігання глини, можливо, для її витримування для господарських потреб, наприклад, гончарства або ремонту приміщень. Заповнен-

ня першого і другого шарів було лінзоподібним. Знахідки — кремені та уламок залізної пластини, тобто до черняхівської культури цей об'єкт може бути віднесеним умовно. Слід зазначити, що у кургані 1 могильника Перещепине 2 (Могилов, Скорий, Панченко 2016, с. 64, 66, рис. 10, *1*) також траплявся кремінь. Тобто, не виключене і датування цієї ями раннім залізним віком.

Яма 1 (рис. 2) виявлена в південній частині розкопу, на відстані понад 20 м від ями 2. Її розміри: діаметр 1,0—1,1 м, глибина від рівня передматерика 0,6 м, у материк яма заглиблена лише на 0,2 м. Заповнення — чорнозем у суміші із передматериковим, сильно «побитим» кротовинами, суглинком, що ускладнило її виявлення. Вона або належить до іншого житлово-господарського комплексу черняхівського селища, або не відноситься до нього взагалі.

Роботами на розкопі 4, площа якого становила 12 м^2 (4,7 × 2,5 м) було розкрито простежений у профілі об'єкт, перекритий зверху шаром насипного ґрунту потужністю до 0,2—0,3 м. Культурний шар в основному було знято в процесі земляних робіт, він місцями зберігся у вигляді плям, потужність його не перевищувала 0,2 м.

Житло 2 (рис. 7). На рівні передматерика — щільного суглинку із чорноземними включеннями, «побитого» давніми кротовинами, виявлена темніша пляма, також насичена кротовинами. Винятково із цієї темної плями походять уламки кераміки і печини, в тому числі розміром до 10—15 см. Розміри плями приблизно 3 × 2 м, контури її нерівні, із «виступаючими» назовні кутками. Загалом це нагадує ситуацію із поряд розташованим житлом 1 розкопу 1. Стратиграфічна ситуація житла 2 подібна до описаної вище, у житлі 1: верхня частина була засипана сильно оглеєним щільним, «побитим» кротовинами чорноземом. Нижня частина, потужністю 0,15—0,2 м, являла собою, по суті, заплив. Після вибирання житло набуло розмірів (3,5—3,6) × 2,5 м (східна частина виявилась знищеною). Зорієнтоване за сторонами світу сторонами. Заглиблене у передматерик до рівня материка на 0,2—0,3 м. Підлога приміщення була слабко впущена у материк на 0,05—0,1 м, у центрі заглиблена до 0,15 м у порівнянні із північним та західним краями. При вибиранні підлоги у ній траплялися дрібні фрагменти черняхівського посуду, що свідчить про наявність у житлі долівки, спорудженої із глини. Із особливих знахідок у житлі знайдено тільки залізний ніж. Якщо спиратися на дані про потужність долівки у центрі, то вона мала становити до 0,1 м. У центральній частині підлога неодноразово ремонтувалася.

У центрі приміщення виявлено господарську і стовпову ями, їх контури виявились дещо меншими для господарської і більшими та зміщеними — для стовпової (останнє може інтерпретуватися і як сліди заміни центрального стовпа житла на потужніший, товщий, замість підгнилого, від якого залишилась яма). Господарська яма була видовженою у напрямку північ—південь на 1 м, шириною 0,8 м. Від рівня підлоги заглиблена на 0,47 м. У господарській ямі культурні залишки були практично відсутніми. Заповнення її містило як чорнозем, так і глинистий заплив.

Стовпова яма була округлою, діаметром до 0,25 м, глибиною 0,15 м від рівня підлоги. У ямі траплялися невеликі фрагменти обмазки. Заповнення її було ідентичним заповненню господарської ями за складом ґрунту.

У південно-східній частині приміщення, тобто біля південної стінки, трохи ближче до південно-східного кутка житла, виявлено слабкі сліди вогнища, які являли собою ділянку, трохи сильніше насичену фрагментами печини, ніж інші. Його діаметр сягав приблизно 0,5—0,6 м. Втім, оскільки у осипах профілю житла нижче даного вогнища виявлено крупні фрагменти обмазки, не можна виключати, що саме вогнище знаходилося далі на схід, у кутку приміщення. Конструкція будівлі була наземною або напівземлянковою (із врахуванням знятого шару чорнозему), зі стовповою ямою. Північно-західний куток житла був виступаючим внаслідок пошкодження лопатою бульдозера. Оскільки контури плями були із «виступаючими кутками, можна припускати, що якийсь період житло простояло напівзруйнованим, доки глиниста обмазка стін не запливла всередину, тоді як залишки стовпів ще не згнили.

Судячи з того, що обидва приміщення віддалені один від одного на 8 м, а поряд виявлено лише одну господарську яму, можна припускати, що було досліджено частину садиби, можливо, крайньої на даному поселенні.

Серед знайденого на території селища матеріалу переважає глиняний посуд. Із розвідок 1999 р., з підйомного матеріалу пам'ятки походить уламок спинки бронзової прогнутої підв'язної фібу-

ли, глиняне біконічне прясло та точильний камінь (рис. 8, *10—12*), але переважають знахідки уламків посуду(рис. 9). За даними Р.М. Рейди, керамічний матеріал, зібраний на селищі належав переважно до кружального посуду, який розділяється на столовий, кухонний і тарний. До столового посуду належать уламки глеків (4 од.) та мисок (14 од.) (рис. 8, *1—6*). Тип глеків визначити неможливо. Найчисленнішими є уламки кухонних горщиків. Їх знайдено 77. До тарного посуду належить фрагмент піфосу (рис. 8, *9*).

Знахідки 2005 р. складаються з підйомного матеріалу та матеріалів з культурного шару, з об'єктів вони поодинокі. У підйомному матеріалі трапився уламок амфори, яка поряд з уламком фібули визначають дату пам'ятки (рис. 10). Уламок спинки прогнутої підв'язної фібули без приймача довжиною 3 см. Ширина спинки сягає 0,5 см, ширина бруска-заготовки — 25 мм. За цими ознаками річ може типологічно визначається як належна до варіанту Б3 прогнутих підв'язних фібул, за Є.Л. Гороховським, та датується від середини IV ст. Уламки світлоглиняних вузькогорлих амфор «інкерманського» типу належать до другого варіанту, за В.В.Кропотовим, та датуються другою половиною IV ст. (Кропотов 1998, с. 129).

Ліпний посуд представлений незначною кількістю. Про ліпний посуд київської традиції згадував у своїй публікації Р.М. Рейда (2001, с. 106). Декількома уламками київського ліпного посуду представлені знахідки 2005 р. (рис. 11, *3, 4*; 22, *12*).

Серед предметів домашнього виробництва на поселенні знайдено прясло та уламки глиняних важків ткацького верстату (рис. 8, *10*; 11, *2*).

Кружальний посуд представлений столовим, кухонним та тарним. Перший представлено уламками мисок та горщиків (рис. 12). За наявністю уламка вінчика діагностується використання тарного посуду (рис. 14, *3*; 18, *2*). Переважає кружальний посуд, в тісто якого додавали пісок. Він представлений фрагментами мисок (рис. 14, *1*), горщиків.

ЛІТЕРАТУРА

Кропотов В.В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 128—134.

Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 121—137.

Могилов О.Д., Панченко К.І. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища — 2015. — Київ; Котельва; Харків, 2016. — С. 53—87.

Могилов О.Д., Панченко К.І. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища — 2015. — Київ; Котельва; Харків, 2016. — С. 171—205.

Приймак В.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження поселення черняхівської культури біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської області у 2005 р. / НА ІА НАН України. — 2006/211.

Рейда Р.М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 106—109.

Рейда Р.М., Гейко А.В. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. — К., 2012. — С. 68—69.

Степанович С.П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — 1995. — № 3. — С. 87—92.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Степанович С.П. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / НА ІА НАН України. — 1994/43.

Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапєгін С.В. Звіт про дослідження ділянок розташування майданчиків свердловин № 202, 205, 207, 208, 209 на території Великого укріплення Більського городища скіфської доби та його найближчої округи // НА ЦОДПА. — Полтава, 2000. — Ф. 1е. — Спр. 245.

Шапорда О.М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі // Археологічні дослідження Більського городища — 2015. — Київ; Котельва; Харків, 2016. — С. 151—170.

V. Priymak, R. Luhovyj

THE CHERNYKHIV CULTURE'S SETTLEMENT NEAR VILLAGE BIL'SK IN POLTAVA REGION

The work is devoted to the publication of the materials of the Chernyakhov's Culture settlement of the Pereshchepyne II Poltava region Kotel'va district. The excavations of this site were conducted under the direction of V.V. Priymak in 2005. Two households and pits were opened on excavated area. The material of the settlement are represented by wheel-made pottery and a few fragments of hand-made and imported (amphorae). According to the date of modifications of amphorae and the bow fibula with returned food the settlement can be preliminarily dated within the middle — second half of the IVth century AD.

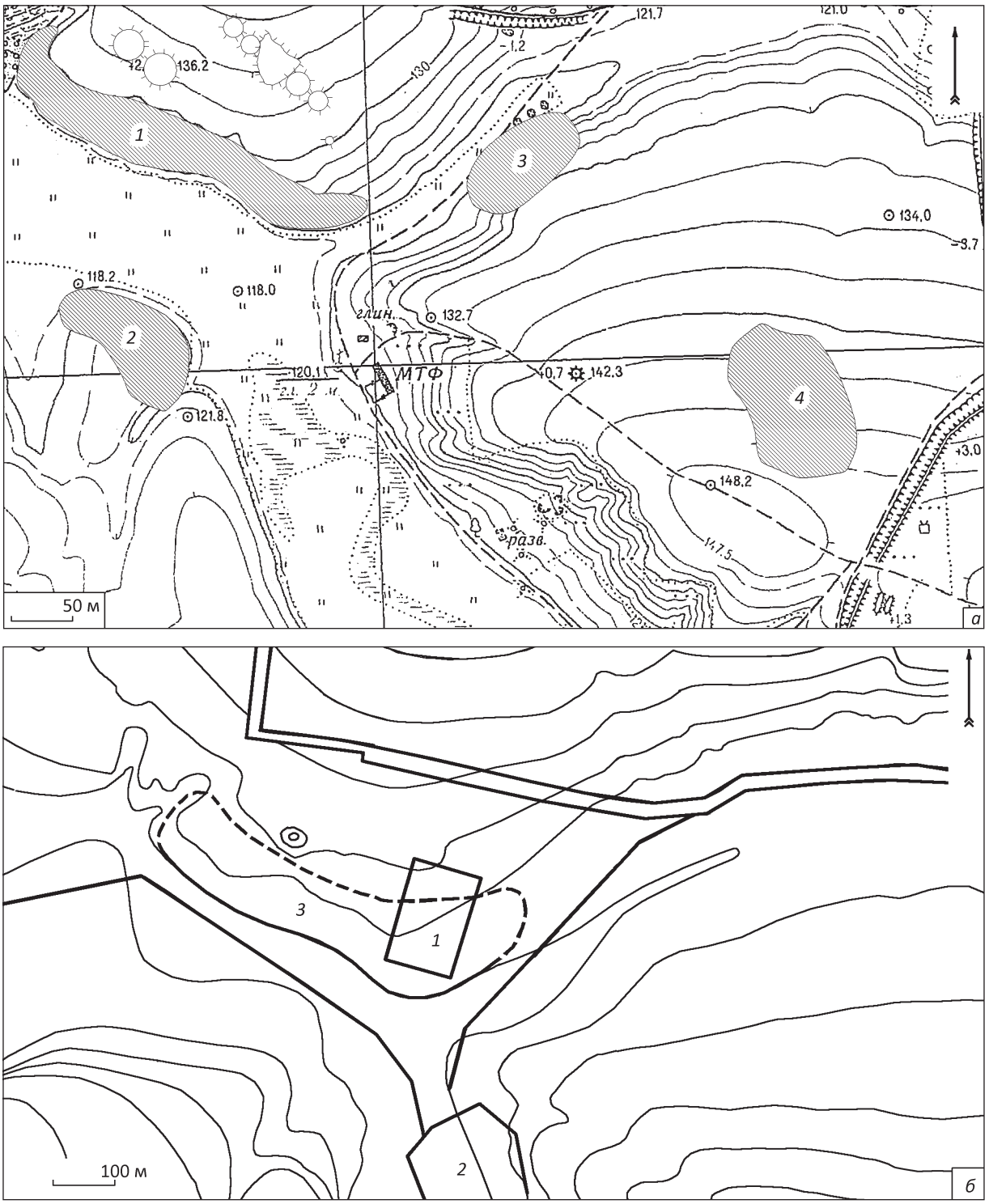

Рис. 1. Загальний план селищ черняхівської культури і скіфського часу на західній околиці с. Більськ, у гирлі струмка Тарапунька (*а*): *1* — Перещепине; *2* — Марченки; *3* — Перемірки (черняхівської культури); *4* — Перемірки (скіфського часу); за О.М. Шапордою. Ситуаційний план розташування майданчика свердловини (*б*): *1* — майданчик свердловини; *2* — територія птахоферми; *3* — селище Перещепине

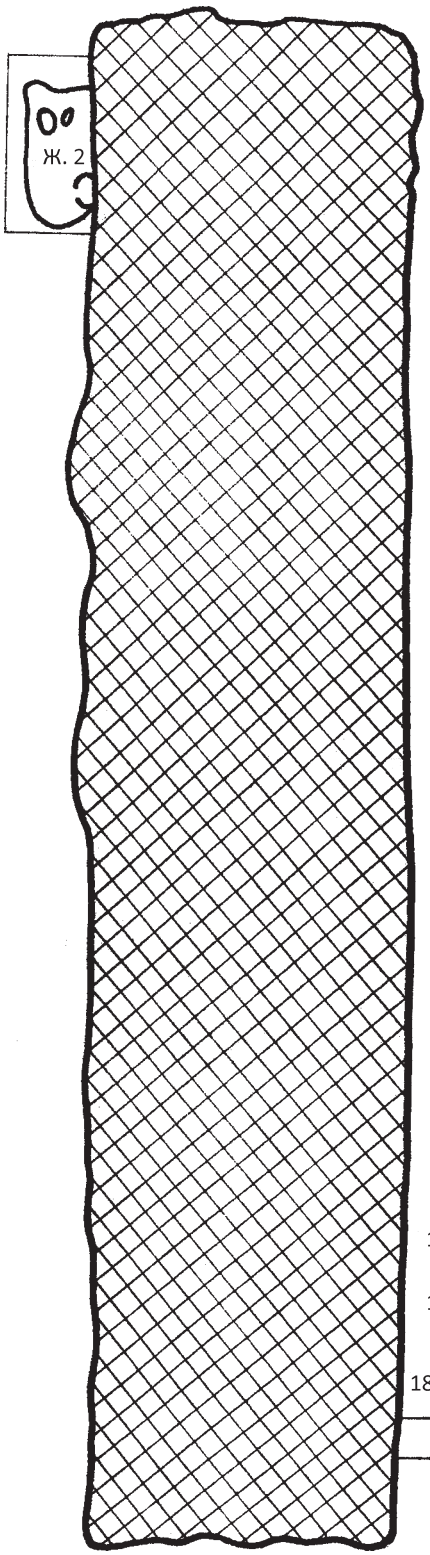

Рис. 2. План розкопу 4

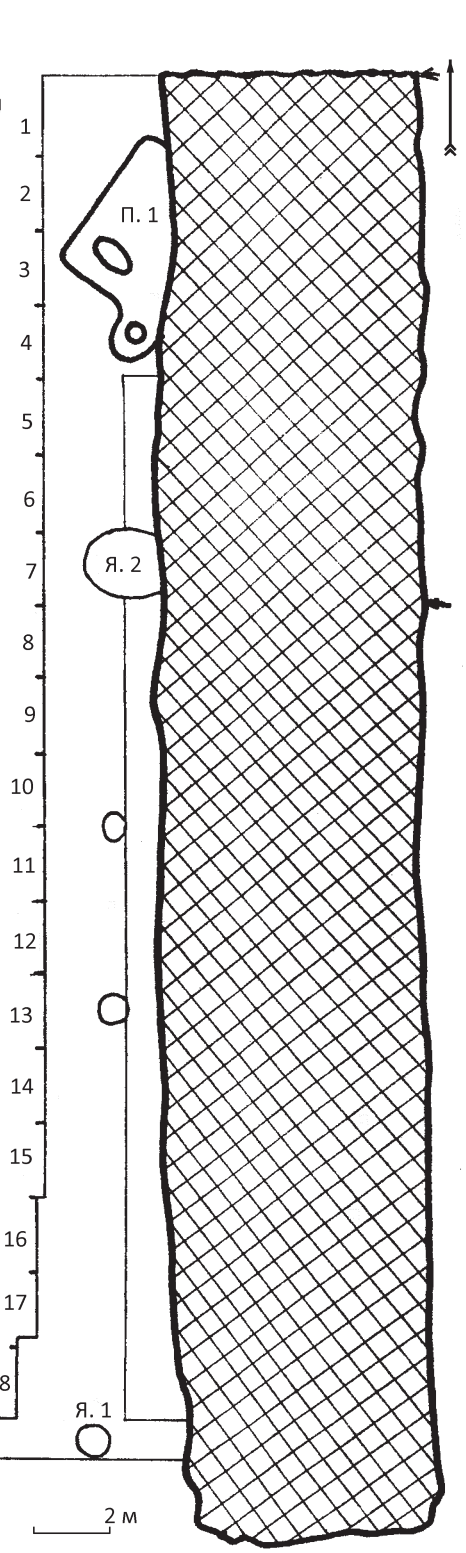
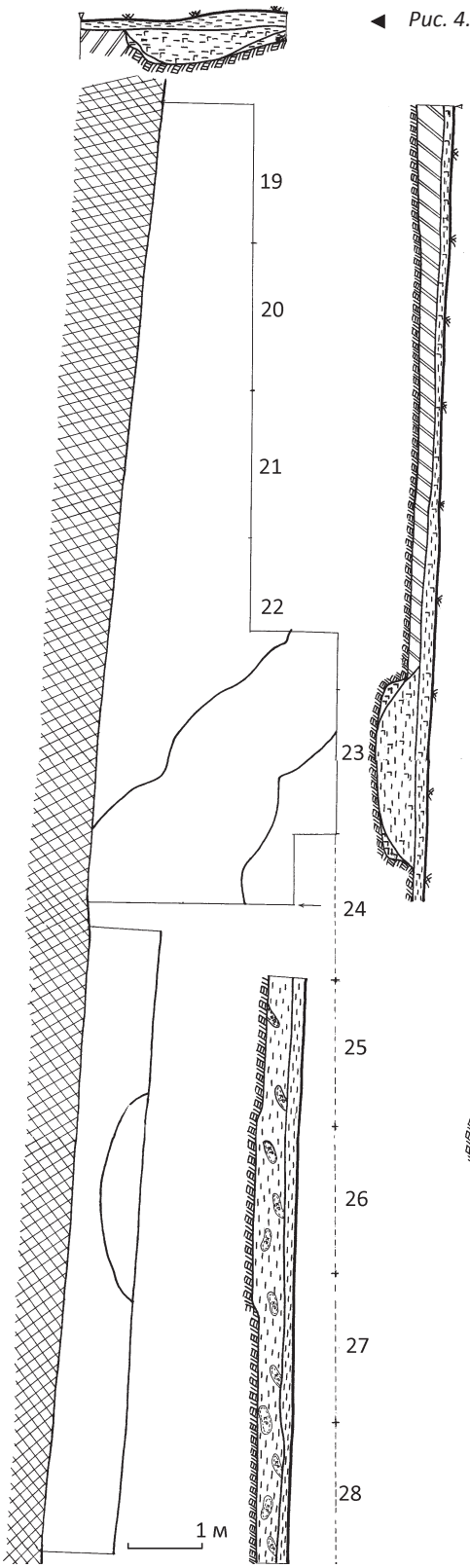

Рис. 3. План розкопу 1

◄ *Рис. 4.* Розрізи розкопу 2 і траншеї 3

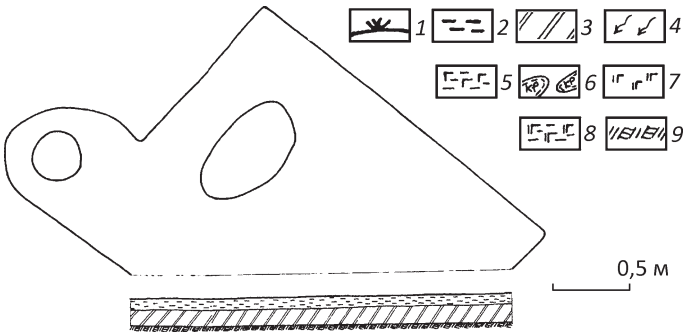

Рис. 5. План приміщення 1. *Умовні позначення*: *1* — дерн; *2* — чорнозем; *3* — передматерик; *4* — глинистий затік; *5* — суміш чорнозему і глини; *6* — кротовини; *7* — жовта м'яка глина; *8* — темно-жовта глина з вкрапленнями; *9* — материк

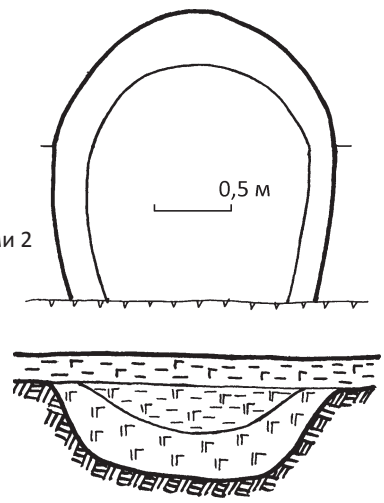

Рис. 6. План ями 2

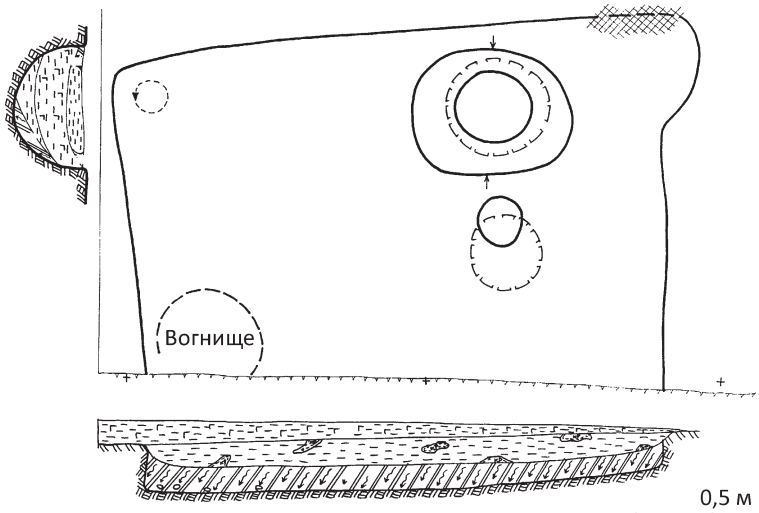

Рис. 7. План житла 2

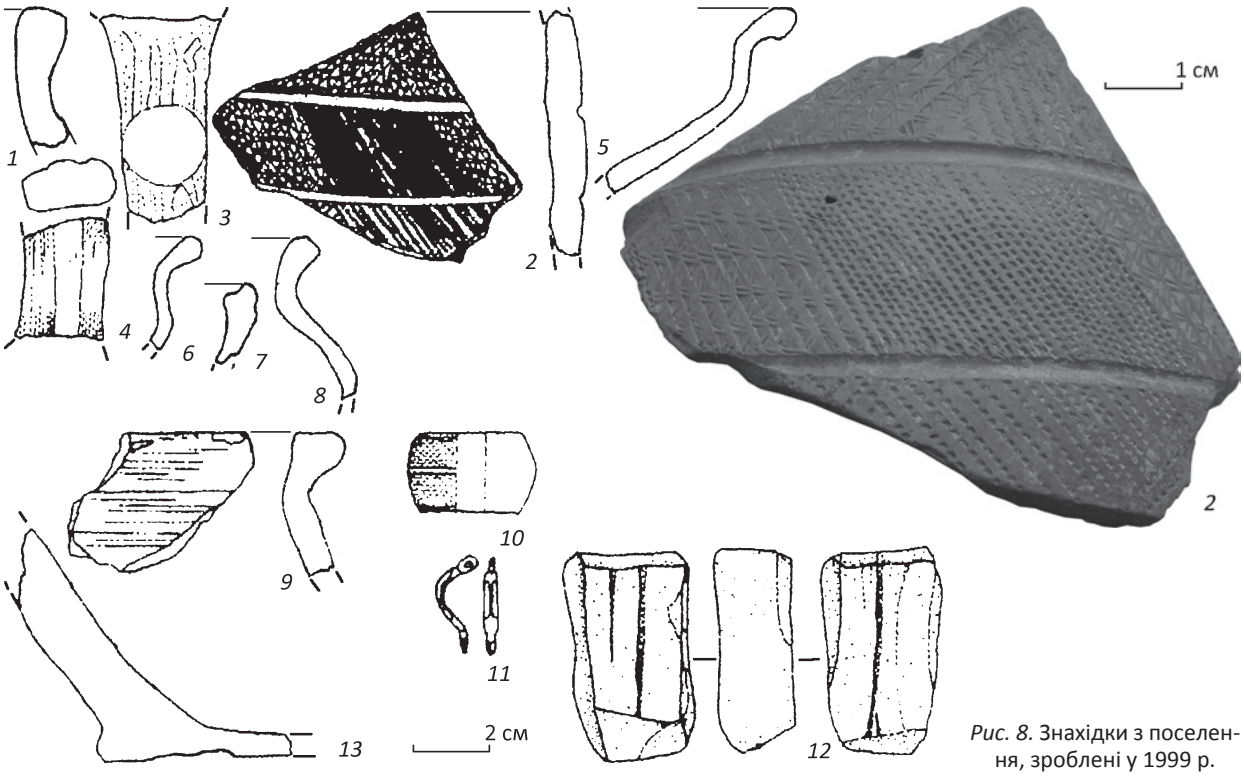

Рис. 8. Знахідки з поселення, зроблені у 1999 р.

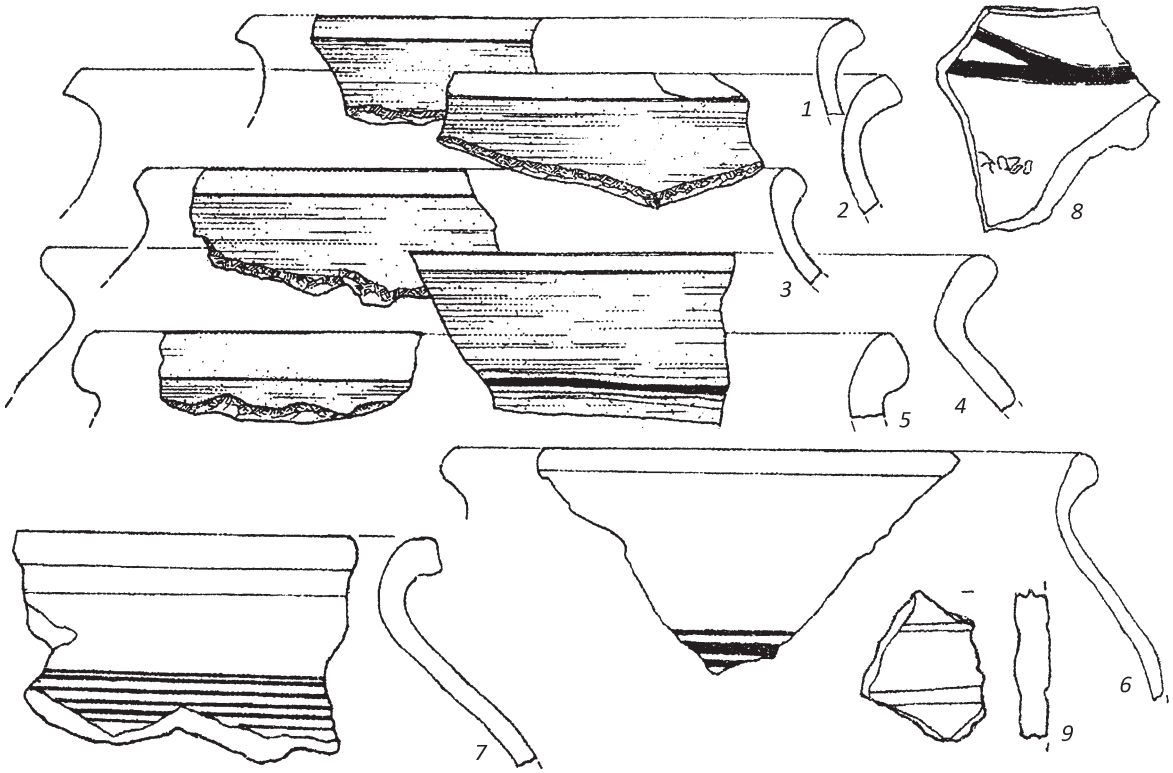

Рис. 9. Кераміка з поселення, 1999 р.

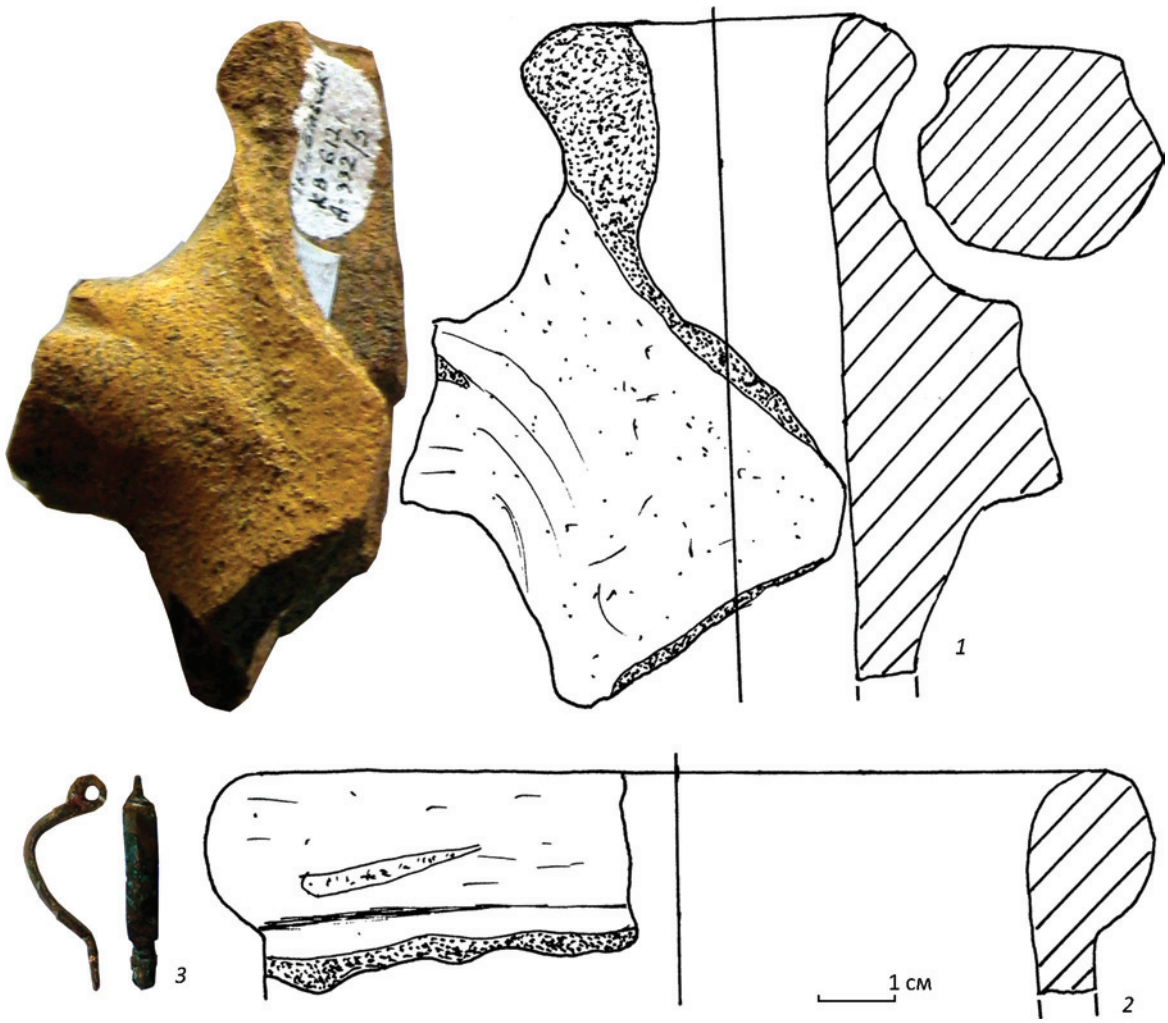

Рис. 10. Датуючі знахідки: *1,* 2 — уламки амфор; *3* — фібула

Рис. 11. Підйомний матеріал; ліпний посуд та предмети домашнього виробництва: *1, 2* — глиняний ткацький важок; *3* — уламок вінчика ліпної сковорідки; *4* — денце ліпного горщика

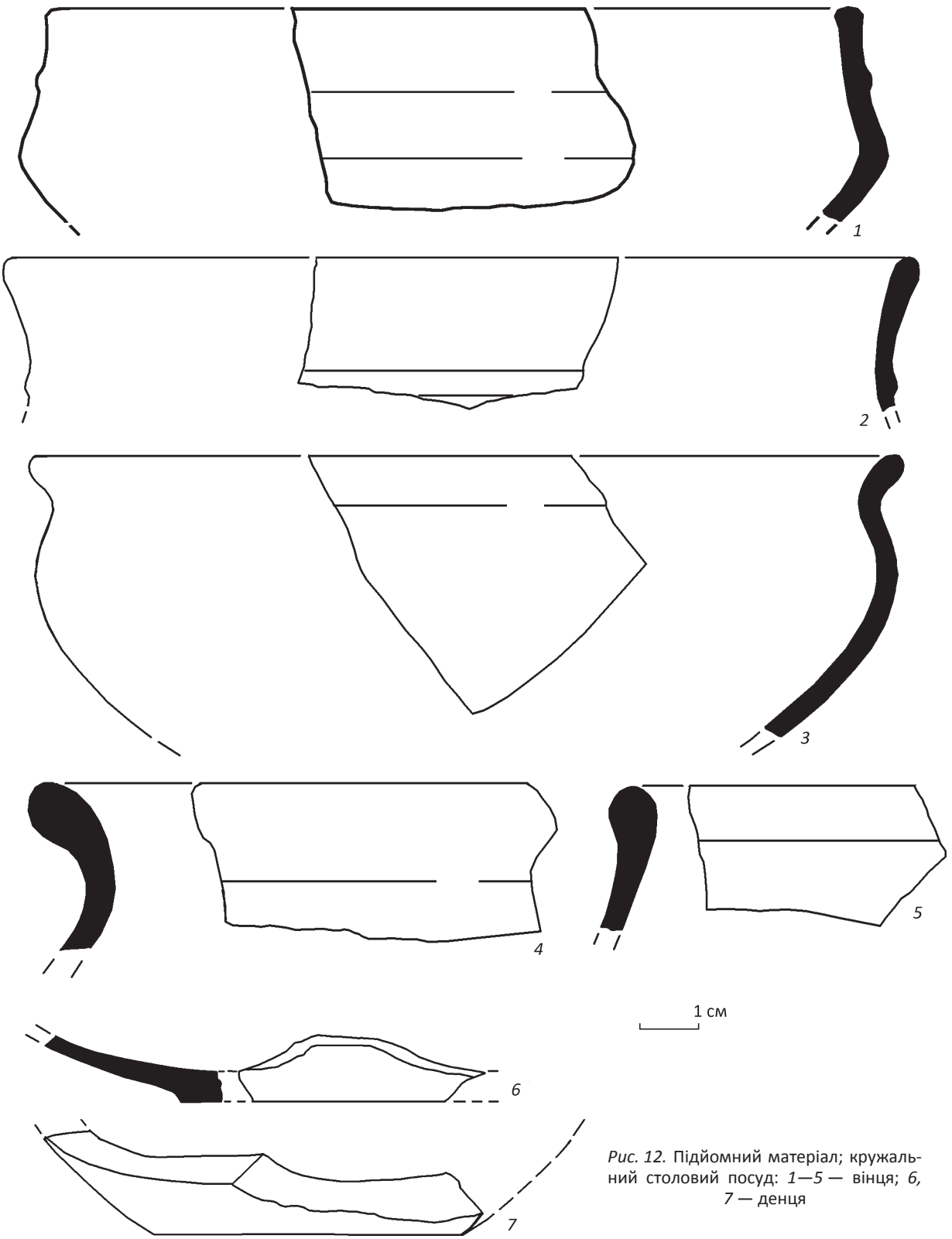

Рис. 12. Підйомний матеріал; кружальний столовий посуд: *1—5* — вінця; *6, 7* — денця

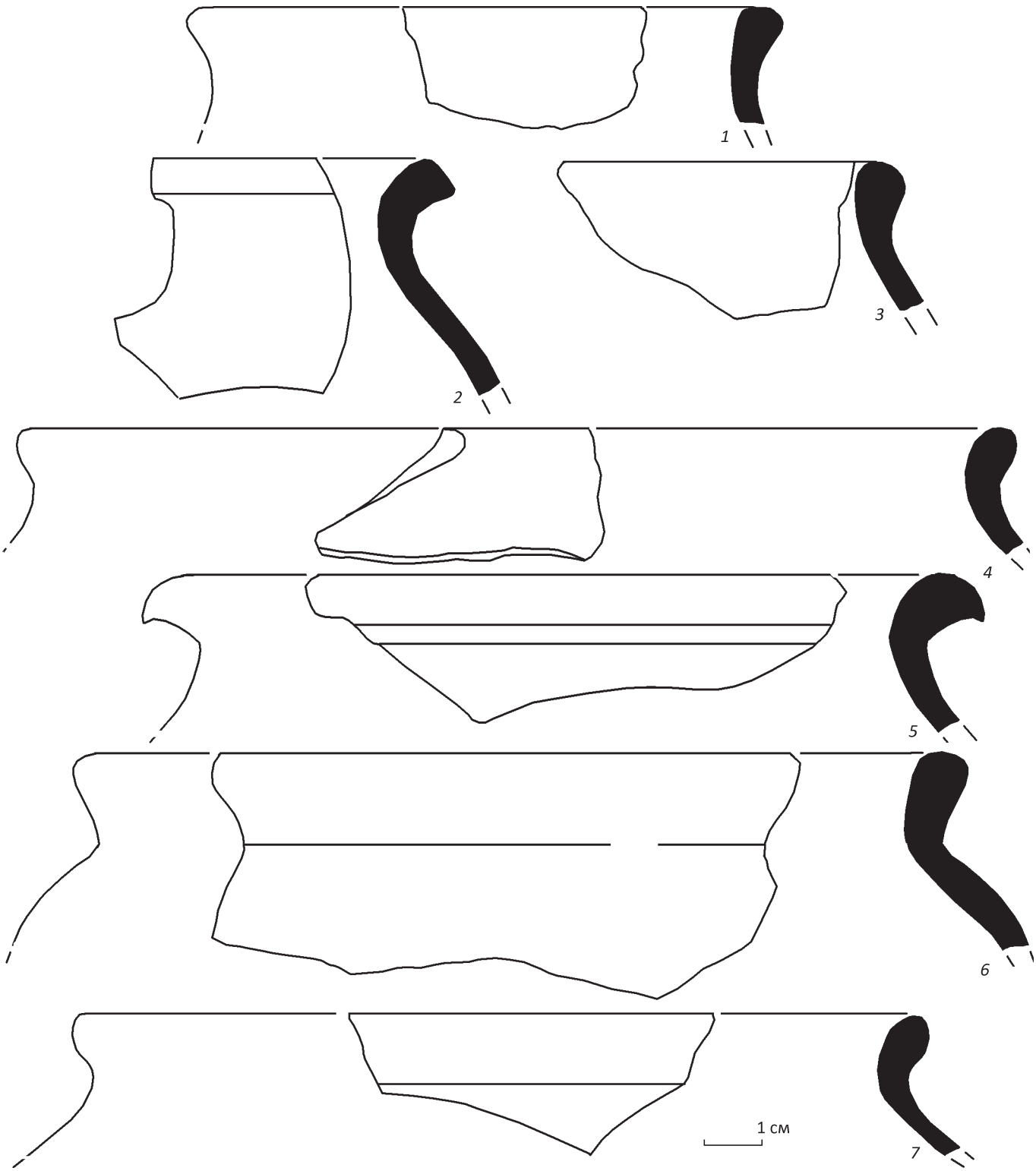

Рис. 13. Підйомний матеріал; кружальний кухонний посуд, вінця

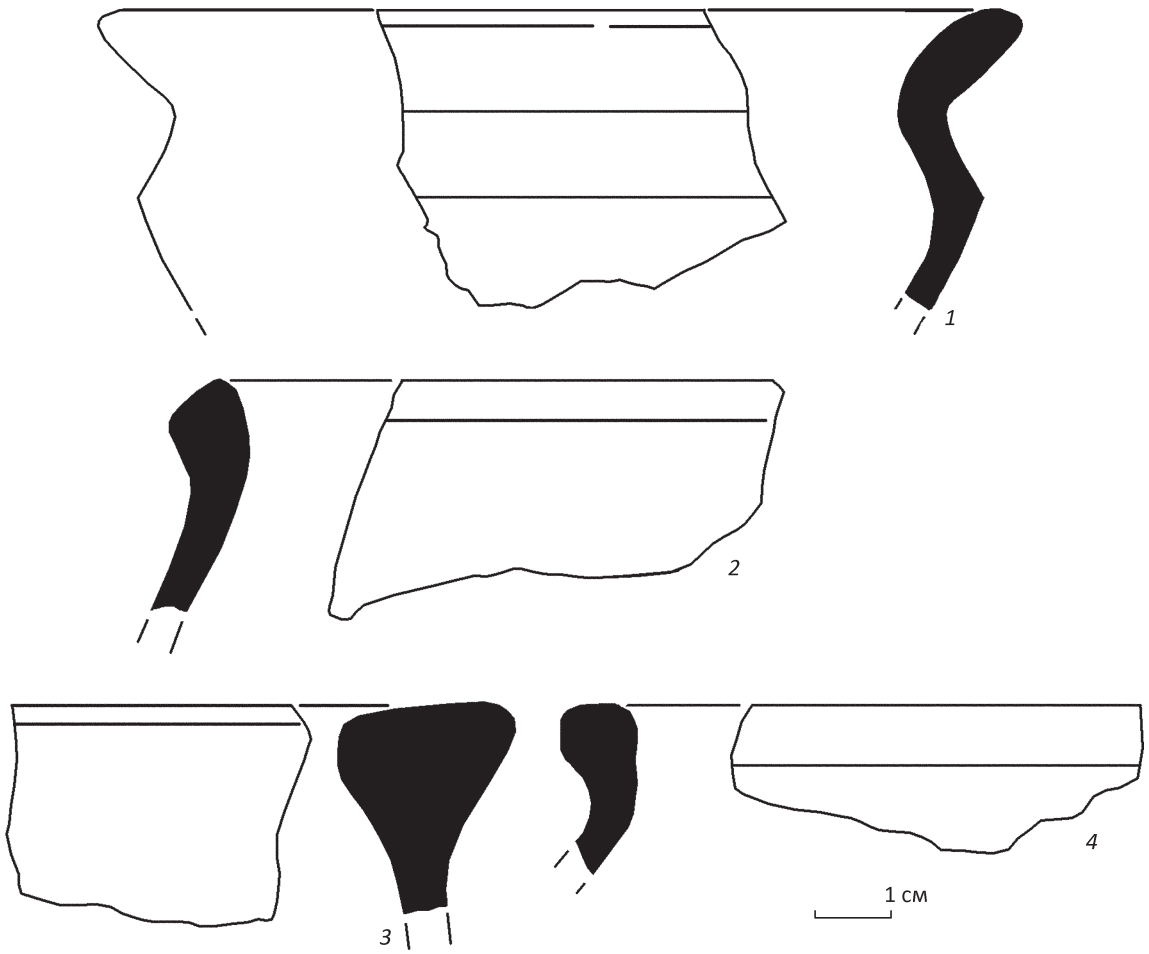

Рис. 14. Підйомний матеріал; кружальний кухонний посуд, вінця

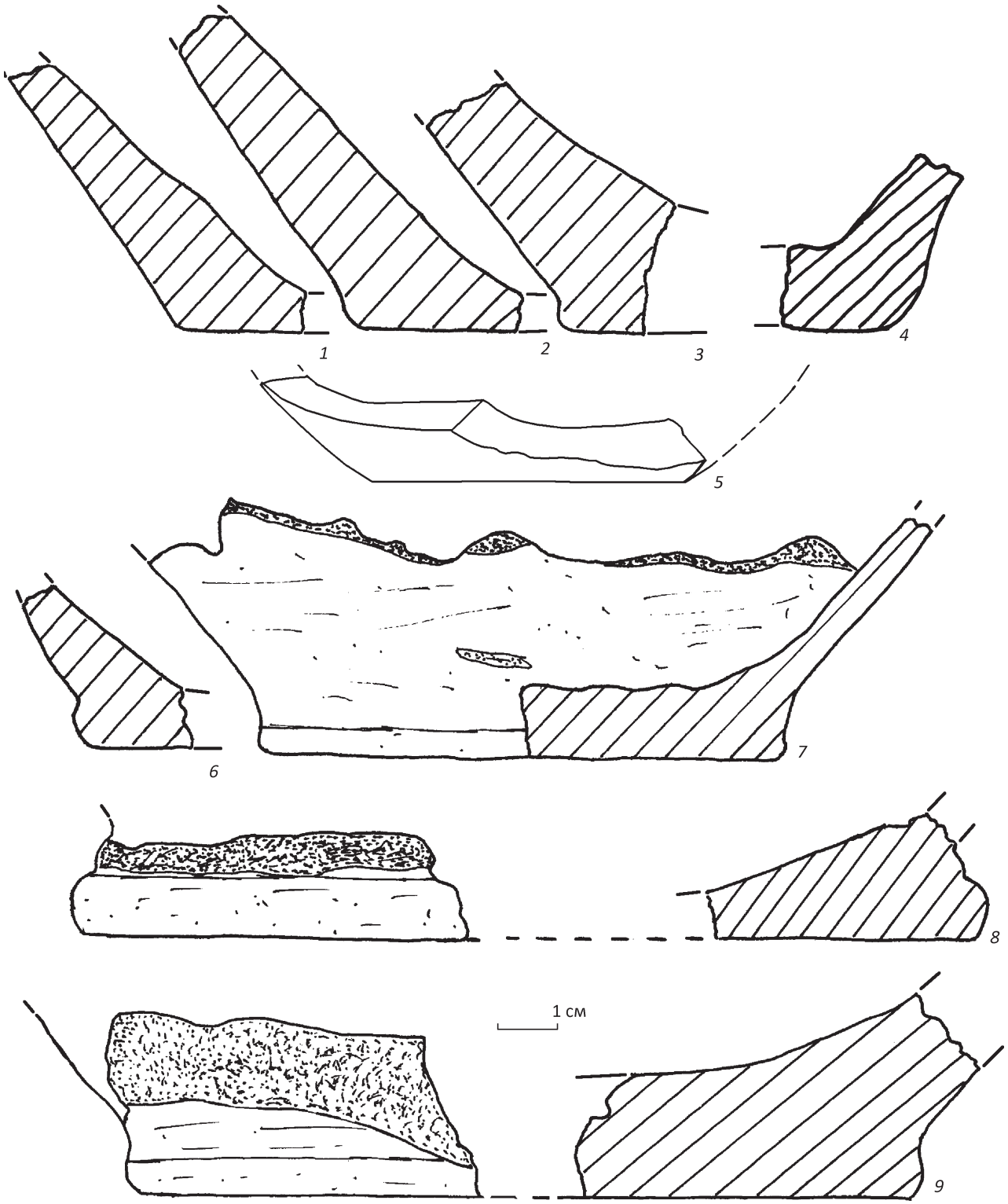

Рис. 15. Підйомний матеріал; кружальний кухонний посуд, денця

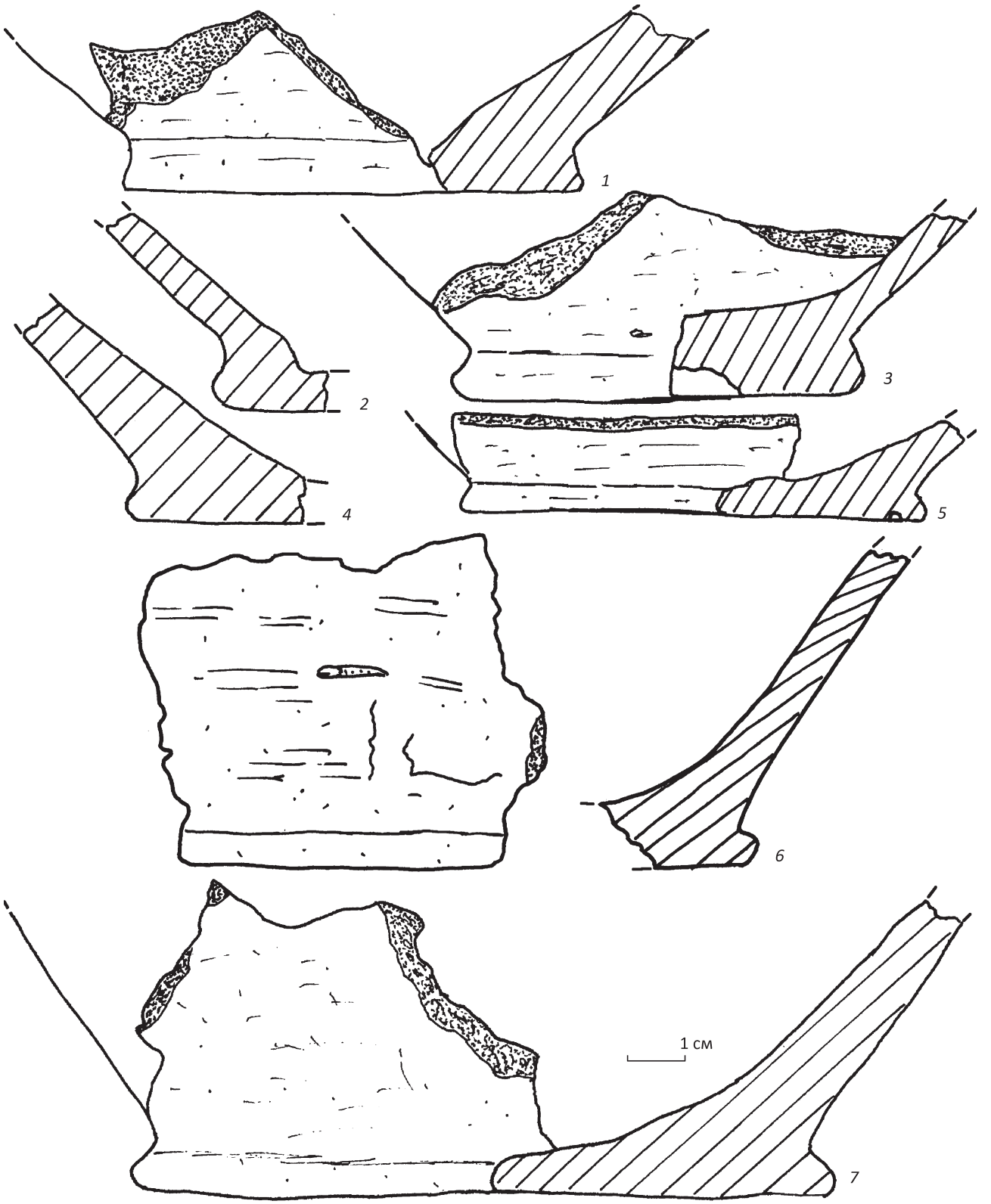

Рис. 16. Підйомний матеріал; кружальний кухонний посуд, денця

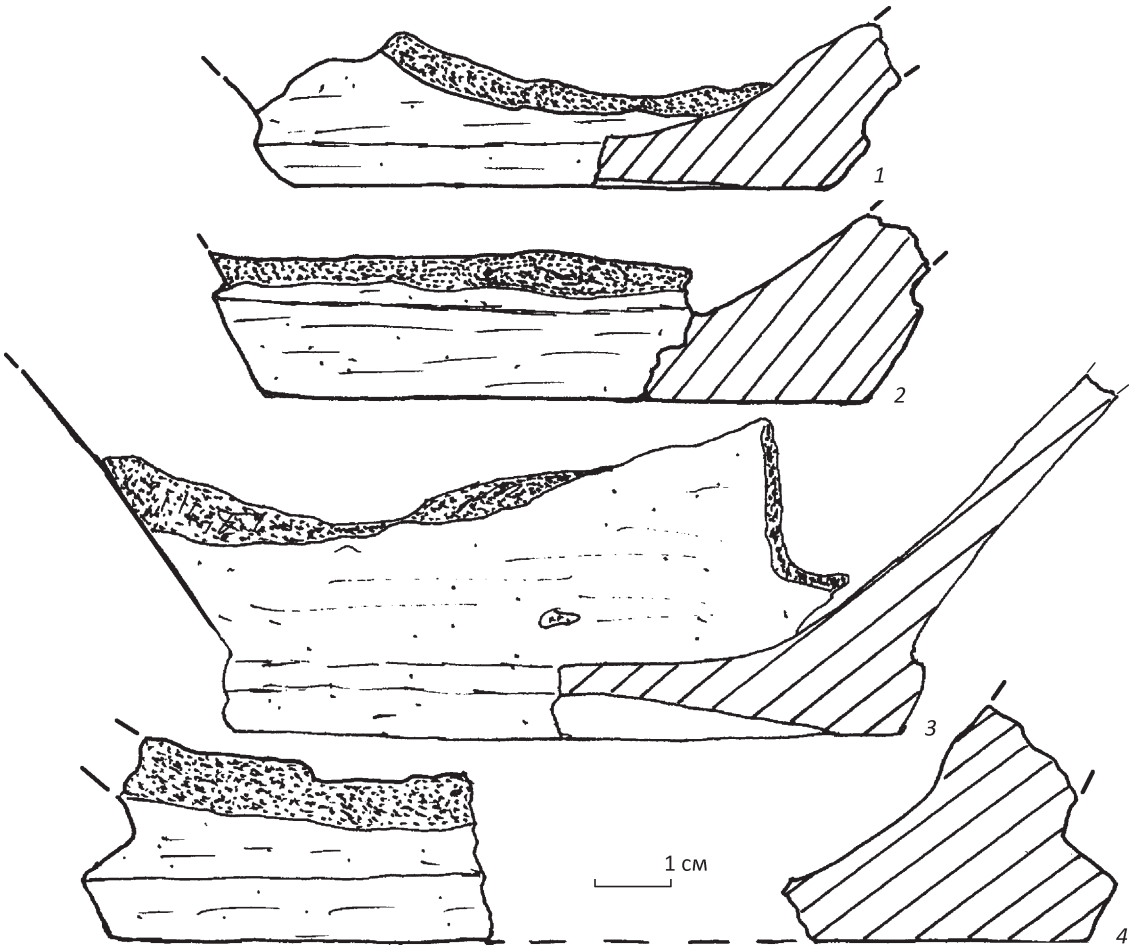

Рис. 17. Підйомний матеріал; кружальний кухонний посуд, денця

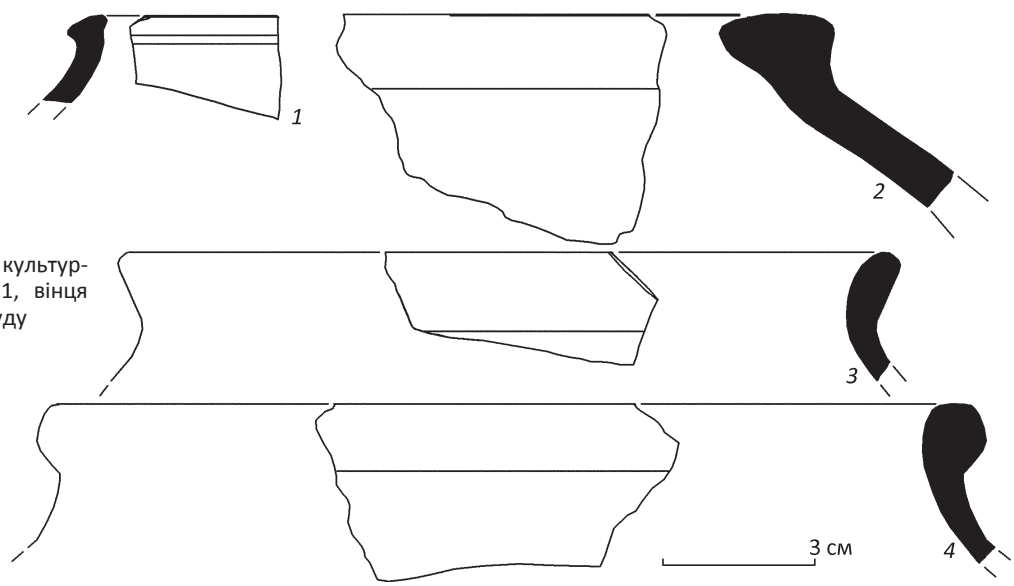

Рис. 18. Матеріали з культурного шару розкопу 1, вінця кухонного посуду

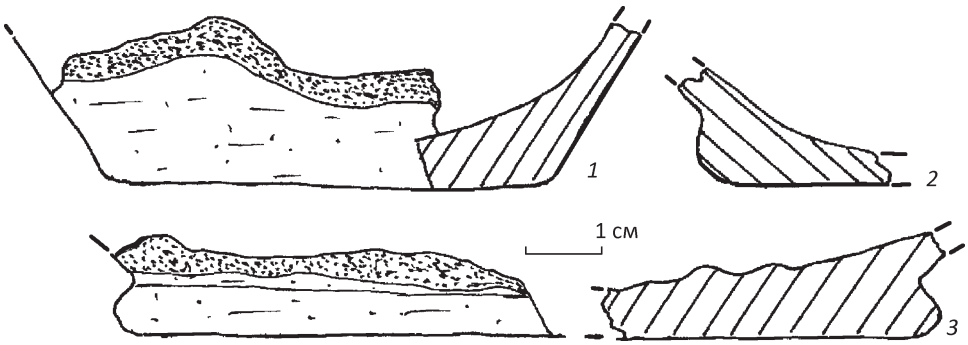

Рис. 19. Матеріали з культурного шару розкопу 1, денця кухонного посуду

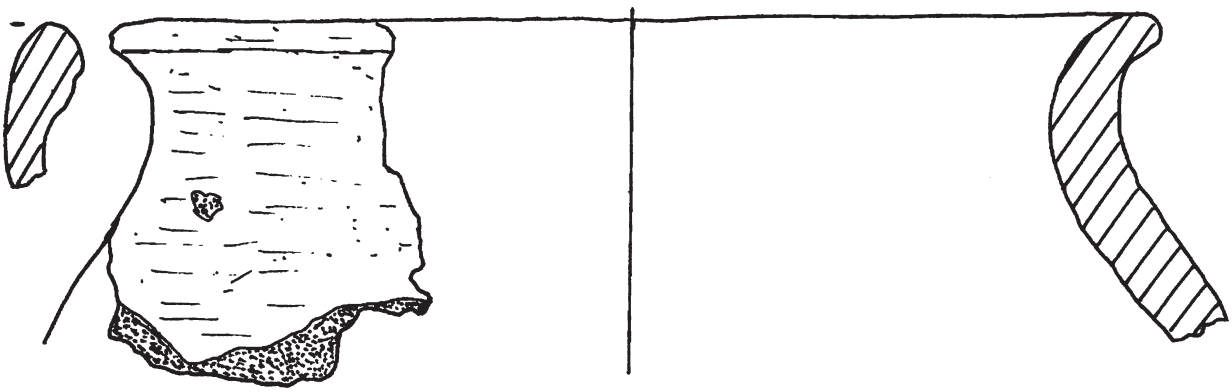

Рис. 20. Матеріали з культурного шару розкопу 4, вінця кухонного посуду

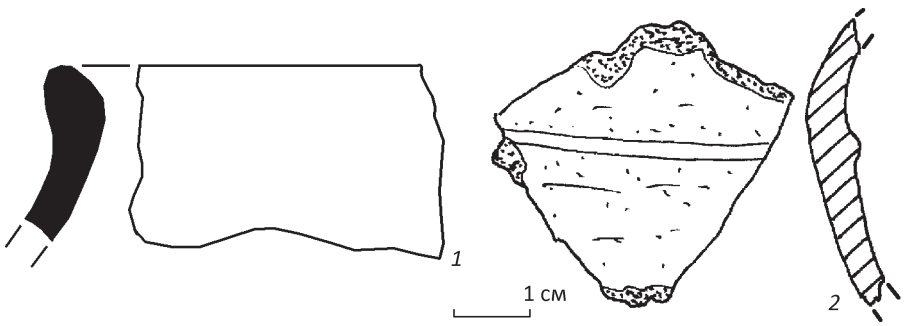

Рис. 21. Кераміка із заповнення житла 1, кухонний посуд: *1* — вінце; *2* —стінка

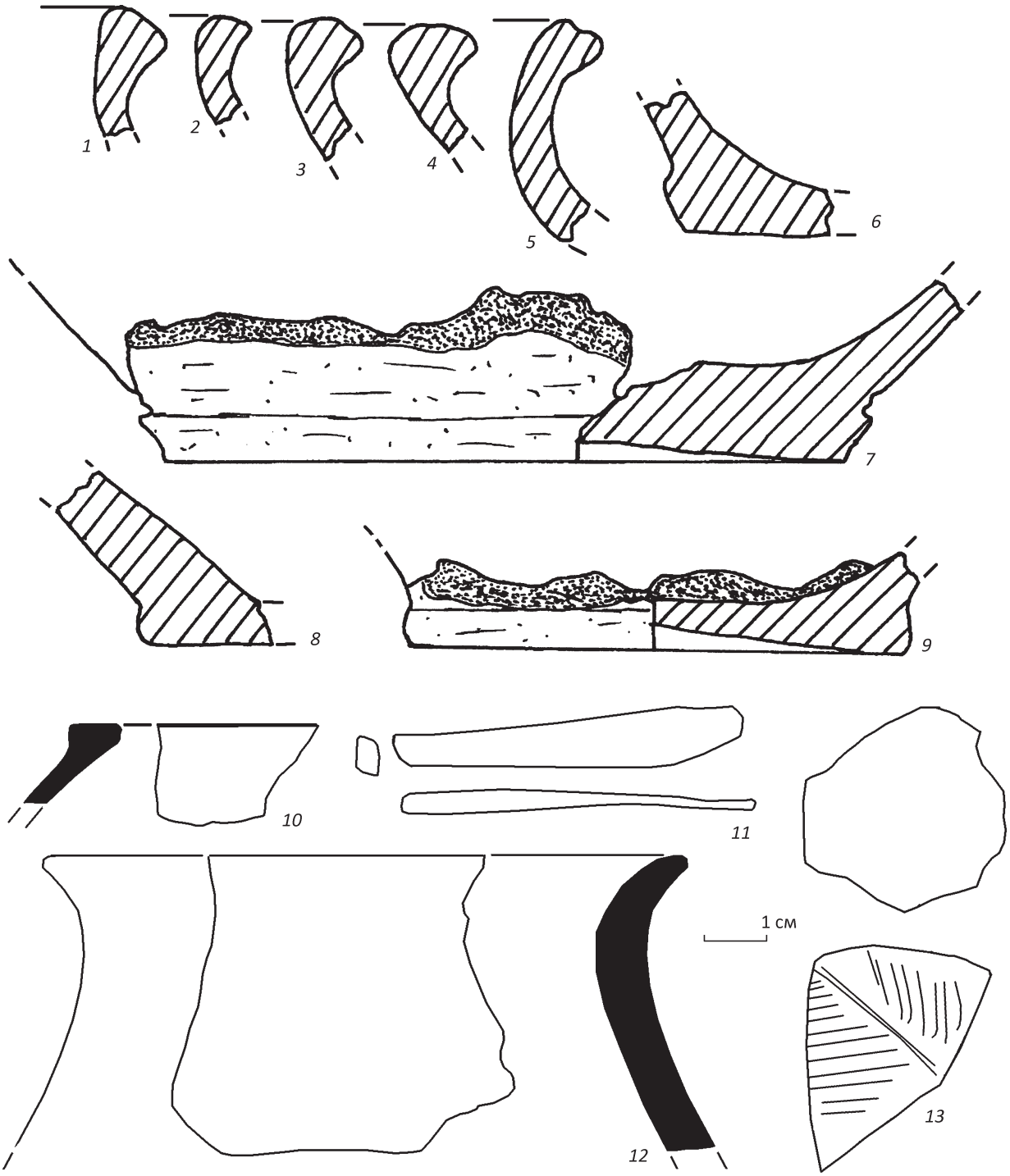

Рис. 22. Знахідки із заповнення житла 2: *кухонний посуд*: *1—5* — вінця; *6—9* — денця; *10, 12* — вінця ліпних горщиків; *11* — залізний предмет; *13* — фрагмент посуду з прокресленим декором

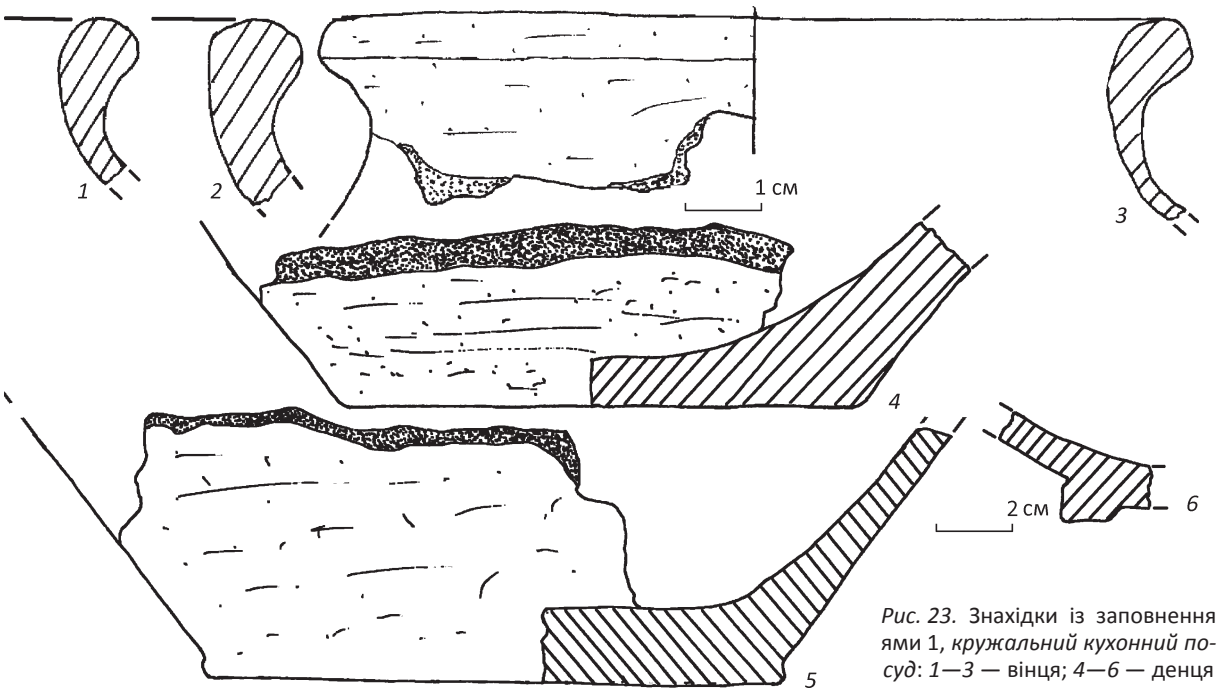

Рис. 23. Знахідки із заповнення ями 1, *кружальний кухонний посуд*: *1—3* — вінця; *4—6* — денця

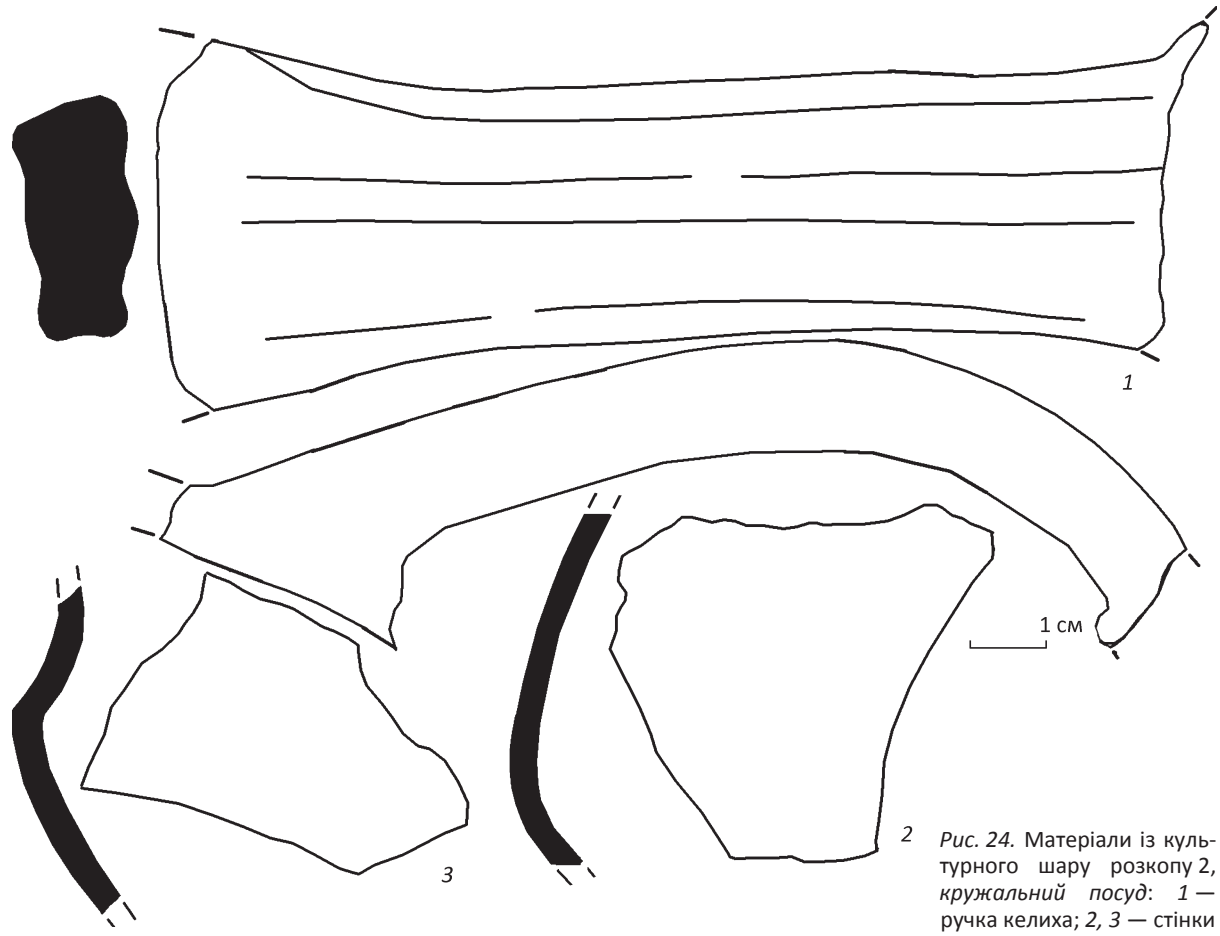

Рис. 24. Матеріали із культурного шару розкопу 2, *кружальний посуд*: *1* — ручка келиха; *2, 3* — стінки

О.С. Милашевський,
С.А. Теліженко,
В.В. Ткач

МАТЕРІАЛИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РАТНІВ-II ТА БАКАЙ-I БІЛЯ с. РАТНІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті йдеться про нові матеріали з поселень вельбарської культури біля с. Ратнів Волинської області.

***Ключові слова**: вельбарська культура, поселення, посуд, фібули, прясла, косторізне виробництво.*

Під час польових сезонів 2014—2015 рр. Ратнівською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом С.А. Теліженка проводилися роботи на багатошарових поселеннях Ратнів-II та Бакай-I (Златогорський та ін. 2014; Теліженко та ін., 2016). Окрім матеріалів доби каменю, раннього середньовіччя та давньоруського часу, було виявлено численний матеріал, котрий відноситься до вельбарської культури пізньоримського періоду.

Обидва поселення знаходяться в південно-східній частині ареалу поширення вельбарської культури (рис. 1), в межах, так званої, стрефи F за Р. Волонгевичем (Wołągiewicz 1981). Пам'ятки розташовані в регіоні з великою щільністю пунктів вельбарської культури — в басейні р. Чорногузки — притоки р. Стир (рис. 2). Така концентрація пам'яток є результатом рівня дослідженості регіону.

Ратнів-II. Багатошарове поселення Ратнів-II розташованена північній околиці с. Ратнів (Луцький р-н Волинської обл.), на надзаплавній терасі правого берега р. Чорногузка (рис. 3). З північної, східної та частково з південної сторони поселення обмежувалось стрімчастими та напівстрімчастими ділянками надзаплавної тераси. Далі на захід пам'ятка перетнута балкою, конус виносу якої впирається в берегову лінію р. Чорногузки. На протилежній стороні балки, в 270—300 м на захід від Ратнова-II, знаходиться поселення Бакай-I (рис. 3).

Комплекс знахідок представляють матеріали з культурного шару. Об'єктів пізньоримського часу зафіксовано не було.

Посуд. Серед знахідок більшість складають фрагменти ліпного та гончарного посуду. Ліпні форми представлені горщиками із загнутими до середини та майже прямими вінцями (рис. 4, *1, 2*) типів I A та I B посуду вельбарської культури за Р. Волонгевичем (Wołągiewicz 1993). Також, серед ліпних форм присутні посудини із відігнутими вінцями (рис. 4, *3—4*) та фрагмент біконічної миски (рис. 4, *5*), вірогідно, типу VI A за Р. Волонгевичем. В керамічному тісті посудин основною домішкою традиційно є жорства. Трапляються також органіка та дрібний пісок.

Гончарний посуд представлений як кухонними (рис. 5, *1, 5—9*), так і столовими (рис. 5, *2—4*) формами. Кухонний посуд, як правило, має шерехату зовнішню поверхню, крупні фракції жорстви, піску та органіки у глиняному тісті; столовий посуд часто підлощений, із дрібними домішками у глиняному тісті. Кухонні форми представлені такою категорією посуду як горщики (рис. 5, *1, 5—9*), тоді як столові —

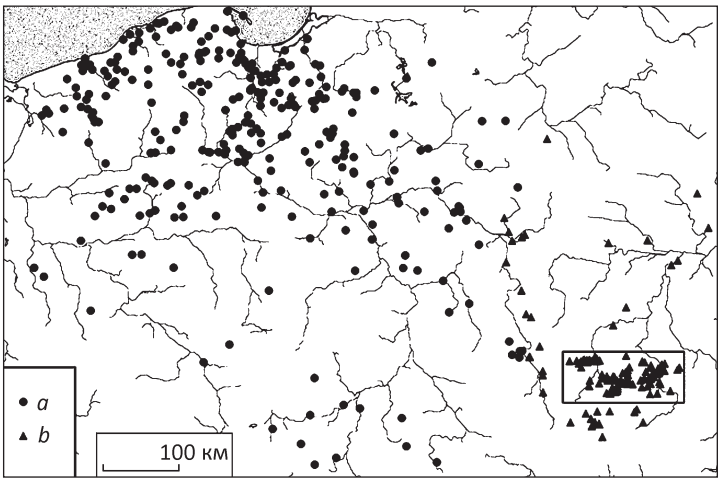

Рис. 1. Карта поширення вельбарської культури: *a* — пам'ятки вельбарської культури території Польщі; *b* — Білорусі та України

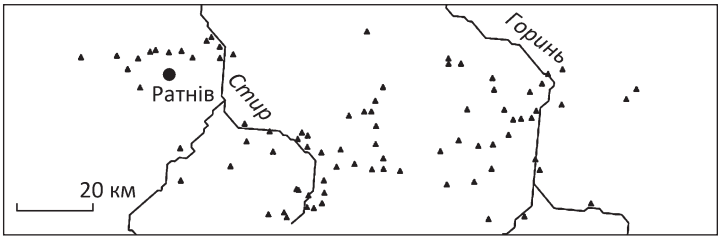

Рис. 2. Ратнів серед кола вельбарських пам'яток Волині

Рис. 3. Поселення Ратнів-II і Бакай-I

вазами (рис. 5, *2—4*) [1]. Фрагменти столового посуду також прикрашені лінійними пролощеним (рис. 5, *2—3*) та штампованим орнаментом (рис. 5, *3*).

Окрім ліпного та гончарного посуду, на поселенні знайдено фрагмент амфори (рис. 5, *10*), яка, за визначенням С.В. Діденка, може відноситись до типу Шелов D/F. Сумарно може вказувати на дату від другої третини III ст. до останньої третини IV ст. н. е.

Окрім керамічних знахідок, серед матеріалів поселення зафіксовані й вироби із інших матеріалів.

Вироби із кістки та рогу. До таких знахідок відноситься фрагмент рогового гребеня (рис. 6, *1*). Виходячи із збереженої ділянки, можна припустити, що сам виріб мав підтрикутну чи підтрапецієвидну спинку. На жаль, впевнено реконструювати повну форму за таким фрагментом неможливо. Із високою долею вірогідності можна припустити, що такі гребені могли вироблятись на цьому ж поселенні. Про це свідчить достатньо велика кількість відходів виробництва з кістки та рогу (рис. 6, *2—10*). До виробництва саме гребенів може відноситись пластинка підпрямокутної форми (рис. 6, *2*), яка могла слугувати вставкою для тришарового гребеня.

Вироби з металу. Зафіксовані елементи поясної гарнітури (рис. 7, *1—3*) і підвіска-«сокирка» (рис. 7, *4*). Мідна пряжка (рис. 7, *1*), розміри — 4,2 × 2,4 × 0,4 см. Може бути зарахована до серії А за Є.Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 42). Такі вироби побутують протягом перших двох фаз черняхівської культури (230—330 рр. н. е.). До предметів ремінної гарнітури відноситься також бронзова пластинка, розміром 4,5 × 2,5 см, із чотирма збереженими наскрізними отворами та шістьма зразками циркульного орнаменту. Відноситься до типу 12 варіанту 2 за Мадидою-Легутко (Madyda 2011, tabl. XLII, *3*; XLI, *12*). Такі вироби поширені в культурах балтійського кола, вельбарській та пшеворській культурах, одиничні екземпляри відомі в Ютландії (Madyda-Legutko 2011, s. 93—94). Накладки із багатою орнаментацією (рис. 8, *3—8*), як у вироба із Ратнова, характерні саме для вельбарської культури та її масломенчської групи. На цих накладках зустрічаються, подібні до вироба із Ратнова-II, штамповані X- та V-подібні фігури та циркульний орнамент у різних комбінаціях. Датуються ці поясні накладки від

1. Не виключено, що стінки 2 і 3 можуть бути фрагментами мисок.

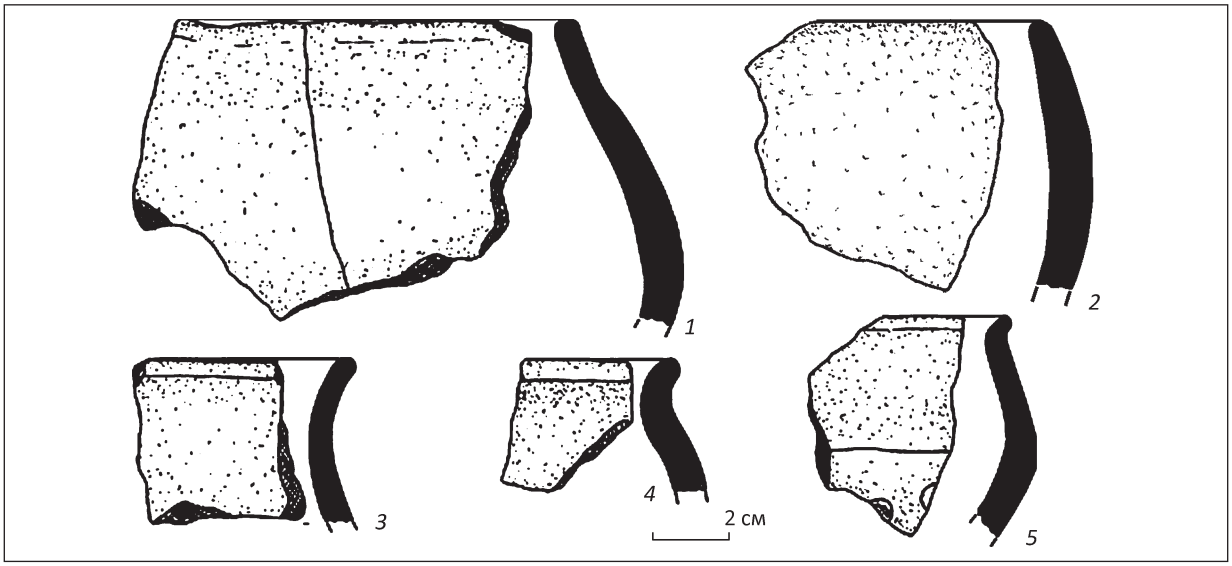

Рис. 4. Ліпний посуд з поселення Ратнів-II

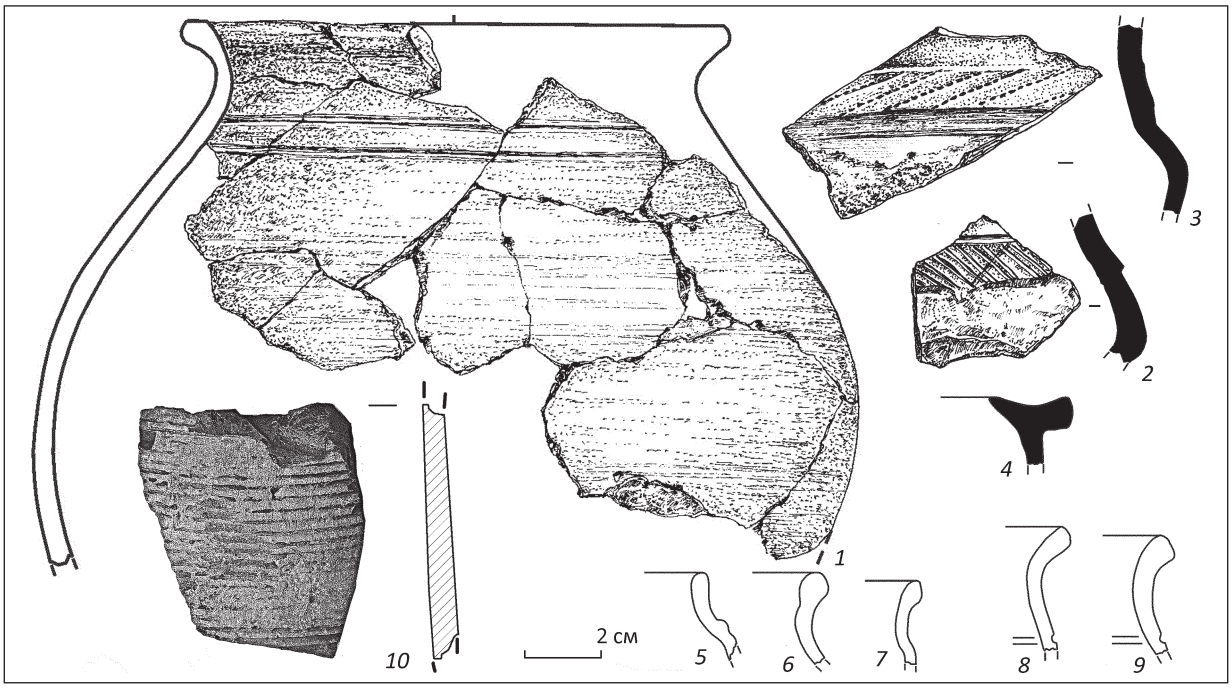

Рис. 5. Гончарний та імпортний посуд Ратнів-II: *1, 5—9* — гончарні кухонні посудини; *2—4* — гончарні столові посудини; *10* — фрагмент стінки амфори (імпорт)

ступеня C_3, тобто від другої чверті IV ст. н. е. (Madyda-Legutko, 2011, s. 95). Вірогідно, також поясною накладкою могла слугувати ще одна бронзова пластина, орнаментована рядами насічок (рис. 7, *3*).

Ще однією непересічною знахідкою у вельбарській культурі є бронзова підвіска-«сокирка» (рис. 7, *4*). Розміри — 2,5 × 3 × 0,4 см. Типологія цих прикрас для матеріалів Центральної та Західної Європи розроблена А. Ковським. Виріб із Ратнова відноситься до типу 3. Такі підвіски не мають етнокультурного змісту і зустрічаються як серед сарматських, так і серед балтійських та германських ста-

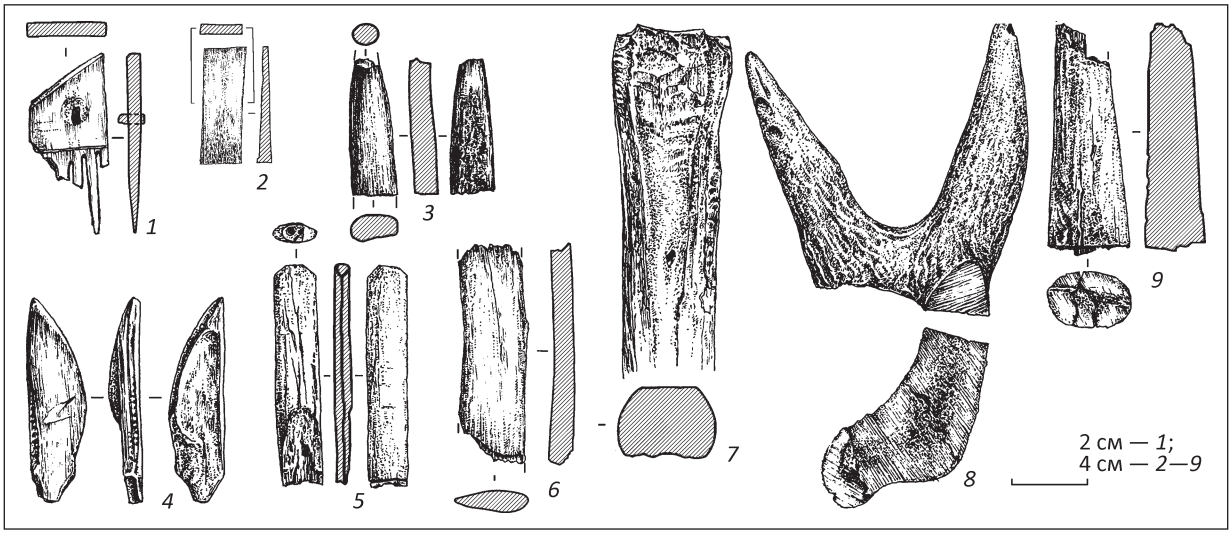

Рис. 6. Фрагмент рогового гребеня і матеріали обробки кістки та рогу з поселення Ратнів-II

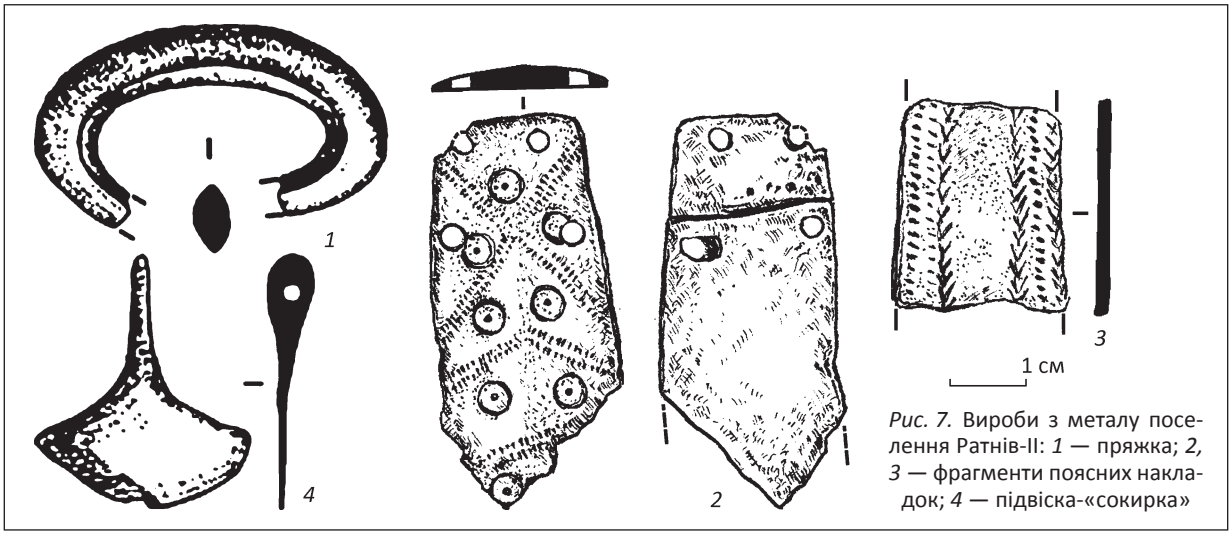

Рис. 7. Вироби з металу поселення Ратнів-II: *1* — пряжка; *2, 3* — фрагменти поясних накладок; *4* — підвіска-«сокирка»

рожитностей (Kokowski 1998, s. 101). Поширені такі вироби, в тому числі, в зоні вельбарської культури (рис. 9). Варто зазначити малочисельність цих підвісок в матеріалах вельбарських пам'яток. Зокрема на території Білорусі відомо лише п'ять подібних підвісок (Белявец 2016); на території вельбарської культури України, окрім Ратнова, відомий лише один екземпляр — з поселення Суходоли [2] (Онищук 2014). В той же час, на території черняхівської культури підвіски-«сокирки» представлені значно ширше. Саме контактами із останньою пов'язує поширення цих підвісок у населення культури вельбарської В.Г. Белевец (Белевец 2016, с. 65).

Вироби з інших матеріалів. Серед матеріалів з культурного шару поселення знайдено намистину із темно-синього непрозорого скла, із жовтими вісімкоподібними вставками-«вічками» (рис. 10, *1*). Виріб округлої, трохи асиметричної форми діаметром 2,2 см із округлим отвором діаметром 0,7 см. Намистина близька до типу II/5 за О.В. Гопкало. За матеріалами поховання 137 могильника Данчени датуються такі намистини найранішою фазою черняхівської культури, від дру-

2. Щиро дякую Я.І. Онищуку за надану інформацію щодо підвіски з поселення Суходоли.

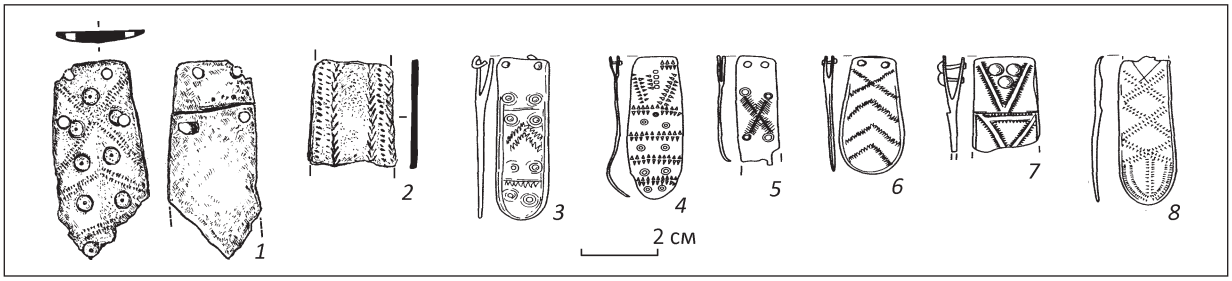

Рис. 8. Поясні накладки з поселення Ратнів-II та аналогії у вельбарській культурі: *1, 2* — Ратнів-II; *3—8* — вельбарська культура та масломенчська група (Madyda-Legutko 2011, tabl. XLIII)

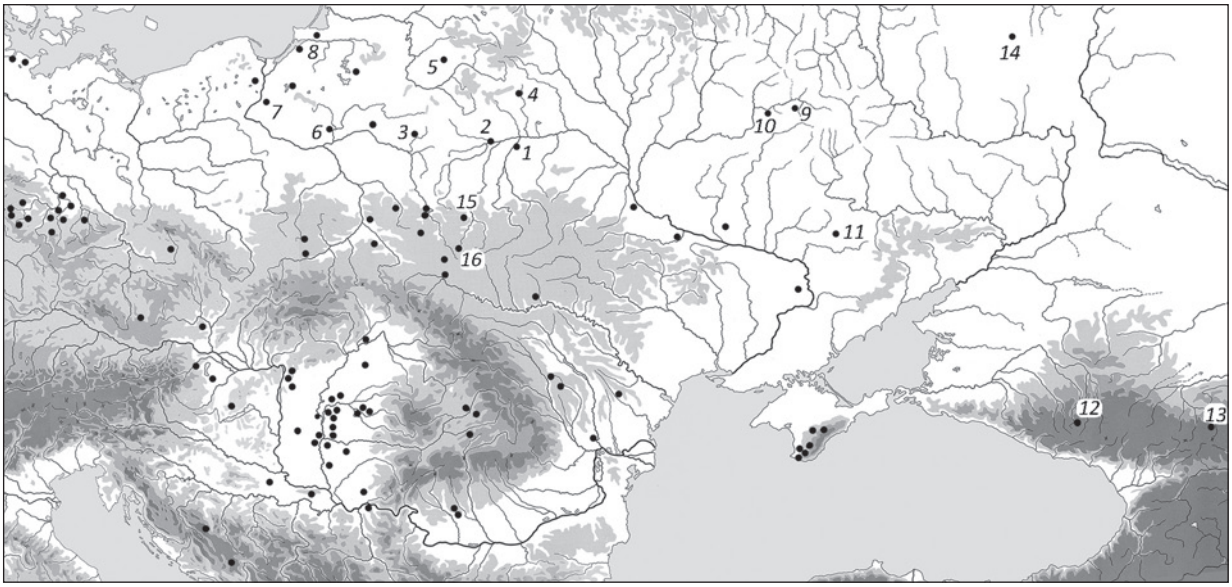

Рис. 9. Карта поширення підвісок-«сокирок». Карта та номери *1—14* за (Белевец 2016, рис. 1); *15* — Ратнів-II; *16* — Суходоли

гої третини III ст. н. е. (Гопкало 2008, с. 50). Варто зазначити, що намистині з Ратнова не виявлено прямих аналогій в типології намистин Європейського Барбарікуму М. Темпельманн-Моньчиньської (Tempelmann-Mączyńska 1985), що вказує на вірогідне черняхівське походження цього виробу на вельбарському поселенні.

Глиняні прясла. Представлені трьома виробами (рис. 10, *2—4*), які відповідають варіанту А121а за типологією Б.В. Магомедова (Магомедов 2015). Це усічено-біконічні прясла з пласкою площадкою. Це одна із найбільш поширених (друга за чисельністю) форм прясел в матеріалах черняхівської та вельбарської культур. Саме з вельбарською культурою пов'язується поява високих прясел цього варіанту в черняхівській культурі (Магомедов 2015, с. 18). Одне з прясел орнаментоване рядами трикутників по обох площинах (рис. 10, *2*). Орнаментація рядами трикутників у різних варіантах характерна для прясел вельбарської культури (Магомедов 2015, рис. 15, *1—8*)

Бакай-I. На іншій стороні балки (рис. 3) розташовується урочище Бакай. Розміри пам'ятки становлять із заходу на схід приблизно 520 м, а з півночі на південь — 240 м.

Посуд. Основна частина матеріалів поселення представлена фрагментами ліпного та гончарного посуду (рис. 11). Традиційно, більшість ліпних посудин представлена горщиками із загнутими до середини вінцями типу IA за Р. Волонгевичем (рис. 11, *1—6*). Також, серед ліпного посуду наявні горщики із відігнутими назовні вінцями (рис. 11, *7—11*). Гончарний посуд представле-

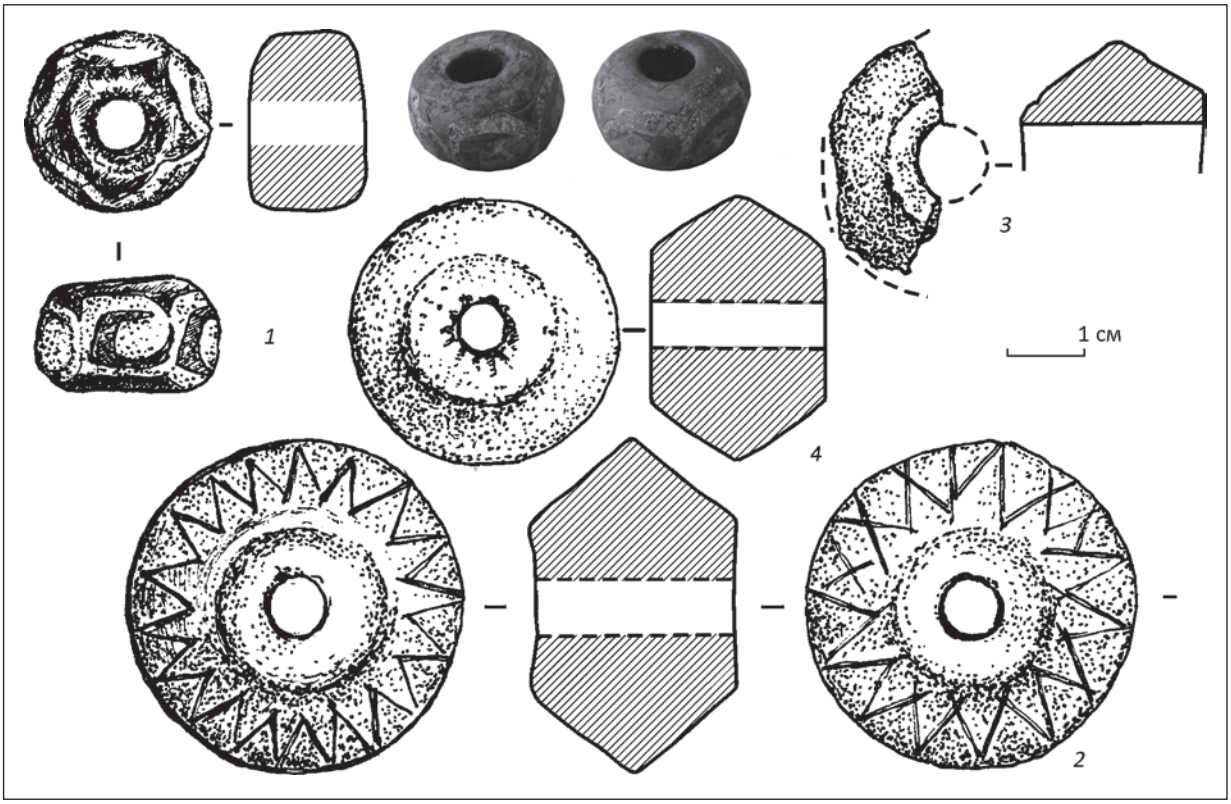

Рис. 10. Вироби із скла та глини з поселення Ратнів-II: *1* — скляна намистина; *2—4* — глиняні прясла

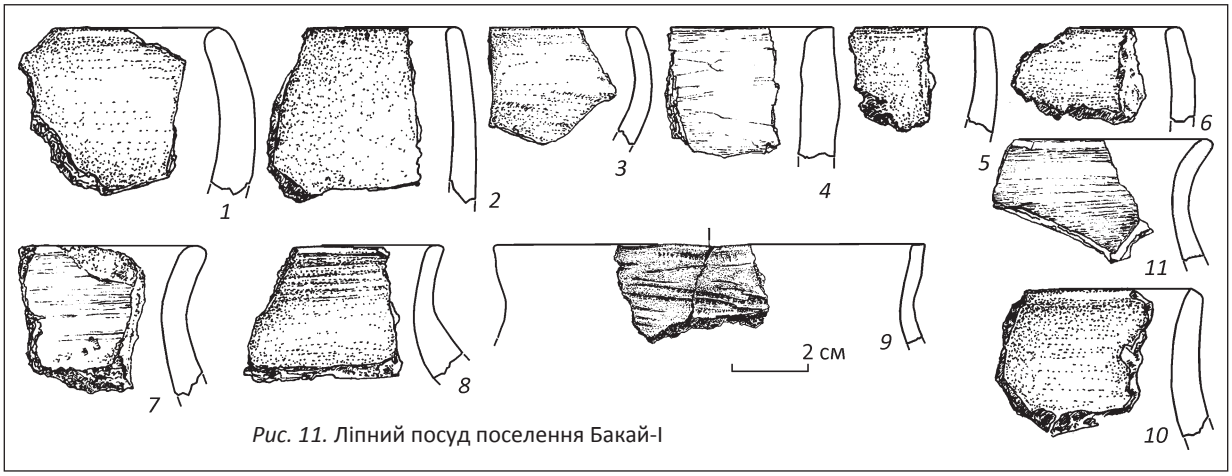

Рис. 11. Ліпний посуд поселення Бакай-I

ний, переважно, кухонними посудинами — горщиками із шерехатою поверхнею (рис. 12, *1—7*). Столові посудини представлені значно менше (рис. 12, *8—11*). Серед них на особливу увагу заслуговує фрагмент гончарного кубка із штампованим орнаментом (рис. 12, *11*). Гончарні куб-

ки достатньо рідко зустрічаються на пам'ятках вельбарської культури. Також, серед столових гончарних посудин поселення зафіксовано фрагмент червоноглиняного глека (рис. 12, *8*).

Також до рідкісних форм на пам'ятках пізньоримського часу можна віднести фрагмент ручки

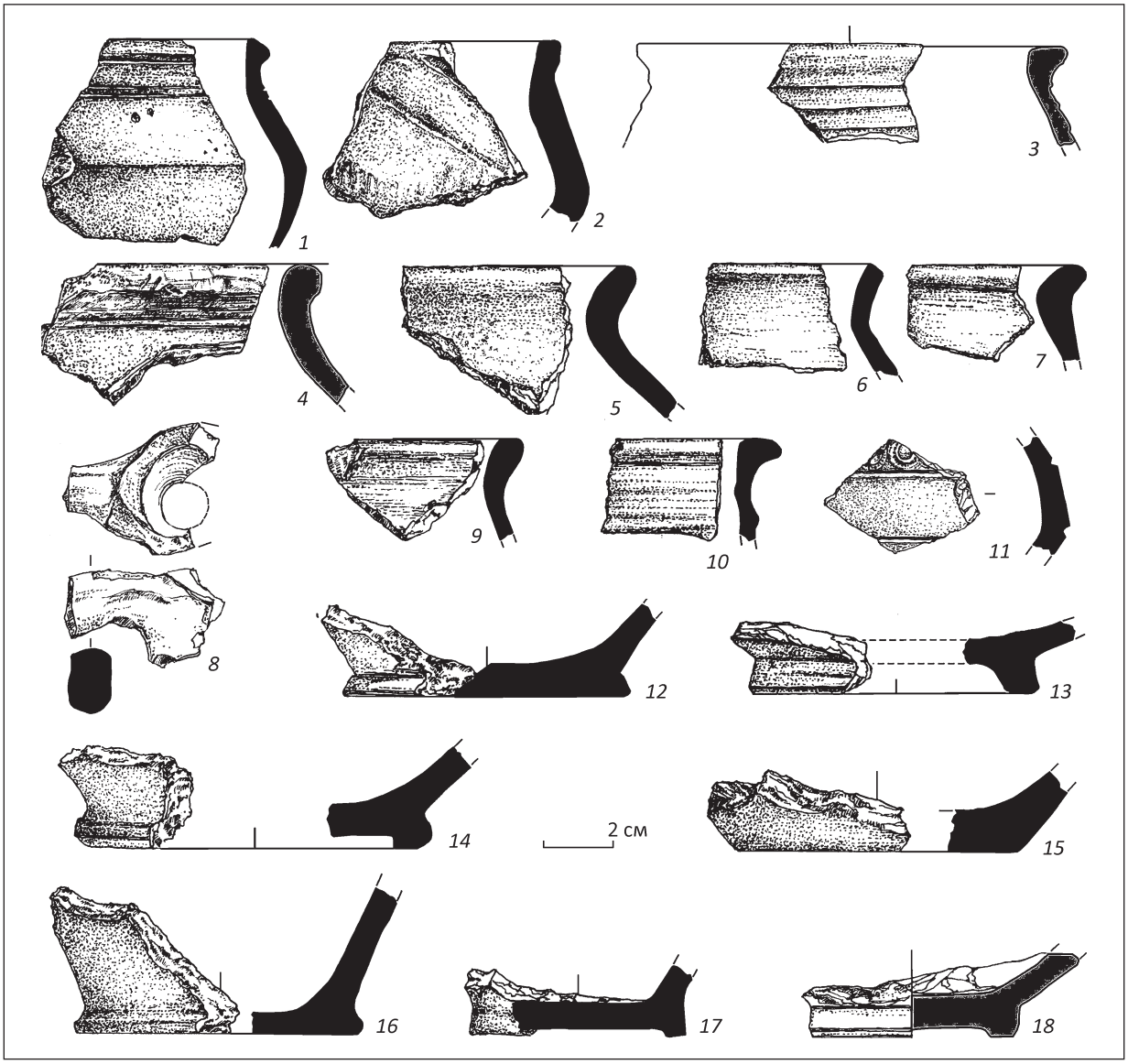

Рис. 12. Гончарний посуд поселення Бакай-І

посудини із вертикальним наскрізним каналом (рис. 13, *1*). Посудини з такими ручками відомі в матеріалах вельбарської та пшеворської культур (рис. 13, *5*), а також на території Німеччини (рис. 13, *6*), Австрії, Словаччини та Угорщини (Магомедов 2001, с. 54). Звертає на себе увагу те, що пам'ятки черняхівської культури — Петриківці, Малополовецьке 2, Ржищів, Гребінки, звідки також походять подібні вироби (рис. 13, *2—4*) містять виразні північно-західні елементи матеріальної культури, зокрема ліпний посуд. Вірогідно, саме із північно-західним населенням і слід пов'язувати ці посудини в матеріалах черняхівської та вельбарської культур.

Вироби із кістки та рогу. Як і на поселенні Ратнів-ІІ, на пам'ятці Бакай-І також зафіксовані напівфабрикати із слідами виробництва та готові вироби із кістки та рогу (рис. 14). Фрагмент рогового гребеня (рис. 14, *1*) дозволяє гіпотетично реконструювати форму цілого виробу (рис. 14, *1а*). Такі гребені, із низькою спинкою, характерні для 1 та 2 другої хронологічних груп могильника черняхівської культури

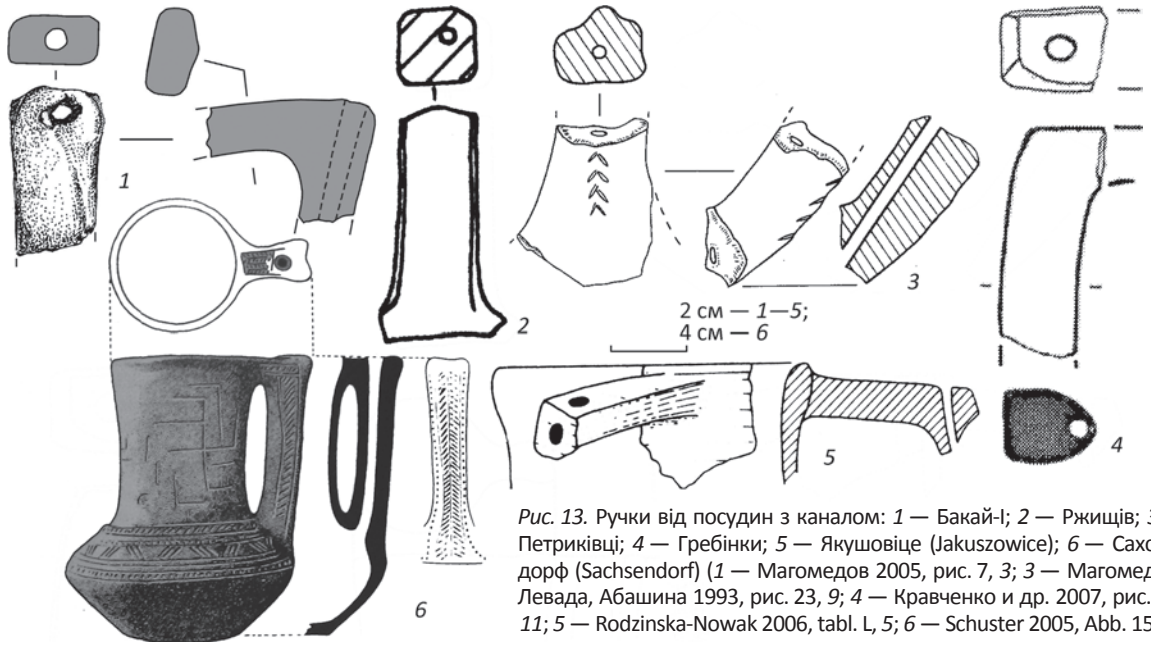

Рис. 13. Ручки від посудин з каналом: *1* — Бакай-І; *2* — Ржищів; *3* — Петриківці; *4* — Гребінки; *5* — Якушовіце (Jakuszowice); *6* — Сахсендорф (Sachsendorf) (*1* — Магомедов 2005, рис. 7, *3*; *3* — Магомедов, Левада, Абашина 1993, рис. 23, *9*; *4* — Кравченко и др. 2007, рис. 16, *11*; *5* — Rodzinska-Nowak 2006, tabl. L, *5*; *6* — Schuster 2005, Abb. 15, *1*)

Чернелів-Руський. Датуються вони ступенями C_{1b}—C_2 (Ружичанська — Бережанська фази, 230—330 рр. н. е.) (Тиліщак 2014, с. 131, 152—154). Цим же часом датуються подібні гребені з ряду поховань могильника Цецеле (п. 163, 399, 444, 530) (Jaskanis 1996, S. 110). На нашу думку, цим самим часом можна датувати й гребінь з поселення Бакай-І.

Вироби із металу. До виробів із металу відносяться: бронзові монети (рис. 15, *1—2*) бронзова лунниця (рис. 15, *3*), заготовка підвіски-«сокирки» (рис. 15, *5*) серія фібул (рис. 15, *6—13*). В двох екземплярах представлені монети — срібний денарій Луція Елія Аврелія Коммода (рис. 15, *1*) із достатньо чіткими зображеннями на аверсі та реверсі та гладким гуртом, і мідний денарій із зображенням профілю обличчя імператриці Фаустини Августи на аверсі та затертим реверсом, на якому простежується жіноча фігура (рис. 15, *2*). Ще одним виробом із металу є бронзова трирога підвіска-лунниця (рис. 15, *3*). Такі вироби відносяться до другої групи (гладеньких) лунниць, період побутування котрих припадає на ступені C_3—D_1 (Каргапольцев, Бажан 1993). Це підтверджується також за матеріалами могильника Косанове. Найближча аналогія лунниці із поселення Бакай-І (рис. 15, *4*) походить із поховання 14-1961 могильника Косанове. За О.В. Петраускасом, це поховання датується перехідним етапом між другою та третьою фазами розвитку могильника (Petrauskas, 2003 S. 252), тобто від ступеня C_3, не раніше другої третини IV ст. н. е. Вірогідно, цим же часом варто датувати лунницю із поселення Бакай-І. Серед інших виробів з металу вирізняється заготовка для підвіски-«сокирки» (рис. 15, *5*), аналогічного типу до підвіски із Ратнова. На те, що це заготовка або брак виробництва вказує фрагментованість виробу та відсутність отвору для підвішування.

Серед матеріалів культурного шару поселення вельбарської культури зафіксовано фібули декількох модифікацій: фібула з високим приймачем неслухівської серії за Є.Л. Гороховським та О.В. Гопкало (рис. 15, *6*; Гороховський, Гопкало 2004). За Є.Л. Гороховським, такі фібули маркують Ружичанську фазу черняхівської культури (230—270 рр. н. е.). Фібула типу III за С. Кочіш (рис. 15, *7*) із колінчастим вигином спинки. Такі вироби також характерні для III ст. н. е. (Сосіş 2004). Одночленна прогнута підв'язна фібула середньоєвропейської серії варіанту 2 за А.К. Амброзом (рис. 15, *8*). За ним, такі фібули характерні для території пшеворської, вельбарської культур, носіїв пам'яток горизонту Льойна Хасслебен. Датуються кінцем III — початком IV ст. н. е. (Амброз 1966, с. 59). Фібулам цього типу в пшеворській культурі присвячене дослідження І. Якубчика (Jakubczyk 2014). За його типологією, виріб із поселення Бакай-І може

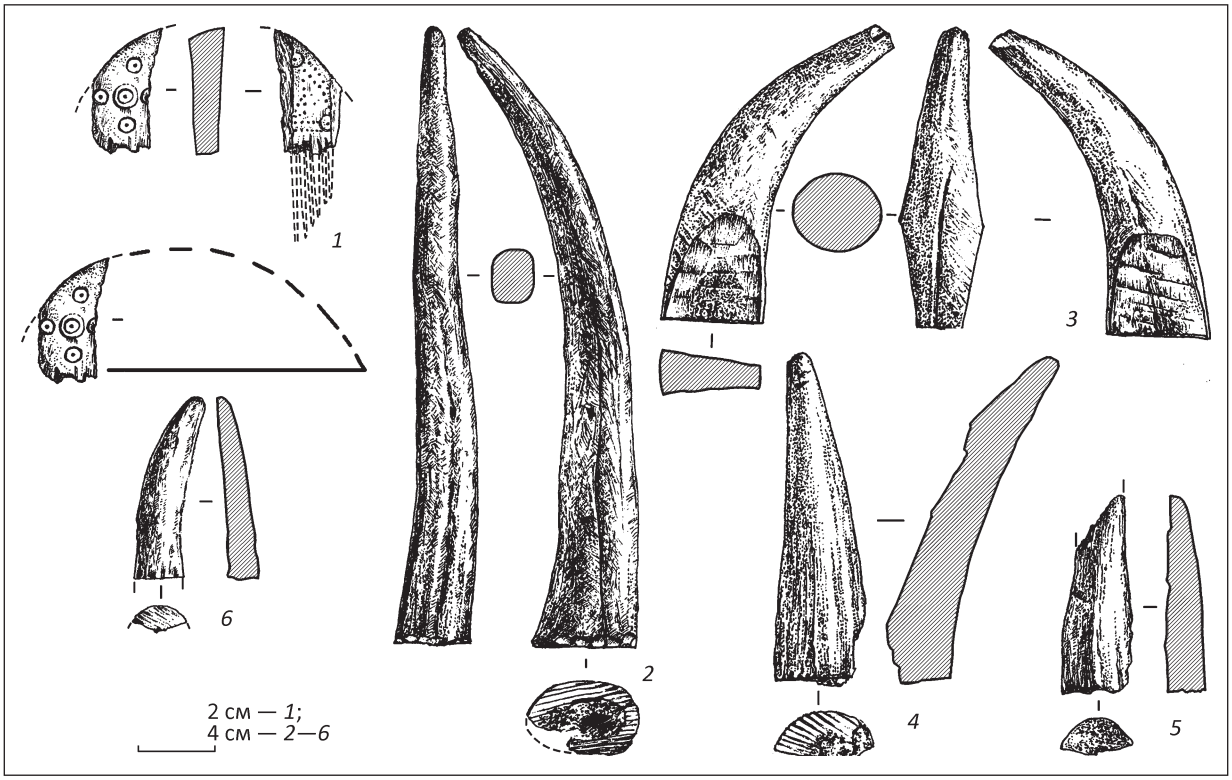

Рис. 14. Фрагмент рогового гребеня та матеріали обробки кістки та рогу з поселення Бакай-I

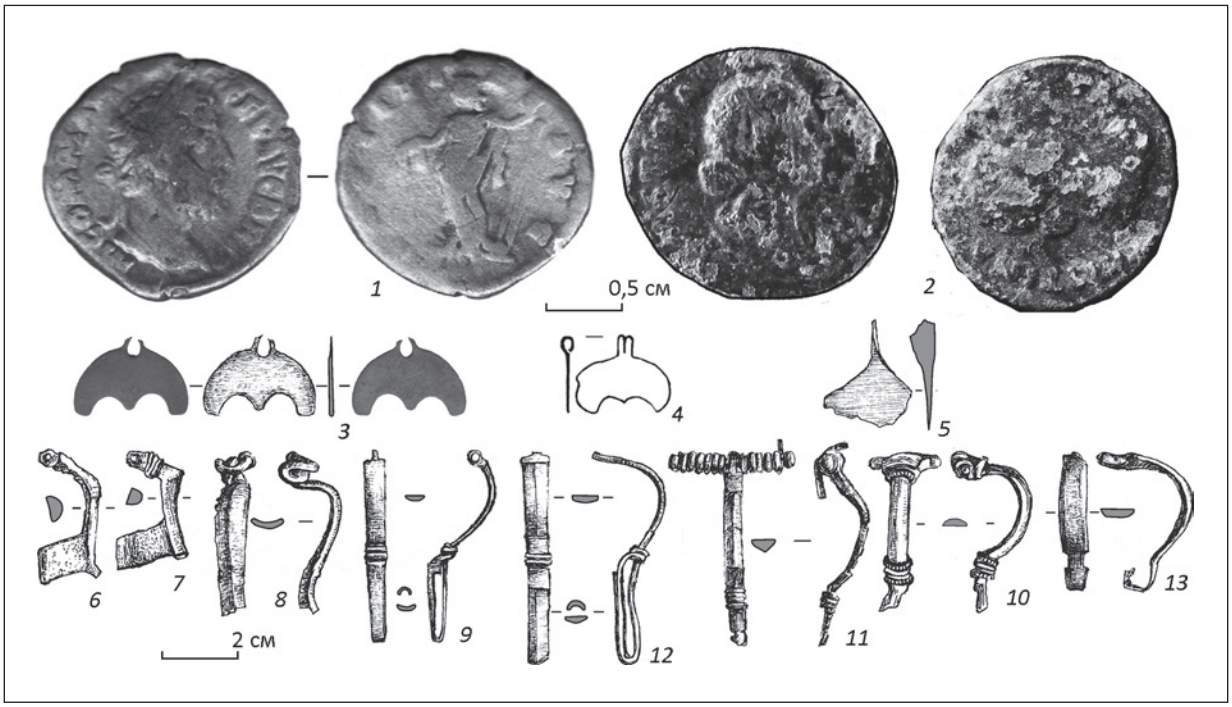

Рис. 15. Вироби із металу з поселення Бакай-I

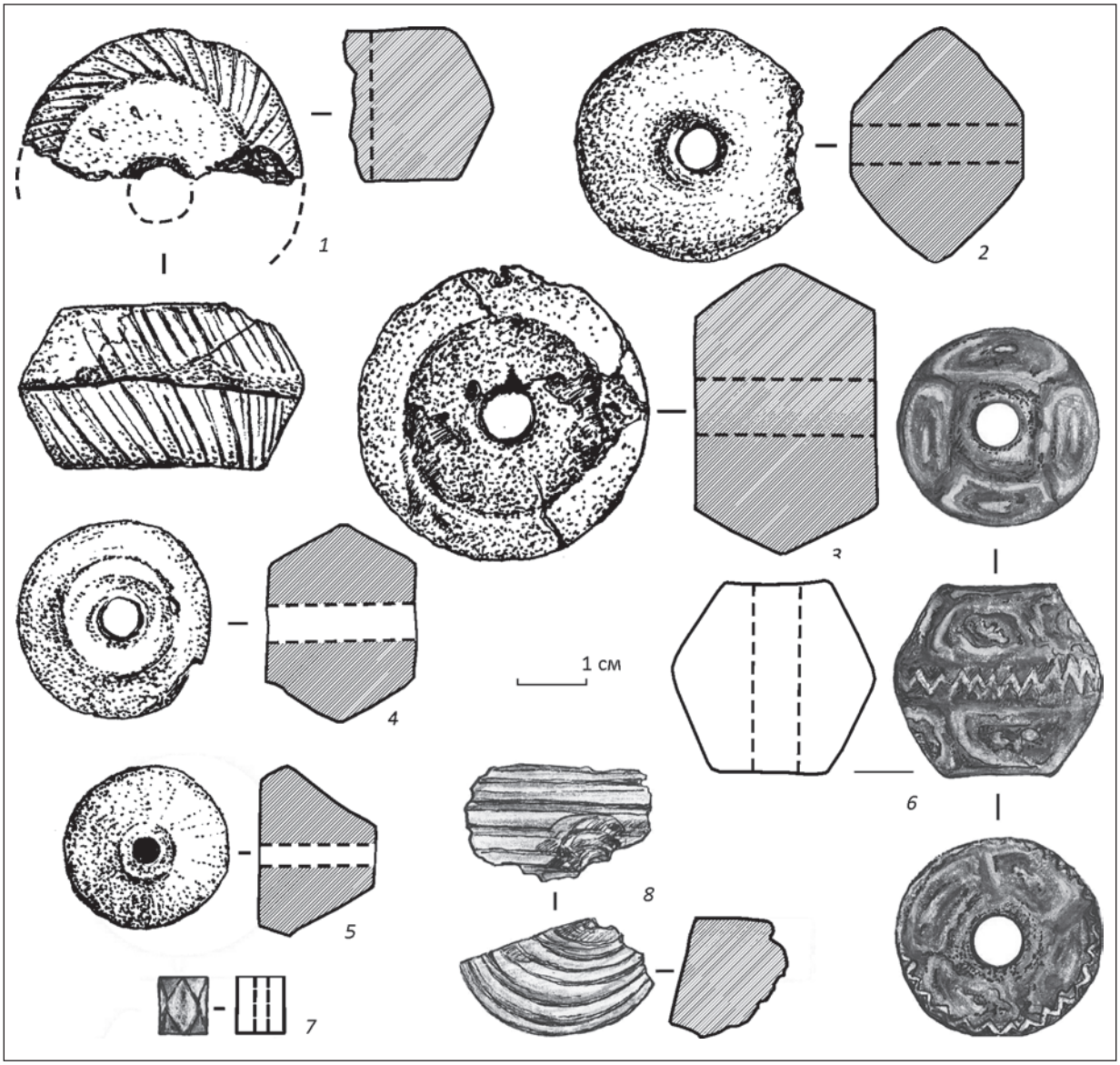

Рис. 16. Вироби із скла та глини з поселення Бакай-І: *1—5* — прясла; *6—8* — намистини

відноситись до варіанту Іголомі 1 (Jakubczyk 2014, Taf. III). Фібули цього варіанту датуються ступенем C_1 (Jakubczyk 2014, S. 122). Фібула із гладеньким корпусом, із напівкруглим перетином корпусу варіанту А2 за Є.Л. Гороховським (рис. 15, *9*). Такі вироби датуються першими двома фазами черняхівської культури, ступенями C_{1b}—C_2 (Гороховський, 1988, с. 42—43). Фібула типу Альмгрен 167 із накладними рубчатими кільцями (рис. 15, *10*). За К. Ґодловським ці застібки є індикаторами ступеня C_2 вельбарської культури (Godłowski, 1970, p. 38, pl. VII, *5*). Такі фібули широко представлені на вельбарських пам'ятках різних територій (Кухаренко 1980, табл. XVII, *56в*; XXVII, *11б*; Козак, 2012, 41, *2*). Бронзова підв'язна фасетована фібула варіанту Б2в із підтрикутним перетином корпусу (рис. 15, *11*). За Є.Л. Гороховським такі фібули характерні для третьої фази черняхівської культури: друга—третя третини IV ст. н. е. Фібули варіантів Б3в із багатогранним профілюванням (рис. 15, *12*) та Б3д із підтрапецієвидним профілюванням (рис. 15, *13*). Характерні для другої половини IV ст. н. е. (Гороховський 1988, с. 44).

Вироби з інших матеріалів. Серед виробів з інших матеріалів на поселенні Бакай-І знайдено: глиняні прясла (рис. 16, *1—5*) та скляні намистини (рис. 16, *6—8*). Чотири прясла (рис. 16, *1—4*) відносяться до найбільш поширеного варіанту прясел вельбарської культури — А121а за типологією Б.В. Магомедова. Одне з прясел декороване пластичним орнаментом у вигляді косих канелюрів по боковій поверхні виробу (рис. 16, *1*). Така орнаментація зустрічається як на пряслах черняхівської, так і вельбарської культури (Магомедов 2015, рис. 14, *20—28*; 15, *10*). Одне прясло (рис. 16, *5*) відноситься до достатньо рідкісного варіанту прясел В221, котрий представлений, за Б.В. Магомедовим, лише на одній черняхівській пам'ятці — поселення Барбара І (Магомедов 2015, рис. 8, *8—9*). Варто зазначити, що за матеріалами ліпного посуду та іншого речового матеріалу на пам'ятці зафіксовано вагому присутність вельбарсько-пшеворського компоненту (Башкатов 2008; Милашевський 2011). Конічні прясла, в цілому, не характерні для вельбарської культури, але поширені в культурі пшеворській, та, в результаті її впливів, у зубрицькій культурі (Магомедов 2015, с. 39). Вірогідно, саме впливами пшеворської культури можна пояснити появу прясел цього типу на вельбарському поселенні Бакай-І.

Скляні намистини. Намистина синього скла округла, майже біконічна з горизонтальними верхнім та нижнім краями. Виріб орнаментований білою, жовтою та зеленою пастою по коричневому покриттю. По ребру намистини білою пастою нанесено хвилястий орнамент. Площина вище та нижче ребра заповнена овальними фігурами, нанесеними жовтою та зеленою пастами. Діаметр виробу 2,9 см, висота 2,6 см, діаметр отвору 0,8 см. Намистина може бути віднесена до групи типів 292—303 Центральноєвропейського Барбарікуму за М. Темпельманн-Моньчиньською — поліхромних біконічних намистин намистин із зигзаговидною лінією по центру діаметра. Датуються такі намистини ступенями C_1—C_2 (230—330 рр.) (Tempellmann-Maczyńska, 1985, S. 121). Фрагмент намистини циліндричної з гранями, біло-рожевого кольору (рис. 16, *8*). Висота виробу 1,3 см, ширина 0,8 × 0,9 см. Діаметр отвору 0,2 см. Намистина типологічно близька до монохромних намистин підгрупи XIII за О.В. Гопкало. Найбільш близькою аналогією видається намисто типу 192 групи XVIII за М. Темпельманн-Моньчиньською (Tempellmann-Maczyńska 1985, Taf. III, *192*). Датуються ступенем C_2 (Tempellmann-Maczyńska 1985, S. 47). Намистина синього скла підпризматичної форми з ромбами по сторонах (рис. 16, *7*). Висота виробу 0,8 см, ширина 0,7 см. Діаметр отвору 0,2 см. Належить до типу XVII/10 за О.В. Гопкало. Хронологія побутування намистин цього типу достатньо широка (Гопкало 2008, с. 40).

Висновки. Поселення Ратнів-ІІ та Бакай-І знаходяться в достатньо заселеному носіями вельбарської культури регіоні. Хронологія функціонування пам'яток на основі датування виробів з металу, скляних намистин та гребенів, в цілому, вкладається в рамки функціонування культури — ступені C_{1b}—C_3. Виразних речей ступеня D_1 на пам'ятках не зафіксовано. Виходячи із великої кількості залишків та заготовок по обробці кістки та рогу, можна припустити ремісничу спеціалізацію населення, котре залишило ці пам'ятки. Вплив черняхівської культури фіксується на основі поширення фібул серії Б, певних типів намистин, підвісок-«сокирок» та, перш за все, великої кількості гончарного посуду. Значна частина черняхівських елементів є характерною рисою пам'яток вельбарської культури України.

ЛІТЕРАТУРА

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. — М.: Наука, 1966 (САИ. — Вып. Д I-30).

Башкатов Ю.Ю. Поселение позднеримского времени Барбара 1 на юге Среднего Поднепровья // The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. — Lublin, 2008. — Bd. 2. — С. 7—20.

Белевец В.Г. О находках топоровидных подвесок позднеримского времени на территории Беларуси // Oium. — 2016. — № 5. — С. 59—66.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К.: ИА НАН Украины, 2008.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V МКАС. — К., 1988. — Т. IV. — С. 34—46.

Гороховский Е.Л., Гопкало (Бобровская) О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. — К, 2004. — С. 103—130.

Златогорський О.Є., Теліженко С.А., Ткач В.В., Яніш Є.Ю. Звіт про проведення археологічних досліджень на багатошаровій пам'ятці Ратнів-ІІ (урочище Ріписько) / НА ІА НАН України. — 2014/[б. н.].

Каргапольцев С.Ю., Бажан И.А. К вопросу об эволюции трехрогих пельтовидных лунниц в Европе (III—VI вв.) // ПАВ. — 1993. — № 7. — С. 113—120.

Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины — К.: КНТ, 2007.

Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. — М.: Наука, 1980.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Магомедов Б.В. Гончарный горн черняховской культуры под Ржищевом // Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu. — Lublin, 2005. — С. 295—304.

Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К.: Майдан, 2015.

Магомедов Б.В., Левада М.Е., Абашина Н.С. Отчет о раскопках могильника Черкасской культуры Петриковцы-I в 1993 г. / ІА НАН України. — 1993/20.

Милашевський О.С. Ліпна кераміка північно-західної традиції межиріччя Дніпра та Псла // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 152—159 (АДІУ. — Вип. 5).

Онищук Я.І. Археологічні дослідження на Брідщині у 2013 р. // Брідщина — край на межі Галичини і Волині: Матеріали восьмої краєзнавчої конференції. — Броди, 2014. — Вип. 7. — С. 32—36.

Теліженко С.А., Манько В.О., Весельський А.П., Яніш Є.Ю., Козак О.Д. Звіт про проведення археологічних досліджень на багатошаровій пам'ятці Ратнів-II (урочище Ріписько) / ІА НАН України. — 2016/[б. н.].

Тиліщак В.С. Чернелево-Руський могильник черняхівської культури: Дис. … канд. іст. наук. — К., 2014.

Cociş S. Fibulele din Dacia Romană. — Cluj-Napoca, 2004.

Godłowski K. The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. — Kraków, 1970 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne. — Z. 11).

Jakubczyk I. Die eingliederigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur — Fibeln des Typs A 158 // Recherches archeologiques. Nouvelle serie. — 2014. — **5—6**: 2013—2014. — S. 113 — 218.

Jaskanis J. Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen. — Kraków, 1996 (MAB. — T. II).

Kokowski A. Metalowe wisiorki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północ i północny wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym okresie wędrówek ludów // 20 lat archeologii w Masłomęczu. — Lublin, 1998a. — T. I: Weterani. — S. 99—116.

Madyda-Legutko R. Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Oxford, 1986 (BAR: International Series. — **360**).

Madyda-Legutko R. Studia nad zróżnicowaniem metalowych czejci pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa. — Kraków, 2011.

Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheite // BRGK. — 2003. — Bd. 84. — S. 223—351.

Rodzinska-Nowak J. Jakuszowice, stanowisko 2: ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. — Kraków, 2006.

Schuster J. Die Beziehungen der Gebiete Ostbrandenburgs zur Wielbark- und Przeworsk-Kultur im späten 2. und beginnenden 3. Jh. n. Chr. Mit einer formenkundlichen Untersuchung der späten Rollenkappenfibeln AII, 41 // Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie. — 2005. — Bd. 36—37. — S. 89—162.

Tempelmann-Mączyńska M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985 (RGF. — Bd. 43)

Wołągiewicz R. Kultura wielbarska — problemy interpretacji etnicznej // Problemy kultury wielbarskiej. — Słupsk, 1981. — S. 79—106.

Wołągiewicz R. Ceramika kultury wielbarskij między Bałykiem a morzem Czarnym. — Szczecin, 1993.

O. Mylashevskyi, S. Telizhenko, V. Tkach

THE MATERIALS OF THE LATE ROMAN TIME FROM THE MULTILAYERS SITES OF THE RATNIV-II AND BAKAY-I NEAR THE v. RATNIV OF THE VOLYN REGION

Multi-layered sites Ratniv-II and Bakai-I were researched in 2014—2015 by the Ratniv archeological expedition under the direction of S. Telizhenko. Layers were found from the Neolithic time, Bronze Age, Luka-Raykovetska culture, and Kievan Rus time. Moreover, there were materials, which we can attribute to the Wielbark culture of the Roman times. The settlements are located in the region of a large high concentration of points of the Wielbark culture — in the basin of the Chornohuzka River (fig. 2). They are located on the floodplain terrace of the right bank (fig. 3). All the artifacts of Wielbark culture are from the cultural layer, there were no objects from this time at Ratniv-II. The artifacts from Bakai-I are the result of archaeological surveys. Finds from both settlements are mostly shards of the potter's kick wheel and hand-building pottery (fig. 4—5, 11—13). Items that were also found include metal fibulae, buckles, pendants, belt lining, glass beads, horn combs. The chronology of the existence of settlements was conducted based on dating wares from metal, glass beads, and crests, and, in general, falls within the framework of the functioning of the Wielbark culture — phases C1b—C3. There are no certain finds of phase D1 on these sites. On the basis of the large number finds of bone and horn at these settlements, we could assume that people who inhabited these settlements specialized in the craft of processing horns and bones (fig. 6, 14). The influence of the Chernyakhiv culture is fixed on the basis of the distribution of the fibulae of series B, certain types of beads, pendants — «axes» and, above all, a large number of potter's kick wheel shards. A large part of the Chernyakhiv elements is a characteristic feature of the monuments of the Wielbark culture of Ukraine.

А.В. Скиба,
В.М. Хардаєв

ПОЯСНІ ГАРНІТУРИ З КОЧІВНИЦЬКИХ КОМПЛЕКСІВ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ (філіалу Національного музею історії України)

Стаття присвячена поясним наборам геральдичного стилю з кочівницьких пам'яток другої половини VII ст., що зберігаються в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного музею історії України).

Ключові слова: раннє середньовіччя, кочовики, поясні набори.

Колекція Національного музею історії України та його філіалу Музею історичних коштовностей України включає низку унікальних поясних гарнітурів геральдичного стилю з кочівницьких комплексів другої половини VII ст. Ці предмети уже публікувались. Проте, зображення деталей поясів в роботах, що вийшли друком, далеко не завжди має належну якість та відповідає сучасному рівню. Це спонукало нас підготувати нову публікацію. Загалом колекція Музею налічує гарнітури з шести пам'яток: Василівки (поховання 1 і 2 з кургану 2), Роздольного (Сари-Булат, Портове), Келегеїв, Сивашівки та Чорноморського.

Комплекс з поховання 2 кургану 2 біля с. Василівка включав комплект оздоблених зерню коштовних поясних деталей, представлений десятьма круглими бляшками-накладками зі вставками гранатів, та обідком із зерні (кат. 4.10—19), серед них вісім з великою вставкою (рис. 1, *2—9*) і дві з малою та подвійним обідком із зерні (рис. 1, *10—11*), двощиткову накладку з прямокутною верхньою й округлою нижньою частинами (рис. 1, *1*; кат. 4.1), Т-подібну бляшку (рис. 1, *12*; кат. 9) і п'ять коробчастих (порожнистих) наконечників: великий від основного ременю (рис. 1, *13*; кат. 4.5), і чотири малі: від додаткових (рис. 1, *14—17*; кат. 4.2, 6—8).

З цього ж поховання походять також два коротких порожнистих, наконечники від взуттєвих ремінців. Як і поясні деталі, так само були оздоблені золотими платівками та зерню (рис. 1, *18—19*; 4.3—4).

Слід відзначити високу художню та технічну довершеність цих виробів. Зокрема, це виявилось у використанні зерні трьох розмірів. Дрібніша, з якої власне викладені візерунки становить близько 0,5 мм (рис. 2).

Поясний гарнітур з поховання 1 кургану 2 біля с. Василівки складається з семи деталей: чотирьох накладок (рис. 3, *1—4*) та трьох поясних наконечників (рис. 3, *5—7*). Серед накладок дві є однотипними — двощиткові з роздвоєним згори верхньою частиною та у вигляді геральдичного щита нижньою (рис. 3, *1—2*; кат. 3.5—6). Їх особливістю є оформлення верхніх відгалужень у вигляді пташиних голів. Ще одна двощиткова бляшка має верхню частину з прямими боками та хвилястим верхом, прикрашену вставкою золотої платівки з псевдозерню, нижня частина має «геральдичну» форму (рис. 3, *3*; кат. 3.3). Накладка у вигляді геральдичного щита має велику аркоподібну прорізь (рис. 3, *4*; кат. 3.7).

Усі поясні наконечники коробчасті (порожнисті), є прямими з боків та мають округлий кі-

Рис. 1. Поховання 2 кургану 2 біля с. Василівка: *1—17* — деталі поясу; *18—19* — деталі взуття

нець. Вони представлені двома однаковими малими екземплярами, що слугували завершенням додаткових ремінців (рис. 3, *6—7*; кат. 3.1—2), та великим — наконечником основного ременя з хвилястим верхнім краєм (рис. 3, *5*; кат. 3.4). Ці вироби, як і одна з накладок, декоровані вставками золотих платівок, орнаментованих тисненням — псевдозерню, а малі ще й рослинними візерунками (рис. 4—5).

На рис. 6 запропоновані варіанти реконструкції взаєморозміщення деталей гарнітуру на ремені.

Можна зауважити, що однотипні накладки цього комплексу дещо відрізняються як за розмірами, так і деталями форми верхнього щитка.

Рис. 2. Деталі поясу з поховання 2 кургану 2 біля с. Василівка

Рис. 3. Поясний набір з поховання 1 кургану 2 біля с. Василівка

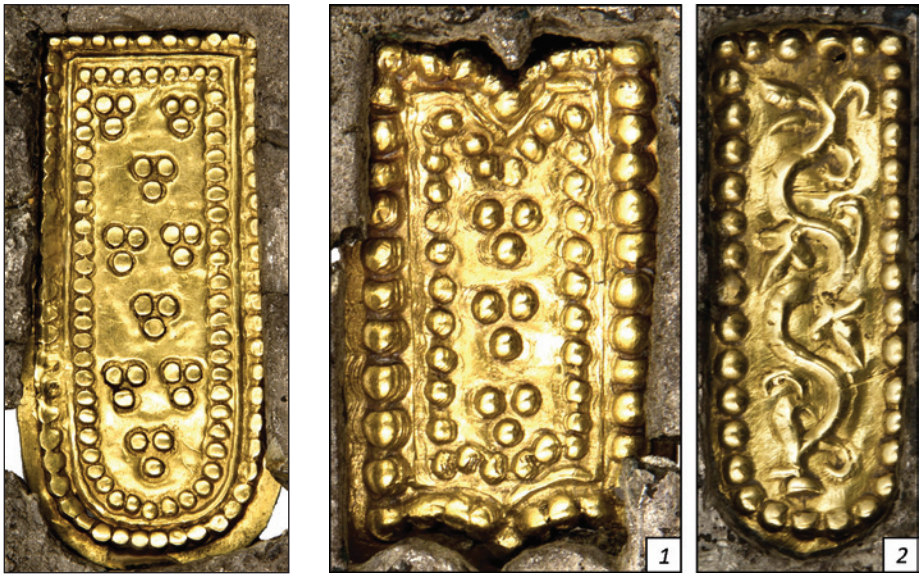

Рис. 4. Золота платівка-вставка поясного наконечника з поховання 1 кургану 2 біля с. Василівка

Рис. 5. Золоті платівки-вставки поясних наконечників з поховання 1 кургану 2 біля с. Василівка

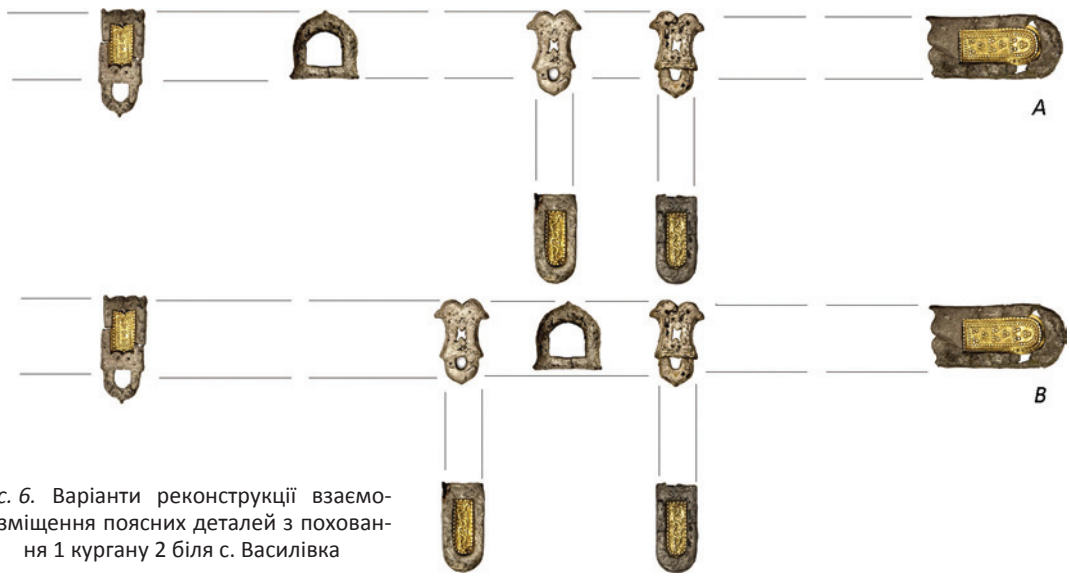

Рис. 6. Варіанти реконструкції взаємо-розміщення поясних деталей з поховання 1 кургану 2 біля с. Василівка

Особливо виразно ці відмінності проглядаються в оформленні «пташиних» відгалужень (рис. 7).

Комплект поясних деталей з Роздольного (Сари-Булат, Потове) налічує десять одиниць. З них п'ять накладок (рис. 8; 9, *1—2*), три однотипні поясні наконечники (рис. 9, *5—7*; 10, 8—10; кат. 2.8—10) та дві Т-подібні бляшки (рис. 9, *3—7*; 10, *6—7*; кат. 2.4—5). Вироби декоровані вставками кольорового скла, гранатів та золотою зерню.

Накладки представлені трьома однотипними накладками зі щитоподібним завершенням та верхом у вигляді двох пташиних голів (рис. 8; 10, *1—3*; кат. 2.1—3), дві накладки з роздвоєним завершенням зверху та знизу — велика симетрична (рис. 9, *1*; 10, *5*; кат. 2.6) і мала асиметрична (рис. 9, *2*; 10, *4*; кат. 2.7).

Однотипні накладки ймовірно слугували для кріплення додаткових ремінців, що завершува-

Рис. 7. Комплект накладок з поховання 1 кургану 2 біля с. Василівка (деталі)

лись поєднувались наконечниками, накладки ж з роздвоєними завершеннями швидше за все поєднувались з Т-подібними бляшками (рис. 11, *В*).

Однотипні накладки з Роздольного мають невеликі відмінності в пророблені голів птахів, зокрема в розмірі та вигині дзьобів (рис. 12).

З Келегейського комплексу походять дві відлиті з золота псевдопряжки, оздоблені вставками турмаліну (рис. 13, *1—2*; кат. 1.1—2) та невеликий коробчастий (порожнистий) ремінний наконечник (рис. 13, *3*; кат. 1.3). Вочевидь, псевдопряжки є лише невеликою частиною коштовного поясного гарнітуру.

У похованні 2 кургану 3 біля с. Сивашівка містився поясний гарнітур, що налічує дванадцять деталей, відлитих зі срібла. З них п'ять накладок, дві Т-подібні бляшки та п'ять поясних наконечників. Серед накладок чотири щитоподібні бляшки двох варіантів (три з них мають великий круглий виріз знизу (рис. 14, *1—3*; кат. 5.8, 11—12), ще одна оздоблена місяцеподібним та двома круглими отворами (рис. 14, *4*; кат. 5.7) та накладка з роздвоєним верхом (рис. 14, *5*; 5.1). Поясні наконечники представлені двома комплектами, один з них включає три екземпляри з прямими боками (рис. 14, *8—10*; кат. 5.2—4) та два з бічними вирізами (рис. 14, *11—12*; кат. 5.5—6).

Три однотипні накладки з Сивашівки абсолютно ідентичні, зокрема, мають однакову асиметрію нижньої частини (рис. 14, 1—3; 15, *1—3*). Попри однотипність, Т-подібні бляшки різняться

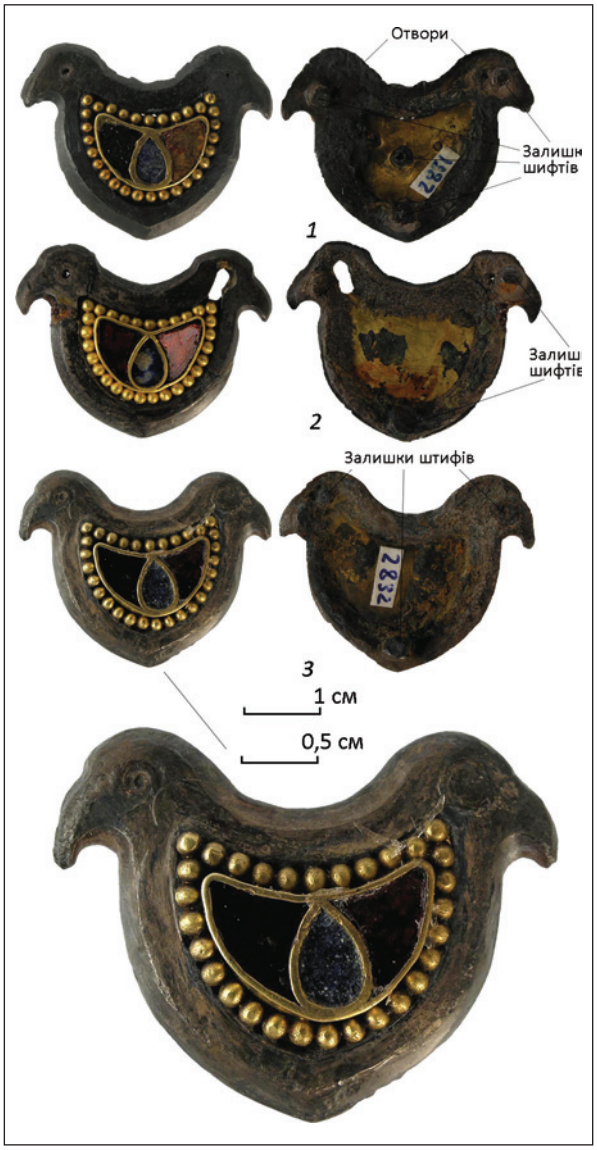

Рис. 8. Деталі поясу з поховання з Роздольного, уроч. Сари-Булат

за розмірами та деталями оздоблення, одна з них декорована двома врізними лініями (рис. 14, *6—7*; 15, *9—10*; кат. 5.9—10). За розмірами відрізняються наконечники з бічними вирізами (рис. 15, *4—5*). Серед поясних наконечників іншого комплекту, що мають прямі боки, виділяються два з однаковими розмірами та ідентичною асиметрію круглих отворів та форми нижнього завершення (рис. 15, *7—8*). Ще один наконечник з цього ж комплекту має дещо більші розміри та симетричне верхньому нижнє завершення (рис. 15, *6*).

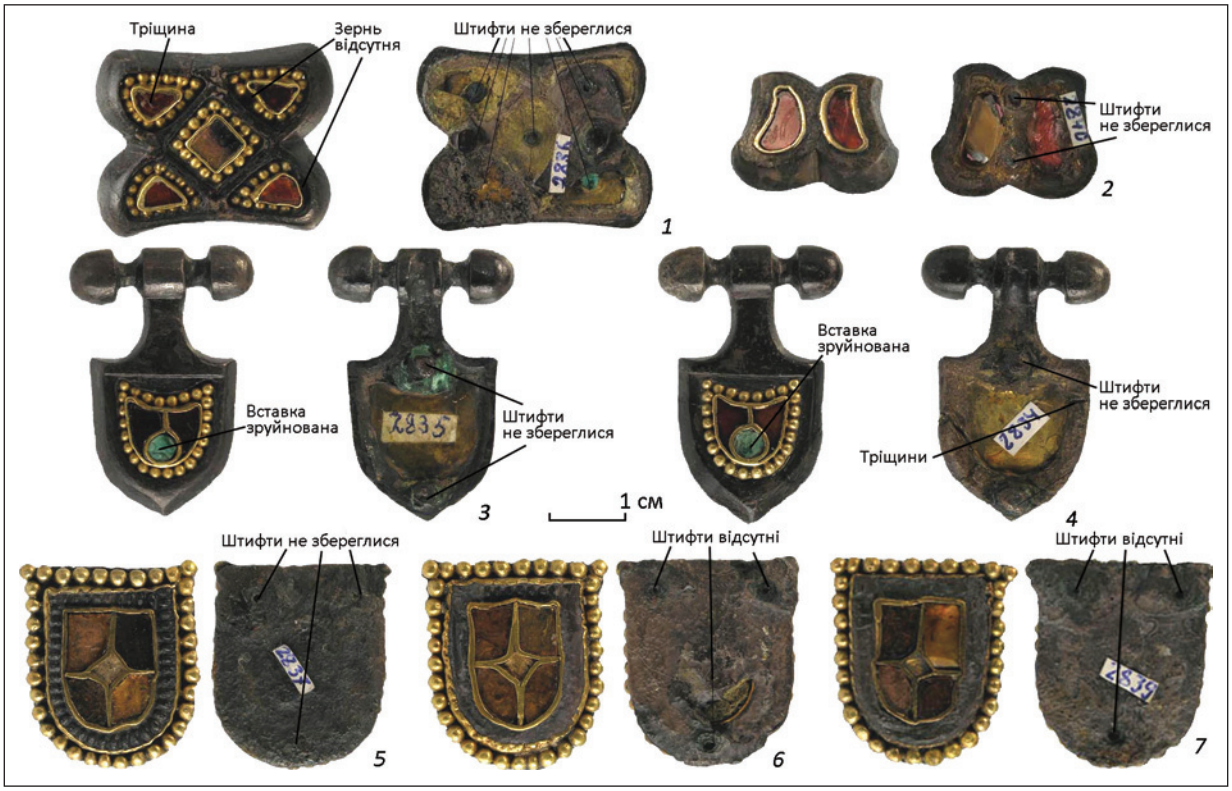

Рис. 9. Деталі поясу з поховання з Роздольного, уроч. Сари-Булат

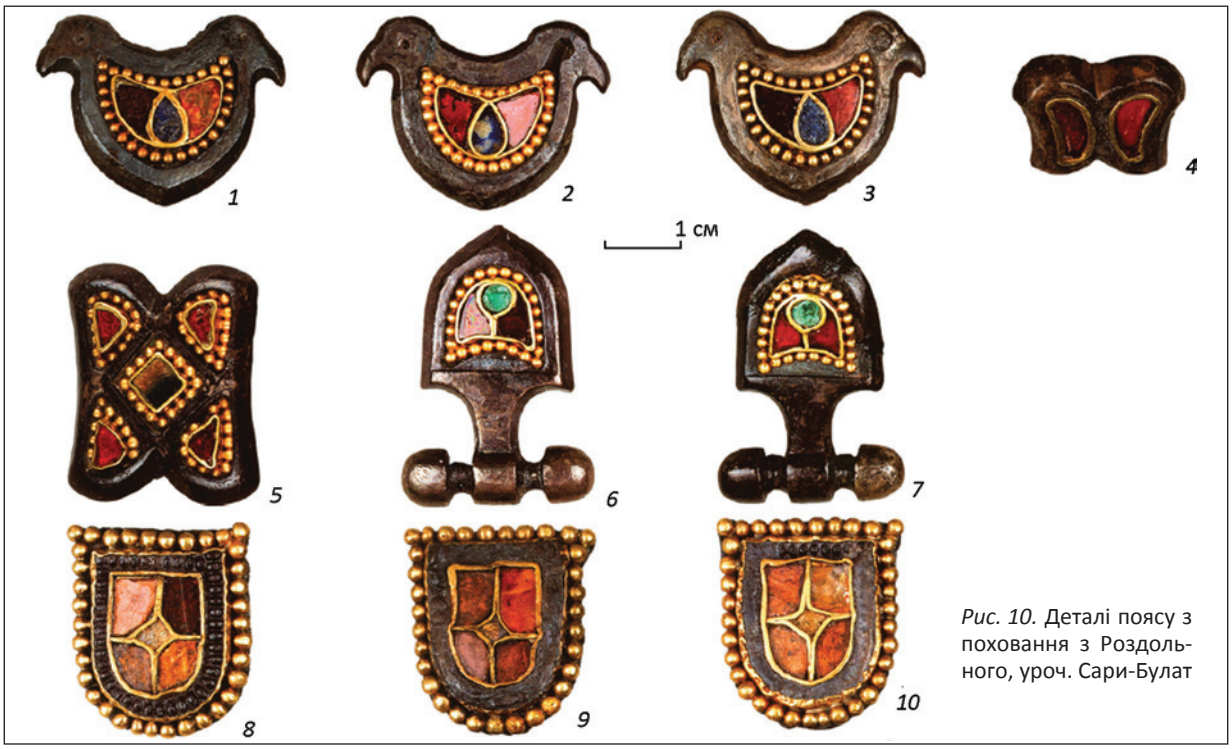

Рис. 10. Деталі поясу з поховання з Роздольного, уроч. Сари-Булат

Рис. 11. Реконструкція взаєморозміщення поясних деталей: *А* — поховання 2 кургану 2 біля с. Василівка; *В* — Роздольне, уроч. Сари-Булат

З поховання в Чорноморському походить поясний гарнітур, що включав шістнадцять деталей. Серед них накладки трьох типів: чотири двощиткові бляшки з роздвоєним верхом та «геральдичною» нижньою частиною (рис. 16, *1—4*; 6.5—6, 12—13), чотири щитоподібні бляшки, представлені двома варіантами — виробами з бічними вирізами (три екземпляри) (рис. 16, *5—7*; кат. 6.1, 3, 11) та накладкою із 3-подібною прорізю (рис. 16, *8*; кат. 6.8), а також дві круглі бляшки (рис. 16, *9—10*; кат. 6.14—15).

До інших деталей поясу з Чорноморського належать дві однотипні Т-подібні бляшки (рис. 17, *1—2*; кат. 6.9—10), комплект з чотирьох наконечників з бічними виступами (рис. 17, *3—6*; кат. 6.2, 4, 7, 16), коробчастий (порожнистий) наконечник (рис. 17, *7—8*) та В-подібна пряжка (рис. 17, *9*).

Можна запропонувати низку варіантів взаєморозміщення поясних деталей з цього комплексу (рис. 18).

Рис. 12. Комплект накладок з Роздольного, уроч. Сари-Булат, деталі

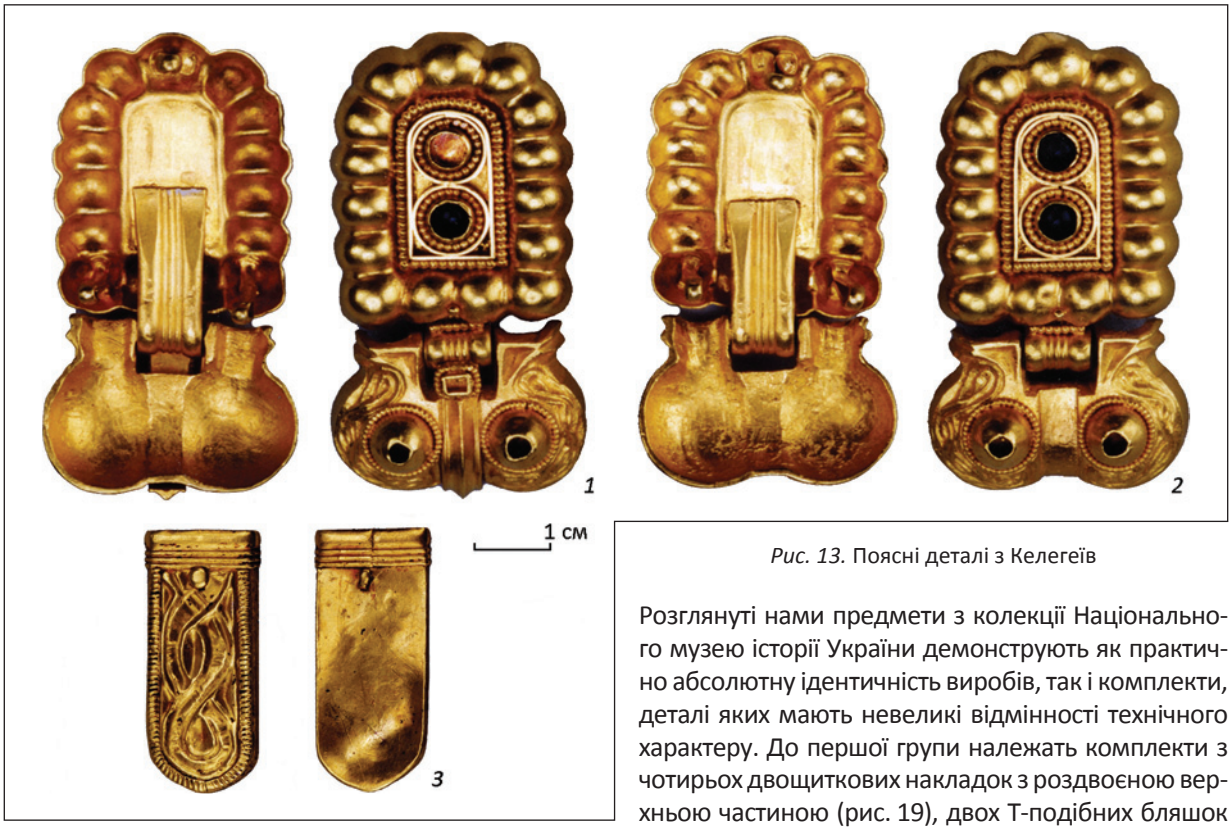

Рис. 13. Поясні деталі з Келегеїв

Деталі оформлення комплекту з чотирьох двощиткових бляшок з Чорноморського демонструють повну їх ідентичність. Це, зокрема, виявляється у зміщенні вправо від лінії симетрії килеподібного завершення нижнього щитка, в однаковій деформації зробленого в ньому прорізу (рис. 19, *1—4*), а також у припіднятості правого верхнього відгалуження верхнього щитка при погляді зі зворотного боку (рис. 19, *1А—4А*).

Цілком збігаються і деталі форми і розміри Т-подібних бляшок, зокрема, кривизна аркоподібного прорізу щитка (рис. 20, *1—2*). Ідентичною є і форма чотирьох наконечників додаткових ремінців — вони мають однакові асиметричність нижньої частини та вигини з боків (рис. 21).

Натомість кожна з трьох щитоподібних накладки з бічними вирізами має невеликі відмінності — в ширині нижньої частини між круглим отвором та бічними вирізами, висоті «підошви», оформленні верхньої частини (рис. 22, *1—2*, *4*).

Характер однотипних поясних деталей, що складають комплекти, дає можливість висвітлити деякі особливості процесу виготовлення у техніці литва. Розглянуті нами предмети з колекції Національного музею історії України демонструють як практично абсолютну ідентичність виробів, так і комплекти, деталі яких мають невеликі відмінності технічного характеру. До першої групи належать комплекти з чотирьох двощиткових накладок з роздвоєною верхньою частиною (рис. 19), двох Т-подібних бляшок (рис. 20, *1—2*) та з чотирьох поясних наконечники з бічними виступами (рис. 21) з Чорноморського, з трьох щитоподібних накладок з Сивашівки (рис. 15, *1—3*) та два з трьох поясних наконечники з прямими боками з цього ж комплексу (рис. 15, *7—8*).

Другу групу представляють комплекти деталей поясних гарнітурів з Василівки (поховання 1 кургану 2; дві двощиткові бляшки з роздвоєним верхом) (рис. 7), Роздольного (Сари-Булат, Портове; три бляшки, верхня частина яких оформлена у вигляді пари пташиних голів; рис. 12), Сивашівки (Т-подібні бляшки і два поясних наконечники з бічними вирізами, та один з трьох наконечників з прямими боками; рис. 15, *4—5*, *9—10*) та Чорноморського (три щитоподібні бляшки з бічними вирізами; рис. 22, *1—2*, *4*).

Відмінності, що їх мають однотипні деталі поясів, засвідчують, що при їх виготовленні використовувались кілька аналогічних двосторонніх формочок [1]. Це дозволяло пришвидшити процес

1. Про використання для виготовлення поясних деталей на півдні Східної Європи свідчать їх знахідки (Ауліх 2017; Айбабин 1996), а також технологічно незавершені вироби, що мають не зняті закраїни, що утворилися при відливанні (Родинкова 2010; Скиба 2016).

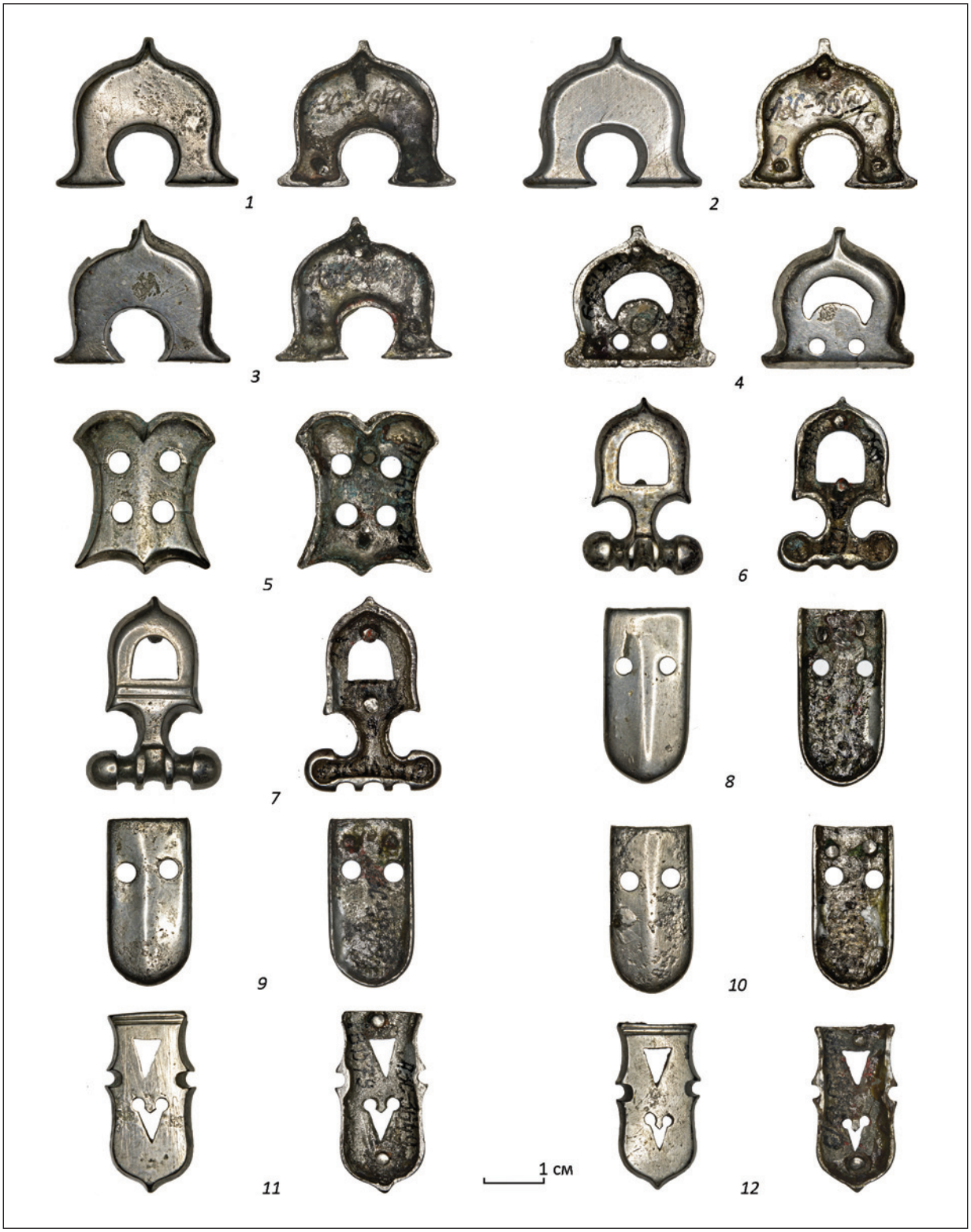

Рис. 14. Поясний гарнітур з поховання біля с. Сивашівка, поховання 2 кургану 3

Рис. 15. Комплекти однотипних предметів поясного набору з поховання 2 кургану 3 біля с. Сивашівка, деталі

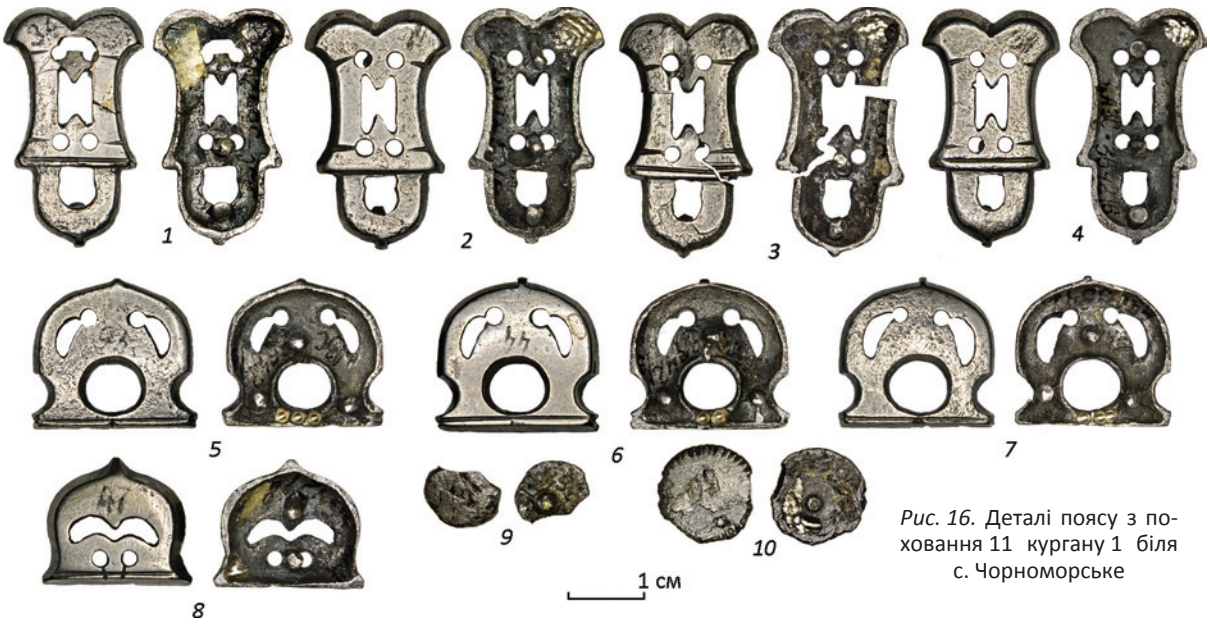

Рис. 16. Деталі поясу з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське

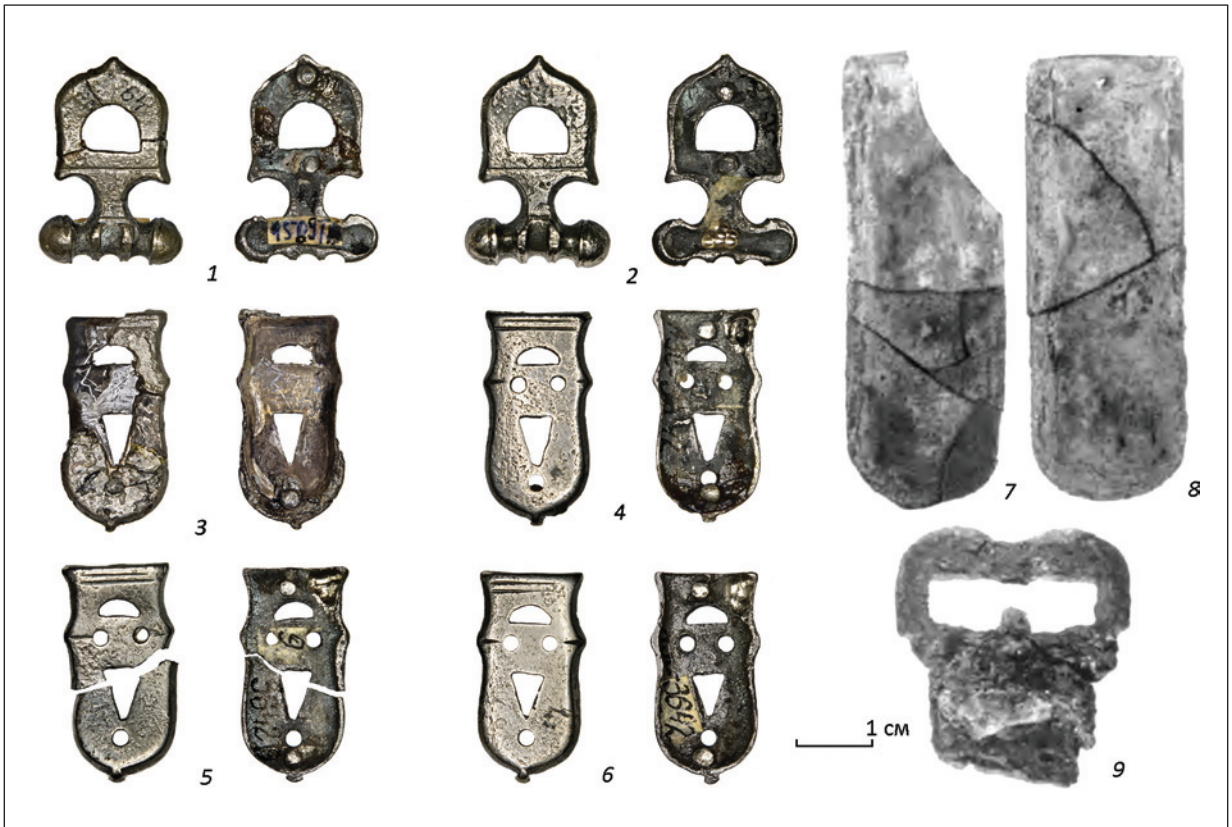

Рис. 17. Деталі поясу з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське

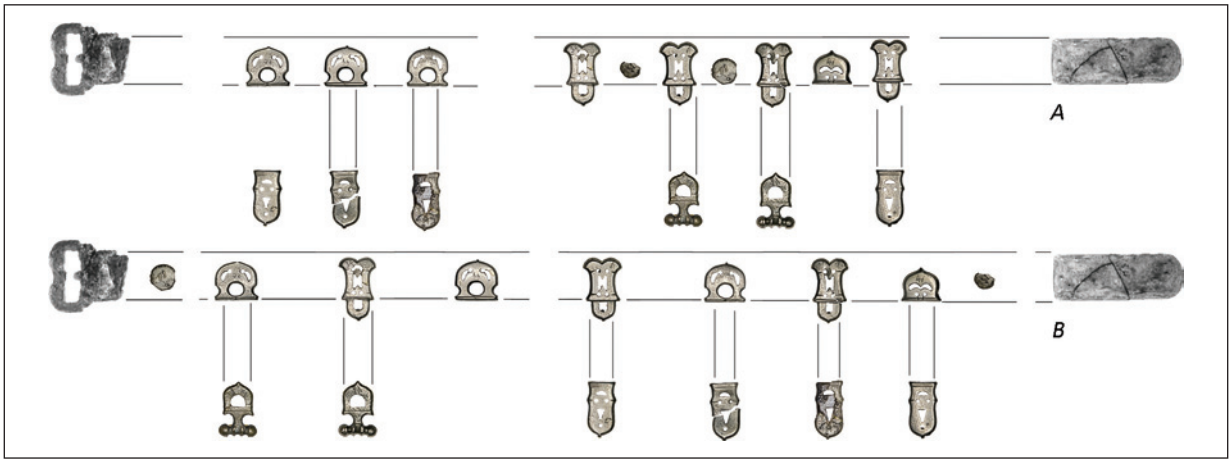

Рис. 18. Варіанти взаєморозміщення деталей поясу з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське

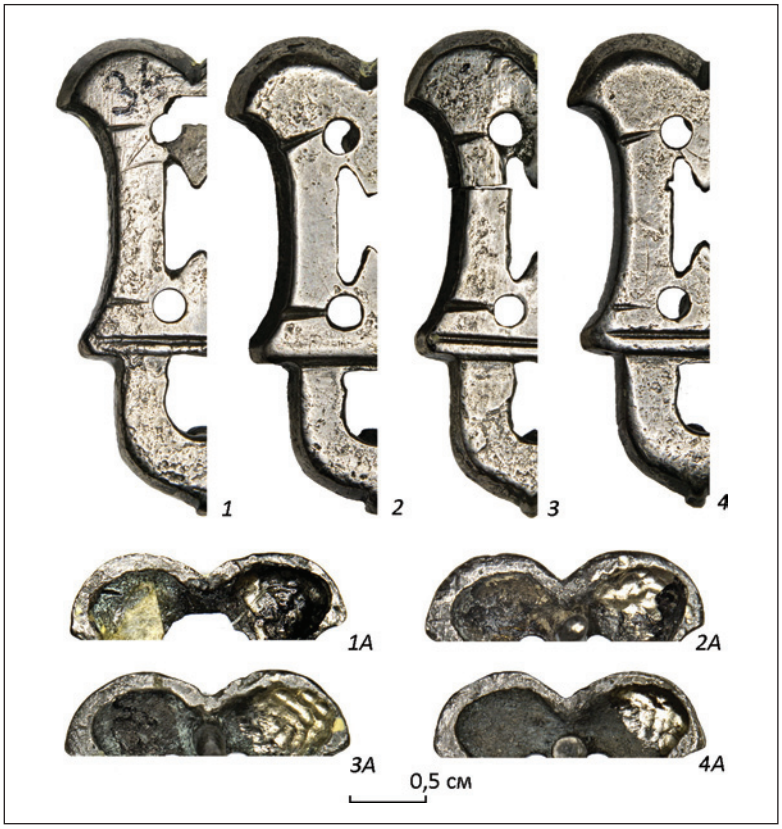

Рис. 19. Комплект накладок з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське, деталі

Рис. 20. Т-подібні бляшки та кругла накладка з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське, деталі

та, відповідно, виготовляти речі в більшій кількості. Своєю чергою це може вказувати на роботу ювелірних майстерень, де працювало кілька майстрів.

Безперечно виробами висококласних майстрів-ювелірів є коштовні деталі поясів з комплексів поблизу Келегейських хуторів, Василівки та Роздольного, які поєднують різні техніки виготовлення

Рис. 21. Комплект поясних наконечників з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське, деталі

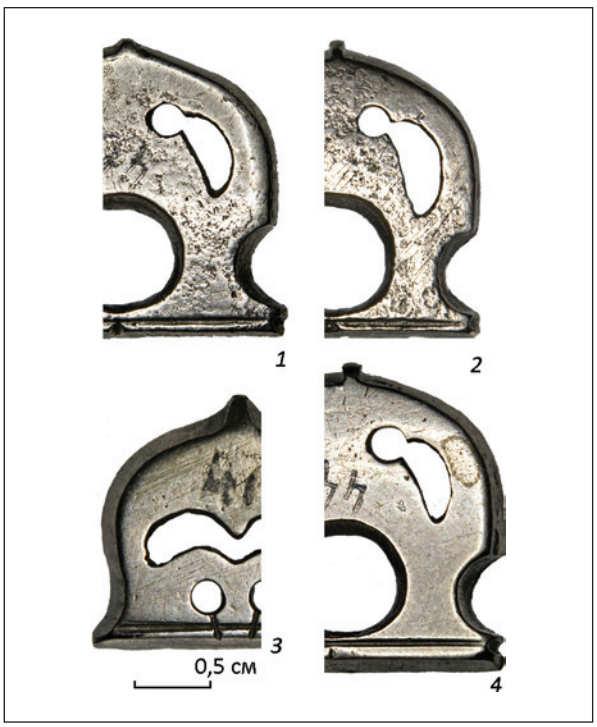

Рис. 22. Щитоподібні накладки з поховання 11 кургану 1 біля с. Чорноморське, деталі

та оздоблення, включаючи різного розміру зернь, тиснення та вставки зі скла. Найімовірніше вони були виготовлені у візантійських майстернях на замовлення кочової знаті або ж як дарунки.

КАТАЛОГ

1.1—3. Деталі поясного набору з Келегейського поховання, яке досліджено І.В. Фабріціус біля Келегейських хуторів (с. Гладківка) Голопристанського району Херсонської області у 1927 р. Місце знахідки було частково пограбоване місцевими мешканцями. Частина поясного гарнітуру з поховання не збереглася. (Prichodnjuk, Chardaev 2001, Abb. 1, *1, 3, 4*; Рашев 2004, с. 130—131, табл. 75—76).

1.1—2. АЗС — 1432—1433. Псевдопряжки масивні В-подібною суцільною рамкою із нерухомим язичком, що за допомогою шарнірів з'єднані з підпрямокутним щитком із одним заокругленим кінцем. Краї щитка оформлені півсферичними опуклинами. Поле щитка декоровано накладкою подібної форми з рубчастим тонким дротом та напаяними гніздами із круглими вставками турмаліну, краї оформлені півсферичними опуклинами. До ременя кріпилися за допомогою трьох великих штифтів із зворотного боку. У АЗС — 1432 дві вставки каменів відсутні (рис. 13, *1*) у АЗС — 1433 язичок та гніздо зі вставкою каменя відсутні. Золото, лиття, 62,5 × 30,5 мм, товщина 1,0 мм. Маса 46,26 г. Проба 958 (рис. 13, *2*).

1.3. АЗС — 1457. Наконечник поясний коробчастий, порожнистий, підпрямокутної форми з одним заокругленим кінцем. На другий кінець з отвором напаяно плаский профільований обідок. Під ним лицьова поверхня окантована гравірованою рубчастою стрічкою, яка з трьох боків облямовує поле, що прикрашене стрічково-плетеним орнаментом. Півсферична шляпка золотого гвіздка доповнює декор наконечника. Золото, штампування, лиття, гравірування, 35 × 15 мм, товщина 4,0 мм. Маса 8,55 г. Проба 900 (рис. 13, 3).

2.1—10. Біметалічні поліхромні деталі поясного набору з поховального комплексу кургану 12, поховання 5. Ремінні прикраси виявлені при розкопках кургану скіфської доби поблизу смт Роздольне (урочище Сари-Булат) Роздольненського р-ну Криму у 1966 р. Дослідження проводились Північно-Кримською археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.О. Щепінського (Щепинский, Черепанова 1969, с. 18; Баранов 1990, с. 110, рис. 38, *1*; Айбабин 1990, рис. 52, *1, 7, 9—10, 12*; Balint 1999, taf. 34, *1—11*; Приходнюк 2001, с. 34, фото 17; Рашев 2004, с. 83—84, табл. 32; Комар 2013, табл. 18, *20—28*).

2.1—3. АЗС — 2831—2833. Накладки «геральдичної» форми із пташиними голівками, шляпки двох штифтів імітують їхні очі. Центральна частина поля срібної основи прикрашена золотим щитком у вигляді півмісяця із перегородчастою інкрустацією. Три гнізда різної форми заповнені пластинчастими вставками зі скла червоного та синього кольорів та гранату. Краї окантовані великою зерню, яка розміщена на поверхні срібної основи. На зворотному боці решткі трьох штифтів для кріплення до ременю. У

АЗС — 2833 один штифт відсутній. Золото, срібло, лиття, штампування, перегород часта інкрустація, зернь, 33 × 21 мм. Маса 18,1 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 8, *1—3*; 10, *1—3*).

2.4—5. АЗС — 2834—2835. Бляшки Т-подібні зі щитком «геральдичної» (полум'яподібної) форми. Центральна частина поля «геральдичної» срібної основи прикрашена золотим щитком у вигляді півмісяця із перегородчастою інкрустацією. Три гнізда різної форми, два з яких заповнені пластинчастими вставками гранату, у третьому — вставка зруйнована, є залишки зеленої пасти. Краї окантовані великою зерню, яка розміщена на поверхні срібної основи. На зворотному боці рештки двох штифтів для кріплення до ременю. Золото, срібло, лиття, штампування, перегород часта інкрустація, зернь, 35 × 25 мм. Маса 14,2 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 9, *3—4*; 10, *6—7*).

2.6. АЗС — 2836. Накладка симетрична з ледь прогнутими боками та роздвоєними кінцями. Поверхня срібної основи прикрашена п'ятьома золотими гніздами: 4 — трикутні, 1 — ромбічне. Кожне облямоване дрібною золотою зерню. У двох трикутних гніздах розміщені пластинчасті вставки гранату, у двох — пластинчасті вставки червоного скла, у ромбоподібному — також червоне скло. На зворотному боці рештки п'яти штифтів для кріплення до ременю. Золото, срібло, лиття, штампування, перегород часта інкрустація, зернь, 33 × 20 мм. Маса 7,4 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 9, *1*; 10, *5*).

2.7. Накладка асиметрична з роздвоєними кінцями (метеликоподібної форми). Поверхня мідної основи декорована двома симетрично розміщеними золотими гніздами, що заповнені пластинчастими вставками гранату. На зворотному боці рештки двох штифтів для кріплення до ременю. Золото, мідь, лиття, штампування, перегород часта інкрустація, 22 × 18 мм. Маса 7,4 г. (рис. 9, *2*; 10, *4*).

2.8—10. АЗС — 2837—2839. Накладні наконечники з прямими боками та округлим кінцем. Центральна частина поля срібної основи прикрашена золотим щитком у вигляді лоточка із перегородчастою інкрустацією. П'ять гнізд різної форми заповнені пластинчастими вставками зі скла червоного та синього кольорів. Краї окантовані великою зерню, яка розміщена на поверхні срібної основи. На зворотному боці рештки трьох штифтів для кріплення до ременю. Золото, срібло, лиття, штампування, перегород часта інкрустація, зернь, 26 × 21 мм. Маса 12,1 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 9, *5—7*; 10, *8—10*).

3.1—7. Біметалічні поліхромні деталі поясного набору з поховального комплексу кургану 2, поховання 1. Ремінні прикраси знайдені при розкопках кургану скіфської доби, що розташований у 3 км від с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. у 1984 р. Дослідження проводились Херсонською археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом А.І. Кубишева (Хардаєв 2015, с. 107—112, рис. 1—2).

3.1—2. АЗС — 3650/1—2. Накладні наконечники, з прямими боками та округлим кінцем. Середина срібної основи накладок прикрашена тонкою золотою платівкою подібної форми. Поле декоровано тисненим рослинним орнаментом та облямоване псевдозерню. На зворотному боці залишки від трьох штифтів для кріплення до ременю. АЗС — 3650/2 розламаний навпіл, край прямого кінця частково відірвано. Золото, срібло, штампування, тиснення, 34 × 17 мм. Маса 5,11 г. Проба: золото 958, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 3, *6—7*).

3.3. АЗС — 3650/3. Накладка двощиткова з прямокутною верхньою частиною із хвилястим верхнім краєм та щитоподібною прорізною нижньою частиною. Верхня частина срібної основи прикрашена тонкою золотою підпрямокутною платівкою із двома фігурними вузькими кінцями. Поле декоровано тисненим орнаментом, що імітує зернь. До зворотного боку верхньої частини припаяно 4 короткі штифти для закріплення до ременя: 2 під хвилястим краєм та 2 над прорізним отвором. Срібна основа розламана на 2 частини, є наскрізні тріщини. Золото, срібло, штампування, тиснення, 43 × 17 мм. Маса 6,86 г. Проба: золото 958, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 3, *3*).

3.4. АЗС — 3650/4. Накладний наконечник з прямими боками та заокругленим нижнім краєм та хвилястим верхнім. Срібна основа прикрашена видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм. Поле декоровано тисненим орнаментом у вигляді поясків та трикутників псевдозерні. До зворотного боку припаяно 3 короткі штифти для закріплення до ременя: 2 під хвилястим краєм та 1 над заокругленим краєм. Срібна основа розламана на багато шматків, є великі випади металу, наскрізні тріщини та ум'ятини. Золото, срібло, штампування, тиснення, 56 × 27 мм. Маса 10,57 г. Проба: золото 958, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 3, *5*).

3.5—6. АЗС — 3650/5—6. Накладки двощиткові мають верхню частину, роздвоєну згори, відгалуження якої оформлені у вигляді пташиних голів, та «геральдичну» нижню. Кожна накладка має 2 прорізні фігурні декоративні отвори та 4 дуже маленькі круглі дірочки від штифтів для кріплення. У АЗС — 3650/5 штифти не збереглися. У обох є тріщини та розломи. Срібло, лиття, 34 × 22 мм. Маса 6,25 г; 5,63 г. Срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 3, *1—2*).

3.7. АЗС — 3650/7. Накладка у вигляді геральдичного щита, має великий проріз за формою подібний до накладки. На зворотному боці рештки 3 штифтів для кріплення: 2 зверху, 1 знизу. Верхня сторона розламана. 2 штифти відсутні. Срібло, лиття, 27 × 27 мм. Маса 5,35 г. Срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 3, *4*).

4.1—19. Біметалічні поліхромні деталі поясного набору з поховального комплексу кургану 2, поховання 2. Ремінні прикраси поясу та взуття знайдені при розкопках пограбованого поховання кургану скіфської доби, що розташований у 3 км від с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. у 1984 р. Дослідження проводились Херсонською археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом А.І. Кубишева (Balint 1992, taf. 49; Приходнюк 2001, с. 34, фото 18; Рашев 2004, с. 74, табл. 18, *1—19*; Комар 2013, табл. 18, *1—19*; Хардаєв 2015, с. 112—113, рис. 3).

4.1. АЗС — 3648/1. Накладка двощиткова з прямокутною видовженою верхньою частиною та заокругленою нижньою . Краї обох частин облямовані великою зерню декора-

тивним вузьким бортиком та дрібною зерню із внутрішньої сторони по периметру. Уся поверхня щедро оздоблена трикутниками дрібної зерні. На зворотному боці залишки від двох штифтів зверху та знизу. Золото, штампування, зернь 33 × 16 мм. Маса 8,40 г. Проба: золото 750 (рис. 1, *1*).

4.2,6—8. АЗС — 3648/2,6—8. Наконечники поясні коробчасті (порожнисті), з прямими боками та округлим кінцем. Срібна основа прикрашена видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм. Поле декоровано вертикальним рядком ромбиків дрібної зерні. Краї облямовані подвійними рядками дрібної зерні. Між рядками зерні виступає тонкий зігнутий край бортика золотої вставки, який доповнює її декор. Зверху є вузький прямокутний отвір, в який уставлявся кінець поясу. За допомогою штифта з круглою шляпкою, що розміщений нижче верхнього краю, наконечник кріпився до ременя. Золото, срібло, штампування, тиснення, 31 × 15 мм. Маса 5,4 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 1, *14—17*).

4.3—4. АЗС — 3648/3—4. Наконечники взуттєвих ремінців коробчасті (порожнисті) з прямими боками та округлим кінцем. Зовнішня поверхня поля центральної заглибленої чарунки декорована трьома трикутниками дрібної зерні, що оточені рамкою з дрібної зерні по краях та посередині. За допомогою срібного штифта з півсферичною круглою декоративною головкою кінчик ремінця кріпився до наконечника крізь вузький прямокутний отвір. взуттєвих ремінців взуттєвих ремінців. Золото, срібло, штампування, тиснення, 11 × 11 мм. Маса 1,9 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 1, *18—19*).

4.5. АЗС — 3648/5. Наконечник поясний коробчастий (порожнистий) з прямими боками та заокругленим кінцем. Срібна основа прикрашена видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм. Поле декоровано двома симетричними вертикальними рядками трикутників дрібної зерні. Краї облямовані подвійними рядками великої та дрібної зерні. Між рядками зерні виступає тонкий зігнутий край бортика золотої вставки, який доповнює її декор. Зверху є вузький прямокутний отвір, в який уставлявся кінець поясу. За допомогою двох штифтів з круглими шляпками, що розміщені нижче верхнього краю, наконечник кріпився до ременя. Золото, срібло, штампування, тиснення, 48 × 22 мм. Маса 7,1 г. Проба: золото 750, срібло мінералізоване, апробації не підлягає (рис. 1, *13*).

4.9. АЗС — 3648/9. Бляшка Т-подібна із «геральдичним» (полум'яподібним) щитком. Щиток має великий підквадратний отвір з одним закругленим краєм, слабо загострені кути верхнього краю та 2 декоративні гравіровані паралельні заглиблені прямі лінії під ним. Шийка з увігнутими боками та профільованою поверхнею. Обидва кінці перекладки оформлені у вигляді напівкруглих виступів з двома канелюрами між ними. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. Поверхня вироба покрита патиною. Бронза, лиття, гравірування, 27 × 19. Маса 3,4 г (рис. 1, *12*).

4.10—19. АЗС — 3648/10—19. Накладки поясні у вигляді золотих розеток з круглої платівки. У центрі восьми однотипних накладок розміщені круглі напаяні гнізда зі вставками гранатів у формі кабошона з круглою площадкою. Гнізда облямовані обідками з великої зерні. До зворотної поверхні припаяні короткі загострені шпеники для закріплення до основного поясу. У центрі інших двох накладок пробиті круглі наскрізні отвори для срібних штифтів з круглими півсферичними декоративними головками, які облямовані поясками дрібної зерні. На відстані 1—2 мм від неї краї круглої платівки прикрашені обідками великої зерні. У багатьох накладок штифти відламані частково або повністю. Деякі вставки самоцвітів мають маленькі тріщини або сколи (рис. 1, *2—11*).

5.1—12. Деталі поясного набору з поховального комплексу кургану 3, поховання 2 біля с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. Ремінні прикраси поясу знайдені при розкопках кургану скіфської доби у 1980 р. Дослідження проводились Херсонською археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом А.І. Кубишева (Кубышев 1981, с. 270; Рашев 2004, с. 85, с. 35; Комар 2013, табл. 17, *18—29*).

5.1. АЗС — 3649/1. Накладка з увігнутими боками та роздвоєним верхом, низ оформлений двома округлими вирізами, що утворюють гострий виступ. Прорізну композицію з чотирьох круглих отворів та коротких парних насічок на порібрі. До зворотного боку припаяно 4 штифти для закріплення до ременя. Два збереглися частково. Срібло, лиття, 27 × 22 мм. Маса 4,5 г. Проба: срібло 900 (рис. 14, *5*).

5.2—4. АЗС — 3649/2—4. Накладні наконечники з прямими боками та заокругленим нижнім краєм, декоровані двома круглими отворами. Поверхня гладка, у верхній частині 2 невеликих круглих отвори. Срібло, лиття, 15 × 31 мм. Маса 3,0 г. Проба: срібло 900 (рис. 14, *8—10*).

5.5—6. АЗС — 3649/5—6. Накладні наконечники з неглибокими бічними вирізами та «геральдичним» завершенням, оздоблені геометричною прорізною орнаментацією. Поверхня гладка, у верхній та нижній частинах 2 трикутні отвори. Під верхнім краєм наконечника — 2 прямі гравіровані довгі паралельні лінії. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. У АЗС — 3649/4 один не зберігся. Срібло, лиття, гравірування, 14 × 31 мм. Маса 3,5 г. Проба: срібло 900 (рис. 14, *11—12*).

5.7. АЗС — 3649/7. Накладка у вигляді геральдичного щита, оздоблена місяцеподібним та круглими отворами. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. Срібло, лиття, 26 × 24 мм. Маса 5,0 г. Проба: срібло 900 (рис. 14, *4*).

5.8, 11—12. АЗС — 3649/8, 11—12. Накладки у вигляді геральдичного щита з великим круглим вирізом знизу. На зворотному боці — 3 штифти для кріплення. Срібло, лиття, 25 × 29 мм. Маса 4,8—6,5 г. Проба: срібло 900 (рис. 14, *1—3*).

5.9—10. АЗС — 3649/9—10. Бляшки Т-подібні із щитком «геральдичної» (полум'яподібної) форми. Щиток має великий підквадратний отвір з одним закругленим краєм, слабо загострені кути верхнього краю та 1 декоративну гравіровану заглиблену пряму лінію під ним. Шийка з увігнутими боками та профільованою поверхнею. Обидва кінці перекладки оформлені у вигляді напівкруглих виступів з двома канелюрами між ними. Поверхня гладка. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. У АЗС — 3649/10 штифти відламані.

Срібло, лиття, гравірування, 33 × 23 мм. Маса 3,6—5,1 г. Проба: срібло 900 (рис. 14, *6—7*).

6.1—16. Деталі поясного набору з поховального комплексу кургану 1, поховання 11 біля с. Чорноморське Голопристанського р-ну Херсонської обл. Ремінні прикраси поясу знайдені при розкопках кургану скіфської доби у 1981 р. Дослідження проводились Червонознаменською археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом А.В. Симоненка (Орлов 1985, с. 100, табл. 2, рис. 18, *2*, *23*; Рашев 2004, с. 89, табл. 47; Комар, Орлов 2006).

6.1, 3, 11. АЗС — 3642/1, 3, 11. Накладки у вигляді геральдичного щита з прорізною орнаментацією із одним круглим та двома фігурними отворами. Під нижнім краєм — пряма гравірована лінія. На зворотному боці — 3 штифти для кріплення. Срібло, лиття, гравірування, 20,5 × 19 мм. Маса 2,7 г. Проба: срібло 900 (рис. 16, *4—6*).

6.2, 4, 7, 16. АЗС — 3642/2, 4, 7, 16. Накладні наконечники з бічними виступами та „геральдичним" завершенням, декоровані трикутними, круглими та півкруглими прорізями. Під верхнім краєм наконечника — дві прямі гравіровані довгі паралельні лінії. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. Наконечник АЗС — 3642/2 розламано навпіл. У АЗС — 3642/4 два штифти не збереглися. Наконечник АЗС — 3642/7 розламаний на декілька частин. Срібло, лиття, гравірування, 14 × 27,5 мм. Маса 1,6—2,2 г. Проба: срібло 900 (рис. 17, *3—6*).

6.5—6, 12—13. АЗС — 3642/5—6, 12—13. Накладки двощиткові з роздвоєною згори та увігнутою з боків верхньою частиною та щитоподібною нижньою, що має багату прорізну орнаментацію та гравіруваними лінії. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. У АЗС — 3642/6 є випад металу та тріщина. Срібло, лиття, гравірування, 18 × 30 мм. Маса 2,5 г. Проба: срібло 900 (рис. 16, *1—4*).

6.8. АЗС — 3642/8. Накладка у вигляді геральдичного щита, оздоблена 3-подібною та двома круглими прорізями. До зворотного боку припаяно 3 штифти для закріплення до ременя. Срібло, лиття, 26 × 24 мм. Маса 5,0 г. Проба: срібло 900 (рис. 16, *8*).

6.9—10. АЗС — 3642/9—10. Т-подібні бляшки зі щитком геральдичної (полум'яподібної) форми, верхній край якого плавно переходить у коротку шийку, що завершується фігурною перекладкою. Щиток має великий підквадратний отвір з одним закругленим краєм, слабо загострені кути верхнього краю та одну декоративну гравіровану пряму лінію під ним. Шийка з увігнутими боками та профільованою поверхнею. Обидва кінці перекладки оформлені у вигляді напівкруглих виступів з двома канелюрами між ними. Поверхня гладка. До зворотного боку припаяно три штифти для закріплення до ременя. У АЗС — 3649/10 штифти відламані. Накладка АЗС — 3642/9 розламана на 3 частини. Срібло, лиття, гравірування, 27 × 14,5 мм. Маса 1,8—2,5 г. Проба: срібло 900 (рис. 17, *1—2*).

6.14—15. АЗС — 3642/14—15. Круглі бляшки. Краї окантовані дрібними насічками, поле гладке. На зворотному боці 1 кований штифт для кріплення. Краї частково обламані, у АЗС — 3642/14 маленька дірка. Срібло, штампування, кування, гравірування, 12 × 12,5 мм, 11 × 13. Маса 0,3—0,5 г. Проба: срібло 900 (рис. 16, 9—10).

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 4—86.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К.: Наук. думка, 1990.

Комар А. Кочевники восточноевропейских степей степей второй половины VI — первой половины VIII в. // Западный Тюркский каганат. Атлас. — Астана, 2013. — С. 673—682.

Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245—374.

Комар А.В., Орлов Р.С. Погребение кочевника второй половины VII в. у с. Черноморское // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 387—398.

Кубышев А.И. Раскопки курганов в Присивашье // АО 1979 г. — 1980. — С. 270.

Орлов Р.С. Культура кочевников IV—VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 98—105.

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Київ; Чернівці: Прут, 2001.

Рашев Р. Прабългарите през V—VII век. — София, 2004.

Родинкова В.Е. Куриловский клад раннеславянского времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.

Скиба А.В. Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль. — К., 2016.

Хардаєв В.М. Кочівницькі поховальні комплекси VI—VII ст. біля с. Василівка на Херсонщині // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 107—117.

Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V—I тыс. н. э. — Симферополь, 1969.

Balint C. Kontakte zwschen Iran, Bizanz und der Steppe // Awarenforschugen — Wien, 1992. — S. 309—496.

Prichodnjuk O., Chardaev V. Ein Edelmetallfund des 6.—7. Jahrhunderts aus Kelegej, Ukraine // Eurasia Antiqa. — 2001. — Bd. 7. — S. 585—613.

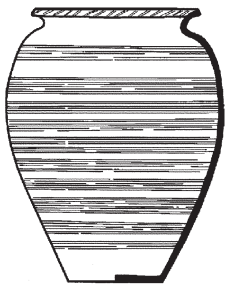
A.V. Skyba, V.M. Khardaev

BELT SETS FROM NOMADIC BURIAL ASSEMBLAGES IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE (a Branch of the National Museum of History of Ukraine)

The article includes the republication of the belt sets of the heraldic style from nomadic burial assemblages of the second half of the 7th century from the collection of the Museum of Historical Treasures of Ukraine (a branch of the National Museum of Ukrainian History). Small differences between similar belt elements that make up the kits show that several molds were used for their manufacture.

В.В. Колода

ЗБЕРІГАННЯ ЗЕРНОВОГО ВРОЖАЮ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ У САЛТІВСЬКИЙ ЧАС

Стаття присвячена аналізу способів збереження зернового врожаю населенням городища Мохнач (Харківська обл.) в хозарські часи Виділяються археологічні комплекси для збереження значних обсягів товарного зерна та засоби його зберігання для родинних (повсякденних) потреб.

***Ключові слова**: землеробство, зернове господарство, зернова яма, комора, погріб, харчовий запас, пі-фос.*

Городище Мохнач, що розташоване в однойменному селі Зміївського р-ну Харківської обл. відоме з першої чверті XVII ст. Воно займає високий витягнутий мис на правому березі Сіверського Дінця в його межах і має площу 12,5 га. Історія дослідження пам'ятки неодноразово викладалась в науковій літературі (напр.: Колода 2007, с. 10; Колода, Горбаненко 2010, с. 17—18; Горбаненко, Колода 2013, с. 23). Поселення має складну багатоетапну історію заселення і створення захисних споруд (Колода, 2007). Одним з таких етапів його існування були часи салтівської археологічної культури (середина VIII — середина X ст. н. е.). В цей час городище було центром одного з найбільших, щільно заселених мікрорегіонів лісостепової частини Хозарського каганату, який включав 17 синхронних поселень (Колода 2017). Салтівський культурний шар, представлений на північному дворищі пам'ятки (рис. 1), досліджується Середньовічною експедицією Харківського національного педуніверситету під керівництвом автора починаючи з 2001 р., майже щорічно.

На цей час єдиною ділянкою досліджено 7300 м^2 (до 2015 р. вони були окремими розкопами: № 10 (південна ділянка) та № 11 (північна ділянка). На кінець 2016 р. в означених межах виявлено понад 150 різних житлово-господарських споруд, 97 % з яких відноситься до салтівської археологічної культури середини VIII — середини X ст. Серед цих комплексів 22 житла, 2 хліви для утримання худоби в холодну пору року, 5 господарчих будівель, 5 відкритих вогнищ та «літніх кухонь», 2 ремісничі майстерні (кузня та гончарна, з горном), 23 зернові ями, десяток погребів та кілька десятків господарчих ям загального (або невизначеного) значення, 3 скарби та 4 поховальні комплекси.

В археології, зазвичай і насамперед, увагу привертають яскраві групи артефактів та яскраві комплекси. Серед останніх найчастішу увагу привертають поховання, культові та ремісничі споруди, скарби, фортифікація. І значно рідше — господарчі комплекси. І якщо житла, поховання, скарби та окремі групи артефактів викликають першочерговий інтерес, то господарчі споруди і комплекси вкрай різко привертають увагу дослідників, і, як наслідок, — вони мало висвітлюються у публікаціях. Інформація про них, як правило, осідає в архівах разом з науковими польовими звітами та текстами дисертацій. А це певною мірою шкодить вірному розумінню соціально-економічних процесів, що точилися в стародавніх суспільствах. Не є виключенням з цієї картини і салтівська археологічна культура, що репрезентує ре-

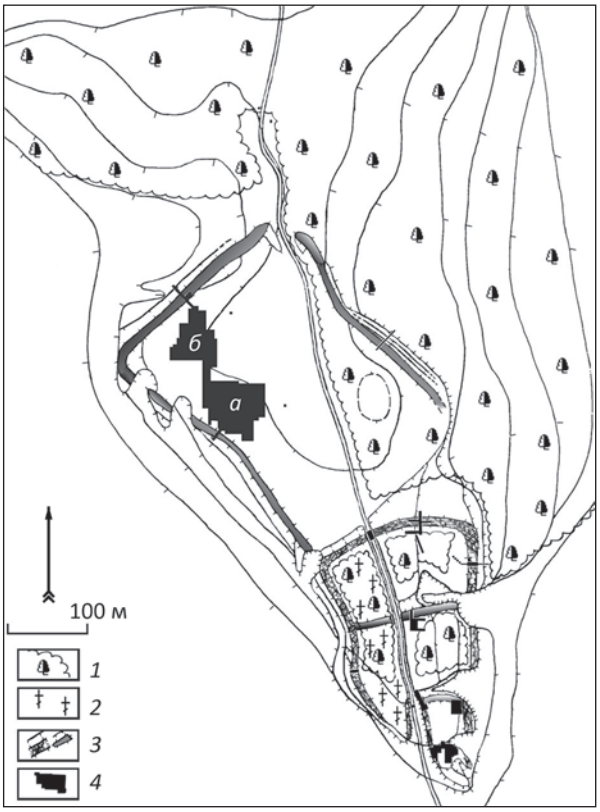

Рис. 1. План городища Мохнач: *1* — ліс і його межі; *2* — сучасне кладовище; *3* — рви і вали, ґрунтові й з кам'яною крепідою; *4* — розкопи: *а* — розкоп 10, *б* — розкоп 11

шткі матеріального та духовного розвитку народів, що входили до складу Хозарського каганату. Серед спеціалізованих статей щодо господарчих комплексів можна назвати лише одну роботу з аналізом всіх досліджених господарчих комплексів на селищі Мохнач-П, що входило до мікрорегіону нашого городища (Колода 2015), та узагальнений аналіз зерносховищ по найбільшим з розкопаних салтівських селищ в середній течії Сіверського Донця (Красильников, Курдюкова 2016) [1].

Не набагато кращі справи щодо східнослов'янських пам'яток переддержавного часу. Тут, як безумовне позитивне явище, слід згадати внесок Л.В. Вакуленко: одну з робіт дослідниця присвятила зерносховищам (Вакуленко 1989). В узагальнюючій роботі по слов'янам Прикарпаття у пізньоримський час вона проаналізувала різні способи зберігання зернового врожаю цією спільнотою (Вакуленко 2010, с. 153, 154, 160, 161). Єдиний на сьогоднішній день спеціальний розділ щодо зберігання зернового запасу розміщений в одній з останніх узагальнюючих робіт по сільському господарству слов'ян (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 217—228).

Сільське господарство (землеробство та тваринництво) було економічною основою жителів городища Мохнач, чому присвячено близько десятка робіт, серед яких дві монографічні (Колода, Горбаненко 2010, с. 45—52, 56—59, 76—94; Горбаненко, Колода 2013, с. 75—115). В них містяться і відповідні матеріали щодо зберігання зерна. За роки досліджень після виходу останньої монографії накопичений новий значний матеріал, який потребує осмислення та аналізу. Дана робота присвячена лише одному аспекту життя населення городища у салтівський час: зберіганню зернового врожаю населенням даного поселення.

Зберігання врожаю на цьому городищі представлене найрізноманітнішими видами. Цьому сприяє щільність материкового ґрунту, представленого тут щільними суглинками й супісками, що дозволяло влаштовувати ями різних форм і об'ємів. Крім цього, що залежно від тієї ролі, яку відігравало зернове господарство в окремих сім'ях і родах, зерно зберігали в різний спосіб. Для великих обсягів збіжжя використовували: **спеціалізовані зернові ями**, **комори** та, можливо, **великі погреби**. Для невеликих (індивідуальних / сімейних) запасів або «запасів швидкого використання» могли застосовувати так звані **внутрішні ями** в господарчих приміщеннях [2], а також різноманітну тару. До останньої, що надійно зафіксована на пам'ятці належить **керамічна тара** (здебільшого товстостінні піфоси). Ми не виключаємо використання мешканцями тари з м'якого матеріалу (плетені з лози **короби** та **мішки / лантухи** — з тканини або шкіри). Та останні археологічно не прослідкуються. Але цілком логічно припустити й таке зберігання продуктів землеробства [3]. Це має етнографічне підтвердження в новий і новітній час.

1. На жаль без ілюстрацій.

2. В житлах городища Мохнач внутрішні ями в житлах є вкрай рідким явищем, а ті з виявлених, що не пов'язані з конструкцією будівлі, мають незначний об'єм.

3. З приводу використання м'якої тари (мішків, лантухів) на городищі ми маємо лише непрямі свідчення: відбиток ряднини (визначення Т.І. Крупи) на стінці більшого тарного піфосу з житла (комплекс 20 колишнього розкопу 11), що нині є північною частиною загальної дослідженої ділянки на північному дворищі городища Мохнач (Колода, Квитковский 2007/135, с. 69, рис. 118, 3, приложение 1).

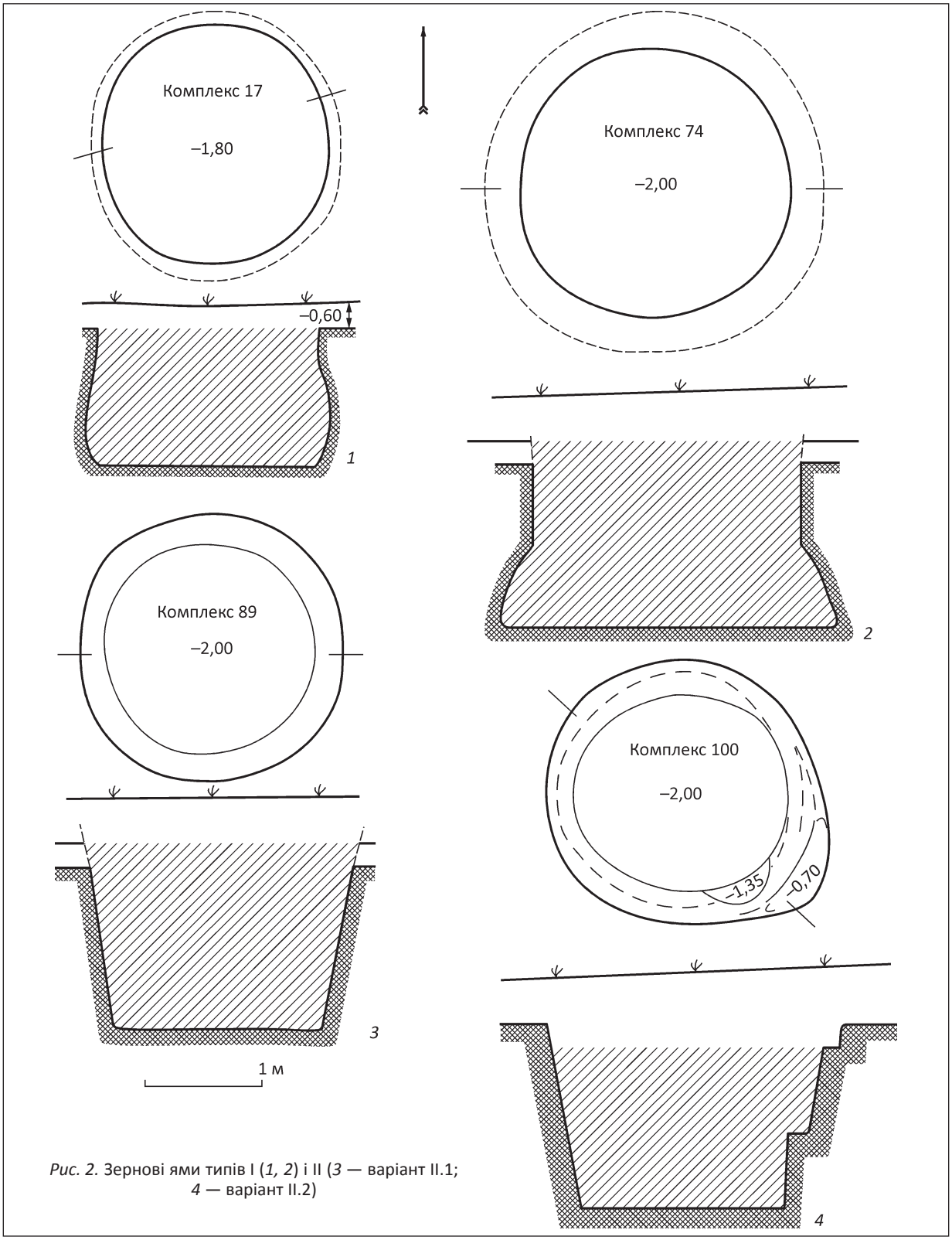

Рис. 2. Зернові ями типів I (*1, 2*) і II (*3* — варіант II.1; *4* — варіант II.2)

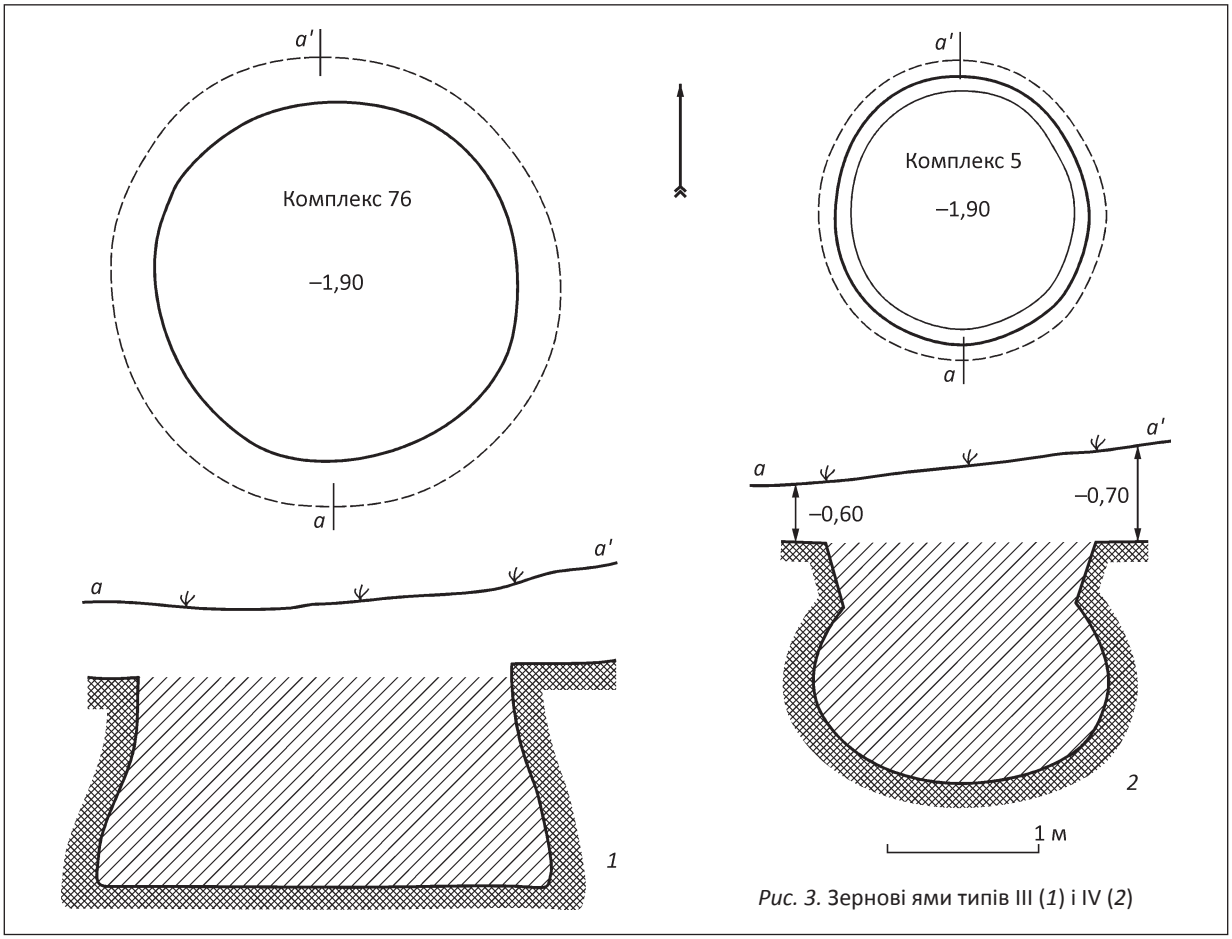

Рис. 3. Зернові ями типів III (*1*) і IV (*2*)

Найкраще пристосованими для зберігання зернового врожаю слід визнати **спеціалізовані зернові ями**. Їх характерні риси (окрім великого обсягу): округла в плані форма з широким (1,5—2,0 м) верхнім краєм, значна глибина (1,5—2,3 м) [4], пласке (рідше — увігнуте) дно, відсутність, як правило, сміттєвого заповнення (в деяких трапляються уламки жорен) (рис. 2; 3) [5]. Кількість таких ям (23) є достатньою для проведення типологічного аналізу. За формою їх можна розділити на кілька типів. *Тип I* — циліндрична за профілем форма з підбоєм з одного (рис. 2, *1*) чи кількох боків (рис. 2, *2*). *Тип II* — профіль у вигляді усіченого перевернутого конусу. Можна виділити два варіанти цього типу: *тип II.1* — з гладкими стінами (рис. 2, *3*); *тип II.2* — стіни з уступами-сходинками з одного чи кількох боків (рис. 2, *4*), які допомагали людині зручніше діставатися дна [6]. *Тип III* — профіль у вигляді усіченого конуса (рис. 3, *1*). *Тип IV* має сферичний профіль (рис. 3, *2*) [7]. Аналогічні за формою та розмірами зернові ями виявлені на Дмитріївському (Плетнева 1989, с. 46—48) Верхньосалтівському (Брайчевская 1959—1961/6в, с. 29—30), Маяцькому (Винников, Плетнева 1998, с. 121, 129) та П'ятницькому-I [8] поселеннях. Відомі вони й на салтівських поселеннях у степовій зоні (Красильников, Курдюкова 2016, с. 200—201; Кра-

4. Найменша зафіксована глибина зернової ями складає 130 см.

5. Користуючись нагодою висловлюємо вдячність С.А. Горбаненку за допомогу створення чистового варіанту креслень зерносховищ.

6. На відміну від жител чи господарських споруд і хлівів, де різниця між рівнем сходинок була 20—30 см, сходинки в зернових ямах мали більший «крок» — 50—70 см.

7. Даний тип представлений єдиним комплексом.

8. За люб'язним повідомленням багаторічного автора розкопок пам'ятки таких ям на 2016 р. виявлено 10.

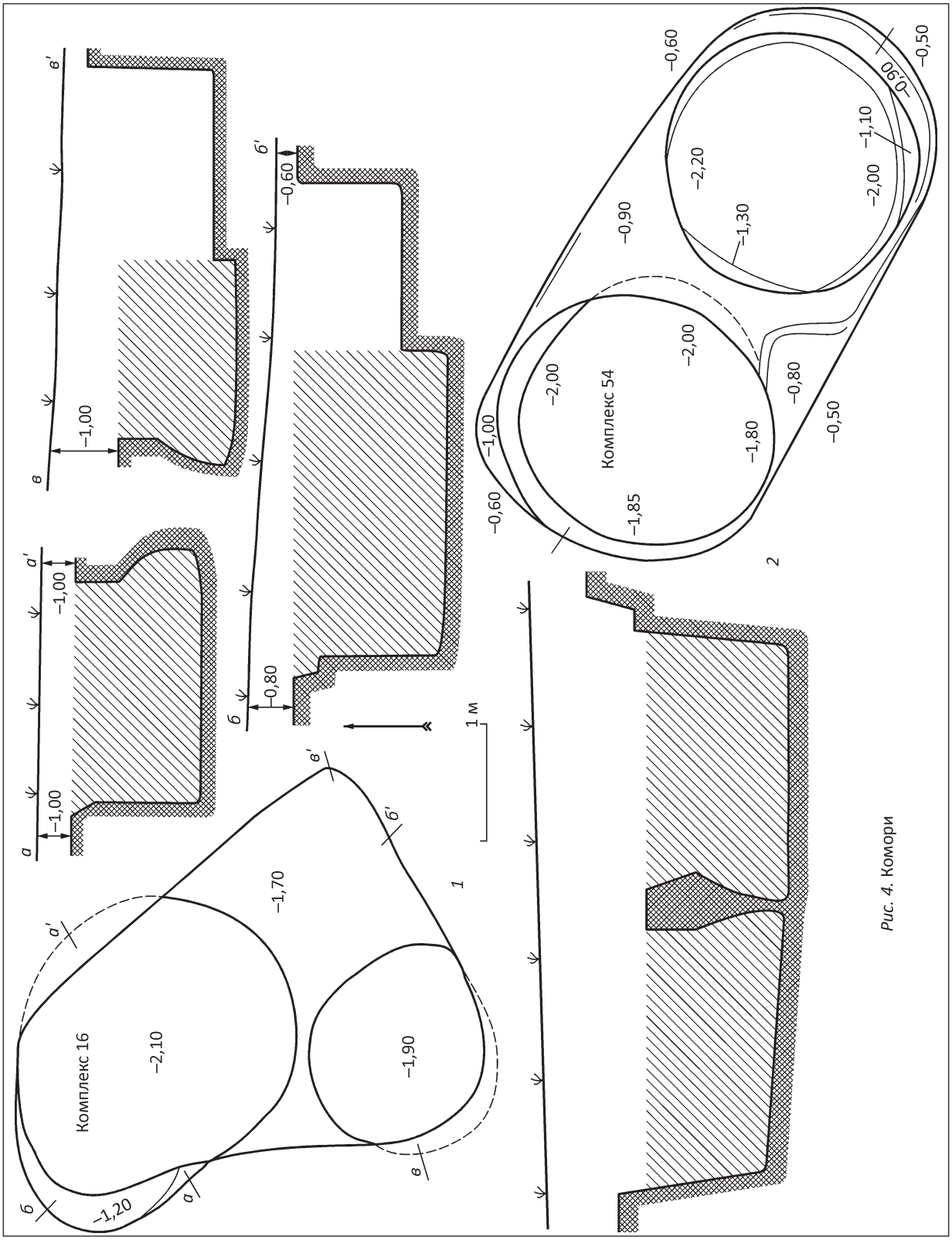

Рис. 4. Комори

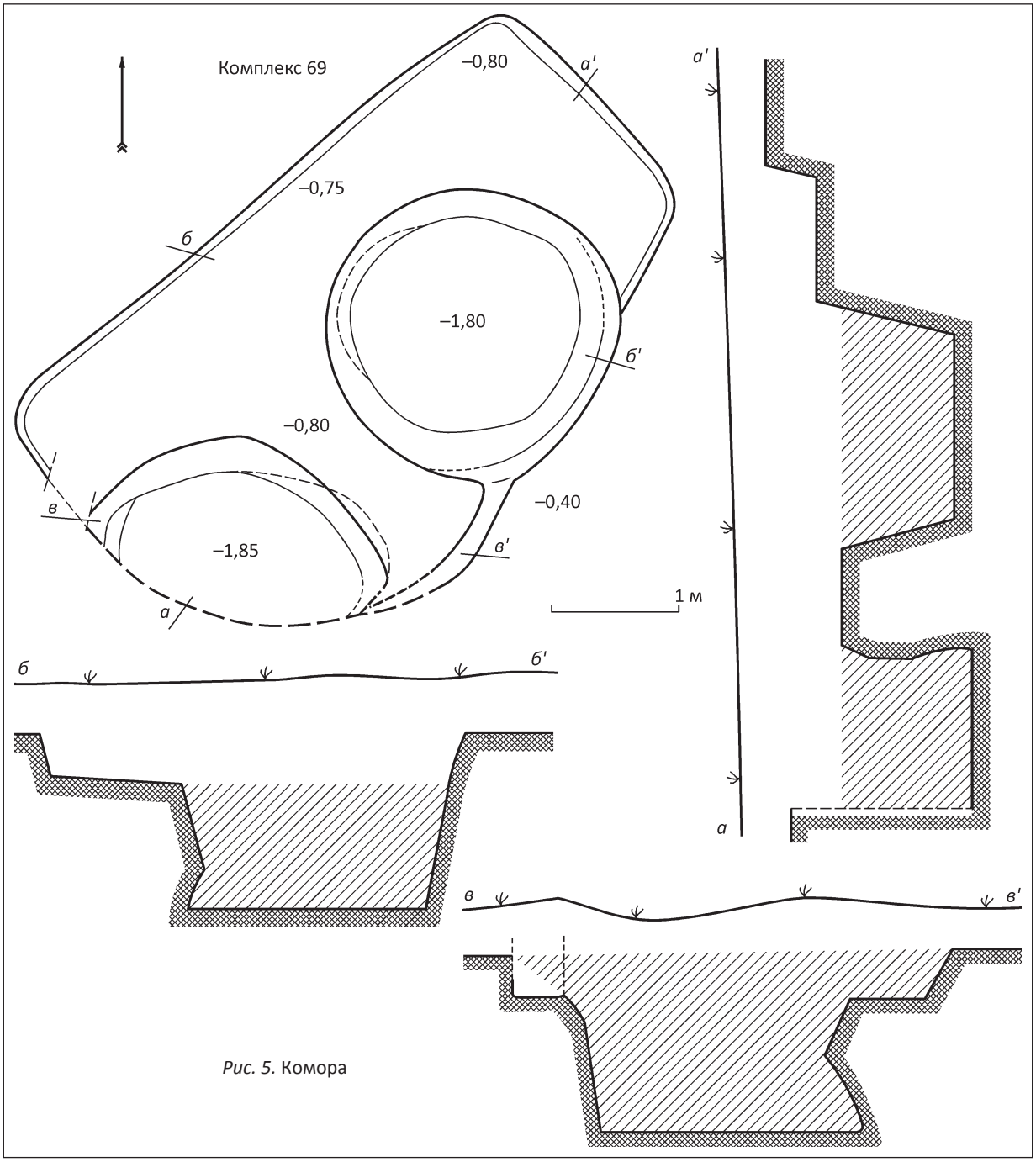

Рис. 5. Комора

сильнікова 2005, с. 12) та в Криму, найбільше їх на Баклі (Гуськов 2007, с. 23, 29—33).

Такі об'єкти як **комори** мають одну стійку ознаку, що вирізняє їх від усіх інших господарчих комплексів для зберігання зернового врожаю: наявність двох внутрішніх зернових ям. Ці окремі ями в одному комплексі можна було використовувати для одночасного зберігання продукції різних видів рослин або посівного та харчового фонду. Нині відомо три комори, в кожній з яких виявлено пор дві ями (рис. 4; 5). Глибина ям в цих коморах становить 180—210 см, що зближає їх зі спеціалізованими

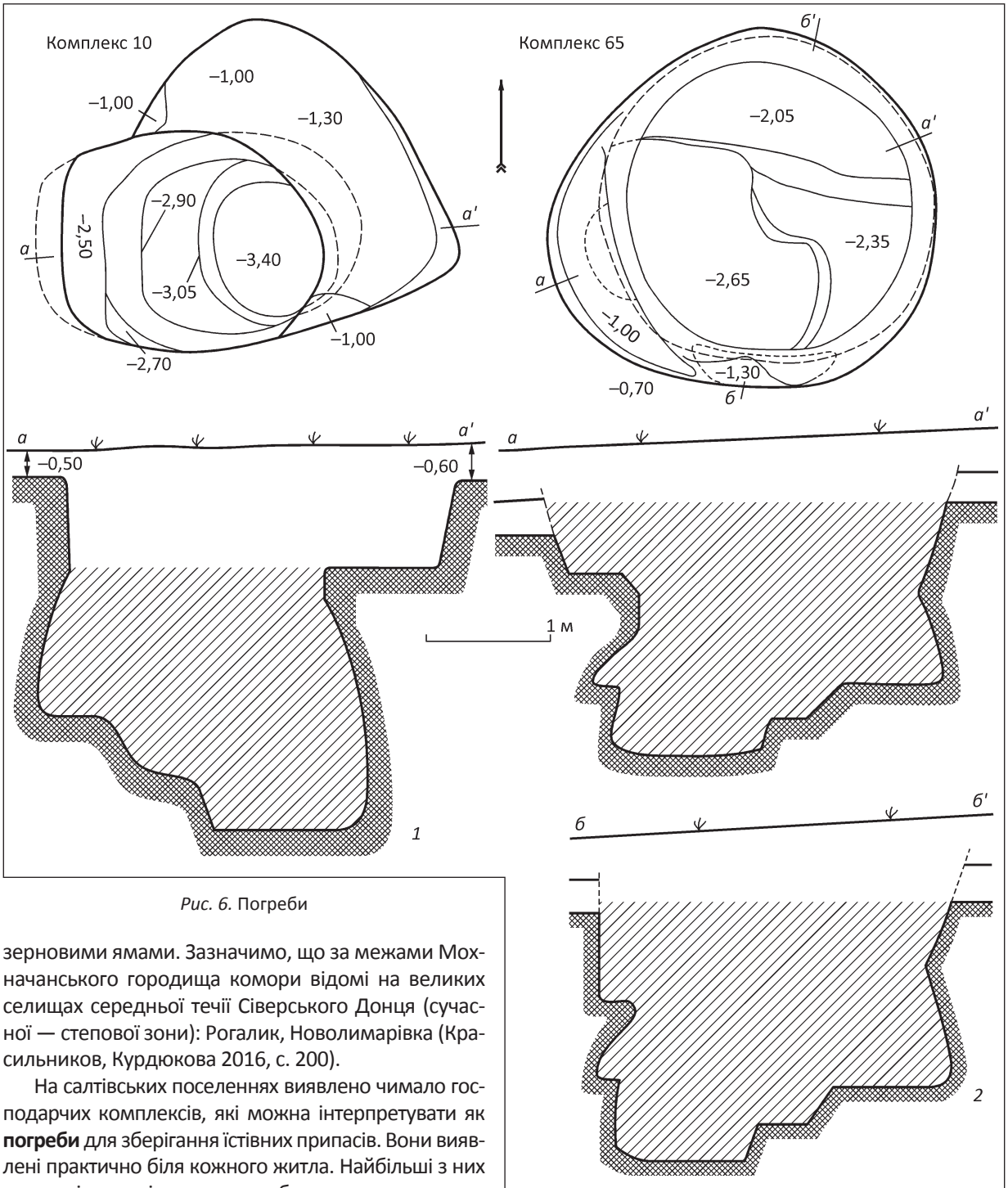

Рис. 6. Погреби

зерновими ямами. Зазначимо, що за межами Мохначанського городища комори відомі на великих селищах середньої течії Сіверського Донця (сучасної — степової зони): Рогалик, Новолимарівка (Красильников, Курдюкова 2016, с. 200).

На салтівських поселеннях виявлено чимало господарчих комплексів, які можна інтерпретувати як **погреби** для зберігання їстівних припасів. Вони виявлені практично біля кожного житла. Найбільші з них за розмірами цілком можна було використовувати для зберігання зернового запасу. Від зернових ям і комор погреби відрізняються складнішим асиметричним профілем, наявністю сходинок, які можна використовувати як полиці для зберігання продуктів у тарі (рис. 6). Глибина таких погребів (170—340 см) навіть перевищує аналогічний покажчик зернових ям. Аналогії господарчим комплексам, що дослідники цих пам'яток або автори публікацій інтерпретують

погреби, відомі практично на кожному розкопаному салтівському поселенні. Однак, брак відповідних публікацій не дає нам змогу визначити кількість тих, що за своїми розмірами могли використання для зберігання зернового запасу насипом. Впевнено ми можемо стверджувати лише відносно комплексу— 56 з розкопу III на селищі П'ятницьке I (Квітковський 2014, с. 14—17). За обсягом планом та профілем він близький до комплексу 65 з розкопу 10 на городищі Мохнач (рис. 6, *2*).

Внутрішні погреби і ями, в яких могли зберігати зерно, інколи трапляються в салтівських житлах або господарських приміщеннях [9]. Зазвичай обсяг їх менший, що пояснюється специфікою їх розташування у приміщенні багатопрофільного призначення. Однак, формою профілю вони подібні саме до зернових ям. У житлах на городищі Мохнач ями, які можна інтерпретувати як зерносховища, поки не виявлені. Але вони відомі на сусідніх пам'ятках: П'ятницьке I — комплексі 40 і 44 (Квітковський 2011, с. 13—17, 20, 21, рис. 15; 16), Чугуїв (Свистун, Горбаненко 2011, с. 77, рис. 3). А от господарчі будівлі з внутрішніми ямами, в яких могли зберігати зерно, відомі. Прикладом можуть бути комплекси 47 та 101 (рис. 7). На час свого функціонування це були мало заглиблені у ґрунт приміщення з однією — трьома неглибокими ямами, що дійшли до нас без сміттєвого заповнення.

Для зберігання відносно невеликого обсягу зерна в родині (в житлах) для повсякденного вжитку мешканці даного поселення використовували **глиняний посуд** та **мішки з ряднини**. Серед керамічної тари переважали тарні піфоси з грубого шамотного тіста, та інколи великі горщики, що за формою й орнаментацією нагадували кухонні. Крихкість тарного посуду робить знахідки їх цілих форм вкрай рідкісним явищем. У незначній кількості вони виявлені в північній частині розкопу. До такої тари можна зарахувати великий горщик (рис. 8, *1*), який був виявлений разом з рештками піфосу (рис. 8, *2*) в житлі-майстерні коваля [Колода 2002б]. Виходячи з математичних розрахунків [10], обсяг вказаного горщика складав 13 л, що давало змогу зберігати в ньому до 10 кг зерна [11]. Місткість піфосу з того самого приміщення дорівнювала 61 л — 46 кг збіжжя. У 2007 р. в кутових ямах одного з жител (комплекс 20) виявлено ще два піфоси (рис. 8, *3, 4*). Обсяг меншого з них складав 39 л, більшого — 42 л; відповідно 30 та 32 кг зерна. Доказом використання мішків на городищі є відбиток ряднині на більшому з піфосів з останнього житла (див. вище — посилання 3).

Отже, на городищі Мохнач зафіксовано практично всі варіанти зберігання продуктів землеробства, проте локалізовані вони по-різному. На великому північному дворі зараз вже з'єднано два окремі розкопи: № 10 і 11 в єдину досліджену площу (рис. 1). На її південній частині виявлено великі зернові ями, комори, а також глибокі погреби. Їх планіграфічне розташування у межах житлової зони також було різним. Зафіксовано і конкретну прив'язку до певного житла (до семи зерносховищ), і розташування кількох комплексів для зберігання зерна (до шести) на окремій ділянці майже впритул одне до одного. На північній частині виявлено всього дві зернові ями. Однак у значно більшій кількості тут зафіксовано товстостінні тарні піфоси (переважно в оселях). Перший зі способів зберігання — ями, комори, великі погреби — вказує на зберігання зерна у великих обсягах, що свідчить про спеціалізацію цих господарств з товарного виробництва продуктів землеробства. Другий спосіб зберігання зерна (у посудинах і, в цілому, в незначних обсягах) вказує на переважне споживання продуктів зернового господарства. Ці різні способи зберігання, досліджені на різних ділянках городища, можуть також свідчити про різні місця поселення людей, які не займалися землеробством (ремісників, тваринників?) і землеробів.

На кінець 2016 р. на північному (салтівському) дворі городищі Мохнач було досліджено 31 комплекс (різні за формою і обсягом), що можна пов'язати зі зберіганням зерна. Розподіл за категоріями виглядає таким чином: зернові ями складають 80,6 %, на комори та погреби припадає по ≈9,7 %. Це засвідчує те, що для збереження товарного зерна жителі городища Мохнач використовували головним чином спеціалізовані зернові ями. Їх обсяг різнився: від 1055 до 7500 л. Це гарантувало збереження 812—5775 кг зерна (таблиця). Приблизно такий самий обсяг (ви-

9. Для порівняння відзначимо, що у сусідів салтівського населення — східних слов'ян — зерносховища досить часто виявляються під час досліджень їх жител (Вакуленко 2010, с. 160; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 221—228).

10. Обсяг посудин розраховано від дна до шийки. Для спрощення обчислення внутрішній простір тари розбито по плечику на два усічених конуси.

11. Для розрахунків маси зерна використовували середній показник маси зерна, який дорівнює 77 кг, або 1 гектолітр (100 л) (Энциклопедический …).

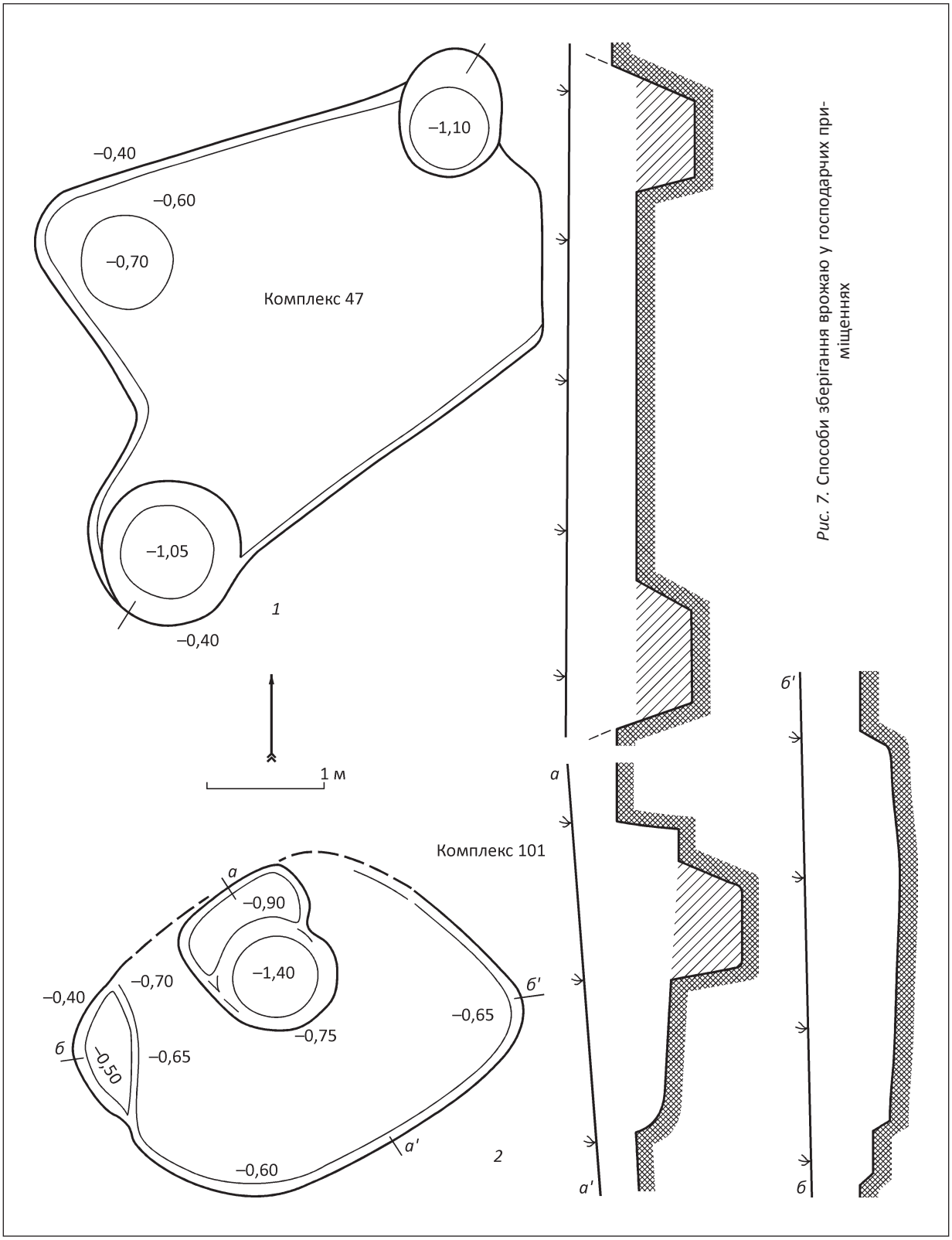

Рис. 7. Способи зберігання врожаю у господарчих приміщеннях

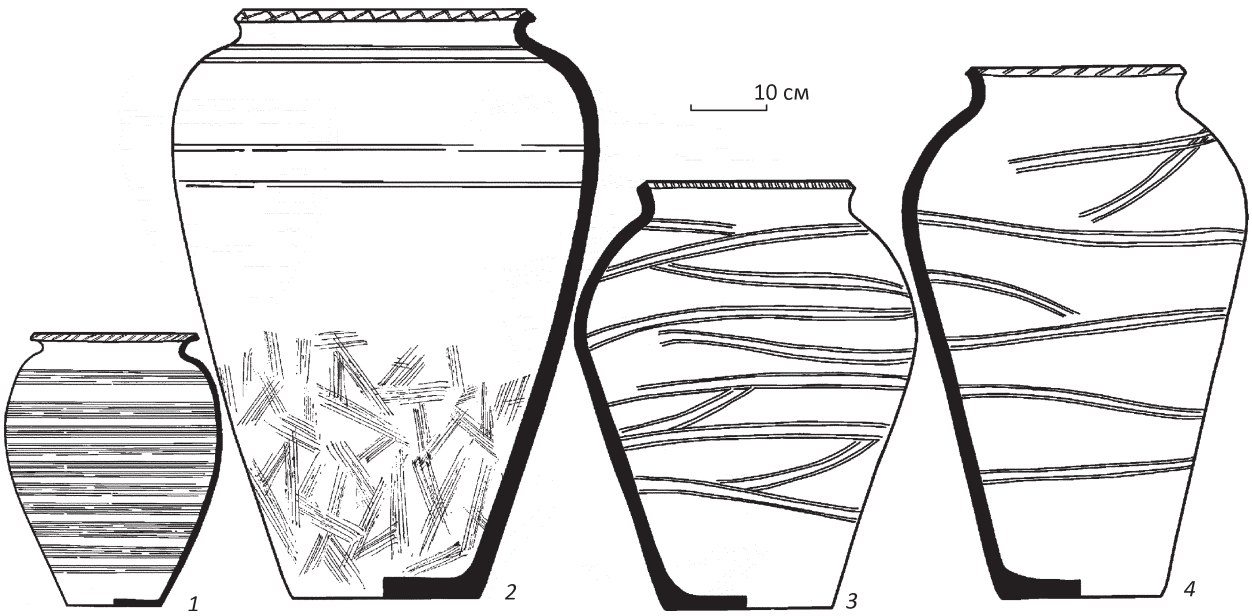

Рис. 8. Тарний посуд

ходячи з наведених розмірів) мали ї комплекси для масового зберігання зерна (не сімейного вжитку) і у салтівського населення середньої течії Сіверського Дінця (Красильников, Курдюкова 2016, с. 200—201).

Відносно зберігання збіжжя в тарному посуді слід зазначити наступне. Серед керамічних решток південної ділянки розкопу, що у північному дворі (рис. 1), тарний посуд складає ≈40 % всіх ранньосередньовічних керамічних уламків; співвідношення кількості фрагментів амфор до піфосів [12] виглядає як 4 : 1. На північній ділянці розкопу це співвідношення збільшується в бік піфосів і становить вже — 3 : 2, за загального збільшення тарного посуду взагалі (≈55 %). Крихкість тарного посуду робить знахідки їх цілих форм вкрай рідкісним явищем. Інколи неповні розвали піфосів ми знаходимо у невеликих погребцях. Прикладом може слугувати комплекс 96 розкопу 10 (2016 р.), на дні якого знайдена нижня частина тарного піфосу, а в заповненні — його решткі [13].

Значні за обсягом зерносховища дають можливість поставити питання про забезпечення злаковими продуктами тогочасних мешканців. Виходячи з обсягів, відомих на кінець 2016 р. різних комплексів (таблиця) загальний можливий обсяг одночасного зберігання зерна складав 85605 кг. Виходячи з того, що біологічна норма споживання складає ≈200 кг на 1 людину на рік (Вакуленко 2010, с. 160; Красильников, Курдюкова 2016, с. 201), такий обсяг зерна міг забезпечити річну потребу ≈430 мешканців у зернових продуктах. Це входить в певне протиріччя з кількістю виявлених на означеній ділянці жител (22). В них могло проживати (при пануванні на той час «малої сім'ї» в 4—6 осіб — 2—3 покоління) від 88 до 132 осіб, для забезпечення яких зерновим збіжжям (відповідно до означених вище норм річного споживання) достатньо було 17600—26400 кг. Можливості комплексів для масового зберігання практично вчетверо перебільшують цей покажчик. Тож, одним з можливих пояснень цього факту може бути саме товарне виробництво зерна мешканцями Мохначанського городища у часи Хозарського каганату.

Отже, матеріали городища Мохнач дозволяють зробити певні висновки. Головними ємкостями для масового зберігання зернового врожаю в салтівський час тут були саме спеціалізовані зернові ями. Наявність комор є свідченням диференційованого підходу для зберігання злакового збіжжя; що, в свою чергу, свідчить про певний розвиток землеробської справи взагалі (можливо, про багатопрофільність зернового господарства в одній родині / в одного виробника). Для повсякденного вжитку використовувалася керамічна або м'яка тара, яка за обсягом

12. Нагадаємо, що саме піфоси були основною тарою для збереження сухого сипкого матеріалу, яким було зерно.

13. Матеріал готується до звіту щодо польових досліджень у 2016 р.

Обсяги господарських комплексів для збереження зернового запасу на північному дворищі городища Мохнач (нумерація за польовою документацією)

№ комплексу / розкопу	Кількість уламків жорен	Призначення	Мінімальний корисний обсяг, л	Середня маса запасу, кг	Примітки
5 / 10	—	Зернова яма	3000	2310	Комплекс господарчих споруд
7 / 10	3	» »	7500	5775	Те саме
10 / 10	—	Погріб	7500	5775	» »
12 / 10	—	Зернова яма	5000	3850	Поблизу житла (комплекс 13)
16 / 10	1	Комора з двома внутрішніми ямами	1600 + 4400	1232 + 3388	Комплекс господарчих споруд
17 / 10	—	Зернова яма	2800	2156	Те саме
23 / 10	1	» »	5000	3850	» »
28 / 10	1	Погрібець	714	550	Поблизу житла, комплекс 25
29 / 10	1	Зернова яма	6100	4697	Те саме
39 / 10	—	» »	4180	3219	» »
41 / 10	—	» »	2094	1613	» »
43 / 10	—	» »	2638	2032	» »
53 / 10	—	» »	6384	4915	Комплекс господарчих споруд поблизу вала
54 / 10	—	Комора з 2 внутрішніми ямами	3647 + 4357	2808 + 3355	Те саме
65 / 10	—	Погріб	4933	3798	» »
67 / 10	3	Зернова яма	7709	5936	» »
69 / 10	1	Комора з 2 внутрішніми ямами	1857 + 281	1430 + 217	Поблизу житла (комплекс 64)
72 / 10	—	Зернова яма	2218	1708	Комплекс господарських споруд поблизу житла (комплекс 79)
73 / 10	—	» »	2786	2145	Те саме
74 / 10	1	» »	3312	2550	» »
76 / 10	—	» »	2989	2302	» »
81 / 10	—	» »	2825	2175	» »
82 / 10	—	» »	1964	1512	» »
84 / 10	—	» »	1666	1283	» »
89 / 10	—	» »	2166	1668	» »
91 / 10	—	» »	1055	812	Комплекс зернових ям у південно-східній частині розкопу
92 / 10	—	» »	1419	1093	Те саме
93 / 10	—	» »	1205	928	» »
100 / 10	—	» »	1901	1464	Поблизу жител (комплекси 94, 98)
40 / 11	—	» »	1453	1119	Комплекс господарських споруд поблизу житла (комплекс 27)
41 / 11	2	» »	2519	1940	Те саме

на порядок поступалася спеціалізованим ямам / коморам / великим погребам, але за вагою корисного продукту подібна сучасні (зерновій / мучній) тарі. Великий обсяг можливого одночасного зберігання зерна на вивченій площа городища ставить ряд проблем соціально-економічного характеру: обсяг зернового врожаю та площа необхідних для цього сільськогосподарських угідь; ступінь товарності зернового господарства на поселенні і антропологічно зафіксовані сліди голодування; великий загальний обсяг зерносховищ та обмежена кількість мешканців (виходячи з наявної кількості жител); одночасність або етапність використання виявлених зерносховищ. Але ці питання — плани на майбутні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Брайчевская А.Т. Отчёт о раскопках на посаде Салтовского городища / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6в.

Вакуленко Л.В. Комплекс зерносховищ IV ст. н. е. на Прикарпатті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. — Одеса, 1989. — С. 37.

Вакуленко Л.В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). — К.: ІА НАН України, 2010.

Винников А.З., Плетнёва С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж: ВГУ, 1998.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К.: ІА НАН України, 2013.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець І тис. до н. е. — І тис. н. е.). — К.: Академперіодика, 2010.

Гуськов А.А. Атлас пещерных городов Крыма. — Харьков: Курсор, 2007.

Квитковский В.И. Отчёт о роботе Слобожанской раннесредневековой археологической экспедиции на селище Пятницкое І в 2011 г. / НА ІА НАН України. — 2011/[б. н.].

Квітковський В.І. Звіт про роботу Слобожанської ранньосередньовічної археологічної експедиції на селищі П'ятницьке І у 2014 р. / НА ІА НАН України. — 2014/[б. н.].

Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002. — Т. І. — С. 69—78.

Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динамка заселення його округи // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 9—15.

Колода В.В. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач-П // Хазарский альманах. — М.: Институт славяноведения РАН, 2016. — Т. 14. — С. 135—163.

Колода В. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування // Наукові студії. — Винники; Жешів; Львів, 2017. — Вип. 9. — Друкується.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К.: ИА НАН Украины, 2010.

Колода В.В., Квитковский В.И. Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году / НА ІА НАН України. — 2007/135.

Красильников К.И., Курдюкова О.Н. Зернопроизводство у населения салтово-маяцкой культуры Степного Подонцовья // Степи восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетнёвой. — М., 2016. — С. 198—209.

Красильникова Л.І. Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005.

Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М.: Наука, 1989.

Свистун Г.Є., Горбаненко С.А. Споживчі аспекти соціально-економічних відносин на прикладі Чугуївського городища салтівського часу // Салтово-маяцька культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. — Харків, 2011. — Вип. 1. — С. 75—86, 136—143.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — Электрон. ресурс: http://gatchina3000.ru/brockgaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm.

V. Kolodа

GRAIN HARVEST STORAGE IN MOKHNACH SETTLEMENT IN THE SALTOV PERIOD

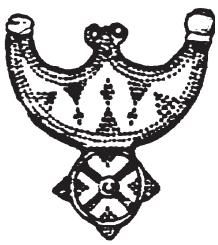
The article is dedicated to the analysis of the grain harvest storing methods used by Mokhnach settlement population (Kharkov oblast) in the Khazarian times (Saltov archaeological culture of the mid. VIII — mid. X centuries) — fig. 1. Several methods can be identified in this issue.

Large specialized grain pits (occupy 80,6 % of all complexes for grain storage) were used most frequently. Four types can be identified among them: *Type I* — a cylindrical (in side-view) form with a niche from one or both sides (fig. 2, *1, 2*). *Type II* — a side-view in the form of a truncated reversed cone of two types: *type II.1* — with smooth walls (fig. 2, *3*); *type II.2* — walls with shelves-steps from one or both sides (fig. 2, *4*). *Type III* — a side-view in the form of a truncated cone (fig. 3, *1*). *Type IV* has a spherical side-view (fig. 3, *2*). Such objects as *barns* (9,7 % of grain bins) are also identified. The presence of two interior grain pits (fig. 4; 5) is their steady characteristics. These pits could be used for conjoined storage of different plant products or seeding and food resources. Many *cellars* are identified as well. The largest of them, which were second to grain pits in size, could be used for grain storage (9,7 % of grain bins) — fig. 6. Besides, some household buildings with interior pits were identified; they also could be used for grain storage (fig. 7). Moderate amount of grain (for daily requirements) could be stored in *ceramic* or *soft tares*. In the first case, tare pithoi or large cooking pots (fig. 8) were used, in the second case — sack or wool cloths.

The volume of grain pits equals 1055—7500 litres (812—5775 kg of grain) — table 1. Individual or general volume of the pits in barns is totally relevant to the analogous measures of the specialized grain pits. The same can be also said about the cellars. Volumes of storing pits in household buildings are considerably smaller. Ceramic tare had useful capacity suitable for storing from 10 to 46 kg of the grain stock. Such volume of potential of conjoined stores considerably exceeds the potential population number traced by few amount of dwellings (22). This fact calls to mind the idea about marketable grain production by Mokhnach settlement population in the Saltov period.

М.В. Ільків,
В.А. Калініченко,
Л.П. Михайлина,
С.В. Пивоваров

ЛУННИЦІ ТА СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ З ПОСЕЛЕННЯ VIII—X ст. В РІДКІВЦЯХ

Стаття присвячена всебічному аналізу лунниць та скроневих кілець VIII—X ст. з поселення в Рідківцях. Пам'ятка, де були знайдені прикраси, вражає своєрідністю, різноманітністю та нестандартністю культури раннього середньовіччя на теренах Прутo-Дністровського межиріччя не схожою на інші пам'ятки цього періоду в регіоні. Цей факт підтверджують як предмети озброєння, знаряддя праці, керамічний матеріал, так і прикраси, серед яких 9 лунниць та 6 скроневих кілець різних типів. Автори здійснюють їх типологію і картографування в Карпато-Дунайському регіоні. Усі вони знаходять свої аналогії в старожитностях Великої Моравії, Нітранського князівства, Візантії, Болгарії та угорців.

***Ключові слова**: раннє середньовіччя, поселенська структура, ювелірні вироби, лунниці, скроневі кільця.*

Ювелірні вироби — одна із найбільш важливих і яскравих категорій знахідок епохи середньовіччя. Вона є цінним джерелом для дослідження цілої низки питань з минулого населення Центральної та Південно-Східної Європи. Їх вивчення дозволяє простежити ареал проживання окремих племен, реконструювати етапи та шляхи їх переселення, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про місцеве ювелірне виробництво. До того ж прикраси є важливим хронологічним індикатором, який дає змогу датувати археологічні комплекси та порушити низку питань соціально-економічної історії регіону. Значимість подібних знахідок зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими у цьому відношенні виступають терени Прутo-Дністровського межиріччя, де за останні роки було знайдено значну кількість різнотипових прикрас періоду середньовіччя. Особливу цінність несуть ювелірні вироби, які датуються VIII—X ст. Дослідження пам'яток цього часу за останні роки дозволяє стверджувати, що території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна Чернівецька обл. України) є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало. Особливо важливим та, водночас, недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону є саме епоха раннього середньовіччя, тому дослідження пам'яток зазначеного часу є актуальним та необхідним. Серед цих пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та, в певній мірі, унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого.

Археологічними дослідженнями, проведеними Б. Тимощуком (Тимощук 1982; 1990, с. 6; 1976, с. 5—7), Л. Михайлиною (Михайлина 1997, с. 8; 2007, с. 6—9; 1983, с. 205—219), М. Филипчуком (Филипчук 2000, с. 36—37; 2014; 1995, с. 219—233), В. Войнаровським (Войнаровський 2007, с. 139—141), С. Пивоваровим (Мисько, Пивоваров 2005, с. 79—84; 2006, с. 45—50; 2010, с. 309—316; Пивоваров 2009, с. 48—55; 2011, с. 22—37; 2010, с. 41—54; 2010, с. 424—427; 2006, с. 56—64; 2011, с. 30—32; Пивоваров, Вамуш 2011, с. 70—80; Пивоваров, Ільків 2014, с. 345—356; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2014, с. 169—180), було виявлено, обстежено й у різній

мірії вивчено понад 160 пам'яток райковецької (Лука-Райковецької) культури. Проте на переважній більшості з них ювелірних виробів зафіксовано не було. Фактично до недавнього часу з пам'яток райковецької культури в регіоні були відомі лише декілька скроневих кілець (Митків, Ревне, Перебиківці, Добринівці, Корнешти), лунниць (Добринівці, Стальнівці, Корнешти, Ревне, Рідківці), фібул (Ревне, Недобоївці, Чорнівка-II), підвісок (Чорнівка-II, Рідківці) та перстень (Корнешти).

Значну колекцію предметів матеріальної культури, зокрема ювелірних виробів (всього понад 30 екземплярів), було виявлено в останні роки під час археологічних досліджень поселення поблизу с. Рідківці (ур. Стара Рогатка). Пам'ятка, яка складається із городища і поселення була виявлена С. Пивоваровим і Л. Михайлиною у 1999 р. У такій кількості на одному поселенні ювелірні вироби трапилися вперше на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Частина з цих прикрас опублікована (Пивоваров, Ільків 2014, с. 345—356; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2014, с. 169—180). Загалом серед загальної кількості знайдених ювелірних виробів на пам'ятці, на особливу увагу заслуговують лунниці та скроневі кільця. Їх публікації та попередньому аналізу й присвячена дана стаття.

Відзначимо, що знахідки скроневих кілець та лунниць на пам'ятках VIII—XI ст. є нечастими. Вони є досить різноманітними та унікальними для різних територій Європи. Вищезазначені категорії прикрас знайшли своє відображення, характеристику й детальний аналіз у працях окремих дослідників з різних регіонів. Серед них відзначимо дослідження В. Грігорова (Григоров 2013, с. 99—119), в яких він характеризує прикраси середньовічної Болгарії та вказує на зв'язки з Великою Моравією; К. Косми, котрий ввів у науковий обіг кілька скроневих кілець «пастирського» типу з Північно-Західної Румунії (Cosma 2003); Д. Сташшикової-Штуковської, яка проаналізувала скроневі кільця з хрестоподібним закінченням і простежила зв'язки Великої Моравії з Нітранським князівством (Stassíková-Stukovská 2000, s. 97—111); С. Дончевої, яка в своїй роботі, присвяченій середньовічним медальйонам з території Болгарії, розглядає і лунниці (Дончева, 2007); С. Дімітрієвіча, котрий подає характеристику скроневих кілець «пастирського» типу з Подунав'я і Хорватії (Dimitrijevič 1957, s. 21—45); А. Плетерського, який детально описує, а також подає карту лунниць із змієподібними мотивами (Pleterski 2010, s. 143—454); І. Станчу щодо характеристики скроневих кілець «пастирського» типу з Лазурі (Лабу-Таг) (Stanciu 2015, p. 113—130); С. Унгермана, щодо характеристики лунниць з Великої Моравії (Ungerman 2005, s. 707—754), а також Д. Теодора, який охарактеризував скроневі кільця та лунниці з території Румунії (Teodor 1981, fig. 19, *1—3, 6—9*). Окремо відзначимо узагальнюючі праці С. Рябцевої, яка зібрала та проаналізувала скроневі кільця і лунниці з Центральної та Східної Європи (Рябцева 2005; 2006, с. 143—168; Rjabceva 2014, s. 170—177, 490—531); А. Драготи, який написав узагальнюючу статтю та здійснив типологію лунниць з Центральної Європи (Dragotă 2014a; 2014b, p. 645—668); З. Вінського, котрий описав та проаналізував значну кількість скроневих кілець з території колишньої Югославії (Vinski 1952, s. 29—59).

Пам'ятка, де були знайдені прикраси, вражає своєрідністю, різноманітністю та нестандартністю культури раннього середньовіччя на теренах Пруто-Дністровського межиріччя, не схожою на інші пам'ятки цього періоду в регіоні. Цей факт підтверджують як предмети озброєння, сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, керамічний матеріал, так і вищезгадувані прикраси, серед яких 9 лунниць та 6 скроневих кілець різних типів. Розглянемо їх детальніше.

Перша лунниця виготовлена з бронзи, дещо пошкоджена, знайдена на поселенні неподалік городища. Лунниця — трьохрога, прикрашена орнаментом у вигляді густої сітки, яка вкриває всю зовнішню поверхню виробу і крапкою внизу середнього рогу, з лініями по периметру (рис. 1, *1*; фото 2, *1*). Вушко виробу фігурно оформлене. Зворотна сторона прикраси гладенька. Розміри знахідки наступні: загальна ширина — 4 см, загальна висота — 3,3 см, товщина виробу — 0,15 см, висота основи до вушка — 2,5 см, параметри вушка — 0,9 × 0,5 × 0,4 см, діаметр отвору вушка — 0,2 см, діаметр крапки внизу середнього рогу — 0,2 × 0,25 см, внутрішні діаметри отворів між відрогами — 1 см. Загальна маса виробу — 5,6 г. Відзначимо, що єдина пряма аналогія даній лунниці, також виготовлена з бронзи, походить з

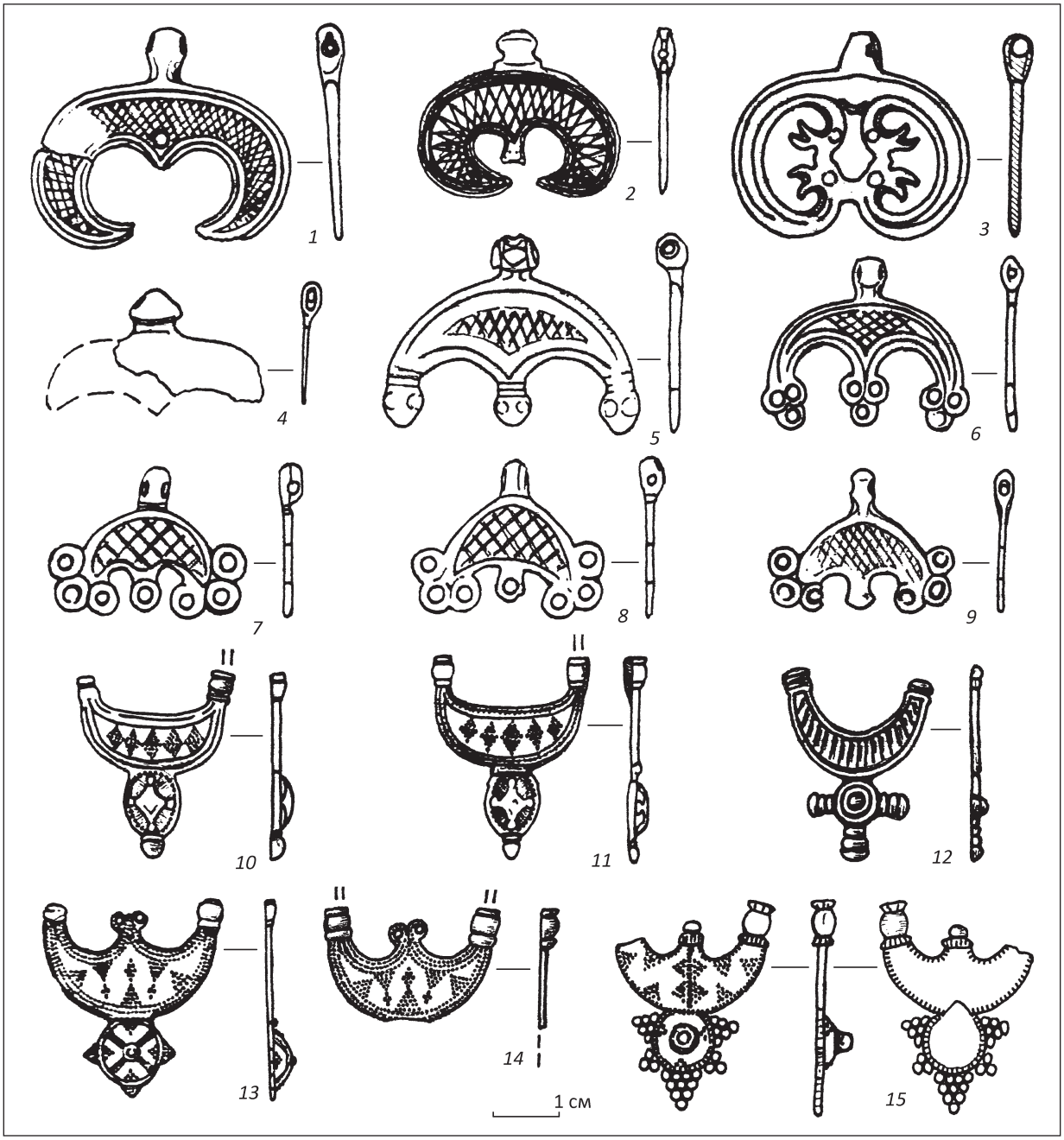

Рис. 1. Лунниці й скроневі кільця з Рідківського поселення

Велеграда і датується IX — початком X ст. (рис. 6, *1*) (Dostál 1966, s. 55). Усі інші лунниці схожі між собою за формою та орнаментом, але вони переважно виготовлені зі свинцю.

Друга лунниця виготовлена зі свинцю, її ширина становить 2,9 см, висота з вушком — 2,5 см, товщина — 0,15—0,2 см. Підвіска прикрашена орнаментом у вигляді густої сітки, яка вкриває всю зовнішню поверхню виробу (рис. 1, *2*; фото 1, *3*). Бокові відроги лунниці круто загнуті до середини, центральний — містить дефекти відливання. Вушко виробу фігурно оформлене, з виїмками

Фото 1. Лунниці та скроневі кільця з Рідківського поселення

по краям. Зворотна сторона прикраси гладенька. Аналогічні лунниці походять з території Болгарії, Чехії та Словаччини. Показово, що матеріал виготовлення та стилістика лунниці з Рідківців співпадає з лунницями-медальйонами з Болгарії. Так, за класифікацією С. Дончевої, вони відносяться до типу N II — лунницеподібні прикраси з 3 рогами (Дончева 2007, с. 42—44). Вони походять з с. Вехтово, Північно-Східної Болгарії, Чімбруда, Разграда, фортеці Скала і датуються IX — початком XI ст. (рис. 6, *2,—4, 6*; Дончева 2007, с. 42—44). Стилістично схожі до екземпляра з Рідківців лунниці, які за класифікацією С. Дончевої відносяться до типу N I — лунницеподібні прикраси з 2 рогами (рис. 6, *8, 9*; Дончева 2007, с. 41—42). Вони також датуються IX — початком XI ст. Період їх найбільш широкого побутування — X ст. Аналогічні лунниці були знайдені також у Микульчицях та Бойні, де датуються IX—X ст. (рис. 6, *5, 7*; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2014, с. 173; Pieta, Ruttkay, Ruttkay 2006, fig. 15). Ще дві лунниці відносяться до пельтоподібних. Одна з них

Фото 2. Лунниці та скроневі кільця з Рідківського поселення

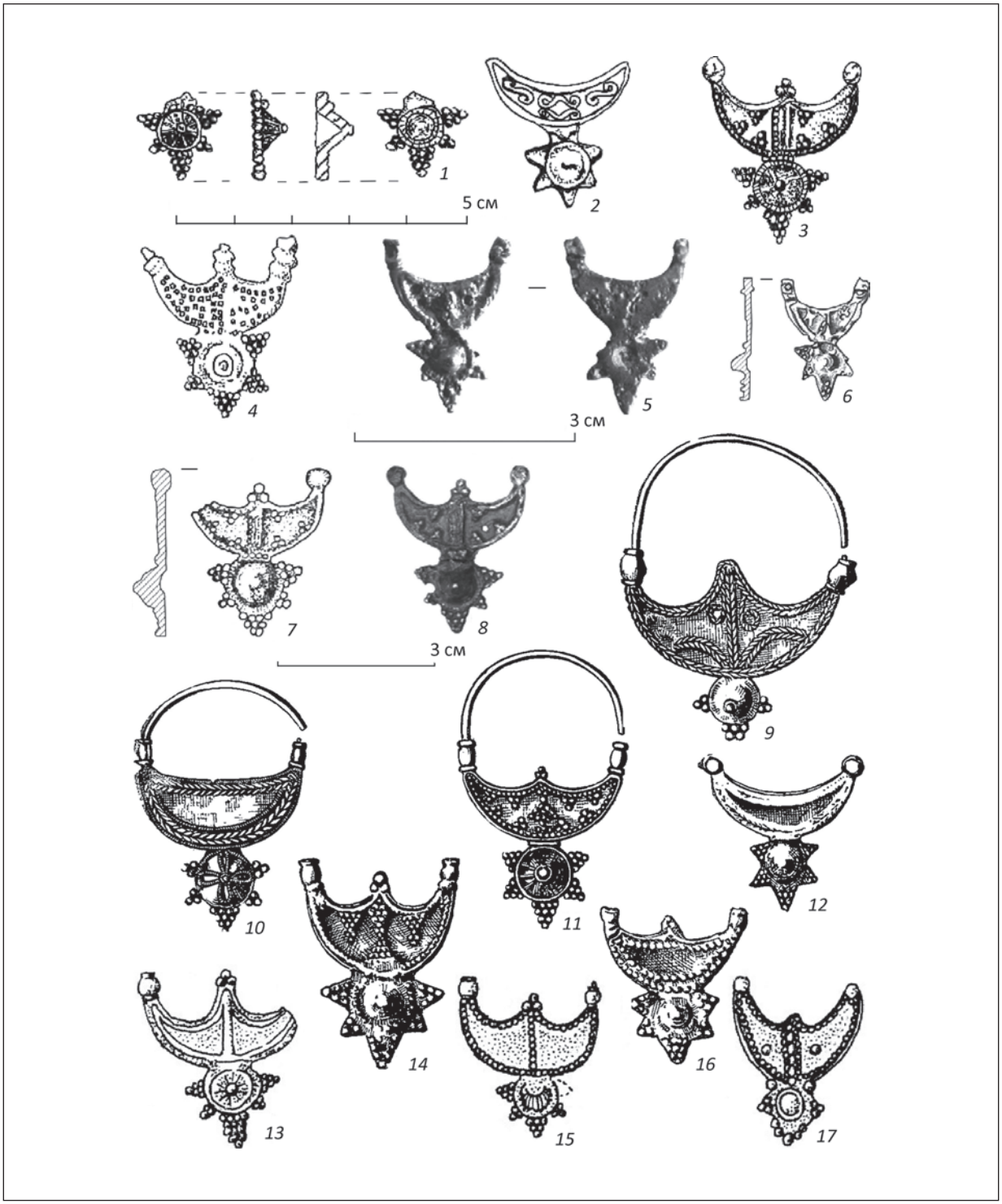

Рис. 2. Лунницеподібно-зірчасті скроневі підвіски з Карпато-Дунайського регіону: *1—4* — Мойград; *5, 6* — Лазурі-Лубі-таг; *7, 8* — Лазурі-Наги, Бела Рет (Stanciu 2015; Teodor 1981); *9—12, 14, 16* — Ребешовіце, Оток, Діошвельд-Естергом, Нові Бановці, Далья, Велика Градуша (Dimitrijevič 1957); *13, 15, 17* — Разделна, Стирмен, Девня-3 (Рашев 2008) (*9—17* — масштаб не вказано)

Рис. 3. Скроневі кільця з хрестоподібними підвісками (*1—12, 14*) і ливарна форма (*13*) з Карпато-Дунайського регіону: *1* — Градешніца (Въжарова 1976); *2* — Бойна (Pieta, Ruttkay, Ruttkay 2006); *3* — Уніас (Гаврилюк 2010); *4* — Старе Место (На Валах) (Dostál 1966); *5* — Загреб; *6* — Прозор (Vinski 1952); *7, 9, 10, 12* — Султана (Рашев 2008); *8, 11* — Боровці (Stašíková-Stukovská 2000); *13* — Бржецлав (Dostál 1975); *14* — Софія (Инкова 2007) (1—4, 7—12, 14 — масштаб не вказано)

була знайдена в Чакайовцях в похованні 572 (рис. 5, *13*; Rejholcová 1995, tab. LXXXIX; Rjabceva 2014, s. 174). Інша була виявлена під час дослідження городища Ревне, яка за орнаментом на основі схожа до лунниці з Рідківців. Ця прикраса виготовлена з білого сплаву (білон?), її ширина становить 3,4 см, висота з вушком — 2,8 см (рис. 6, *10*; Михайлина 2014, с. 362). Бокові відроги лунниці з'єднуються із центральним, утворюючи всередині прикраси два кола. Зовнішня

поверхня лунниці прикрашена виступаючими рельєфними лініями по всьому периметру, простір між ними заштрихований навскісними лініями, які в центральній частині перехрещуються і створюють фігури у вигляді ромбів. Зворотна сторона гладенька, без орнаментації. Ця знахідка має численні аналогії серед європейських слов'янських старожитностей (Каргопольцев, Бажан 1993, с. 113—120; Рябцева 2005, с. 113, рис. 34, с. 122, рис. 42).

Наступна лунниця виготовлена з білону. Вона відноситься до категорії замкнутих із «рогами» у вигляді дериватів рослинних пагонів (рис. 1, *3*; фото 2, *2*). Її ширина — 4 см, висота разом із вушком — 3,5 см, маса — 5,85 г. Поверхня лицьового боку лунниці орнаментована рельєфними лініями, а середина — 4 крапкоподібними виступами. Найближчі аналогії цій лунниці відомі на території Словаччини (рис. 4, *1,2*), у похованні 141 у Старому Месті (На Валах) (рис. 4, *3*), у похованні 226 у Чакайовцях (рис. 4, *8*), у похованні 8 в Іпельському Сокольці (Словаччина) (рис. 4, *7*; Hanuliak 2004, tab. XLII, *9*), в Прушанках (Чехія) (рис. 4, *4*), в матеріалах скарбу з Редукенень (Румунія) (рис. 4, *5*), а також на Єкимауцькому городищі (Молдова) (рис. 4, *6*; Rjabceva 2014, s. 177, fig. 4, *12, 13, 16, 17*). Цікаво, що в Бігарі (Угорщина) була знайдена ливарна форма, виготовлена з пісковику, ймовірно, для відливання описаних лунниць (рис. 4, *9*). Датується вона серединою X ст. (Cosma 2003, p. 174, pl. 49, *1*). Висхідною точкою розповсюдження моди на подібні лунниці прийнято вважати землі Великої Моравії, а також Подунав'я, де відомі численні варіанти подібних виробів, розгляд та аналіз яких потребує окремого дослідження. Загалом в історіографії подібного типу лунниці отримали назву змієподібних. На сьогодні виділяють їх два типи. Серцеподібна лунниця з Рідківців відноситься до типу «Тєміце-2» (Ungerman 2005, s. 707—754). «Двоголовий змій» вважається давнім символом. У слов'янському середовищі він виконував захисну функцію. Його часто застосовували як декор. Датується даний тип лунниць IX—X ст.

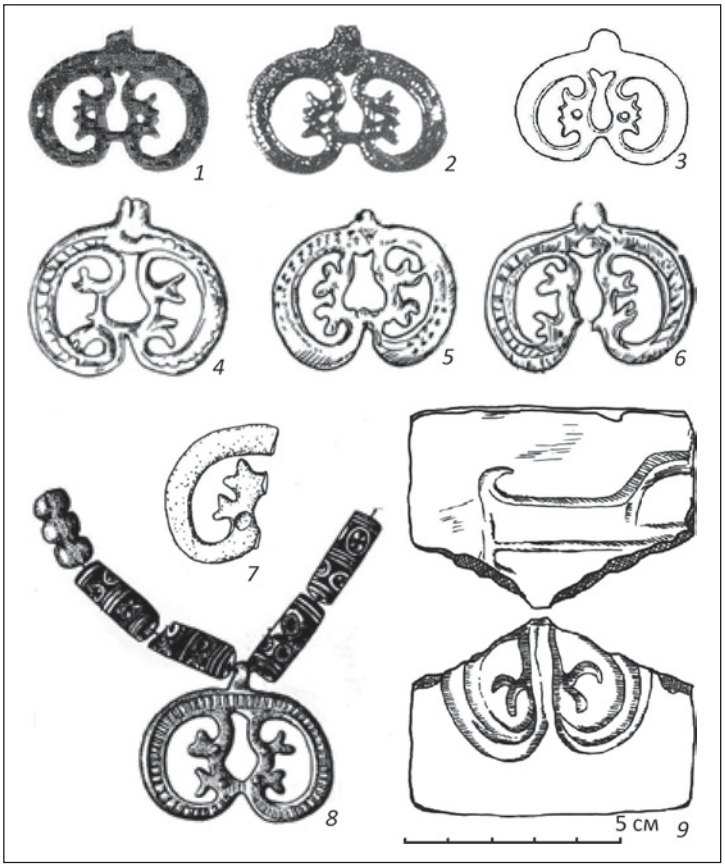

Рис. 4. Замкнуті лунниці з «відрогами» (*1—8*) і ливарна форма (*9*) з Карпато-Дунайського регіону: *1, 2* — Словаччина; *3* — Старе Место (На Валах); *4* — Прушанки; *5* — Редукенень; *6* — Єкимауци; *8* — Чакайовці (Rjabceva 2014); *7* — Іпельський Соколец (Hanuliak 2004); *9* — Бігар (Cosma 2003) (*1—8* — масштаб не вказано)

Інша лунниця збереглася лише фрагментарно, на відміну від попередніх вона має гладеньку, листову поверхню (рис. 1, *4*; фото 1, *6*). Аналогії їй відомі з території Болгарії.

П'ята лунниця виготовлена із білого сплаву (білон). Вона має ширину 3,2 см, висота з вушком — 3 см, товщина — 0,1—0,15 см. Підвіска прикрашена рельєфними лініями, простір між якими (тільки центральна частина) заштрихований (рис. 1, *5*; фото 1, *7*). Відроги лунниці виконані у вигляді головок плазунів із чітко змодельованими очима. Привертає увагу вушко прикраси, яке має гранчасту поверхню. Зворотна сторона гладенька. Прямих аналогій даній лунниці поки що не знайдено. Відомі екземпляри, які схожі

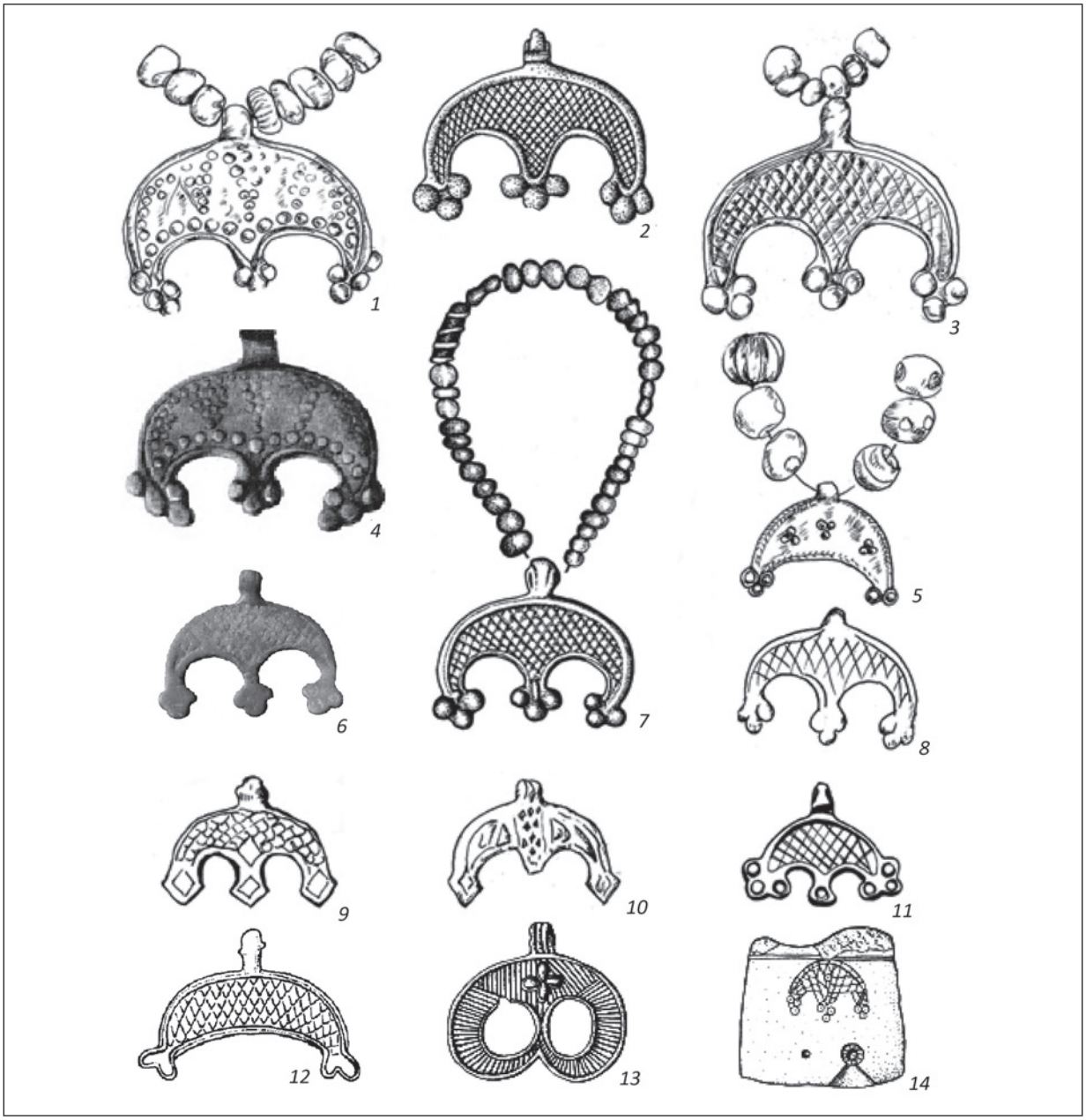

Рис. 5. Трьохрогі лунниці з круглими виступами (*1—13*) і ливарна форма (*14*) з Карпато-Дунайського регіону: *1, 4* — Нітра; *2* — Чакайовці; *3, 12* — Старе Место (На Валах); *5* — Новгород; *7* — Цифер Рас; *8* — Пліска; *9* — Чімбруд; *10* — Княжа Гора; *11* — Леви Градец; *13* — Чакайовці; *14* — Стара Ладога (Rjabceva 2014); *6* — Светий Юр-Нештіх (Пивоваров, Ільків, Калініченко 2014), масштаб не вказано

стилістично зображенням однієї голови плазуна на відрогах лунниці, що є критерієм виділення окремого типу подібних прикрас. Вони походять з Чімбруда (рис. 5, *9*) й Княжої Гори (рис. 5, *10*; Rjabceva 2014, s. 177, fig. 4, *10, 11*). Датуються подібні лунниці з вищезгаданих пам'яток останньою третиною IX — серединою X ст.

Наступна лунниця виготовлена з бронзи. Вона була знайдена неподалік городища. Підвіска прикрашена рельєфними лініями, простір між

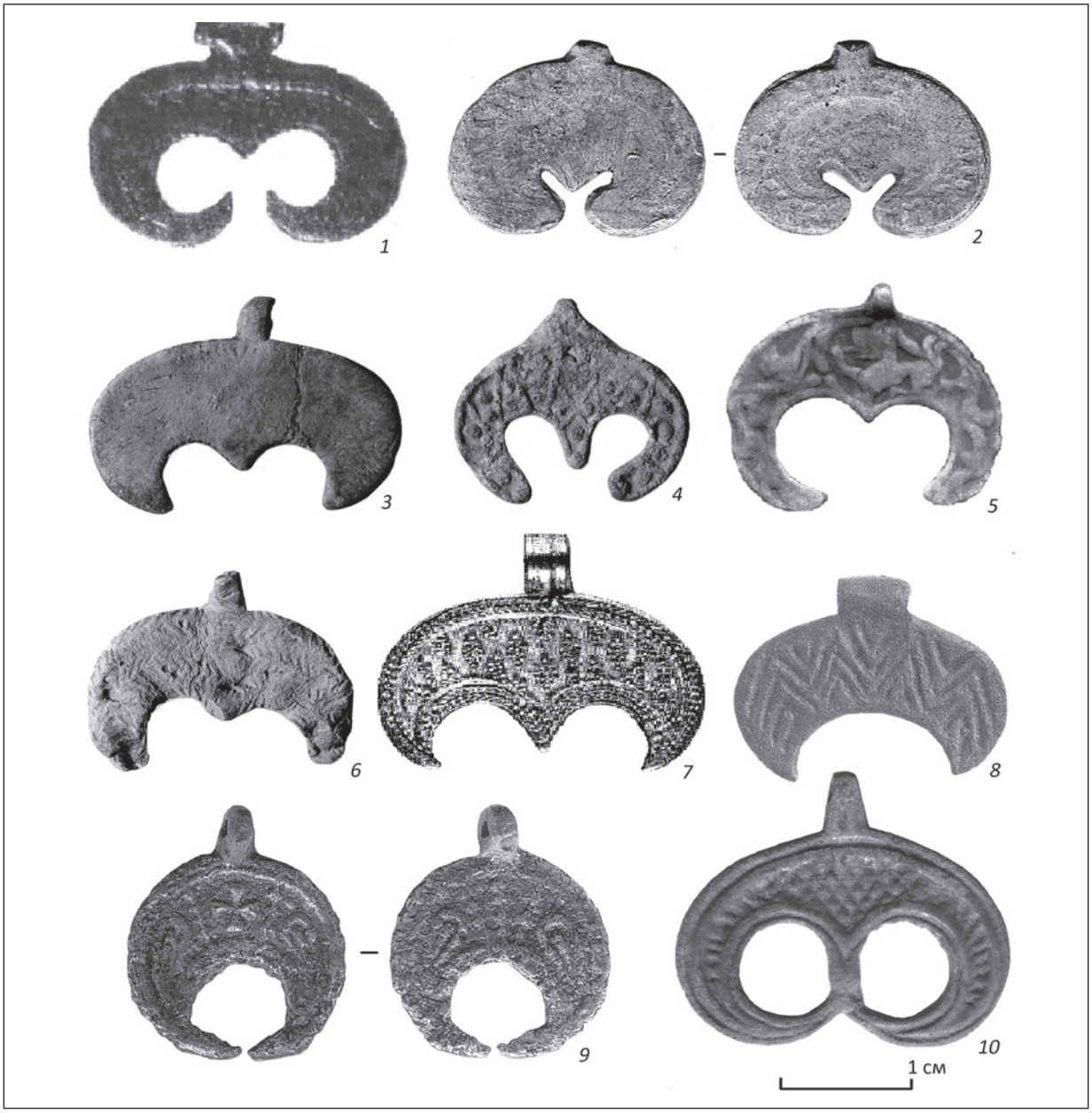

Рис. 6. Трьохрогі лунниці з Карпато-Дунайського регіону: *1* — Велеград (Dostál 1966); *2—4, 6, 8, 9* — Болгарія (Дончева 2007); *5, 7* — Бойна (Pieta, Ruttkay, Ruttkay 2006); *10* — Ревне (Михайлина 2014) (*1—9* — масштаб не вказано)

якими (тільки центральна частина) заштриховані (рис. 1, *6*; фото 2, *3*). Відроги лунниці виконані у вигляді потрійних круглих закінчень з вписаними в них колами. Зворотна сторона гладка. Розміри знахідки наступні: загальна ширина — 3,1 см, загальна висота — 2,5 см, ширина основи — 3 см, висота основи прикраси до нижньої частини змієподібних закінчень — 1,8 см, висота основи лунниці без вушка — 1,3 см, розміри вушка — 0,5 × 0,5 × 0,3 см, діаметр внутрішнього отвору вушка — 0,15 см. Два внутрішні півкола, які розділяють 3 відроги між собою мають діаметр по 0,85 см кожен. Діаметр кожного з 9 кіл на закінченнях потрійних відрогів — 0,6—0,7 см, діа-

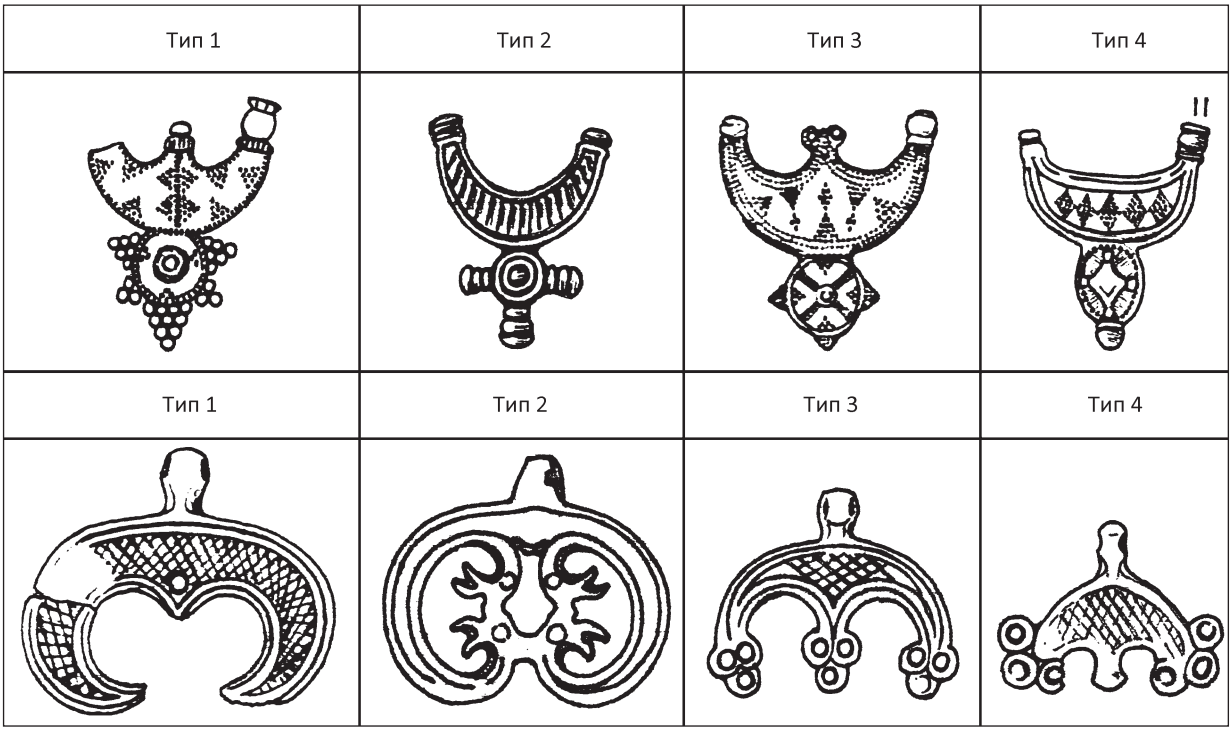

Рис. 7. Основні типи лунниць та скроневих кілець з Рідківського поселення

метри внутрішніх концентричних кіл — по 0,2 см кожен, товщина основи підвіски — 0,15 см, маса — 3,7 г. На сьогодні відомо 2 прямі аналогії даній прикрасі. Перша походить з городища великоморавського часу Светий Юр-Нештіх в Словаччині і датується кінцем IX — початком X ст. (рис. 5, *6*; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2014, с. 172—173). Інша аналогія походить з Болгарії, з Пліски (рис. 5, *8*; Rjabceva 2014, s. 177, fig. 4, *7*). Схожа лунниця також зображена на кам'яній ливарній формі з Старої Ладоги і датується кінцем IX ст. (рис. 5, *14*; Rjabceva 2014, s. 177, fig. 4, *6*). Інші лунниці, які відносяться до подібного типу відрізняються більшими розмірами, випуклістю потрійних округлих закінчень на відрогах та орнаментацією. Описані відмінності спостерігаються на лунницях з Нітри (рис. 5, *1,4*), Чакайовців (рис. 5, *2*), Старого Места (рис. 5, *3,12*), Новгорода (рис. 5, *5*), Цифер Раса (Словаччина) (рис. 5, *7*), Бєлграда і датуються IX—X ст. (Rjabceva 2014, s. 177, fig. 4, *1—5*; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, t. XIX, *6*).

Наступні три лунниці однотипні (рис. 1, *7,—9*; фото 1, *4, 5*; 2, *6*), можливо, навіть виготовлені в одній формі. Одна з них виготовлена з білону, дві інших — бронзові. Розміри двох перших лунниць (рис. 1, *7, 8*; фото 1, *4, 5*) наступні: загальна ширина — 3,3 см, висота із вушком — 2,4 см. Середина виробів прикрашена сітчастим орнаментом. Як і попередні, вони трьохрогі, їх особливістю є розширені бокові відроги із трьома зовнішніми виступами круглої форми. Можливо таким чином передані гіпертрофовані голови плазунів. Ще одна лунниця, аналогічна двом попереднім, виготовлена з бронзи (рис. 1, *9*; фото 2, *6*). Ширина її становить 2,85 см, висота максимальна — 2,2 см, висота до початку вушка — 1,6 см. Товщина виробу становить 0,1 см. Параметри вушка: висота — 0,6 см, діаметр отвору — 0,3 см. Параметри відрогів: ліві бокові: загальна довжина — 1,1 см, діаметр кругів — 0,45;0,35;0,4 см, діаметр круга всередині — 0,2 см, праві бокові — 0,4; 0,5; 0,4 см. Довжина центрального відрога — 0,5 см. Задня поверхня гладка. Маса лунниці становить 2,2 г. Даний тип лунниць є досить малочисельним та рідкісним. Єдиний відомий ідентичний екземпляр вищеописаним прикрасам знайдений у Левому Градці (Чехія) і попередньо датується

IX—X ст. (рис. 5, *11*; Rjabceva 2014, s. 177, fig. 4, *9*). У цьому контексті хотілося б відзначити значну концентрацію подібного типу лунниць на одній пам'ятці. Це, в свою чергу, дозволяє поставити питання про місцеве виробництво подібного типу прикрас, а також виділення їх в окремий тип.

Іншу категорію знахідок з Рідківського поселення представляють скроневі кільця. На сьогодні їх знайдено 6 екземплярів (рис. 1, *10—15*; фото 1, *1, 2*; 2, *4, 5, 7, 8*). Ці прикраси, як вважається, виготовлялися шляхом лиття по восковій моделі. Для їх форми притаманні наступні особливості: розширення дужки прикраси у нижній частині на зразок лунниці, але рогами догори, її перехід у зірчасту підвіску та прикрашення поверхні рельєфними виступами або ж псевдозерню. Сережки із Рідківців добре вписуються в типологію «пастирських» прикрас (Айбабин 1973, с. 62—72). Розглянемо їх детальніше.

Перша з них, виготовлена, очевидно, із білону, близька за формою до «класичних» типів і може бути віднесена до I типу і 1 підтипу «пастирських» сережок за класифікацією О. Айбабина (Айбабин 1973, с. 62—72). Вона є дещо пошкодженою (відсутня ліва верхня частина кріплення) (рис. 1, *15*; фото 1, *1*). Відзначимо, що подібного типу скроневі кільця відрізняються між собою розмірами й орнаментацією як лунницеподібної основи, так і зірчастого закінчення. Аналогічних скроневих кілець знайти не вдалося через відсутність у прикраси з Рідківців псевдозерні у вигляді трикутників, які відходять від центральної лінії переділу прикраси на дві частини. На сьогодні подібного типу скроневих підвісок на території Карпато-Дунайського регіону виявлено безліч, тому їх аналіз, характеристика та типологізація вимагають окремого розгляду та публікації. Загалом відзначимо, що подібні скроневі кільця з'являються у VI ст. Впродовж VII—XI ст. вони змінюються за формою, орнаментацією й технікою виготовлення. Різні варіації подібних прикрас належать до подніпровських (пастирських), візантійських та придунайських типів і зустрічаються в різні періоди. Найбільш близькими аналогіями знахідці з Рідківців, які схожі за орнаментацією лунницеподібної основи, деталями кріплення та зірчастою підвіскою є скроневі кільця з Мойграду (рис. 2, *1—4*), Лазурі-Лабу-таг (рис. 2, *5—6*), Лазурі-Наги (Бела Рет) (рис. 2, *7—8*; Stanciu 2015, p. 113—130), Ребешовіц (рис. 2, *9*), Отоки (рис. 2, *10*), Діошвельд-Естергома (рис. 2, *11*), Нових Бановців (рис. 2, *12*), Разделни (поховання № 212) (рис. 2, *13*), Дальї (рис. 2, *14*), Стирмена (рис. 2, *15*), Великої Градуші (рис. 2, *16*), Девні (поховання 55) (рис. 2, *17*), Белграда, Краловского Хлмца і Софії (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, t. III, *1, 2*; Рашев 2008, с. 165; Dimitrijevič 1957, s. 21—45; Vinski 1952, s. 29—59). Схожі прикраси знайдені й на пам'ятках VII—X ст.на території Румунії (Teodor 1981, fig. 19, *1—3, 6—9*).

Складніше визначити тип другої сережки із хрестоподібним закінченням, яка виготовлена із бронзи (рис. 1, *12*; фото 1, *2*). Орнамент на основі виробу представлений прямими лініями, а на підвісці — концентричними колами. Найближчі аналогії їй відшукані серед матеріалів некрополя Градешніца (Болгарія) (рис. 3, *1*; Вържарова 1976, с. 360, обр. 218, *8*), в околицях Бєлграду (Сербія) (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, t. III, *3, 4*), з городища Бойна у Словаччині (рис. 3, *2*; Pieta, Ruttkay, Ruttkay 2006, fig. 15), із Загреба (рис. 3, *5*) і Прозора (Хорватія) (рис. 3, *6*; Vinski 1952, s. 50). Цікаво, що схожа скронева підвіска трапилася також в заповненні житла-землянки X ст. на городищі Уніас на Тернопільщині, але з дещо іншим орнаментом лунницеподібної основи (рис. 3, *3*; Гаврилюк 2010, с. 202—237; Dekan 1976). Хронологічно подібні знахідки відносяться до початку IX—X ст. Надзвичайно цікавою в сережці з Рідківців є хрестоподібна нижня частина, яка може свідчити про поширення або знайомство з християнством власника виробу. Окрім того відзначимо, що на пам'ятках великоморавського часу в Словаччині, на пам'ятках Нітранського князівства подібного типу підвіски трапляються різної форми і орнаментації як основи, так і закінчення. Це свідчить про тісні взаємозв'язки моравських і нітранських слов'ян.

Наступні два скроневих кільця є фактично ідентичними. Вони відрізняються лише наявністю в однієї прикраси перемички у вигляді псевдозерні, яка з'єднує лунницеподібну основу та овальне закінчення. Перша прикраса виготовлена з бронзи (рис. 1, *10*; фото 2, *5*). Верхня частина, а саме дротик — відсутній. Ширина виробу становить 2,4 см, висота — 2,3 см. Ширина сережки без підвіски становить 0,9 см. Висота до початку

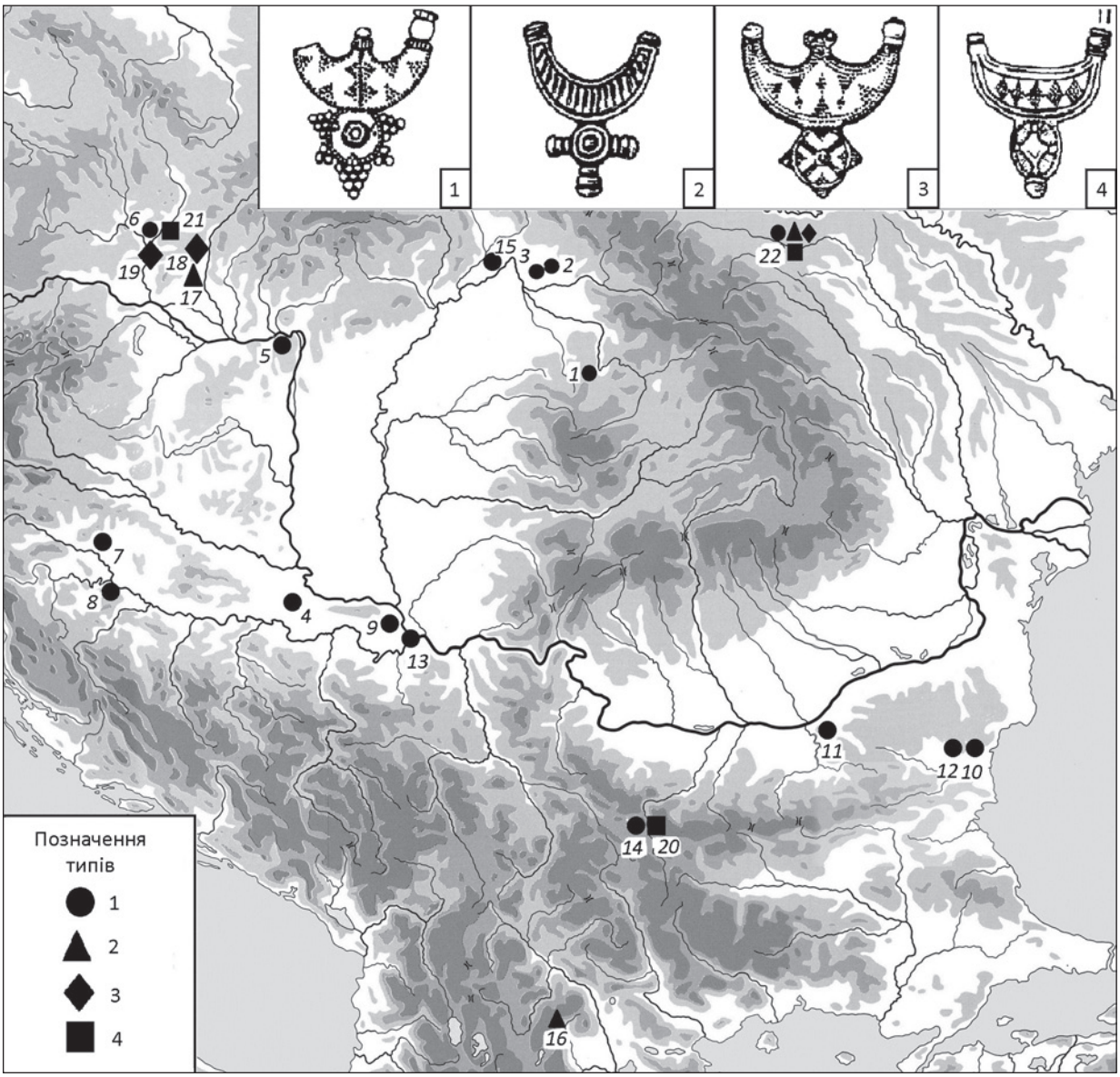

Рис. 8. Поширення скроневих кілець у Карпато-Дунайському регіоні: Рідківці (*22*): *тип 1*: *1* — Мойград; *2* — Лазурі-Лубітаг; *3* — Лазурі-Наги, Бела Рет; *4* — Оток; *5* — Діошвельд-Естергом; *6* — Ребешовіце; *7* — Нові Бановці; *8* — Велика Градуша; *9* — Лонак; *10* — Разделна; *11* — Стирмен; *12* — Девня-3; *13* — Бєлград; *14* — Софія; *15* — Краловський Хлмец; *тип 2*: *16* — Градешніца; *17* — Бойна; *тип 3*: *18* — Боровці; *19* — Бржецлав; *тип 4*: *20* — Софія; *21* — Старе Место (На Валах)

бокових країв виробу — 1,5 см, до кінця країв — 1,7 см. Товщина основи сережки — 0,1 см, овального закінчення — 0,3 см. Кінець підвіски виробу має ширину 0,3 см, товщину — 0,3 см. Задня поверхня сережки — згладжена. На місяцеподібній основі сережки спостерігається орнаментація псевдозерню. Узор виконаний у вигляді п'яти ромбів. Значний інтерес викликає закінчення, на якому по колу також спостерігається псевдозернь. Цікавим є те, що в центр кола вписаний хрестоподібний символ. Маса сережки становить 2,5 г. Конструктивно-морфологічні параметри інша сережки (рис. 1, *11*; фото 2, *4*) наступні: загальна ширина — 2,4 см, загальна висота — 3 см, висота до верхньої частини овальної підвіски — 1,6 см, висота овальної підвіски — 1,4 см, розмі-

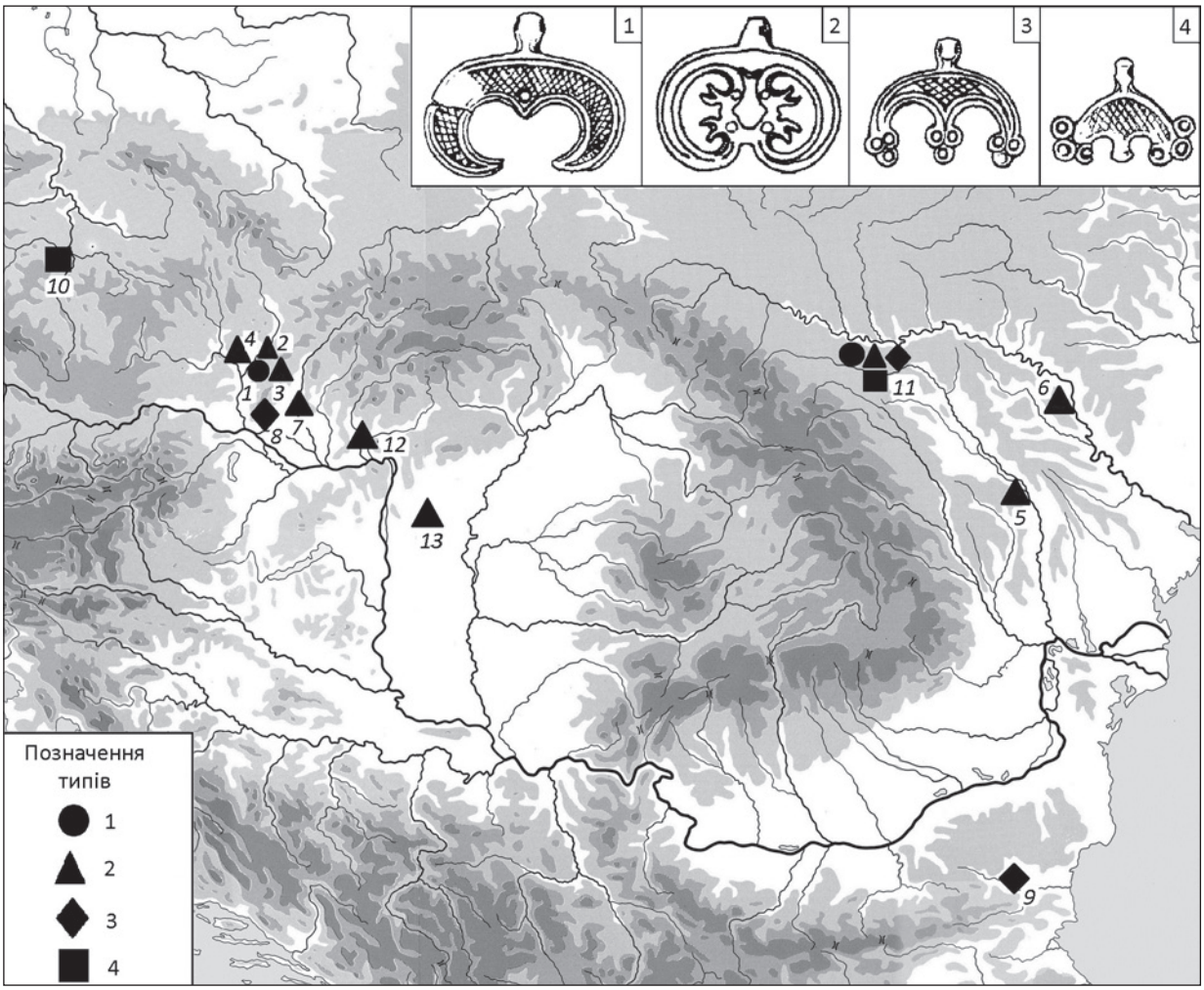

Рис. 9. Поширення лунниць в Карпато-Дунайському регіоні: Рідківці (*11*): *тип 1*: *1* — Велеград; *тип 2*: *2* — Старе Место (На Валах); *3* — Словаччина; *4* — Прушанки; *5* — Редукенень; *6* — Єкимауци; *7* — Чакайовці; *12* — Іпельський Соколец; *13* — Бігар; *тип 3*: *8* — Светий Юр-Нештіх; *9* — Пліска; *тип 4*: *10* — Леви Градец

ри овального завершення — 0,2 × 0,2 × 0,3 см, середня з'єднуюча перемичка з псевдозерню має розміри — 0,5 × 0,15 см, внутрішній отвір між боковими кріпленнями — 1,6 см. Ліва бокова частина кріплення має розміри 0,5 × 0,3 × 0,2 см, права бокова частина кріплення — 0,4 × 0,3 × 0,3 см. Дротик у скроневого кільця відсутній. Всередині одного з бокових кріплень діаметр дротика становить 0,2 см. Товщина лунницеподібної основи — 0,1 см, ширина овального закінчення виробу — 0,8 см, маса виробу — 3,0 г. На тильній стороні присутня заглибина. Дана підвіска, як і попередня, орнаментована псевдозерню на лунницеподібній основі й на закінченні. За класифікацією В. Грігорова, подібного типу скроневі кільця відносяться до типу VIII, підтип 2, варіант 1 і датуються VIII — першою половиною IX ст. (Инкова 2007, с. 229—230, обр. 3, *3*). Б. Достал вказував, що подібні підвіски мають візантійське походження (Инкова 2007, с. 230). Фактично ідентичні сережки були виявлені на поселенській структурі великоморавського часу в Чехії, в похованні 193 у Старому Месті (На Валах) (рис. 3, *4*; Hruby 1955; Dostál 1966, s. 41, obr. 10, *19*), а також один ідентичний екземпляр в Софії (Болгарія) (рис. 3, *14*; Инкова 2007, с. 229—230, обр. 3, *3*).

Останні два скроневих кільця також є фактично ідентичними. Відрізняються вони лише

наявністю в однієї прикраси хрестоподібного закінчення. Перша з них виготовлена з білону (рис. 1, *14*; фото 2, *7*), має ширину — 2,65 см, висоту — 2,3 см. На лунницеподібній основі наявний орнамент з хрестоподібними символами. Виріб пошкоджений, так як відсутні дві частини, зокрема верхній дротик та нижня підвіска. Висота сережки до двох центральних кругів — 1,5 см. Висота до початку бокових країв виробу становить 1,4 см, до кінця країв — 1,6 см. Ширина центральних кругів, де сходиться центр лунницеподібної основи становить 0,5 см. Діаметр внутрішніх кругів — 0,1 см. Задня поверхня виробу також згладжена. Товщина сережки становить 0,1 см. Товщина бокових кінців — 0,5 см. Параметри бокових частин: висота нижньої, середньої та верхньої частин відповідно становлять 0,1, 0,3 та 0,1 см відповідно. Маса виробу дорівнює 2,5 г. Інша скронева підвіска (рис. 1, *13*; фото 2, *8*) збереглася фактично повністю. Відсутній лише верхній дротик для кріплення. Конструктивно-морфологічні параметри прикраси наступні: загальна ширина — 2,7 см, загальна висота — 2,9 см, висота до верхньої частини хрестоподібної підвіски — 1,1 см, найбільша ширина хрестоподібної підвіски — 1,3 см, товщина лунницеподібної основи — 0,1 см, найбільша товщина хрестоподібної підвіски — 0,4 см, внутрішні півкола зверху лунницеподібної основи — по 0,8 см кожне, бокові кріплення — 0,3 × 0,2 — ліве, 0,4 × 0,2 см — праве. Зверху лунницеподібної підвіски наявні два кола, які розташовані одне біля одного. Їх розміри становлять 0,5 × 0,1 см, відповідно. Діаметр внутрішнього отвору на зовнішній стороні хрестоподібної підвіски — 0,4 см, розміри з'єднуючої перемички між хрестоподібною підвіскою та лунницеподібною основою — 0,6 × 0,1 см, висота бокових верхніх частин — по 0,4 см, маса виробу — 2,1 г. Даний екземпляр відрізняється від усіх попередніх кількома суттєвими аспектами. По-перше важко визначити, чи наявна на лунницеподібній основі прикраси справжня зернь, чи то псевдозернь. По-друге, увагу привертає нижня хрестоподібна підвіска. Загалом відзначимо, що аналогії вищеописаним скроневим підвіскам відомі з поховання 363 В в Боровцях (Словаччина) (рис. 3, *8, 11*; Stašíková-Stukovská 2000, s. 97—111, obr. 2, *1, 2*), а також з поховання 158 в Султані (Болгарія) (рис. 3, *7, 9, 10, 12*; Рашев 2008, с. 534, т. LXXXI, *20, 21*). Іншим цікавим аспектом є те, що в Бржецлаві (Чехія) була знайдена ливарна форма для відливання хрестоподібних підвісок з дуже схожим орнаментом, як на знахідці з Рідківців (Stašíková-Stukovská 2000, s. 97—111, obr. 2, *5*; Dostál 1975, s. 224—225). Різниця між ними полягає в більших розмірах самого виробу з Бржецлава, а також в трішки іншій орнаментації (відсутністю в знахідки з Рідківців зерні, яка йде по колу, а також більш тоншими перехресними лініями, які з'єднуються в центрі). Д. Сташшикова-Штуковська, проаналізувавши матеріал з Боровців, Султани та Бржецлава, дійшла висновку, що подібного типу підвіски датуються VI—VIII ст. (Stašíková-Stukovská 2000, s. 97—111, obr. 2, *5*). Р. Рашев визначив їх побутування до початку IX ст., вказавши на безпосередньо візантійське походження (Рашев 2008, с. 165). Якщо розглянути окремо кожен конструктивний елемент знахідки з Рідківців, побачимо, що як лунницеподібна основа, так і хрестоподібне закінчення відрізняються від вищесказаних аналогій перш за все орнаментацією. На самій основі наявний орнамент, характерний для лунницеподібно-зірчастих скроневих підвісок X ст., як наприклад з Діошвельд-Естергома, Нових Бановців тощо. Тому, на нашу думку, для більш скрупульозного аналізу подібного типу прикрас необхідно враховувати кожен структурний елемент, а знахідку з Рідківців попередньо віднести до періоду IX—X ст.

Різнотиповий асортимент лунниць і скроневих кілець з Рідківського поселення на сьогодні є чи не одним з найбільш чисельних в Україні. Вищеописані прикраси з поселення доповнюють чисельні знахідки залізних знарядь праці, предметів побуту, культу, бронзова візантійська монета. На городищі було виявлено значну кількість предметів озброєння, аналогії якому відомі на пам'ятках Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії тощо. Знайдені на поселенні ювелірні вироби, численні сліди обробки металів (кольорових і чорних) свідчать про проживання на поселенні ремісників. Вдалося з'ясувати, що у населення регіону існувала не тільки чорна металургія, а й розвивалася ковальська справа. Іншою важливою проблемою є встановлення взаємозв'язків населення Рідківської поселенської структури з Великою Моравією, Візантією та іншими державними утвореннями в IX—X ст.

Надзвичайно цінним в цьому контексті виступає картографування лунниць та скроневих кілець на пам'ятках Карпато-Дунайського регіону. Для більш зручного розуміння поширення та побутування вищеописаних прикрас необхідно розглянути їх окремо по типах. Усі скроневі кільця і лунниці були розподілені на 2 групи, кожна з яких на 4 типи, з урахуванням їх стилістичних особливостей (рис. 7). До 1 групи увійшли скроневі кільця. Перший тип представлений лунницеподібно-зірчастими скроневими кільцями, картографування різних типів яких було здійснено О. Айбабіним (Айбабин 1973, с. 63), 2 тип представлений скроневими кільцями з хрестоподібними підвісками, 3 — з хрестоподібними закінченнями по типу ливарної форми з Бржецлава і 4 — з овальними закінченнями по типу аналогічного екземпляру з Софії. Незважаючи на те, що О. Айбабіним була складена досить чітка карта з великою кількістю пунктів знахідок сережок «пастирського» типу, останні потребують свого доповнення, враховуючи знахідки останніх років, особливо в верхів'ях р. Тиса. Відзначимо, що на карті (рис. 8) показані лише типи лунницеподібно-зірчастих скроневих кілець з орнаментом на основі у вигляді трикутників та хрестоподібних символів, що характерно для періоду кінця IX—X ст. (група 1, тип 1), а також прямі аналогії прикрасам з Рідківського поселення (група 1, тип 2—4). Загалом, картографування скроневих кілець вищеописаних типів на території Карпато-Дунайського показує, що значна їхня кількість зосереджена в 3 регіонах: Середньому Подунав'ї (долини р. Морава, Влтава, Грон, Бар), Верхньому Потиссі і Нижньому Подунав'ї. До 2 групи відносяться лунниці, які також поділені на 4 типи (рис. 9). До 1 типу відносяться трьохрогі лунниці, до 2 типу — замкнуті з «рогами» у вигляді дериватів рослинних пагонів або головок плазунів, до 3 — лунниці з 3 відрогами, виконаними у вигляді потрійних круглих закінчень з вписаними концентричними колами в них і до 4 типу — трьохрогі лунниці з розширеними боковими відрогами, з трьома зовнішніми виступами круглої форми. Картографування лунниць вищеописаних типів показує, що найбільша їх концентрація переважає в Середньому Подунав'ї (долини р. Морава, Влтава, Грон, Бар). Лише одна з них (тип 4) походить з Левого Градца, на захід від загальної концентрації лунниць в Середньому Подунав'ї. Ще дві лунниці відомі в регіоні Середнього Пруту і Середнього Дністра (Редукенень і Єкимауци відповідно). Загальне картографування як скроневих кілець, так і лунниць дозволяє говорити про тісні контакти мешканців Рідківської поселенської структури з Великою Моравією, Нітранським князівством, угорцями, Візантією і Болгарською державою. Поширення вищеописаних прикрас дозволяє простежити 3 регіони концентрації аналогічних ювелірних виробів, а саме: Середнє Подунав'я, Верхнє Потисся і Нижнє Подунав'я. Підсумовуючи вищесказане, відзначимо, що весь асортимент ювелірних виробів, предметів озброєння з пам'ятки хронологічно відноситься до періоду кінця IX — другої половини X ст. Ця обставина дозволяє поглибити уявлення про вже давно висловлену в українській церковній історіографії гіпотезу стосовно тісних контактів жителів Прикарпаття з Великоморавською державою та можливу його християнізацію на рубежі VIII—IX ст. (Любащенко 2010, с. 22—40; Скочиляс 2010, с. 9—59).

Аналіз виявлених матеріалів дає можливість, в першу чергу, поставити питання про переселення на землі східнослов'янських хорватів білих (західних) хорватів. Окрім того важливою є проблема переселення населення з Великої Моравії та Нітранського князівства після їх контактів з угорцями, починаючи з 892 р. (Григоров 2013, с. 114—115). Ймовірно, що переселення з ядра та периферії Великоморавської та Нітранської держав на схід відбулося після розгрому Великої Моравії угорцями в 906 р. При цьому відзначимо, що великоморавська культура не зникла повністю, а продовжувала розвиватися до XI ст. Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» пише: «*Μετά δε την τελευτήν του αύτοΫ Σφενδοπλόκου ενα χρόνον έν ειρήνη διατελέσαντες, Ιριδος καΪ στάσεως έν έαυτοΐς έμπεσούσης, και προς αλλήλους έμφύλιον πόλεμον ποιήσαντες, έλθόντες οι Τούρκοι τούτους παντελώς έξωλόθρευσαν, καΪ έκράτησαν την εαυτών χώραν, είς ην και άρτίως οίκοΫσιν. Και οι ύπολειφθέντες του λαοΫ διεσκορπίσθησαν, προσφυγόντες είς τά παρακείμενα έθνη, εις τε τους Βουλγάρους και Τούρκους και Χρωβάτους και είς τά λοιπά έθνη*» (Гръцки … 1964, с. 216; Константин Багрянородный 1989, с. 168—169). Тобто, після нападу угрів на Велику Моравію, населення останньої

переселилося не лише на периферійні райони держави, а й на сусідні Болгарію, Хорватію тощо. Автор «Житія Наума», пам'ятки X ст., повідомляв, що угри, прийшовши в Моравію: «*... поплѣнише землю их и опустише ю, их же бо не поплѣнише Оугри, то въ Блъгары бѣжаше, и оста земля их поуста Оугром въ власть ...*» (Константин Багрянородный 1989, с. 399). Саме з початку X ст. розпочався післявеликоморавський період в історії Карпато-Дунайського регіону, який позначився війнами між державою Пржемисловичів, угорцями, Польщею, а також Київською Руссю. В археологічному контексті в зазначеному регіоні переплітались великоморавська, угорська, візантійська, болгарська та інші культури. Рідківська поселенська структура у Верхньому Попрутті, займаючи вигідне геополітичне положення, не була виключенням у цьому плані та відігравала, на нашу думку, велике значення у соціально-політичному розвитку регіону. Охарактеризовані з пам'ятки лунниці та скроневі кільця знаходять аналогії в старожитностях Великої Моравії, Нітранського князівства, Візантії, Болгарії та угорців. Вивчення поселення в Рідківцях планується продовжити в майбутньому, що, сподіваємося, дозволить відповісти на низку питань соціально-політичного та культурного розвитку населення регіону у VIII—X ст.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А.И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА. — 1973. — № 3. — С. 62—72.

Бајаловић-Хаџи-Пешић М. Накит VIII—XVIII века у Музеју града Београда. — Београд, 1984.

Войнаровский В.М. Чорнівка-І. Поселення VI—IX ст. на Буковині. — Чернівці: Зелена Буковина, 2007.

Вължарова Ж. Славяни и прабългари (по дани на некрополите от VI—XI в. На територията на България). — София: Българска академия на науките, 1976.

Гаврилюк О. Давньоруський археологічний комплекс X—XIII ст. поблизу с. Антонівці Шумського району Тернопільської області // Археологічні студії. — 2010. — Вип. 4. — С. 202—237.

Григоров В. Накити в България и Великоморавия от IX-X в. (византийски културни влияния) // Българско е-Списание за Археология. — 2013. — Vol. 3, is. 1. — С. 99—119.

Гръцки извори за българската история. — София: Българската Академия на Науките, 1964. — Т. V.

Дончева С. Медалиони от Средновековна България. — Велике Търново: Фабер, 2007.

Инкова М. Ранносредновековни накити от НИМ // Изследвания по Българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. — В. Търново: Фабер, 2007. — С. 224—239.

Каргопольцев С.Ю., Бажан И.А. К вопросу об эволюции трёхрогих пельтовидных лунниц в Европе (III—VI вв.) // ПАВ. — 1993. — Вып. 7. — С. 113—120.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М.: Наука, 1989.

Любащенко В. До питання про Кирило-Мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 2010 — Вип. 59. — С. 22—40.

Мисько Ю., Пивоваров С. Ніж із волютоподібним навершям із городища в с. Рідківці // ПССІАЕ. — 2005. — Т. 1 (19). — С. 79—84.

Мисько Ю., Пивоваров С. Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я // На перехрестях світової науки: Матеріали III Міжнар. наук. конф. «Вікно в європейську науку», присвяч. 140-річчю від дня народж. Р.Ф. Кайндля. — Чернівці, 2006 — С. 45—50.

Мысько Ю.В, Пивоваров С.В. Находки ножей с волютообразными навершиями в Верхнем Попрутье и Среднем Поднестровье // Stratum plus. — 2010. — № 5. — С. 309—316.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці: Рута, 1997.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К.: ІА НАН України, 2007.

Михайлина Л.П. Нові матеріали з Ревнянського Гнізда поселень Райковецької культури // Від венедів до Русі. Зб. наук. пр. на пошану докт. іст. наук, проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття. — К., 2014. — С. 357—364.

Михайлина Л.П., Тимощук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 205—219.

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. — Чернівці: Зелена Буковина, 2006.

Пивоваров С.В. Археологічні матеріали про етнічну ситуацію та суспільно-політичний розвиток земель Буковини в другій половині V — X ст. // Наук. вісн. ВНУ: Історичні науки. — Луцьк, 2009. — № 13. — С. 48—55.

Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. — 2010а. — Т. 1 (29). — С. 41—54.

Пивоваров С.В. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки) // МДАПВ. — 2010б. — Вип. 14. — С. 424—427.

Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VIII—IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р. // ПССІАЕ. — 2011а. — Т. 2 (32). — С. 22—37.

Пивоваров С.В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: Тези Міжнар. наук. конф. — Львів; Тустань, 2011б. — С. 30—32.

Пивоваров С, Вамуш А. Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини // ПССІАЕ. — Чернівці, 2011. — Т. 1 (31). — С. 70—80.

Пивоваров С.В., Ільків М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів

до Русі. Зб. наук. пр. на пошану докт. іст. наук, проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття. — К., 2014. — С. 345—356.

Пивоваров С.В., Ільків М.В., Калініченко В.А. Прикраси слов'янського населення Буковини (за матеріалами поселення VIII—X ст. в Рідківцях) // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки» (10—12 листопада 2014 р.). — К., 2015. — С. 169—180.

Рашев Р. Българска езическа култура. — София, 2008.

Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. — СПб, 2005.

Рябцева С. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X—XI вв. // Revista arheologica. — Chisinau, 2006. — Vol. II, n. 1—2. — С. 143—168.

Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII ст. // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2010. — Вип. 3. — С. 9—59.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К.: Наук. думка, 1976.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. — К.: Наук. думка, 1982.

Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М.: Наука, 1990.

Филипчук М.А. Східнослов'янське житло X — початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 219—233.

Филипчук М.А. Проблеми хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. — Чернівці, 2000. — С. 36—37.

Филипчук М. Слов'янські поселення VIII—X ст. в Українському Прикарпатті. — Львів: Астролябія, 2014.

Cosma C. Vestul şi Nord-Vestul României în secolele VIII—X d. h. — Cluj-Napoca: Editura Nereamia Napocae, 2003.

Dekan I. Velka Morava. Doba a umenie. — Bratislava, 1976.

Dimitrijević S. Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u otoku kod Vinkovaca s posebnim osvrtom na naušnice lunulasto-zvjezdolikog tipa // Opuscula archaeologica. — 1957. — N 2. — S. 21—45.

Dostál B. Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. — Brno, 1975.

Dostál B. Slovanska pohrebiste ze stredni doby hradistni na Morave. — Praha, 1966.

Dragotă A. Podoabe şi accesorii vestimentare din Banat, Crişana şi Transilvania (secolele X—XI). — Cluj-Napoca: Mega, 2014a.

Dragotă A. Tipologia pandantivelor în formă de semilună // Apulum: series archaeologica et anthropologica. — 2014b. — **LI**. — P. 645—668.

Hanuliak M. Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9—10 storoči na území Slovenska. — Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 2004.

Hruby V. Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach». — Praha, 1955. — T. III.

Pieta K., Ruttkay A., Ruttkay M. Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatstva. — Nitra, 2006.

Pleterski A. Frühmittelalterliche identitäten und aussagemöglichkeiten der archäologischen quellen // Antaeus. — 2010. — **31—32**. — S. 143—154.

Rejholcová M. Pohrebisko v Čakajovciach (9—12 storočie). Katalög. — Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 1995.

Rjabceva S. Contacts between Eastern Europe and Great Moravia // Great Moravia and the beginnings of Christianity. — Brno, 2014. — S. 170—177, 490—531.

Stanciu I. The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi-tag (north-western Romania, Upper Tisza Basin) // «Castellum, civitas, urbs». Zentren und eliten in frьhmittelalterlichen Ostmitteleuropa. — 2015. — Vol. 6. — P. 113—130.

Stassíková-Stukovská D. Vybrané nálezy z Boroviec a Breclavi-Pohanska k otázke interakcii staromoravských a nitranských slovanov // Sborník prací Filozofické fakulty Brnenské university. — 2000. — M. 5. — S. 97—111.

Teodor D. Romanitatea Carpato-Dunăreană şi Bizanţul in veacurile V—XI e. n. — Iaşi: Editura jumenia, 1981.

Ungerman Š. Zensky sperk starsiho velkomoravskeho horizontu // Archeologické rozhledy. — 2005. — **LVII**. — S. 707—754.

Vinski Z. Nausnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica // Starohrvatska prosvijeta. — 1952. — **III, 2**. — S. 29—59.

M. Il'kiv, V. Kalinichenko,
L. Mykhailina, S. Pyvovarov

LUNULAS AND TEMPLE RINGS FROM THE SETTLEMENT VIII—X century IN RIDKIVTSI

The article is devoted to the comprehensive analysis lunulas and temple rings VIII—X centuries from Ridkivtsi (Chernivtsi region, Ukraine). Settlement, where they found jewelry, amazing originality, diversity and non-standard culture of the early Middle Ages on the territory between the rivers Prut-Dniester unlike the other settlements of this period in the region. This fact is confirmed as armaments, agriculture, handicrafts, ceramic material and decorations jewelry, including 9 lunulas and 6 temple rings different types. The authors carried out their typology and mapping in the Carpathian-Danube region. They are similar in their antiquities of Great Moravia, Principality of Nitra, Byzantium, Bulgaria and hungarians.

Р.А. Кравченко,
С.А. Горбаненко

МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА РАДИЧІВСЬКЕ-3

У статті проаналізовано навколишнє середовище археологічного комплексу Радичівське-3 і палеоетноботанічні матеріали за відбитками на кераміці. Зроблено висновок про специфічність землеробства давніх мешканців городища.

***Ключові слова**: Радичівське-3, роменська культура, землеробство, палеоетноботанічні дані, зернове господарство, підсіка.*

Вступ. Городище Радичівське-3 знаходиться в 1 км на південь від с. Радичів (Коропський р-н, Чернігівська обл.) в ур. Хотинське (рис. 1). Воно розташоване на мису правого корінного берега р. Десна. На південний схід від укріпленої площадки (рис. 1, *IV* I) простягається селище, яке займає порізані ярами площадки-плато (рис. 1, *IV* II—IV). На одному з них (рис. 1, *IV* V) до недавнього часу знаходилися залишки курганного могильника. Комплекс з усіх сторін обмежений ярами, по яких протікають струмки.

Пам'ятка відома в літературі з кінця XIX ст. (Самоквасов 1873, приложения, с. 4; Уварова 1906, с. 80). Перші польові дослідження на ній провів С.А. Гатцук у 1907 р.: було зібрано підйомний матеріал, складено текстовий опис городища та знято окомірний план (Гатцук 1907, арк. 83, 88—91). З 1979 р. пам'ятку й прилеглі території неодноразово обстежували розвідками під керівництвом В.Є. Куриленка. Проведеними дослідженнями було відкрито посад і низку відкритих поселень роменської культури довкола комплексу (Куриленко 1988/93, арк. 9—10; 1989/65, арк. 3—4; 1991/108, арк. 8—9; 1992; 1995; 1998). Матеріали розвідок частково представлені в експозиції Мезинського археологічного науково-дослідного музею ім. В.Є. Куриленка.

У 1983 р. О.В. Шекун оглянув городище під час проведення паспортизації археологічних пам'яток Чернігівської обл. (Шекун 1983/87, арк. 18—19, рис. 69—70). У 1991—1992 рр. Чернігово-Сіверська експедиція Чернігівського обласного археологічного центру під керівництвом А.Л. Казакова здійснила на пам'ятці охоронні розкопки. Роботи проведено на городищі, посаді і рештках курганного могильника. Їх сумарна площа становила близько 1000 м^2. Проведеними дослідженнями встановлено, що городище вперше було заселене в період існування юхнівської культури (VII—III ст. до н. е.). Наприкінці I тис. н. е. на його місці виникло роменське укріплене поселення, сформувалися посад і курганний могильник. Згідно даних А.Л. Казакова, загальна площа комплексу на той час становила близько 16 га. Надалі вона скоротилася, однак функціонування пам'ятки тривало ще протягом досить довгого часу — принаймні до XII ст. (Казаков 1991/129; 1994; 2010, с. 109—110; Казаков, Черненко 2013; Кравченко 2016).

Це одна з найбільших та найкраще археологічно досліджених пам'яток роменського часу в

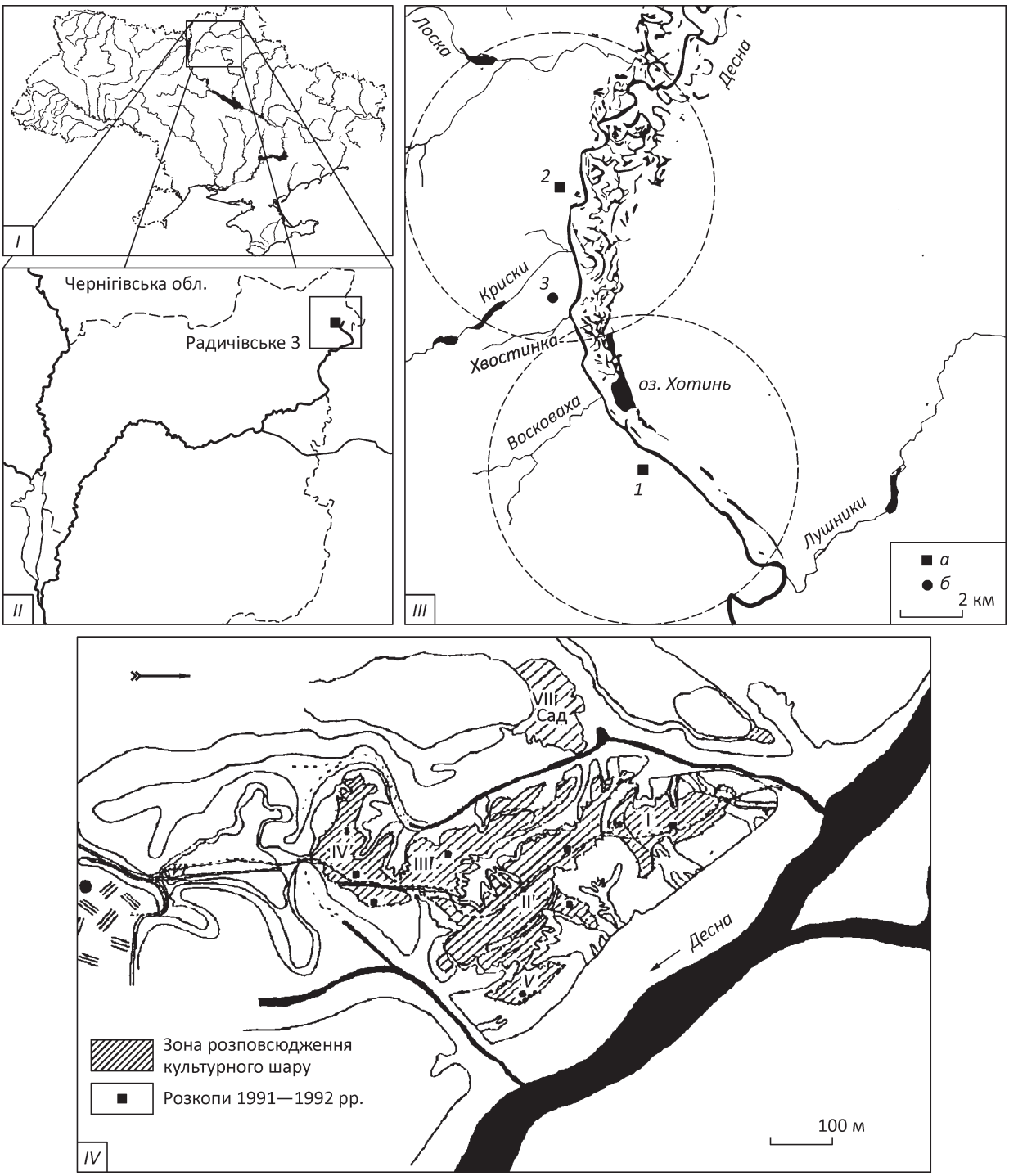

Рис. 1. Місце розташування археологічного комплексу Радичівське-3, *на картах*: *I* — України; *II* — Чернігівської обл.; *III — 2-кілометровій основі*: *1* — Радичівське-3; *2* — Свердловське-1; *3* — Пузирьове Північне (*а* — городища; *б* — селище); *IV* — схема археологічного комплексу (римськими цифрами позначено частини археологічного комплексу; за А.Л. Казаковим)

Середньому Подесенні. З огляду на це, результати його вивчення становлять особливий інтерес. Серед іншого, вони надають важливу інформацію для характеристики землеробства місцевого населення [1].

Традиційно аналіз землеробства розпочинають з характеристики відповідних знарядь праці. Під час розкопок 1992 р. виявлено три такі знахідки: коса-горбуша (на городищі, в ямі 39), фрагмент серпа (в тілі насипу кургану) і верхній камінь зернотерки (городище, культурний шар). Нажаль, жодна з них не може бути чітко датована. Зважаючи на це, чи не єдиним джерелом для вивчення землеробства «роменського» населення городища Радичівське-3 є палеоетноботанічні дані.

Для того, щоб їх отримати, один з авторів переглянув колекцію виробів з глини з городища. Під час огляду вдалось виявити відбитки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів. Отримані дані дозволили охарактеризувати тенденції розвитку землеробства давніх мешканців поселення.

Географічне розташування. Особливості ведення землеробства та його роль у господарстві населення залежать від навколишнього середовища. З огляду на це, доцільним є наведення стислої характеристики природних особливостей регіону.

Городище Радичівське-3 розташоване в межах фізико-географічного регіону Новгород-Сіверське Полісся (крайня східна частина Українського Полісся). У тектонічному відношенні це північна частина південно-західного схилу Воронезького кристалічного масиву (Природа … 1986, с. 62).

Пам'ятка знаходиться на території Сново-Деснянської водороздільової рівнини (інша назва — Придеснянське плато) з максимальною абсолютною висотою 222 м над рівнем моря (далі — н. р. м.). Плато має тенденцію до ухилу з північного сходу на південний захід, у бік осі Дніпровсько-Донецької западини. Воно характеризується глибоким (близько 100 м) та густим ерозійним розчленуванням поверхні, зумовленим особливостями давнього рельєфу (Природа … 1986, с. 63). Максимальна висота правобережної тераси безпосередньо в околицях городища Радичівське-3 — 190,2 м н. р. м. Заплавну територію лівобережжя взагалі можна вважати рівнинною й без різкого перепаду висот: середні показники 120—130 м н. р. м. (Генеральный … 1987, М—36—7).

Згідно з даними геоботанічного районування, територія Новгород-Сіверського полісся знаходиться у Новгород-Сіверсько-Понорницькому районі Чернігівсько-Новгород-Сіверського (Східнополіського) округу дубово-соснових та соснових лісів. Геологічні й геоморфологічні фактори зумовили тут формування нехарактерних рослинних угруповань: лісова рослинність цього району характеризується дубовими, липово-дубовими, кленово-липово-дубовими, а також грабово-дубовими формаціями (Фіторізноманіття … 2006, с. 171—173). Отже, головною лісоутворюючою породою є дуб звичайний.

У ґрунтоутворюючих процесах регіону помітну роль відіграють корінні породи: піщано-глинисті палеогенового, й мергелеві крейдяного віків. Вони перекриті малопотужними шарами морени, лесоподібних суглинків, воднольодовикових та алювіальних супісків і пісків. Антропогенні нашарування збагачені продуктами денудації та перевідкладеннями мергелевих порід, що призводить до збагачення ґрунтів поживними речовинами і зменшення їх кислотності. Для території Новгород-Сіверського Полісся характерні сірі лісові, дерново-підзолисті, лугово-чорноземні ґрунти та опідзолені чорноземи (Природа … 1986, с. 64).

У науковій літературі до потенційної ресурсної зони поселення, прийнято зараховувати території, розташовані не далі години пішого ходу (4—5 км) від нього. Ведення господарства на віддаленіших землях вважається економічно не виправданим (див., напр.: Томашевський 2010).

У найближчій окрузі (до 5 км) городища Радичівське-3 спостерігаються досить значні (до 70 м) перепади рельєфу. Високі ділянки представленні терасою правого корінного берега р. Десна. Знижені — заплавою річки та лівобережною долиною. Найпридатнішими для обробки є підвищені ділянки правобережжя, що вкриті сірими лісовими і дерново-підзолистими ґрунтами.

Річкова долина Десни в околицях городища нині мало придатна для землеробства. Більшу

1. Користуючись нагодою, автори висловлюють подяку керівнику Чернігово-Сіверської експедиції (1991—1992 рр.) А.Л. Казакову за надані для публікації матеріали.

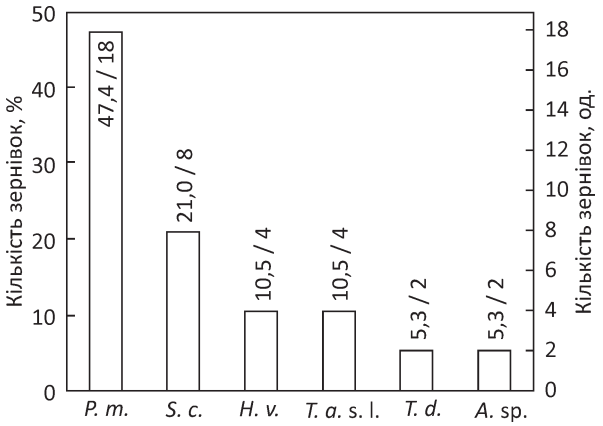

Рис. 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за відбитками на виробах з глини з Радичівського-3, за кількістю: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* s. l. — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес). Над стовпчиками дано: кількість зернівок / відсоток

її частину займають оз. Хотинське й дрібні водойми. Однак зауважимо, що на цій території представлені відносно родючі лучні ґрунти. Не виключено, що вона була придана для обробітку в період існування роменської культури. Традиційнішим є використання таких ділянок під невеликі городи, випасання худоби і заготівлі сіна на зиму.

В 9 км на північ — північний захід від пам'ятки розташоване роменське городище Свердловське-1 (рис. 1). На межі їх потенційних ресурсних зон розташоване поселення Пузирьово Північне, яке В.Є. Куриленко вважав роменським (Куриленко 1994/45, арк. 7). Нажаль, розміри, хронологію та характер пам'ятки без додаткових досліджень встановити неможливо.

Пам'ятки, розташовані нижче по течії відносно городища Радичівське-3, відомі лише за результатами розвідок, що у більшості випадків не дозволяє чітко визначити їх культурну приналежність. Зважаючи на це, їх не залучено до аналізу взаєморозташування потенційних ресурсних зон.

Палеоетноботанічні матеріали отримано завдяки їх відбиткам на виробах з глини. Зняття відбитків проведено за загальновживаною методикою, вперше використаною в СРСР молдовським палеоетноботаніком З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Надалі матеріал визначено завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; відбитки зернівок бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

У результаті аналізу виявлено 41 одиницю зернівок і насіння. З них 40 відбитків належить до культурних рослин: 18 проса (очищене — пшоно, а також у плівках) (*Panicum miliaceum*), 8 жита (*Secale cereale*), 4 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), 4 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 2 пшениць м'яких голозерних (*T. aestivum* s. l. [2]), 2 вівса (не визначеного до виду) (*Avena* sp.), 1 пшениці однозернянки (*T. monococcum*); бобових: 1 гороху (*Pisum sativum*); зернівок бур'янів: 1 мишію (не визначеного до виду) (*Setaria* sp.). Не виключено також, що на одному з денець відбилася кісточка терену (*Prunus* sp.).

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС) складений на основі кількісних показників зернівок (основні поняття див.: Кравченко, Пашкевич 1985), однак лише з урахуванням злакових культурних рослин (у цьому випадку — без урахування зернобобових; також — без одиничного відбитка пшениці однозернянки як, імовірно, випадкової знахідки; рис. 2). Але такий $ПБС_к$ є лише відображенням співвідношення кількості матеріалів, себто — усього лише констатацією факту. До аналізу не залучено так звані скупчення відбитків на кераміці. Оскільки вони, майже напевно, не є випадковими, а отже спотворюють імовірну картину співвідношення культурних рослин у зерновому господарстві давніх мешканців. До таких зараховано: скупчення відбитків проса на денцях (5 випадків; в одному випадку відбитки зернівок виявлені разом з уже відокремленими відбитками їх лусочок).

Підсипання під денце робилось для того, щоб формовочна маса не приставала до лавки чи підставки, на якій посуд виготовляли (Бобринский 1978, с. 39). Найпридатнішими, а отже і вживаними були зернівки проса, найменші серед зернових, або ж відходи від лущення зернових (також досить часто — від проса). Яскравим прикладом саме такого технологічного прийому і є денця з городища Радичівське-3. Зауважимо, що за нашими спостереженнями використання цього

2. S. l. = sensu lato = у широкому розумінні.

прийому є масовим і притаманне носіям багатьох археологічних культур, у тому числі слов'янським культурам останньої чверті I тис. н. е. на значних теренах півдня Східної Європи (райковецька, волинцевська, роменська, боршевська культури), а також багатьом іншим, які займалися хліборобством і в ужитку яких переважала ліпна кераміка. Також, і підсипання відходів від обмолоту (особливо проса) широко відоме щонайменше з ранньозалізного віку.

Зернове господарство [3]. Зважаючи на те, що кількісні показники не сприяють розумінню співвідношення складових у зерновому господарстві давніх мешканців, і навіть навпаки — негативно впливають на інтерпретацію проаналізованих матеріалів, нами введено індекси співвідношень у масі зернівок (Горбаненко 2012). Подальший аналіз проведено з урахуванням різниці в масах зернівок, де за основу взято зернівку проса як найменшу; для всіх інших зернівок встановлено індекс перерахунку маси (зернівка … культурної рослини = *n* зернівок проса). Результати розрахунку такі (детально див.: Горбаненко, Колода 2013, с. 41): просо — 1; ячмінь плівчастий — 5,5; пшениця двозернянка — 6,2; пшениці голозерні — 5,7; жито — 4,8; овес — 3,4. На цій основі складено ПБС за масою ($ПБС_м$), що адекватніше відображає зернове господарство у життєдіяльності людей.

За результатами цього перерахунку перше місце посідає жито (майже 1/3 частки від зернового господарства); пшениці голозерні і ячмінь плівчастий мають подібні показники (до 1/5 частки); далі — просо (близько 1/6); пшениця двозернянка мала показники ближче до 1/10; овес представлено дуже незначною часткою (рис. 3).

За показниками, проаналізованими таким чином, помітні певні особливості зернового господарства. Традиційно у $ПБС_м$ присутня незначна кількість вівса, що споріднює отримані результати з даними з інших слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е.: перш за все — волинцевсько-роменських (Горбаненко 2014; Готун, Горбаненко 2016), празької й райковецької культур (Горбаненко 2014а; 2014б; 2014в; 2015), боршевської (Горбаненко 2014г), а також салтівської (Горбаненко

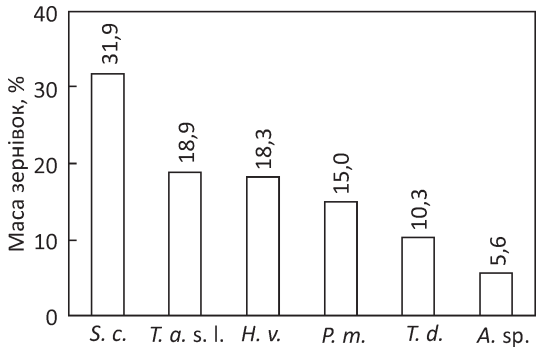

Рис. 3. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за відбитками на виробах з глини з городища Радичівського-3, за масою. Скорочення див. на рис. 2

2013). Частка проса становила близько 1/6, що загалом менш притаманно пам'яткам останньої чверті I тис. н. е. (таких показників досягають дані з пам'яток празької культури, а також одиничних волинцевсько-роменських).

Загалом, сума значень за масою примхливих культур, що, як вважається, є важливими маркерами інтенсифікації землеробства [4] (жита і пшениць голозерних) становить приблизно половину зернового господарства. Відповідні до цього і показники непримхливих, перевірених часом і здавна традиційних зернових культур (просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка), що сумарно становлять трохи більше 40 % $ПБС_м$ (див. рис. 3).

Результати кластерного аналізу в цілому засвідчують високий ступінь незв'язності показників щодо інших пам'яток (рис. 4; таблиця). Тим не менше, зауважимо, що показники примхливих культур з Радичівського-3 — одні з небагатьох на волинцевсько-роменських пам'ятках, що перевищують половину зернового господарства. Зауважимо, що найбільшу подібність демонструють матеріали з сусідньої пам'ятки — Свердловське-1, звідки палеоетноботанічні матеріали проаналізовано як за відбитками на кераміці, так і за обгорілими макрорештками (Свердловське-1 … 2017).

Слід зауважити, що Радичівське-3 є однією з небагатьох пам'яток на якій з-поміж бур'янів не виявлено стоколосу — показника озимих посівів переважно жита. А отже, це може свідчити на ко-

3. Під зерновим господарством розуміємо співвідношення частин основних зернівок за масою — показник, що може відповідати обсягам вирощування та / або вживання в їжу зернових культур.

4. Про інтерпретаційні схеми детально див.: Горбаненко 2011. Посилання на джерела інформації див. там само.

Показники подібності $ПБС_м$ волинцевсько-роменських пам'яток за результатами кластерного аналізу

Пам'ятка	Битиця	Водяне	Волинцеве	Глинськ	Горналь	Козаків Яр	Лтава	Мохнач	Обухів II	Олександрівка I	Опішня	**Радичівське-3**	Свердловське-1	Шуклінка
Битиця	—	75,3	86,3	92,3	91,9	87,9	80,9	64,1	89,6	82,8	77,8	**79,8**	83,7	80,1
Водяне	75,3	—	84	75,7	79,2	72,5	83,8	65,2	67,8	76,7	79,1	**80,4**	78,7	55,6
Волинцеве	86,3	84	—	86	92	84,4	90,7	70,1	80,9	90,9	90,6	**82,6**	84,7	66,4
Глинськ	92,3	75,7	86	—	92,2	89	81,1	59,3	90,3	80,7	77,6	**84,9**	88,8	79,5
Горналь	91,9	79,2	92	92,2	—	91,4	87,9	63,9	85,7	87	85,4	**83,5**	88,3	72,2
Козаків Яр	87,9	72,5	84,4	89	91,4	—	84,4	58,2	83,2	86,4	81,3	**77,2**	83	72,6
Лтава	80,9	83,8	90,7	81,1	87,9	84,4	—	65	73,6	89,9	92,9	**79,6**	85,6	61
Мохнач	64,1	65,2	70,1	59,3	63,9	58,2	65	—	55,9	70,2	71,2	**57,8**	56,6	51
Обухів II	89,6	67,8	80,9	90,3	85,7	83,2	73,6	55,9	—	77,3	72,4	**82,9**	85,1	85,5
Олександрівка I	82,8	76,7	90,9	80,7	87	86,4	89,9	70,2	77,3	—	93,2	**77,6**	82	63,2
Опішня	77,8	79,1	90,6	77,6	85,4	81,3	92,9	71,2	72,4	93,2	—	**76,1**	78,9	57,9
Радичівське-3	**79,8**	**80,4**	**82,6**	**84,9**	**83,5**	**77,2**	**79,6**	**57,8**	**82,9**	**77,6**	**76,1**	—	**94,3**	**71,8**
Свердловське-1	83,7	78,7	84,7	88,8	88,3	83	85,6	56,6	85,1	82	78,9	**94,3**	—	72,2
Шуклінка	80,1	55,6	66,4	79,5	72,2	72,6	61	51	85,5	63,2	57,9	**71,8**	72,2	—

Напівжирним виділено показники відношення Радичівського-3 городища до інших пам'яток.

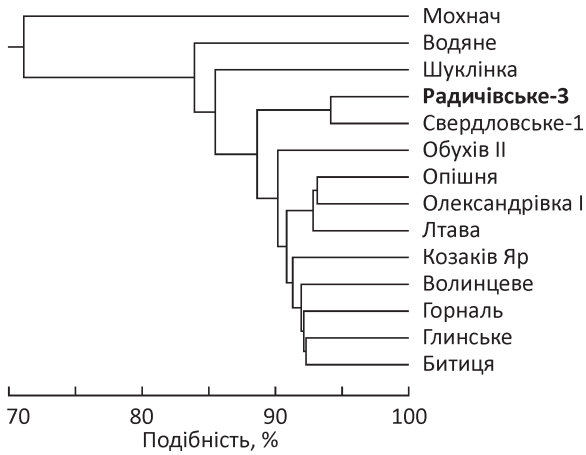

Рис. 4. Результати кластерного аналізу $ПБС_м$ волинцевсько-роменських пам'яток (див. таблицю)

ристь того, що давні мешканці поселення не використовували озимі посіви. Відтак значні показники жита, скоріш за все, можуть вказувати на їх дещо інше використання.

Взагалі жито — рослина, що перешкоджає нормальному росту інших рослин; вона може «заглушити» не тільки однорічні, але навіть і багаторічні бур'яни (Зінченко, Салатенко, Білоножко 2001, 2.1.2.2). У зв'язку з чим практично не вимагає до себе жодної уваги від хлібороба. Таким чином, крім врожаю, корисні дії від вирощування полягають ще й в очищенні полів від бур'янів, а також накопиченні деяких корисних елементів. Цілком імовірно, що у випадку з матеріалами з Радичівського-3 слід схилитися до думки, що землеробство не було розвиненим, а велика кількість жита вказує лише на використання дієвого способу боротьби з бур'янами.

Також слід вказати, що одинична знахідка відбитка, імовірно, кісточки терену, несе доволі значну цікаву додаткову інформацію. Терен росте на узліссях, по чагарниках, балках, долинах річок. Його присутність у палеоетноботанічних матеріалах свідчить про існування збиральництва. Це досі єдина знахідка, відома з волинцевсько-роменських пам'яток). Вірогідно, ще одна походить з поселення райковецької культури) біля с. Ревне (Чернівецька обл.; Горбаненко 2014б, рис. 3). Загалом же, «археологічних» свідчень збиральництва досі небагато. До них

можна зарахувати знахідки фрагментів шкаралупи ліщини, а також насіння бузини, відомі нині з шести ранньослов'янських пам'яток півдня Східної Європи (Петрашенко, Пашкевич 1992, с. 203; Горбаненко, Пашкевич 2010, табл. 12; Кирьянова 2014; Горбаненко 2014, с. 115; 2014б, рис. 3; 2014в, с. 356, 357).

Отже, зернове господарство в цілому є відмінним від більшості більшості ПБС$_{м}$ волинцевсько-роменських пам'яток (за виключенням городища Свердловське-1). Значні частки «прогресивних» зернових, переважно жита, ймовірно, свідчать про його використання не з огляду на можливість отримання значних врожаїв, а тому, що воно не потребувало занадто якісного обробітку ґрунту. Практично відсутність виявлених бур'янів (як і на Свердловському-1) свідчить про відносно чисті посіви. Цьому сприяли обидва можливі показники: значна кількість жита, посіви якого здатні «заглушити» навіть багаторічні бур'яни, а також висока ймовірність використання підсіки, за якої знищуються у тому числі й бур'яни. На використання підсічних ділянок (а не заплавних) опосередковано вказують і поодинокі знахідки березки польової, яка надає перевагу посушливим місцям і суглинистим родючим ґрунтам. Тим більше імовірним є використання підсіки й з огляду на те, що на пам'ятці не виявлено залізних деталей на орні знаряддя (хоча остання теза й не є аксіомою): так, у перший рік взагалі сіяли по згарищу, після чого необхідно було просто заборонувати ділянку (Левашова 1956, с. 21), що можна було зробити за допомогою знарядь для вторинного обробітку ґрунту — смик-борони чи борони-суковатки. Упродовж наступних років на таких ділянках краще було використовувати легкі безполозі рала (Зеленин 1907, с. 114—116).

Інтенсивне використання підсіки саме у лісовій зоні — цілком звичне явище, підтверджуване етнографічними джерелами. Нині, з огляду на надзвичайну складність виявлення таких об'єктів, нам відомі усього три приклади фіксації підсічних полів поблизу слов'янських пам'яток: середини I тис. н. е. — в ур. Прірва поблизу м. Трубчевськ (Брянська обл., РФ; Падин 1969, с. 208—209); давньоруських: Автуничі (Чернігівська обл.; Моця, Томашевський 1997) і літописний Чорнобиль (Київська обл.; Переверзєв 2016).

Таким чином, отримані показники зернового господарства слід вважати «регресивними» у порівнянні з переважною більшістю аналогів останньої чверті I тис. н. е. на території півдня Східної Європи (лісостепової частини), однак такими, що добре узгоджуються з навколишнім середовищем пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К.: Урожай, 1988.

Гатцук С.А. Раскопки 1907 г. Городища и курганы / НА рукописного архива ИИМК РАН. — Ф. 1, оп. 10. — Спр. № 41.

Генеральный штаб: Шостка. Состояние местности на 1986 г. — 1987. — М—36—7.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 201—214 (АДІУ. — Вип. 5).

Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г.). — СПб, 2012. — С. 106—109.

Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 45—51, 148—150.

Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 113—123.

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2014а. — Вип. 5. — С. 200—211.

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014б. — С. 180—186 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

Горбаненко С.А. Археоботанические исследования материалов из археологического комплекса Горналь // КСИА. — 2014в. — Вып. 234. — С. 353—361.

Горбаненко С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури // Археологія. — 2014г. — № 2. — С. 110—120.

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка // Археологія. — 2015. — № 1. — С. 109—116.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К.: Академперіодика, 2010.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К.: ІА НАН України, 2013.

Готун І.А., Горбаненко С.А. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків Яр у Ходосівці // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 153—171.

Зеленин Д.К. Русская соха, ее история и виды. — Вятка, 1907.

Зінченко О.І., Салатенко В.Н., Білоножко М.А. Рослинництво: підручник. — К.: Аграрна освіта, 2001.

Казаков А.Л. Отчет об исследовании Радичевского городища / НА ІА НАН України. — 1991/129.

Казаков А.Л. Радичевский курганный некрополь // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я. — Білопілля, 1994. — С. 22—24.

Казаков А.Л. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 109—115 (АДІУ. — Вип. 1).

Казаков А.Л., Черненко Е.Е. Археологические исследования северянского Радичева // Археологические исследования в еврорегионе «Днепр» — 2012. — Гомель, 2013. — С. 171—175.

Кирьянова Н.А. Заключение по результатам анализа зерновых материалов из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 353—354.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.

Кравченко Р.А. Гончарний горн XII ст. з городища Радичівське-3 // Середньовічні та раньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2016. — С. 70—73.

Куриленко В.Е. Отчет о разведках 1988 года / НА ІА НАН України. — 1988/93.

Куриленко В.Е. Научный отчет о разведках музея в 1989 г. в регионе Средней Десны / НА ІА НАН України. — 1989/65.

Куриленко В.Е. Научный отчет Мезинского археологического разведках музея (Коропский район) в 1991 г. / НА ІА НАН України. — 1991/108.

Куриленко В.Е. Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея (Коропский район) в 1992 г. / НА ІА НАН України. — 1992/67.

Куриленко В.Е. Северная округа Радичева в IX—XIII вв. // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 38—39.

Куриленко В.Е. Сіверяни. Округа міст Радичева і Новгорода-Сіверського // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 104—106.

Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.

Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С. 28—42.

Падин В.А. Раскопки поселения в урочище Макча близ Трубчевска // СА. — 1969. — № 4. — С. 208—218.

Панченко С.М., Андрієнко Т.Л., Гаврись Г.Г., Кузьменко Ю.В. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся. — Суми: Університетська книга, 2003.

Переверзєв С.В. Дослідження літописного Чорнобиля // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 85—92 (АДІУ. — Вип. 3 (20)).

Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210.

Природа Украинской СССР. Почвы / Н.Б. Вернандер, И.Н. Гоголев, Д.И. Ковалишин и др. — К.: Наук. думка, 1986.

Самоквасов Д.Я. Указатель сохранившихся городищь в Черниговской губернии. Приложение // Древние города России. — СПб, 1873.

Свердловське-1: біогосподарська діяльність мешканців роменського городища на Чернігівщині / О.Є. Черненко, Р.А. Кравченко, С.А. Горбаненко, Л.В. Горобець, О.М. Ковальчук, О.Г. Сенюк, М.С. Сергєєва // АДІУ. — 2017. — Вип. 1 (22). — С. 266—301.

Томашевський А.П. Просторові та палеоекологічні дослідження Південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 174—206 (АДІУ. — Вип. 1).

Уварова П.С. Выписки из дела Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора Летописца, и граф. П.С. Уваровой // Тр. Московс. предварительного комитета по устройству XIV АС. — М., 1906. — С. 73—93.

Фіторізноманіття Українського полісся та його охорона. — К.: Фітосоціоцентр, 2006.

Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. / НА ІА НАН України. — 1983/170.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

Popper V.S., Hastorf C.A. Introduction // Current Palaeoethnobotany. Analytical methods and cultural interpretations of archaeological plant remains. — Chicago, 1988. — P. 1—16.

yandex.ua/maps.

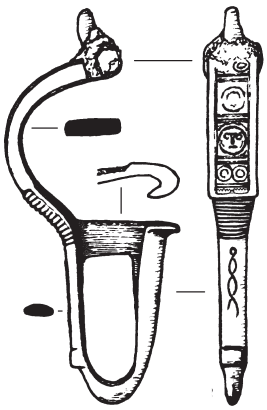
R. Kravchenko, S. Gorbanenko

MATERIALS FOR THE STUDY OF FARMING OF THE INHABITANTS OF RADYCHIVSKE-3 HILLFORT

The article deals with the analysis of environment of archaeological complex of Radychivske-3 (fig. 1) and of paleoethnobotanical material obtained by prints on ceramics (fig. 2—4). According to analysis of relief and soils within a 5-kilometer resource area of the site, plains of plateau with soils formed under forest vegetation could be the most probable to be used for crops. Analyzing a grain farming it was concluded a specificity of farming of ancient inhabitants of the hillfort. A probable system of farming here was slash and burn clearing.

Л.П. Михайлина,
С.В. Пивоваров,
М.В. Ільків

БРОНЗОВІ ФІБУЛИ ПІЗНЬОГО ЛАТЕНУ — РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.

З території Чорнівського городища XIII ст. походять три бронзові фібули. Перша знахідка — фрагментована померанська фібула (тип Еггерс II), яка співвідноситься зі старожитностями лукашівської культури й датується орієнтовно кінцем II — першою половиною I ст. до н. е. (рис. 1, 1; 2). Друга фібула сильно профільована, з опорною пластиною над пружиною та вкороченим суцільним приймачем (рис. 1, 2). Вона належить до типу Альмгрен 69, датується другою половиною I — початком II ст. н. е. та пов'язана, ймовірно, з пам'ятками липицької культури. Остання зі знахідок відноситься до дунайсько-іллірійської серії литих псевдопідв'язних фібул із людськими зображеннями на спинці (група Е за А. Мегуряну) (рис. 1, 3; 3; 4). Вона датується в межах середини VI — початку VII ст. У давньоруський час фібули повторно використовувалися місцевими жителями. Очевидно, вони вважалися «небесного» походження й слугували реліквіями-оберегами на зразок «стріл і сокир громових».

***Ключові слова**: фібула, пізній латен, ранньоримський час, раннє середньовіччя, Чорнівське городище.*

Чорнівське городище — еталонна пам'ятка давньоруської культури в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Воно розташоване за 5 км на південь від с. Чорнівка в Садгірському лісі північніше м. Чернівці та займає високий мис на лівому березі р. Мошків в уроч. Спринчени. Пам'ятку відкрив відомий вітчизняний археолог Б.О. Тимощук, який досліджував її в 1977—1978 рр. та відніс городище до категорії феодальних замків (Тимощук 1982, с. 105—113). У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М.А. Філіпчук. Протягом 1985—1986 рр. археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л.П. Михайлини поновила роботи на пам'ятці. У результаті досліджень було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, виявлено рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань (Михайлина, Возний, Пивоваров 1991). Із 1989 по 1994 рр. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І.П. Возного, який стверджував, що в другій половині XII — першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа (Возний 1998). Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, стратиграфічна позиція низки об'єктів — спірною, а чимало знахідок — втраченими. З огляду на це з 1999 р. археологічна експедиція Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича під керівництвом С.В. Пивоварова продовжила вивчення городища (Пивоваров 2008; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016).

Протягом багаторічних польових досліджень пам'ятки було виявлено надзвичайно велику кількість рухомого матеріалу, в т. ч. індивідуального, який датується у переважній більшості першою половиною XIII ст. Крім нього з території укріпленого майданчика городища походять три бронзові фібули значно давніших епох, характеристиці яких присвячена дана публікація.

Перша із згаданих знахідок (2012 р.) сильно фрагментована — виявлено верхній лівий кут бронзової трикутної рамки із кнопкою-щитком, корпус відсутній (рис. 1, *1*). Рамка характеризується трикутним профілем (0,3 × 0,4 см) та литим орнаментом у вигляді паралельних насічок на зовнішній площині, які, очевидно, імітують

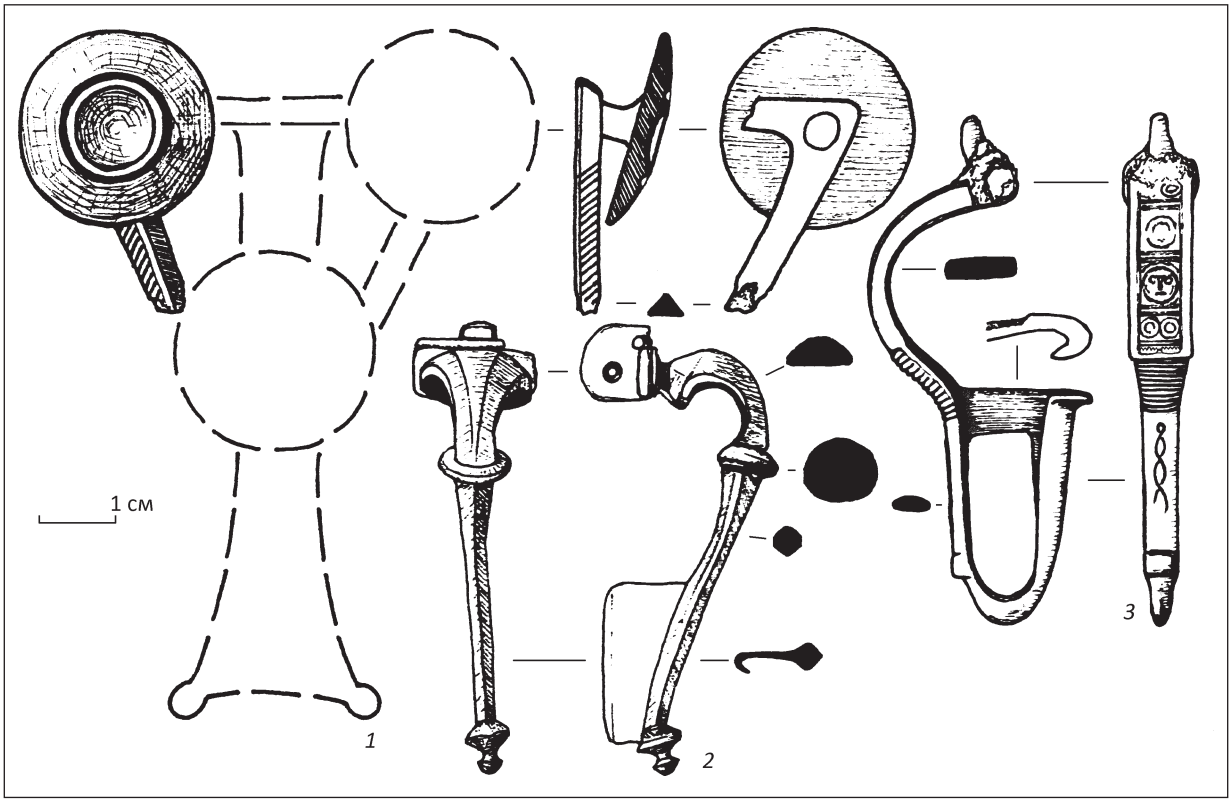

Рис. 1. Бронзові фібули з Чорнівського городища

спіраль. В отвір на вершині кута заклепана ніжка кнопки діаметром 2,5 см і товщиною 0,25 см. Посередині випуклого щитка кнопки виконане кругле заглиблення, концентрично обведене канавкою. Поверхня виробу покрилася товстим шаром патини темно-зеленого відтінку. Діаметр ніжки-заклепки — 0,4 см; маса фрагменту фібули — 13 г.

Достовірних аналогій знахідці в межах України відшукати не вдалося. Основним ареалом поширення фібул такого різновиду є Західна Померанія (Помор'я) та о. Рюген (рис. 2), у зв'язку з чим вже з кінця XIX ст. за ними закріпилася назва «фібули померанського типу», «померанські фібули». За морфологічними ознаками Г.Ю. Еггерс поділив їх на два типи (Babeş, Coman 2005, p. 142—143; Ettel 2014, s. 180, abb. 6, *2*). Знахідка із Чорнівського городища, попри свою фрагментарність, може бути віднесена до типу II, основними ознаками якого є орнамент-псевдоспіраль на трикутній рамці, плоска «хвостоподібна» ніжка й три характерні кнопки. Померанські фібули датуються переважно в межах латенського періоду, зокрема тип Еггерс II — середнім Латеном і перехідним етапом до періоду Латен D (ранньою фазою пізнього передримського часу). Окремі зі знахідок датовані серединою I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е. чи кінцем II — першою половиною I ст. до н. е. (Babeş, Coman 2005, p. 143—144).

Одиничні екземпляри фібул виявлено за межами Померанії, переважно в південно-східному напрямі. Так, територіально найближчими знахідками стосовно Чорнівського городища є екземпляри з Гелеєшті, Севені та «Угорщини» (Babeş 1993, s. 91, abb. 24, s. 95, abb. 25, taf. 24, *11*; Babeş, Coman 2005). Тільки перша з них виявлена у комплексі — на поселенні лукашівської культури II фази розвитку (орієнтовно 100—50 рр. до н. е., LtD1) (Babeş 1993, s. 130, abb. 45). Дослідники, услід за М. Бабешом, з розбіжностями в деталях розглядають її як вплив ясторфської культури на формування пам'яток типу Поянешти-Лукашівка (Щукин 1994, с. 115, 73, 134, рис. 19, *41*; 48;

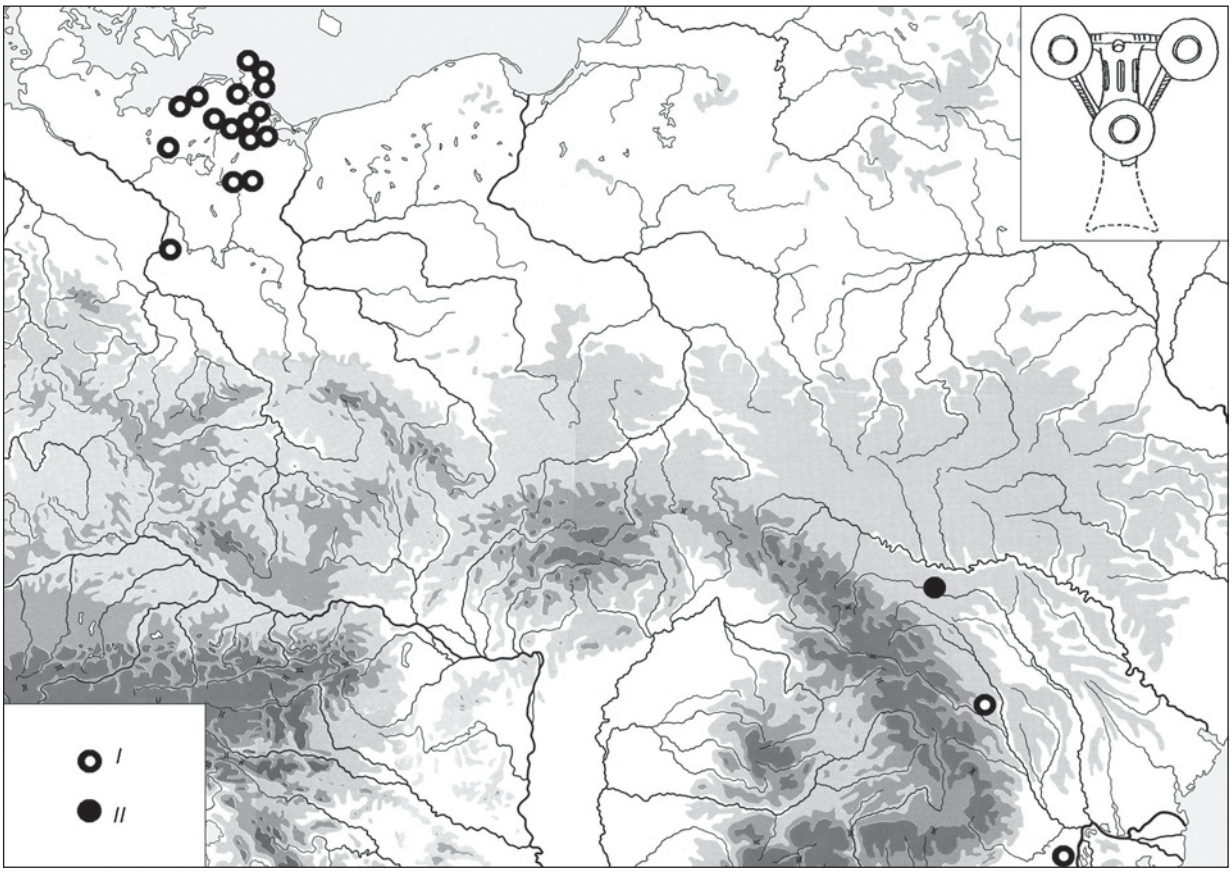

Рис. 2. Поширення померанських фібул типу Eggerc II (за Babeş 1993; Babeş, Coman 2005; Ettel 2014) (*I*) та місцезнаходження чорнівського екземпляру (*II*)

Еременко 1997, с. 104—105, рис. 28, *1*; Пачкова 2006, с. 322, 328, рис. 165, *10*).

Початково фрагментовану померанську фібулу з Чорнівського городища теж варто пов'язувати зі старожитностями лукашівської культури, поселення якої в найближчій околиці відомі на протилежному березі р. Мошків (уроч. Пуста Чорнівка), а також у Рідківцях (уроч. Довга Долина, уроч. Магалянське) (Тимощук 1984, с. 150, 152).

Друга фібула виявлена 2016 р. у районі кліті 27. Вона являє собою сильно профільований виріб, який характеризується потовщеною масивною головкою (0,9 × 0,8 × 0,4 см) з отвором для осі та із зовнішнім гаком для тятиви пружини (рис. 1, *2*). Над останньою присутня прямокутна в плані опорна пластина розмірами 1,75 × 0,60 × 0,15 см. Між пластиною та гаком прикипів фрагмент тятиви пружини. Вісь і голка з пружиною втрачені. Спинка сильно вигнута, трапецієподібна у профілі, максимальна ширина — 1,5 см. Ніжка фібули тонка, не надто видовжена (3,9 см), шестигранно-ромбічна в перетині (0,3 × 0,3 см), злегка деформована в основі та з подвійно-біконічною кнопкою на кінці (діаметр — 0,5—0,6 см). Приймач — суцільний, короткий (2,15 × 0,95 см). Посередині корпусу на дужці, між спинкою та ніжкою присутня одна біконічна «намистина» (діаметр — 0,85—1,05 см). Загальна довжина фібули — 5,9 см; маса — 15 г.

За класифікацією О. Альмгрена, описана фібула належить до групи IV, першої основної серії з опорною пластиною, які датуються у межах латенського та римського періодів. Знахідка найближча за своєю морфологією до форм (типів) 69 та 73. На думку дослідника, вони сформувалися на римських територіях у межах колишньої Австро-Угорщини на основі форм 67—68 (Almgren 1897, s. 35—37, taf. IV, fig. 67—73).

Аналогічної схеми фібули А. Амброз об'єднав у групу 10 — сильно профільовані фібули західних типів, підгрупу 1 — одночленні фібули з однією намистиною на дужці та з опорною пластиною над пружиною. До виявленого на Чорнівському городищі екземпляру найближчий «тип г» — фібули із вкороченим суцільним приймачем, який датується другою половиною I — початком II ст. н. е. Приблизно цим же часом, у межах періодів B1c—B2a, датує тип Альмгрен 69 і М. Щукін (Щукин 1991, с. 102, 103, рис. 7.). Центром їх ареалу теж визначено Паннонію і Норик, за межами яких вироби вважаються наслідуванням чи імпортом. У Карпато-Дністровському регіоні зафіксовані серед старожитностей липицької та пшеворської культур з Верхньої Липиці, Гринева, Галича, Вербички (Амброз 1966, с. 36—38, табл. 7, *4*; 20, *3*; Бидзиля, Русанова 1993, с. 100, 258, табл. XXXVIII). Фрагменти фібул підгрупи 1 відомі також з Гринева, Звенигорода, Улашківців (Амброз 1966, с. 38; Maczynska 2001, p. 173) та Лужан (Пивоваров, Ільків 2011, с. 45, 42, рис. 2, *6*). Поодинокі вироби проникали й на більш східні території у середовище сарматів, пізніх скіфів та в античні поліси Північного Причорномор'я (Амброз 1966, с. 38; Симоненко 1992, с. 155; 2011, с. 20, 24, рис. 10, *13*).

Неподалік Чорнівського городища відомі синхронні пам'ятки перших століть нашої ери, зокрема поселення Рідківці (уроч. Калатура), Рогізна (уроч. Біля Ставу) (Тимощук 1984, с. 112, 150, 152) й Рогізна (уроч. Мікулівка) (Пивоваров 2009, с. 12), Чорнівка-IIA (уроч. Біля Хреста) (Войнаровський 1999, с. 189—199) та ін.

Третя, найбільш пізня з описаних знахідок, виявлена в оборонній кліті 14 поряд з такими речами давньоруського часу як підвісні двоциліндричні замки, чересло, наконечники стріл і шпори, прикраси тощо (Возний 1998, с. 31, рис. 22, *8*, фото 82). Фібула — цільнолита, з кнопкою-виступом на головці, півколом вигнутою спинкою з прямокутним профілем та U-подібною ніжкою (рис. 1, *3*). На головці виробу накипіла іржа від осі та пружини. На зовнішній площині спинки нанесено зображення в прямокутній рамці, під яким відлито 13 паралельних пружків для імітації підв'язки, а на зовнішній опуклій стороні ніжки — узор на зразок плетінки. Загальна довжина фібули становить 6,65 см; ширина спинки — 0,85 см; ширина ніжки — 0,5 см; маса — 15 г.

Термінологія для означення подібних знахідок доволі різна: «римсько-візантійські фібули», «візантійсько-дунайські фібули», «фібули із псевдопідв'язкою» тощо. В одній з останніх узагальнюючих публікацій І. Гавритухін об'єднав їх як фібули візантійського кола (литі дунайсько-іллірійські), які еволюціонували в декорі від складних до схематичних та від високих до низьких за розмірами (Гавритухин 2002, с. 229—250). На думку дослідника, фібула із Чорнівського городища належить до рідкісних і ранніх варіантів литих візантійських типів, які датуються приблизно серединою VI ст. Їх проникнення на значну територію Західної України зумовлене взаєминами різного характеру між широким колом слов'ян і Візантією (Гавритухин 2003, с. 204; 2011, с. 15—18).

Псевдопідв'язні вироби А. Мегуряну назвав литими римсько-візантійськими фібулами та поділив їх на 15 груп. Знахідку із Чорнівського городища він відніс до групи E — фібули з людськими зображеннями на спинці (Măgureanu 2008, p 104, 147, 129, pl. III, *E*, fig. 6, *E*). Це одна із найчисельніших груп із значним ареалом поширення, в тому числі за межами Імперії. Литі фібули, за А. Мегуряну, датуються VI ст. і, в меншій мірі, першою половиною VII ст. Вони могли бути складовими як жіночого, так і чоловічого костюма, а різниця в розмірах пов'язана не лише з економічними факторами, а й місцем кріплення фібули в плечовому чи тазовому поясі одягу (Măgureanu 2008, p 112—116).

Весь орнамент на чорнівській фібулі, крім псевдопідв'язки, виконаний у низькому рельєфі й на патинованій поверхні чітко не проглядається. Через це у публікаціях його ілюстрації принципово різняться (див., напр.: Возний 1998, с. 31, рис. 22, *8*; Гавритухин 2003, с. 199, рис. 2, *7*; Пивоваров 2006, с. 238, рис. 50, *6*; Măgureanu 2008, p. 147, pl. III, *E*), що спонукало виконати новий рисунок із оригіналу (рис. 1, *3*). На нашу думку, зображення на спинці фібули обмежене прямокутною рамкою, яка поділена на 3 або 4 метопи. Найвище, умовно в першому метопі, було горизонтально зображено два кола з подвійних ліній, ліве з яких через наплив іржі майже не проглядається. По центру другого квадратового метопа вдалося частково простежити лише коло більших розмірів з подвійних ліній. Найцікавішим виявив-

ся третій метоп із круглим зображенням людського обличчя, на якому простежено очі з бровами, ніс і рот (рис. 3). Нижче у ряд нанесено два кола на зразок верхнього метопу. Під кожним із кіл проглядається піднята вгору 5-пелюсткова пальметка.

Дунайсько-іллірійські литі фібули зі схожим зображенням людського обличчя відомі з території Болгарії, Румунії та Сербії: Аппіарія, Давидени, Драгоєво, Прахово, Пернік (Măgureanu 2008, p. 147, pl. III, *E*), Градац у Горнім Левічіма, Велико Градіште у Петіні (Веселичић 2009, с. 42, 56, табл. VII, *1, 2*) та ін. (рис. 4). Вивчаючи знахідку із Давиден, І. Мітря вважає, що на ній зображено Ісуса Христа. На одній із наведених аналогій кінця VI ст. обличчя в німбі оточували чотири птахи (голуби?). Тому цілком можливо, як припускає дослідник, що чотири концентричні кола, розташовані навколо лиця з ореолом, символізують

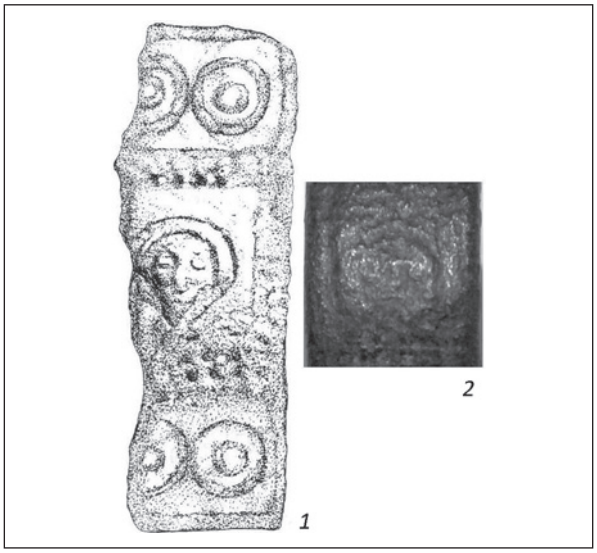

Рис. 3. Зображення на спинках дунайсько-іллірійських фібул із Давиден (*1*) та Чорнівського городища (*2*)

Рис. 4. Дунайсько-іллірійські фібули: *1—4* — Пернік; *5* — Прахово; *6* — Мунтенія; *7* — Болгарія; *8* — Давидени; *9* — Аппіарія; *10* — Драгоєво (за Măgureanu 2008); *11* — Градаци; *12* — Велико Градіште (за Веселичић 2009)

чотирьох птахів-голубів (Mitrea 2001, p. 139—142, 327—328, fig. 67, *3, 5*; 67a). У будь-якому випадку зображення людського обличчя на фібулах чітко вказує на спосіб їх носіння, принаймні виробів цього різновиду, — орієнтовно вертикально ніжкою донизу.

Проникнення ранніх християнських символів у слов'янське середовище носіїв празької культури, з пам'ятками якої синхронізується виготовлення фібули, не викликає особливого здивування. Так, у регіоні старожитності з християнською символікою виявлено на поселеннях VI—VII ст. Чорнівка II, Гореча I та Рашків, у скарбах з Хотина та Великого Кучурова (Пивоваров 2001, с. 17—18, рис. 1, *2—6*). Через півтисячоліття русичі могли віднайти фібулу саме на празьких селищах у найближчій окрузі: Чорнівка, Рогізна, Стара Жучка, Ленківці та ін. (Тимощук 1984, с. 110, 112, 152).

Оскільки на території Чорнівського городища, розкопаного фактично на всій площі, присутні культурні нашарування виключно середньовічного часу, то наявність у його межах більш ранніх комплексів можна виключити. По друге, на площі пам'ятки в межах закритих комплексів XIII ст. вже було виділено низку старожитностей повторного використання: у кліті 20 знайдено кам'яну сокиру з отвором епохи бронзи, а із кліті 29 походить бронзовий наконечник стріли скіфського часу з додатковим отвором для підвішування на втулці (Pyvovarov 2008, p. 108). Дунайсько-іллірійська фібула, про що йшлося вище, теж походить із давньоруського комплексу кліті 14. Через це є підстави вважати, що інші дві фібули, виявлені у перевідкладених культурних нашаруваннях (відвалах) давньоруського часу, теж повторно використовувалися у XIII ст.

Схожі випадки використання артефактів більш давніх епох, засвідчені археологічно, часто пов'язують із зафіксованими писемними джерелами й етнографічним матеріалом віруваннями в «стріли та сокири громові». Зокрема вони виділені на пам'ятках епохи античності й слов'яноруського періоду (Даркевич 1961, с. 290; Тимощук 1974, с. 13—14; Моця 1993, с. 31; Молева 2002; Пивоваров 2004; Івакін, Пуцко 2005, с. 94—96; Мусин 2005, с. 192—196; Ільків 2013; Пивоваров, Ільків 2014 та ін.). Вони представлені передусім виробами з каменю, особливо кременю. Проте зафіксовані факти, щоправда у значно меншій кількості, повторного використання металевих старожитностей. Наприклад, із античної Керчі походять три бронзові сокири (Молева 2002, с. 200), із жертовної споруди (№ 16) на городищі-святилищі XII—XIII ст. біля с. Крутилів, уроч. Звенигород відома лита провушна сокира епохи бронзи (Бандрівський. Ягодинська 2009). Аналогічний випадок зафіксований для бронзової пальчастої фібули VII ст. із Києва (вул. Стрітенська, 9). Зламана прикраса в X ст. була перетворена на оберіг (Боровський 1992, с. 129). Деякі з кам'яних старожитностей у давньоруський час навмисно оздоблювалися кольоровим металом, як, приміром, амулети із зрубу XIV ст. у Новгороді (Седова 1957) та з в'ятицького поховання (Недошивина 1976, рис. 50, *6*). Серед цінних дарунків візантійського імператора Олексія Комніна імператору Священної Римської імперії Генріху IV згадується «ἀστροπέλεκυς» — кам'яна сокира в золотій оздобі «небесного», «зоряного» походження (Комнина Анна, с. 138). Тобто також мала місце якщо не ідентична, то принаймні схожа практика повторного використання давніх мідних / бронзових реліквій «небесного», «божественного» походження. Блискавка у народній уяві асоціювалася, скажімо, із «мідною стрілою» (Афанасьев 1865, с. 245), а грецькі назви металів були образно пов'язані з небом, зокрема поширений епітет «мідне небо». Разом із назвою металу в протослов'янську мовну групу могли проникнути й уявлення про його небесне походження (Тупчієнко 2010, с. 52, 55).

Із давньоруських літописних зводів відомі згадки про речі й про живих істот, які під час грози падали з неба. Під 1114 р. в Іпатіївському літописі йдеться про різного розміру скляне намисто, молоду білку, малих оленят, срібні крихти, три камені тощо, які падали з «хмар великих» (ПСРЛ, т. II, стб. 277—278). Автор Псковського III літопису повідомив, що в 1421 р. з хмари під час грози з градом і блискавкою падало каміння (ПСРЛ, т. III, с. 48).

Таким чином, із території укріпленого майданчика Чорнівського городища походять три рідкісні для Карпато-Дністровського регіону бронзові фібули, які датуються, відповідно, пізнім Латеном, ранньоримським часом і раннім середньовіччям. У давньоруський час вони використовувалися місцевими жителями як реліквії-обереги на зразок «стріл і сокир громових». Знахідки

фібул на городищі першої половини XIII ст., яке не має раніших культурних нашарувань, дозволяє також поставити питання про віднесення подібних знахідок відомих на багатьох пам'ятках доби Давньої Русі до культових об'єктів, а не вважати просто випадковими, як це зазвичай інтерпретується.

ЛІТЕРАТУРА

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н. э. — IV в. н.э.). — М.: Наука, 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).

Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. — М.: Изд-во К. Солдатенкова, 1865. — Т. I.

Бандрівський М., Ягодинська М. Металева сокира з Крутилова біля Гусятина на Тернопільщині і проблема її інтерпретації // Взаємозв'язки культур епохи бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи (зб. наук. пр. на пошану Л.І. Крушельницької). — Київ; Львів, 2009. — С. 198—201.

Бидзиля В.И., Русанова И.П. Липицкая культура // Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. — М., 1993. — С. 96—104.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — К.: Наук. думка, 1992.

Веселичић М. Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и пседонавојима на локалитетима у Србији) // Зборник радова народног музеја. — Чачак, 2009. — Т. XXXIX. — С. 33—56.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці: Рута, 1998.

Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. — Чернівці: Золоті Литаври, 2009. — Ч. 2.

Войнаровський В.М. Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підґрунтя черняхівської культури в регіоні) // MiSROA. — 1999. — Т. XX. — С. 189—216.

Гавритухин И.О. Фибулы византийского круга в Восточной Европе (литые дунайско-иллирийские) // МАИЭТ. — 2002. — Вып. IX. — С. 229—250.

Гавритухин И.О. Фибула из Луки-Каветчинской в контексте славяно-византийских связей // Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczuю — Warszawa-Lublin, 2003. — С. 197—206.

Гавритухин И.О. Византийские влияния на восточноевропейские народы славянского и тюркского круга в VI—VII вв. // Тр. III (XIX) Всероссийского АС. — Великий Новгород; Старая Русса, 2011. — Т. II. — С. 15—18.

Даркевич В.Г. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА. — 1961. — № 4. — С. 91—102.

Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб: Изд-во СПбУ, 1997.

Івакін Г.Ю., Пуцко В.Г. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998—2001 рр. // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 94—107.

Ільків М. Археологічні старожитності в народній пам'яті населення Буковини // Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення. — Чернівці, 2013. — С. 468—474.

Комнина А. Алексиада. — СПб: Алетейя, 1996.

Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1991. — С. 66—67.

Молева Н.В. Древности эпох камня и бронзы на античных памятниках Боспора // АМА. — 2002. — Вып. 11. — С. 200—205.

Моця О.П. Населення південно-руських земель IX—XIII ст.(за матеріалами некрополів). — К., 1993.

Мусин А.Е. Milites Christi Древней Руси. — СПб: Петербургское Востоковедение, 2005.

Недошивина Н.Г. О религиозных представлениях вятичей XI—XIII вв. // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 49—52.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К.: ИА НАН Украины, 2006.

Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. — Чернівці: Зелена Буковина, 2001.

Пивоваров С.В. «Громові» стріли в археологічних старожитностях Буковини // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 124—129.

Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці: Зелена Буковина, 2006.

Пивоваров С. Археологічні дані про минуле Чернівців та його околиць // Чернівці: Історія і сучасність. — Чернівці, 2009. — С. 9—22.

Пивоваров С. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. — 2008. — Вип. 3. — С. 180—199.

Пивоваров С., Ільків М. Нові матеріали до археологічної карти Буковини рубежу ер та перших століть нової ери // ПССІАЕ. — 2011. — Т. 2 (32). — С. 38—46.

Пивоваров С.В., Ільків М.В. «Громові стріли» у системі язичницьких і християнських вірувань середньовічного населення Буковини // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матеріали XII Міжнар. наук. конф. (28—30 травня 2014 р.). — К., 2014. — С. 7—8.

Пивоваров С.В., Калініченко В.А., Ільків М.В. Візантійські та угорські монети з Чорнівського городища // Вісник Інституту археології. Львів. ун-т. — 2016. — Вип. 11. — С. 198—213.

Полное собраніе русскихъ летописей. — СПб: Тип. М.А. Александрова, 1908. — Т. II: Ипатьевская летопись.

Полное собраніе русскихъ летописей. — СПб: Тип. Имп. Акад. Наукъ, 1879. — Т. III: Новгородскія летописи.

Седова М.В. Амулет из древнего Новгорода // СА. — 1957. — № 4. — С. 166—167.

Симоненко А.В. Фарзой и Инисмей — аорсы или аланы? // ВДИ. — 1992. — № 3. — С. 148—162.

Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб: Филолог. факультет СПбГУ, Нестор-История, 2011.

Тимощук Б.О. Зустріч з легендою. — Ужгород: Карпати, 1974.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К.: Наук. думка, 1982.

Тимощук Б.О. Чернівецька область // Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К., 1984. — С. 109—171.

Тупчієнко М. Структурно-організуюча символічна функція заліза в космогонічних міфах // Народна творчість та етнографія. — 2010. — № 4. — С. 48—57.

Филипчук М.А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. Львів. ун-т. — 2010. — Вип. 5. — С. 135—169.

Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (к методике историко-археологических сопоставлений) // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 90—106.

Щукин М.Б. На рубеже эр. — СПб: Фарн, 1994.

Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. — Stockholm, 1897.

Babeş M. Die Poinesti-Lukasevka-Kultur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt. — Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1993.

Babeş M., Coman R. O nouă «fibulă pomeraniană» in România // Arheologia Moldovei. — 2005. — Vol. XXVIII. — P. 139—148.

Ettel P. Das Gräberfeld von Mühlen Eichsen, Mecklenburg-Vorpommern. Zum Stand der Ausgrabung, Aufarbeitung und Auswertung // Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa. — Hamburg, 2014. — S. 169—204.

Măgureanu A. Fibulele turnate romano-bizantine // Materiale şi cercetări archaeologice, S. N. — 2008. — Vol. IV. — P. 99—155.

Maczynska M. Das verbreitungsbild der Fibeln A. 67/68 UND A. 68 im Barbaricum // Slovenska archeologia. — 2001. — Vol. XLIX. — P. 166—179.

Mitrea I. Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni din secolele V—VIII. — Piatra-Neamz: Editura Constantin Matasa, 2001.

Pyvovarov S.V. Use of the archeological artefacts In the magical practice of the ancient population of Bucovina // Memoria ethnologica. — 2008. — An. VIII, nr. 28—29. — P. 104—108.

L. Mykhailyna, S. Pyvovarov, M. Il'kiv

BRONZE FIBULAS OF THE LATE LATEN — EARLY MIDDLE AGES FROM CHORNIVKA HILLFORT OF XIII century

Three bronze fibulas came from Chornivka hillfort of XIII century. The first find — fragmented Pomeranian fibula (type Eggers II) refers to the Poieneşti-Lukishivka antiquities and dates back to approximately the end of the II — the first half of the I century BC (fig. 1, *1*; 2). The second fibula strongly profiled with supporting plate over the spring and shortened solid receiver (fig. 1, *2*). It belongs to the type Almgren 69, dates from the second half of the I — the beginning of the II century AD and associated probably with the monuments of Lypytska culture. The latest find belongs to the Danube-Illyrian series of cast pseudo-coils fibulas with human images on the back (group E by A. Măgureanu) (fig. 1, *3*; 3; 4). It dates back within to the middle of the VI — the beginning of the VII century. Fibulas re-used by locals in ancient Rus time. Apparently, its were considered «heavenly» origin and served as reliquiae-amulets like «arrows and axes of thunder».

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, м. Київ, Україна, *n1212@ukr.net*.

АВРАМЕНКО Мар'яна Олексіївна — лаборант відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *avramenkomaryana@gmail.com*.

БЛАЖЕЄВСКІ Артур — професор Інституту археології Вроцлавського університету, Польща, *artur.blazejewski@uwr.edu.pl*.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *volodargrad@ukr.net*.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів, Україна, *archeolog@groza.com.ua*.

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *hopkalo@gmail.com*.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *gorbanenko@gmail.com*.

ДІДЕНКО Сергій Васильович — завідувач сектору «Археологія доби раннього заліза» Національного музею історії України, м. Київ, Україна, *svdidenko.arh@gmail.com*.

ДЕРЕВ'ЯНКО Олена Миколаївна — магістр археології, аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», м. Київ, Україна, *olena.derevianko@ukma.edu.ua*.

ІЛЬКІВ Микола Володимирович — кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна, *ilkiv_chnu@ukr.net*.

ІШТВАНОВИЧ Естер — кандидат історичних наук, вчений секретар музею ім. Антраша Йожа, м. Ньіредьхаза, Угорщина, *istvanov@jam.hyirbone.hu*.

КАЛІНІЧЕНКО Віталій Андрійович — асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна, *archeolog.adams@gmail.com*.

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *otez_@ukr.net*.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідною археологічною ла-

бораторією, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна, *koloda.v@gmail.com*.

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, науковий співробітник ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна, *romakrav@ukr.net*.

КУЛЬЧАР Валерія — кандидат історичних наук, доцент Сегедського університету, м. Сегед, Угорщина, *vkulcsar58@gmail.com*.

ЛУГОВИЙ Роман Сергійович — завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського, *poltava_local_museum@ukr.net*.

МАДИДА-ЛЕГУДКО Рената — професор Інституту археології Ягелонського університету, Краків, Польща, *renata.madyda-legutko@uj.edu.pl*.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *bmagomedov@gmail.com*.

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *Milan_1@ukr.net*.

МИЛЯН Тарас Романович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного центру «Рятівна архівна служба» Інституту археології НАН України, м. Львів, Україна, *mylian@ukr.net*.

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, м. Київ, Україна, *lpm@kplavra.kiev.ua*.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *oleg_petrauskas@iananu.org.ua*.

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, професор, заступник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з наукової роботи, м. Київ, Україна, *pyvovarov.sergiy@gmail.com*.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник ІКЗ «Більськ», *viktor.priymak@ukr.net*.

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *romanreyda@ukr.net*.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *rudich@iananu.org.ua*.

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *skybaandriy@ukr.net*.

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, м. Київ, Україна, *telizhenko_sergii@iananu.org.ua*.

ТИЛІЩАК Володимир Семенович — кандидат історичних наук, заступник голови Українського інституту національної пам'яті, м. Київ, Україна, *tylischak@gmail.com*.

ТКАЧ Віталій Вікторович — заступник голови ради Міжрегіональної громадської наукової організації «Дубенський археологічний осередок», м. Дубно, Україна, *duben@ukr.net*.

ХАРДАЄВ Володимир Михайлович — директор Музею історичних коштовностей України, філіалу Національного музею історії України, м. Київ, Україна, *treasures_museum@ukr.net*.

ШМОНЄВСКІ Бартоломій-Шимон — доктор університет археології Сока, Токіо, Японія; Інститут археології та етнології Польської академії наук, Краків, *bartheque@yahoo.fr*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ — Археологічні відкриття в Україні.

АДІУ — Археологія та давня історія України.

АДУ — Археологічні дослідження в Україні.

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України.

АО — Археологические открытия.

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР.

АС — Археологический съезд.

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа.

БИ — Боспорские исследования.

ВГУ — Воронежский государственный университет.

ВДИ — Вестник древней истории.

ІКЗ «Більськ» — Комунальна установа Полтавської обласної ради «Історико-культурний заповідник "Більськ"».

ИА РАН — Институт археологии Российской академии наук.

ИИМК РАН — Институт истории и материальной культуры Российской академии наук.

ИОРЯС — Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук.

ЗОРСА — Записки отделения русской и славянской археологии.

КСИА — Краткие сообщения Института археологии.

КСИА УССР — Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.

МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.

МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.

МИА — Материалы по археологии СССР.

МИАДЛ — Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.

МЧК — Могильники черняховской культуры.

НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України.

НФ ІА НАН України — Наукові фонди Інституту археології Національної Академії наук України.

ПАВ — Петербургский археологический вестник.

ПССІАЕ — Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.

РА — Российская археология.

РСМ — Раннеславянский мир.

СА — Советская археология.

САИ — Свод археологических источников.

ЦОДПА — Центр охорони і досліджень пам'яток археології (Полтава).

ЦП НАН України і УТОПІК — Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

BAR — British Archaeological Reports.

BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.

BSA — British School at Athens.

ESA — Eurasia septentrionalis antiqua.

MAB — Monumenta Archaeologica Barbarica.

MiSROA — Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.

RGF — Römisch-Germanische Forschungen.

ZfA — Zeitschrift für Archäologie.

WA — Wiadomości Archeologiczne.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ РАННІХ СЛОВ'ЯН
ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЄВРОПЕЙСЬКА АРХЕОЛОГІЯ
І тисячоліття н. е.

Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни ВАКУЛЕНКО

Друкується в авторській редакції
Рисунки *авторські*
(обробка С.А. Горбаненка)
Оформлення і комп'ютерна верстка
С.А. Горбаненка
Дизайн обкладинки
А.В. Панікарського

Підписано до друку 25.11.2017. Формат 70 × 90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,9.
Обл.-вид. арк. 32,2. Тираж 100 екз.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002
від 31.07.2002 р.